



Кыргыз Республикасы, Баткен району, Зардалы айылы

УДК 372.8

ББК 74.26

М 50

Басып чыгаруучу: Бириккен улуттар уюмунун UN Women структурасы,
Кыргыз Республикасындагы башкы офиси

Рецензия: Корнелью Эфтоди, Улуттук программа адиси,
UN Women структурасы, Молдова

Сүрөтчү: Байыш Исманов Которгон: Гульбара Абдыкалыкова

Дизайнер: Махмуд кызы Айжамал Басмакана: М-Максима, Бишкек

М 50 Менин кирешелүү чарбам: 9-10-класстар үчүн кошумча окуу китеби. Ральф ван Гелдер, Адриен ван Гелдер, Геральд Гюнтер, Надырбек Качкынбаев. – Төртүнчү чыга. – Б: 2016. – 337 б. Нускасы 665.

ISBN 978-9967-27-481-5

«Менин кирешелүү чарбам» кошумча окуу китеби 2007-жылы чыгарылган биринчи басылышы GTZ тарабынан алгач Кыргыз Республикасынын Баткен жана Жалал-Абад облустарында “Элет турмушун жакшыртуу” долбоорун аткарууга каралган германиялык салык төлөөчүлөрдүн эсебинен чогултулган гранттык каражаттардын негизинде каржыланган. 2010-жылдан тартып 2014-жылга чейинки мезгилде «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебин GTZ/GIZ коомунун ар кайсы долбоорлору колдонуп келишти.

2013-жылы Кыргыз Республикасында иш алып барган GIZ UN Women структурасына «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебин толуктоого, басып чыгарууга жана жаңыртылган версиясын пайдаланууга кичи пейилдик менен макулдугун берген. UN Women структурасы «Жалал-Абад регионалдык Айылдык консультациялык кызматы» - (ЖА АКК) коомдук фондуна «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебин толуктап, тематикасын кеңейтип жана аны кийинки колдонууга мүмкүнчүлүк түзүүсү боюнча тапшырма менен камтылган. Китептин 2014-жылы толукталган басылмасы БУУнун Тынчтыкты орнотууга колдоо көрсөтүү боюнча башкармалыгы (ТОКБ) тарабынан азыркы күндө Кыргызстанда ишке ашырылып жаткан ТОКБдын Тынчтыкты орнотуу жана кайра калыбына келтирүү фондунун «Тынчтыкты чыңдоо үчүн аны жактоочулардын чөйрөсүн жана өбөлгө түзүү» долбоорунун алкагында басылып чыгарылуусу мүмкүн болду.

«Менин кирешелүү чарбам» методикалык колдонмосунун 2016-жылы чыгарылышы Финляндия өлкөсүнүн колдоосунда, UN Women структурасы иш жүзүнө ашырган долбоордун алкагында жарык көрдү. Бул долбоор жамааттык деңгээлде суу ресурстарын эффективдүү, инклюзивдүү, таасирдүү пайдаланууну жөнгө салууну көздөйт. Санитария бөлүмүндөгү материалдар ЮНИСЕФ тарабынан жарык көргөн колдонмонун негизинде жазылды. 2014-жылы «Менин кирешелүү чарбам» окуу китеби «бардыгы бирдей, тең, теңдеш» компоненти «Менин коопсуз жана тынч мектебимди» курууга багытталган, ошондой эле гендердик теңдештикти камсыздоо максатында мектеп окуучуларынын жөндөмдүүлүктөрүн, билим-шыктарын жогорулатууга жана укуктарды, мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүгө багытталган компоненти менен толукталды.

Китептин кээ бир бөлүмдөрүнүн 2016-жылдагы толукталып чыгарылышы же кайрадан басып чыгаруу үчүн түп нускасы UN Women структурасына таандык экендиги шилтеме китептин көрүнүктүү жеринде так көрсөтүлсө гана, ошондой эле төмөндө коюлган бир катар талаптарды аткаруусу так белгиленген учурларда гана, китептин айрым бир бөлүмдөрүн же китептин өзүн толугу менен кайрадан басып чыгарууга уруксат берилет, ал эми Финляндия өкмөтү финансылык донор болуп саналат. Мындан сырткары төмөндөгү макулдашылган шарттарды сактоо менен жүргүзүлөт. Китептин кай бир бөлүмдөрүнүн же китептин толук басылмасы билим берүү максатында жана төмөндө коюлган талаптарга ылайык колдонулса гана, пайда табуу үчүн кайрадан бастырып чыгарууга жол берилет. Ага карабастан, жалгыз гана Борбордук Азия өлкөлөрүндө билим берүүгө жана окутууга көмөктөшүүнүн натыйжасында пайда табуу максатында Кыргыз Республикасында каттоодон өткөн мекемелердин гана колдонуусу үчүн уруксат берилет. Китептин айрым бир бөлүмдөрүн же өз алдынча турган сүрөттөрүн коммерциялык максатта пайдаланууга таптакыр уруксат берилбейт жана тыюу салынышы шексиз. Үчүнчү тарап маалымат булагы болгон жагдайда китептин кайсы бир бөлүмдөрү коммерциялык жана коммерциялык эмес максаттарда кайрадан басылып чыгарылса, мындай маселелерди чечүүдө ошол маалымат булагынын колдонуу боюнча койгон атайын шарттары, жоболору менен автордук укукту коргоо жаатындагы эл аралык мыйзамдар артыкчылык күчүнө ээ. Китепти кайрадан басып чыгарууга кызыккан тараптар маалымат булагынын ээси болгон үчүнчү жактын ушундай укуктары бар же жок экендигин тактап алууга тийиш.

Басмакана тиешелүү мыйзамдарды туура сактоого байланышкан чараларды көргөндүгүнө карабай, үчүнчү жактын китептин айрым бир бөлүмдөрүн же бүтүндөй китепти кайрадан басып чыгаруу укугун башка тараптарга ыйгара же ыйгарбай тургандыгын тактоо милдетин эч качан өз мойнуна албайт.

M4306010000-14

ISBN 978-9967-27-481-5



**ФИНЛЯНДИЯ ӨКМӨТҮНҮН ФИНАНСЫЛЫК
КОЛДООСУНДА ЖАРЫК КӨРДҮ**



УДК 372.8

ББК 74.26

© Автордук укук 2016-жылы
UN Women структурасынын
Кыргызстандагы өкүлчүлүгү

© Фото сүрөттөр боюнча автордук
укук Геральд Гюнтерге таандык

МАЗМУНУ

Менин кирешелүү чарбам	6
Кириш сөз	11
1-бөлүм: Сен жана Базар экономикасы.....	21
1-сабак Сен жана базар экономикасы	22
2-сабак Ишкердик деген эмне?	33
3-сабак Маркетинг жана сатуу.....	42
2-бөлүм: Ишкердигимди пландоо.....	55
4-сабак Ишкердикти пландоо	56
5-сабак Ишкердиктин учетун жүргүзүүнүн негиздери	64
6-сабак Бюджет түзүүнүн негиздери	73
3-бөлүм: Кеңеш жана каржы алуу.....	79
7-сабак Коркунучтарды башкаруу	80
8-сабак Кичи кредит алууга жол	85
9-сабак Кеңеш алуу.....	96
4-бөлүм: Гендердик теңдештик	103
10-сабак Конституция жана гендердик теңдештик; «жыныс» жана «гендер» терминдеринин аныктамасы жана алардын ортосундагы айырмачылык ..	104
11-сабак Гендердик ролдор жана стереотиптер	106
12-сабак Кыргызстандагы гендердик тең укуктуулук	109
13-сабак Элеттик аялдардын ишмердүүлүгү	112
5-бөлүм: Суу	119
14-сабак Окуучулар үчүн суу, санитария жана гигиена	120
15-сабак Огороддордо сугат сууну сарамжалдуу пайдалануунун негиздери....	137
6-бөлүм: Жашылча бакчасын иштетүү	159
16-сабак Жерди туруктуу пайдалануу	160
17-сабак Жер кыртышын башкаруу жана компост.....	170
18-сабак Жашылча бакчасын иштетүү	181
19-сабак Сууну туура пайдалануу	193
7-бөлүм: Заманбап чарба жүргүзүү.....	203
20-сабак Чарба коопсуздугу	204
21-сабак Өсүмдүктөрдү коргоо. Табигый дарылар	212
22-сабак Өсүмдүктөрдү коргоо. Химиялык дарылар	220
8-бөлүм: Айыл чарбасын өнүктүрүү.....	229
23-сабак Жашылча өстүрүү	230
24-сабак Картошка өстүрүү	240
25-сабак Мөмө-жемиш бактарын өстүрүү жана бутуу.....	247
9-бөлүм: Мал чарбасын өнүктүрүү.....	255
26-сабак Чарбамдагы мал-жандыктар.....	256
27-сабак Заманбап мал багуу тажрыйбалары	267
10-бөлүм: Бакма канаттууларды өнүктүрүү	275
28-сабак Чарбамдагы бакма канаттуулар	276
29-сабак Бакма канаттууларды багуу усулдары	279
11-бөлүм: Менин кирешелүү чарбам.....	287
30-сабак Менин кирешелүү чарбам	288
Тесттер.....	306
Сабактарга кошумча маалыматтар	320



Менин кирешелүү чарбам окуу китеби кошумча колдонмо боло турган окуу планындагы предметтер

Сабак/Ай	Предмет	Сен.	Окт.	Ноя.	Дек.	Янв.	Фев.	Мар.	Апр.	Май
Сен жана базар экономикасы	Экономика									
	География									
	Жарандык ж-а мамлекеттик башкарууга катышуу									
	Кош. сабак									
Ишкердик деген эмне?	Экономика									
	Кош. сабак									
Маркетинг жана сатуу	Экономика									
	Кош. сабак									
Ишкердикти пландоо	Экономика									
	Кош. сабак									
Ишкердиктин учетун жүргүзүүнүн негиздери	Экономика									
	Кош. сабак									
	Математика									
Бюджет түзүүнүн негиздери	Экономика									
	Математика									
	Жарандык ж-а мамлекеттик башкарууга катышуу									
	Кош. сабак									
Коркунучтарды башкаруу	Экономика									
	Кош. сабак									
Кичи кредит алууга жол	Экономика									
	Математика									
Кеңеш алуу	Экономика									
	Кош. сабак									
Конституция жана гендердик теңдештик... Гендердик ролдор жана стереотиптер Кыргызстандагы гендердик тең укуктуулук	Кош. сабак									
	Жарандык жана мамлекеттик башкарууга катышуу									
	Экономика									
	Кош. сабак									
Элеттик аялдардын ишмердүүлүгү	Экономика									
	Кош. сабак									
	Жарандык ж-а мамлекеттик башкарууга катышуу									
	Кош. сабак									
Окуучулар үчүн суу, санитария жана гигиена	Биология									
	Химия									
	Киши									
	Геоэкология-н негиздери									
	Кош. сабак									
	Кош. сабак									
Огороддордо сугат сууну сарамжалдуу пайдалануунун негиздери	Биология									
	Химия									
	Экономика									
	География									
	Геоэкология-н негиздери									
	Кош. сабак									
	Кош. сабак									
	Кош. сабак									

Менин кирешелүү чарбам окуу китеби кошумча колдонмо боло турган окуу планындагы предметтер

Сабак/Ай	Предмет	Сен.	Окт.	Ноя.	Дек.	Янв.	Фев.	Мар.	Апр.	Май
Жерди туруктуу башкаруу	Экономика Биология География Геоэкология-нын негиздери									
Жер кыртышын башкаруу жана компост	География Кош. сабак Геоэкология-нын негиздери									
Жашылча бакчасын иштетүү	Экономика Биология География									
Сууну туура пайдалануу	Биология География Геоэкология-нын негиздери									
Чарба коопсуздугу	География Кош.сабак Химия									
Өсүмдүктөрдү коргоо жана табигый дарылар	Биология Геоэкология-нын негиздери Кош. сабак									
Өсүмдүктөрдү коргоо жана химиялык дарылар	Биология Геоэкология-нын негиздери Химия Кош. сабак									
Жашылча өстүрүү	Биология География Кош. сабак									
Картошка өстүрүү	Математика Экономика География Биология									
Жемиш бактарын өстүрүү жана бутуо	Биология Кош. сабак									
Чарбамдагы мал-жандыктар	Биология География									
Заманбап мал багуу тажрыйбалары	Экономика Биология									
Чарбамдагы бакма канаттуулар	Экономика Биология									
Бакма канаттууларды багуу усулдары	Экономика Биология									
Менин кирешелүү чарбам	Бардык предметтерде колдонууга болот									

Экономика

География

Жарандык жана мамлекеттик башкарууга катышуу

Кошумча сабак

Математика

Геоэкологиянын негиздери

Биология

Адам

Химия



МЕНИН

КИРЕШЕЛҮҮ ЧАРБАМ

«Менин кирешелүү чарбам» методикалык колдонмосу/окуу китеби бир нече толуктоолорду, кошумча оңдоолорду басып өтүп, 10чу жылы колдонулууда. Бул колдонмо/окуу китеби GTZ «Кыргызстанда элет турмушун жакшыртуу, калктын конфликттердин алдын алуу жана ак ниет/калыс жолдо башкаруу жаатындагы потенциалын арттыруу» проектин жүзөгө ашырууда иштеп чыгарган продукту болуп эсептелет. 2003-2007-жылдардын аралыгында Проект өзүнүн Баткен облусундагы ишинин негизинде Кыргызстандын айылдык калкы үчүн экономикалык жактан туруктуу турмуш шарттарын камсыздоонун ар түрдүү үлгүлөрүн иштеп чыкты. Проект Баткен облусунун бардык айыл өкмөттөрүндө иш алып баруу менен өзү уюштурган Проекттин жергиликтүү өнөктөш уюмдарынын тармагы аркылуу 100дөн ашык айылдарды камтыган. 2007-жылы иштелип чыккан үлгүлөрдүн кай бирлери Жалал-Абад АККсы менен өнөктөштүктө Жалал-Абад облусунун 70 айылында кайталанып колдонулду. Андан кийин, атайын иштелип чыккан продуктулар колдонулган иш-аракеттер бүткүл Кыргызстан боюнча жүзөгө ашырылды. Мындай практикалык тажрыйба Проекттин кызматкерлерине жана жергиликтүү өнөктөштөргө Кыргызстандын айыл жергесинде жашаган калктын базар экономикасынын шартында ийгиликке жетүүдөгү кыйынчылыктары жана мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө мыкты түшүнүк алууга шарт түздү, ошондой эле айыл калкына көмөктөшүү жана жогорку деңгээлдеги эмгек миграциясынын жергиликтүү жамааттарга тийгизген терс социалдык таасирлеринин алдын алуу жана анын эркектерге да, бара-бара көптөгөн сандагы аялдарга да келтирген залакасын басаңдатуу жаатында теңдешсиз билимди үйрөнүп чыгуусуна түрткү берди.

GTZ Кыргызстандын түштүк аймагында айыл деңгээлинде иш алып барган “Айылдык кеңеш кызматтарына” финансылык колдоо көрсөтүп, жергиликтүү негизде башкарыла турган микрокредиттик уюмдардын кеңири жайылган тармагын түздү, ошондой эле өндүрүш каражаттары менен камсыз кылуучу жана үрөн өндүрүүчү кооперативдерди уюштурду. Гранттык каражаттар негизинен окутуу жана потенциалды өнүктүрүү үчүн, ошону менен бирге капитализациялоого багытталган бир жолку гранттык төлөм катары берилди. Операциондук иштердин чыгымдарын жабуу үчүн грант берилген жок. Эч кандай башка субсидиялар да бөлүнгөн жок.

Натыйжада, мекемелер базар экономикасынын принциптерине ылайык иштерин жаңыдан баштап, анан ийгиликке жетүүгө үйрөнүп чыгышты. Ошол себептен 2016-жылы, Проекттин иши аяктагандан тогуз жылдан кийин, микрокредиттик тармак көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болгондугуна карабай, он жыл мурун түзүлгөн мекемелер азыркы күндө гүлдөп-өсүүнүн үстүндө. Бул уюмдар кеңейди, институционалдык өнүгүү жаатында такшалды жана өздөрүнүн финансылык туруктуулугун үзгүлтүксүз далилдеп келе жатышат; мындай натыйжа алардын (субсидияларды алуу максатын көздөбөй жана гранттык жардамга гана багыт койбой) баштапкы күндөн тартып, бизнеске багытталган үлгүгө негиздеп иштөөсүнө күбө боло алат. Мисалга алсак, күрөөсүз кредит бергендигине карабай, бул микрокредиттик уюмдар жылына бир нече миңдеген үй-бүлөлөр үчүн насыяны камсыз кылып келишти. Өткөн он жыл аралыгында таркатылган кредиттердин баары тең толугу менен кайтарылды!

GTZ Проекти көп сандаган окуучуларды жана жаш курагы улуу адамдарды ишкердик шыктарга окутуп-үйрөттү, Кыргызстанда базар экономикасын түзүп, өнүктүрүүгө жана ачык коомду курууга көмөктөшүү максатында, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, райондук жана облустук мамлекеттик администрациялар, ошондой эле республикалык деңгээлде айрым тиешелүү министрликтер менен тыгыз кызматташтыкта иш алып барды.

Алты миллиондон ашпаган калкы бар Кыргыз мамлекети Кытай менен Европанын ортосундагы соода жолдорунун кесилишинде жайгашкан жана Менделеевдин мезгилдик таблицасында камтылган бардык металлдарга бай. Климаттык шарттары кеңири спектрдеги айыл чарбачылык иштерин жүргүзүүгө ылайыктуу. Ошентип, Кыргызстан өзүнүн калкынын жашоо-турмушун жакшыртуу үчүн талап кылынган табигый ресурстардын баарын ээлеп турат. Кыргызстандын өнүгүп-өсүшү Москва тарабынан каржыланган күндөр артта калды. Бүгүнкү күнү базар экономикасы кеңири кулач жайган. Бул Кыргызстандын элинин жана өкмөтүнүн мойнуна өлкөнүн байлыгын улуттун өнүгүүсүнө жана элдин пайдасына, ошондой эле жаш муундардун жаркын келечеги үчүн туура пайдалануу жоопкерчилиги жүктөлгөндүгүн түшүндүрөт.

GTZ Проекти 2007-жылы өз ишин аяктагандан бери Кыргызстанда гана эмес, бүткүл дүйнө жүзүндө көптөгөн өзгөрүүлөр болуп өттү. Жетишсиз деңгээлде жөнгө салынган капитализм финансылык кризиске алып келди, анын терс таасири 2007-жылдын аягынан бери саны улам көбөйүп келе жаткан, экономикалык жактан көз карандысыз өлкөлөргө тийгендиги жада калса 2016-жылы да сезилип отурат. Башкаларга караганда, кай бир өлкөлөр үчүн кризис жумшагыраак жолдо өттү:

Германиянын экономикалык бирдик катары каралган орто компаниялары, б.а. чакан жана орто ишканалар тармагы узак мөөнөттүк келечек жөнүндө ойлонуу менен өлкөдө шакирттик окутуунун күчтүү системасын өнүктүрүүгө колдоо көрсөтөт жана жаштарды эмгекке үйрөтүп, даярдоого зор көңүл бурат. Мунун натыйжасында, алар Германиянын экономикасынын ийгиликтүү жолдо өнүгүүсүн камсыз кылууну көздөшүп, жогорку сапаттагы – демек, баасы да кымбат – товарларды экспортко чыгаруусу менен айырмалангысы келишкен;

Көбүнесе кызмат көрсөтүү секторуна жакшыраак багытталган Европанын башка өлкөлөрүндө жумушсуздук мурдагыдай эле чоң көйгөй бойдон калып, жаштардын 20% ашыгы жумуш менен камсыздалбай жатат;

Ал эми Кытайда мамлекеттик инвестициялардын убактылуу (бирок туруктуу эмес негизде) көтөрүлүп кетиши азырынча өсүү темпин жогорку деңгээлде кармап турууга көмөктөшүп, элдин нааразычылыгын жөнгө салууга өбөлгө түзүп отурат;

Башкаруусу жакшы жолдо уюштурулган Австралия сыяктуу ресурстарга бай өлкөлөр өздөрүнүн гүлдөп-өсүшүн чийки сырьелук материалдарга карата болгон кымбат баалардын эсебинен камсыздоого жетишкен. Ошол эле учурда баалардын кымбаттыгы шаарда жашаган жакыр катмарды финансылык кыйынчылыкка дуушарланып, бирок фермерлерди жакшылап иштөөгө шыктандырууда. Бирок Кытай мамлекети тарабынан товардык сырьелорго болгон талап түшүп кеткендиктен, инвестирлөө токтоп калган. Россиянын нефтиге болгон көз карандылыгы, өлкөнүн экономикасынын өсүшүнө тоскоолдук жасады. Андан сырткары рубльдун баасынын кескин төмөндөшү, Кыргызстанга түздөн-түз таасирин тийгизди. Россияда жүргөн Кыргызстандык эмгек мигранттары үй-бүлөсүнө, туугандарына аз өлчөмдө акча каражатын жөнөтүшөт, ал акчаларды айрыкча айылдыктар алышууда, мында Кыргызстанда кризистин болушу кескин түрдө сезилди.

Кыргызстанда 2010-жылдагы массалык саясий негиздеги толкундоолордун болушу бара-бара өз калыбына келүүдө. Натыйжада коомчулуктун бизнеске инвестиция жасоого болгон ишеними пайда боло баштады. Экономикалык кризистин фонунда Россияда, Казакстанда жана Кытайдын өсүшүнүн темпи басаңдагандыктан, Кыргызстан жетишээрлик түрдө экономикалык өнүгүшү уланып жатат. Ошентсе да Кыргызстандын экономикасы эки түрдүү жогорку туруксуздуктагы экспорттон көз каранды: Кумтөр кенинен казылып алынган алтын жана экономикасы учурда кыйын абалда турган Россияга жана Казакстанга багыт алган эмгек миграциясы. Мында оор жагдайдан чыгуу үчүн, жогорудагы 2 киреше булагына болгон мамиленин төмөндөшү, Кыргызстандын экономикасына карата коркунуч жогорку деңгээлде болууда.

Жакшы билим алган, жогорку квалификациялуу жумушчу күчү жок болгон шарттарда, ошондой эле авторитеттүү эл аралык инвесторлордун көпчүлүгү ак ниет/калыс жолдо башкаруу жана саясий туруксуздук проблемаларынан улам Кыргызстандын алдында мойнуна алган милдеттенмелер менен өздөрүнүн колу-бутун байлоону каалабашын эске алсак, айыл чарбачылык менен азык-түлүктү кайра иштетүү өндүрүшү калкка жумуш сунуштап жана алардын үй-бүлөлүк кирешелерин камсыздап жаткан экономиканын бирден-бир тармактары экендиги талашсыз. Эскирген ыкмалар менен технологиялар колдонулгандыгына, маалыматка жана билимге жетүүнүн чектелгендигине, ошондой эле фермерлердин кооперативдерге биригүүнү каалабагандыгына байланыштуу, Кыргызстандын айыл чарбачылык секторунун жалпы өндүрүмдүүлүгү төмөн болгон жагдайда, айыл чарбасын улуттук экономиканын кыймылдаткыч күчүнө, ошондой эле аны Россия менен Казакстанга кеткен эмгек мигранттары жөнөткөн финансылык каражаттардын альтернативасына айлантуу үчүн калктын потенциалы толугу менен колдонула элек.



«Менин кирешелүү чарбам» окуу китеби Кыргызстандын калкынын колдо бар табигый ресурстарын туура пайдалануу жаатындагы потенциалы менен шык-жөндөмдөрдүн жетишсиздиги, ошол ресурстарды кирешелүү жолдо иштетүүсүнө тоскоолдук кылып жаткан реалдуу жагдайдын ортосундагы кемчилдиктерди жоюуга көмөк көрсөтүү максатында басылып чыгарылган. Түштүк Корея, Сингапур жана Малайзия сыяктуу мамлекеттер мындан эки муун мурун эле феодалдык, жакыр жана өнүгүүдөн кыйла артта калган өлкөлөр болушкан. Ошентсе да, алар ондогон жылдар бою талыкпай эмгектенүүнүн натыйжасында кол эмгегин индустриялаштырып, өлкөлөрүн өнүктүрүүгө жана өз жарандарына ыңгайлуу жашоо-турмуш шарттарын түзүп берүүгө жетишкен. Ал эми, Кытай чейрек кылымдын аралыгында 400 миллионго жакын жарандарын жакырчылыктын өтө төмөнкү деңгээлинен чыгаруу мүмкүнчүлүгүн түзгөн.

Мындай ийгиликке жана гүлдөп-өсүүгө жетишүүгө билим берүү тармагына инвестицияларды салуу, билимге умтулуу жана талыкпас эмгек негиз болду. Ресурстарды туура пайдалануу жаатындагы билимге ээ болбосо, мунайзатка бай мамлекеттер да жакыр бойдон калышы ыктымал. Албетте, билим алууга убакыт талап кылынат. Ошол сыяктуу эле, топтогон билимди жана үйрөнгөн жөндөмдөрдү байлыкты көбөйтүү максатында пайдалануу үчүн да белгилүү бир убакыт менен аракеттер талап кылынат.

Ошентип, эгер сен жакшы жашоону курууну кааласаң, анда өзүңдүн колдонууң үчүн өз билимиңди кеңейткенден жана көптөгөн жылдар бою иштеп, өз байлыгыңды көбөйткөндөн башка альтернатива жок.

«Менин кирешелүү чарбам» окуу китебинин мазмуну сени жыргал турмушка алып бара турган шатынын ылдыйкы тепкичинен башталат. 9-10-класстардын окуучуларынын дээрлик баары тең үйлөрүнүн жанында жайгашкан жашылча бакчасы, же бир нече мүнөттүк аралыкта жайгашкан үлүштүк жер аянты сыяктуу жер үлүштөрүнө жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ: алар келечекте аталган жердин продуктивдүүлүгүн жогорулатып, кирешелүүлүгүн арттыра алышы ыктымал. Шаардыктар үчүн дача ушундай жер участогу болуп саналат эмеспи.

Бул окуу китептин максаты - сени өз регионундагы колдо бар ресурстарды сарамжалдуу пайдалануунун негизги ыкмаларына үйрөтүү. Ал ыкмаларды практика жүзүндө пайдаланууга үйрөтүү сенин базар экономикасына ийгиликтүү жолдо катышууга керектүү шык-жөндөмдөргө ээ болуп чыгышыңа өбөлгө түзөт. Киреше табуу жана ошол кирешенин көбүрөөк бөлүгүн бир нече жыл аралыгында ишти өнүктүрүү максатында кайрадан инвестициялоо аркылуу жеке чарбачылыгыңды туруктуу жолдо жүргүзүүгө мүмкүндүк түзүлөт, ал өзүңдүн бакубат келечегинди камсыздоо жана үй-бүлөңдүн муктаждыктарын канааттандыруу үчүн негиз болот. Ал эми, «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебинин акыркы бөлүмүндө, эгер сен жер менен талыкпай иштөөгө даяр болсоң, беш жылдан кийин 9-класстын окуучусунан бай фермерге кантип айлана тургандыгың жөнүндө түшүндүрүлөт.

Ишиндин канчалык ийгиликтүү экендиги көбүнесе сенин жөндүү кеңештерге канчалык ачык болгондугуңдан, ошондой эле эмгекчилдигиңден жана күжүрмөн аракетиңден көз каранды болот. Өзүң топтогон тажрыйбанды пайдаланып, ийгиликтүү фермер же ишкер болууга жетишесиң. Мындай аракетиңди ийгилик коштосо, анда сен байып кетүүнүн жолундасың. Албетте, кур бекер кыялдануу сени ийгиликке жеткирбейт, бирок көп жылдык кажыбас эмгек жана аракет берекетке жеткирээри шексиз. Демек, сенин ийгилигиң өз колуңда, ал дилгирилигиңден, жумушка берилгендигиңден жана талыкпай эмгектенүүңдөн көз каранды. Китепте көрсөтүлгөндөй, Кыргызстан базар экономикасынын шартында канчалык узагыраак иштесе, ошончолук мол жетишкендиктерди жаратып, өнүгө алат. Жалпы үчүн ачык базар шартында айкындуулук, терең ойлонуп жөнгө салуу, сапат, ишенимдүүлүк жана мыйзамдын үстөмдүгү жогору бааланат. Паракорлук, тууганчылдык, ишке тоскоолдук кылуу жана өзүмчүлдүк жат көрүнүштөр катары саналат. Акыркы аталган көрүнүштөр канчалык аз болсо, базар экономикасы, анын натыйжасында сенин үй-бүлөң жана бүтүндөй Кыргызстан ошончолук күчтүү болот.

«Менин кирешелүү чарбам» окуу китеби сага базар экономикасынын шартында сунушталган мүмкүнчүлүктөрдү өзүңдүн кызыкчылыгың үчүн пайдаланууну үйрөтөт. Жеке менчик жер үлүшүндө чарбачылык жүргүзүүнү кааласаң, сен туугандарыңдан, мамлекеттен жана донорлордун кайрымдуулук каражаттарынан көз каранды болбойсуң. Өзүңдү-өзүң ийгиликтүү жолдо жумуш менен камсыз кылгандыгың жана өз эмгегиндин натыйжасында бакубат турмушка жетишкендигиң менен сыймыктансаң эп болот. Ал эми, биз сенин бул башталышыңа ак жол каалайбыз жана ийгиликке жетээриңе терең ишенебиз. Эгер сен өңдүү жаштар талыкпай иштеп, зор жетишкендиктерди жаратса, эки муундан кийин Кыргызстан күчтүү жана гүлдөп-өскөн өлкөгө айланаары талашсыз. Сенин буга карата болгон кызыкчылыгың алга карай кадам шилтөөгө шыктандырсын. Ал эми, келечекте сенин балдарың менен неберелериң сага ыраазычылыгын билдирүүсү шексиз.

UN Women структурасынын Кыргызстанда аялдардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жаатындагы, тактап айтканда аялдардын жерге болгон укуктарын коргоо, аялдардын аярлуу катмарынын үрөндөргө оңой жетүүсүн камсыздоо жана миграция маселелерине байланышкан иш-аракеттери «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебинин 2014-жылкы басылмасын чыгарууга жана бул максатында UN Women түзүмүн ишке тартууга стимул берди. UN Women структурасы Кыргызстанда 1999-жылдан тартып иштей баштаган, алгач ал ЮНИФЕМ катары белгилүү болуп, 2010-жылдан бери UN Women деп аталып калды. «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебин сага жана сенин мектебиңе алып келип жаткан өнөктөшүбүз «Жалал-Абад регионалдык Айылдык консультациялык кызматы» – (ЖА АКК) коомдук фонду айыл чарбалык билимдерди таркатуу тармагында 1999-жылдан бери иштейт; «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебин иштеп чыккан GTZ Проекти менен 2003-жылдан тартып, ал эми, UN Women структурасы менен 2012-жылдан бери кызматташып келе жатат. Жалал-Абад АККсы да, UN Women структурасы да тынчтыкты орнотуу жана бүткүл элдин жыргалчылыгын камсыздоо максатында, өлкөнүн табигый ресурстарын натыйжалуу пайдалануу боюнча Кыргызстандын жаштарынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жаатында бирдей көз карашта.

«Менин кирешелүү чарбам» китебинин бул чыгарылышы 2016-жылы Кыргызстандагы UN Women структурасы үчүн Финляндия Өкмөтү каржылаган жаңы долбоор менен байланышкан. Бул долбоордо негизги фокус айыл өкмөтү менен биргеликте суу ресурстарынын инклюзивдүү бөлүштүрүүгө, эффективдүү пайдаланууга муниципалитеттик деңгээлде суу пайдалануучулар ассоциацияларынын башкаруусун жакшыртууга багытталган. Тамчылатып сугаруу системасы жана теплицалык өндүрүштү өнүктүрүү сыяктуу технологияларды пайдалануу аркылуу, суунун эффективдүү пайдаланууну жакшыруу зарыл. Китептин бул чыгарылышы саламаттыкты сактоого жана сууну колдонууда санитариялык абалды сактоо боюнча суроолорду камтыйт.

UN Women структурасынын аялдар, тынчтык жана коопсуздук, айылдык аялдардын укуктарын коргоо жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, аялдарга карата зомбулук, ошондой эле аялдардын саясий мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү маселелери боюнча топтогон тажрыйбасы жакырчылык жана билимдин жоктугу социалдык прогресске жетишүүгө бөгөт болуучу, ошондой эле теңсиздик менен экономикалык туруксуздукту күчөтө турган негизги факторлор экендигин далилдеди. Бүткүл Кыргызстанды гүлдөтүп-өстүрүүгө жетишүү бардык фермерлерден өз жерлерин натыйжалуу пайдаланууну талап кылат. Теңдештикти орнотууга көмөктөшүү деген, өндүрүш каражаттарына жетүүсү камсыздалгандан кийин, жаш кыз-келиндердин эмгек рыногуна катышуусун түшүндүрөт.

Тартиптүү ишинин натыйжасында өз жыргалчылыгынын пайдубалын кура баштаган, эмгекти сүйгөн жаш фермер үмүтү үзүлгөндөн улам арак ичүүгө же диний экстремизмге тартылып кетүүгө даап барбайт.

Ал бирөөнү мажбурлап өзүнө жар кылуу максатында, кызды да ала качпайт. Өз кезегинде кыз айыл чарбачылык ишин жүргүзгөн ишкер болуп чыгуу менен бирге өзүнүн укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип алат да, өзүнүн өмүрлүк жарын терең ойлонуп көрүп, тандап алышы мүмкүн. Анан да, ал өз үй-бүлөсүнө оорчулук келтирбейт. Кыз дагы, анын болочок жары да бир аз күтө туруп, 20 жашка чыккандан кийин үйлөнүшсө болот. Тиешелүү шык-жөндөмдөргө жана чечкиндүүлүккө ээ болгон соң, алар гүлдөп-өскөн чарбасын түзүп алууга да жетишүүсү талашсыз. Алар өз балдарына жакшы тарбия берип, эмгекти сүйүүгө карата оң мамиледе кылып, өстүрүшөт. Жаштардын мектепти бүтөөрү менен биринчи мүмкүнчүлүк пайда болгондо эле үйлөнүп ала коюп, анан өздөрүнүн укуктары корголбой турган чет өлкөлөргө чыгып, кара жумуш аткарганына, ал эми, чоң эне менен чоң аталарынын кам көрүүсүнө калтырып койгон өз балдарын анда-санда гана көрүүсүнө караганда, мунун эмнеси жаман?

UN Women структурасы, Жалал-Абад АККсы жана Финляндия Өкмөтү «Менин кирешелүү чарбам» окуу китебинде сунушталган кеңештерди кунт коюу менен үйрөнгөн жана иш жүзүндө колдонгон жаштар бүткүл Кыргызстанда жыргалчылыкты курууга катышкан, ошондой эле укуктук норма болгон негизин коргогон жана жалпы теңдештиктин, чыныгы патриотизмдин камсыздалышына салым кошкон муундун өкүлдөрү болооруна терең ишенет. Мунун баарын чет мамлекеттен эмес, өзү туулуп-өскөн мекенинде жашап-туруп гана, өз өлкөсү үчүн, өз өлкөсүнүн кубаттуулугун арттыруу жана аны жакшылап өнүктүрүү аркылуу жетишүү мүмкүн!

Геральд Гюнтер
UN Women структурасынын
Кыргызстандагы өкүлү
Бишкек, июль, 2016-жыл.



МААНИЛҮҮ ЭСКЕРТҮҮ.

Алдын ала пландоо

Жазында, бул курстун практикалык бөлүгүндө, окуучулар жашылча бакчасын иштетээрин унутпаңыз. Сиз, мугалим катары төмөндөгүлөрдү алдынала пландап алуунуз туура:

- ▶ Окуучулардын компост жасоосун эртерээк баштоосун айтыңыз
- ▶ Үрөн сатып алууга окуучулардан акча топтоңуз
- ▶ Ар бир окуучуга канча өлчөмдө үрөн керектигин жазып алыңыз
- ▶ Бишкекке же Ошко бараткан ишеничтүү адамды таап, үрөн саткан дүкөндөн үрөн сата келүүсүн сураңыз
- ▶ Үрөндү март айында себилгенге чейин жакшы сактап коюңуз

КИРИШ СӨЗ

Базар экономикасында билим алуу

“Орто билимдин бүгүнкү күндөгү максаты көптөгөн жаштардын жана чоңдордун билимин андан ары улантууга жана туруктуу турмуш жүргүзүүгө даярдоо” (ЮНЕСКО)

Базар экономикасы натыйжалуу жана жакшы билимдүү жумушчу күчтөрүн талап кылат. Жаштар жумуш күчтөрүнүн катарына кирээр алдында натыйжалуу иштегенге даяр болуулары зарыл. Алар жоопкерчилик менен толук күн иштегенге даяр болушу керек. Бүгүнкү күндө жаш муун өмүр бою окуп-үйрөнүүгө даяр болуп, жаңы билимге умтулууга, аны кабыл алып, өзүнүн шарттарына ылайык пайдаланууга жана технологиялык өзгөрүүлөрдү колдонууга жөндөмдүү болушу зарыл.

Өнүккөн мамлекеттерде орто мектептин акыркы бир же эки жылында окуучуларды келечектеги кесибине даярдоочу сабак үчүн атайын саат бөлүнөт. Кыргызстанда окууну бүткөндөн кийин аз эле убакыттын ичинде жумуш табалбаган бүтүрүүчүлөр үйбүлөлүк жер үлүшүндө өз алдынча өндүрүмдүү жана кирешелүү иш алып барууга даяр болушу керек. Көп өлкөлөрдүн мектептеринде, окуучуларды жумуш ордундагы укуктар жана милдеттер жөнүндө үйрөнүү максатында практика жүзүндө иштөө программалары уюштурулган.

Өнүккөн өлкөлөрдө окуучулардын көпчүлүгү мектепте окуп жүргөндө эле толук эмес күндүк (бир нече сааттык) жумуш таап, иштей башташат. Кээ бирлер мектепте окуп жатып, техникалык кесипке үйрөнүшөт. Германияда окуучулар ар жумада бир же эки жолу ушундай мектептерге барышы талап. Натыйжада окуучулар мектепти бүтүп, толук күн иштей баштаганда, аларды жумуш ордундарында эмне күтүп жатканын билип калышат. Демек, алар иштегенге даяр.

Бул китептин иш максаты

Кыргызстандын окуучулары өнүккөн өлкөлөргө салыштырмалуу жетиштүү көлөмдө сабак алышпайт. Мектептеги окутуу программасы мектептен жумуш ордуна өтүүгө даярдаган атайын сабактарды камтыбайт. Андай сабактарды өтүү үчүн ылайыктуу жабдыктар да, атайын даярдалган мугалимдер да жок. Менин кирешелүү чарбам бул 9-класстын, мектепти бүтүрөйүн деп калган окуучуларын, өндүрүмдүү жана кирешелүү өз алдынча иш алпарууга даярдоочу окуу куралы. Бул китеп окуучуларга чечим кабыл алууну үйрөнүүгө, чарбаны жана ишканаланы натыйжалуу иштеткенге, эмне үчүн кээ бир чарбалар жана ишканалар ийгиликтүү, кээ бирлери ийгиликке жетпей калганын түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.



Менин кирешелүү чарбам ошондой эле Кыргызстандагы 9-10-класстын окуучуларына базар экономикасы жөнүндө иш жүзүндөгү түшүнүгүн берет. Ишкердикти баштоо үчүн керек болгон ыкмалар аныкталып, окуучуларга базар экономикасынын чөйрөсүндө бул ыкмаларды пайдаланып, өзүнүн жашылча бакчасын түзүүгө багыт берилет. Материал жана тапшырмалар интерактивдүү окутуу ыкмаларын пайдаланып, жеткиликтүү түшүндүрүүгө негизделген. Бул, сабак учурунда мугалимдин да, окуучулардын да катышуусу бирдей болуп, окуучулар сабакка толук катышып, суроо берип жана маселелерди чечүүгө шарт түзөт.

Менин кирешелүү чарбам китебинин көздөгөнү

Окуучулардын төмөндөгү жөндөмдөрүн өнүктүрүү:

- ▶ Ишкердик жүргүзүүнүн негиздерин, базар экономикасынын финансы жана мыйзамдык принциптерин билүү жана түшүнүү
- ▶ Чечим кабыл алуу жана көйгөй маселелерди чечүү жөндөмү
- ▶ Байланыш түзүү жөндөмү
- ▶ Өз алдынча жана жамаатта иштей билүү
- ▶ Жекече чечим кабыл алуунун жоопкерчилигин түшүнүү
- ▶ Коомдо теңдик, адилеттүүлүк жана калыстык үчүн жарандардын жоопкерчилиги маанилүү экендигин түшүнүү

Окутуу жана үйрөнүү келишими

Окуучулар окуу процессинде тартиптүүлүк менен көңүл буруп, өз ыктыяры менен угууга, суроо берүүгө, анализдөөгө жана маселелерди чечүүгө катышуу үчүн жоопкерчиликти өз мойнуна алууга макул болушу керек. Мугалимдер окутуу жана үйрөнүү – бул өнөктөштүк мамиле, мында катышуучулар бири-биринин укуктарын сыйлаш керек экендигин түшүнүшү зарыл.

Мугалимдин милдеттери:	Окуучунун милдеттери:
Окутуучулардын милдеттери 	Окуучулардын милдеттери 

Мугалимдин милдеттери:	Окуучунун милдеттери:
Ар бир окуучу өзүнүн толук мүмкүнчүлүгүнө жетишүү аракетин колдоо	Мектепке жана бардык сабактарга кечикпей келүү
Өмүр бою үйрөнүү принцибине окутууда өзү үлгү болуу	Сабакта көңүл коюп, мугалимдин жардамы керек болсо, аны туура билдирүү
Окуучулар ойлорун эркин айтуу укугун сыйлоо	Колунан келишинче билүүгө умтулуу
Окуучулар суроо берип жана жооп табууга кызыктырган сабактарды иштеп чыгаруу	Башка окуучулардын жана мугалимдердин ойлорун сыйлоо
Окуучулардын суроолоруна так жана бат жооп берүү	Башкалардын окуп-үйрөнүү укуктарын сыйлоо
Окуучулардын суроолорун жана көйгөйлөрүн ыкылас коюп жана кайрымдуулук менен угуу	Сабакка активдүү катышуу
Окуучулардын иштерин оңдоп, убагында кайтаруу	Башка окуучулардын, мугалимдердин жана мектептин буюмдарына туура мамиле жасоо
	Бардык тапшырмаларды убагында аткаруу

Кыргыз Республикасынын окутуу программасындагы "Менин кирешелүү чарбам" китебинин орду

"Менин кирешелүү чарбам" китеби – бул бирдиктүү окутуу планы жана ресурсу, ал өзүнө экономика, биология жана географиянын кээ бир темаларын камтып, андан сырткары математика жана кол өнөрчүлүк сабактарын өтүүдө колдонмо катары колдонуу максатында жазылган.

Бул китеп мектеп окуучуларынын 9-10-класстар үчүн даярдалгандыктан, бир **окуу жылынын ичинде жумасына 3 саат окулушу керек**. Экономика жана кол өнөрчүлүк сабактарына бөлүнгөн бош убакытты пайдалануу аркылуу бул курсту окутууга мүмкүнчүлүк берет. Бул курс экономика программасынын көпчүлүк темалары менен айкалышат. Мында пландаштыруу, ченөө жана иштеп чыгуу сыяктуу техникалык ыктарды камтыган иш-жүзүндөгү сабактар бар. Сырткы беттин ичиндеги таблица "Менин кирешелүү чарбам" окуу китебин 9-10-класстын окуу планына ылайыкталып, кантип окутуу керектигин көрсөтүп турат.

Мугалимдин колдонмосун пайдалануу

Бул колдонмо окуучуларды базар экономикасына кантип окутуу жана даярдоо боюнча айтылган акыркы сөз эмес. Базар экономикасында мугалим да өмүр бою окуп-үйрөнөт. Ар дайым жаңы ыкмалар иштелип чыгууда. Андыктан, тажрыйбалуу мугалим жаңы ыкмаларды керексиз өзгөрүү катары эмес, пайдалуу курал катары көрөт.

Бардык окуучуларды тегиз үйрөнүүгө түрткөн окутуунун бир да ыкмасы жок

Окуучулардын баары ар түрдүү жана алардын жоопторду издегени, үйрөнүшү үчүн ар кандай түрткү талап кылынат. Топтун арасында көңүлдөнбөй окугандары да болот. Мугалим ийкемдүү болуп, сабактарын бардык окуучулардын суроосу жана кызыкчылыгына ылайыктуу болгондой өткөрүшү керек. Кээде көңүлдөнбөй окуган окуучулар үчүн альтернативдүү тапшырмаларды берип, акырындык менен негизги топко жеткирип, окууга ынтызар кылышы керек. Бул көпчүлүк үчүн адилетсиз болбойт, анткени көңүлдөнбөй окугандардын сабакка тартылышы, алардын начар жүрүш-турушу оңолуп, сабакта үйрөнүү чөйрөсүн жакшыртууга алып келиши ыктымал.

Бул китеп окуучуларга маалымат берет, бирок ал жерде өз алдынча ойлондура турган суроолор да бар. Мугалимдер үчүн колдонмо бул бир жагынан окуучуларга берилген материалдардан өздөрүнүн суроолорун түзүп үйрөнүүнү жана алардан тыянак чыгарууну сунуштайт. Китепте мугалимдерге кенен орун берилген, алар өздөрүнүн эскертүүлөрүн жазып, жаңы билим алууга мүмкүнчүлүк алышат.



Сабактарды пайдалануу

Сабактардын ирети Кыргызстандагы окуу жылына жана айыл чарба календарына ылайык берилген. Базар экономикасы жана ишкердик жүргүзүү, жазуулар, пландаштыруу жана бюджет түзүүнү талкуулаган сабактар окуу жылынын башында каралышы керек. Январдын аягында, күн жылый баштаганда, окуучулар практикалык сабактарды окууну баштай берсе болот, анткени алардын кээ бирлери класстан сыртта өткөрүлүшү керек. Айыл чарба мезгили башталып, **март айында** эгин эгүү башталганда, **окуучулар биринчи төрт бөлүмдү окуп бүтүп, 6-бөлүмдү башташы керек – Жашылча бакчасын түзүү.**

Бул сабактар класстан сырткаркы окуу планынын бир бөлүгү катары пайдаланылган мектептерде, мугалимдер жана окуучулар сунушталган иш-аракеттерди кызыктуу жана билим алууга пайдалуу катары эсептейт деген ишенич бар, окуучулар өздөрү жашаган айылына жаңы көз караш менен карап, изилдеп чыккан ийгиликтүү ишканалардан көптү үйрөнө алышат. Окуучулар ошондой эле, алардын каталарын кайталабаш үчүн, иши оңунан чыкпай калгандардан да үйрөнөт.

Эгерде аба ырайы жакшы болсо, мугалимдер окуучуларды сыртка алып чыгышы зарыл. Мектептин жанындагы бакчалардан байкоо жүргүзүү, белгилүү бир жашылчалар жана дарактардын өсүшүн көрүү, отоо чөптөрдү, зыянкечтерди жана башка көйгөйлөрдү таап алууга көп мүмкүнчүлүктөр болот. Окуучулар класстын ичинде маалыматты жазып отурганга салыштырмалуу, ушундай иш-жүзүндөгү сабактарда тезирээк үйрөнүшөт.

Базар экономикасында окутуу жана үйрөнүү

Базар экономикасында бүгүнкү күндүн максаты – келечекке активдүү катышыш үчүн өзгөрүш менен иш алып баруу. Бул максаттар окутуунун жаңы ыкмаларын талап кылат. Мугалимдердин милдети – окуучулар келечекте муктаж боло турган маалыматтарды аларга кең-кесири жеткирүү. Аларды өмүр бою окуп-үйрөнүүгө үйрөтүү.

Мугалим материалды өзүнүн окутуу ыкмасына, ошондой эле окуучуларынын үйрөнүү ыкмасына жана муктаждыктарына ылайыктап алышы керек. Сабакка даярданып жатканда ар бир сабакты кунт коюп окуп чыгып, аны түшүнүп жана атайын окута турган класска байланыштырып баа бериши керек.

Базар экономикасында мугалимдер окуп-үйрөнүү ыкмаларын үйрөтүшөт. Бул окуучуларга чоң көлөмдөгү маалыматты түшүнүүгө, үйрөнүүгө, өз алдынча маалыматты баалап жана анализдөөгө окутат. Мугалимдин милдети окуучуларды фактылар жана илимий далилдөөлөргө негизделген маалыматты кантип жана кай жерге жайгаштырууну жана анализдөөнү үйрөтүү.

Бул эң маанилүү, анткени келечекте окуучуларга кандай маалымат керек болорун билүү мүмкүн эмес. Көпчүлүгү убакыт өткөндөн кийин өздөрүнүн жеринде чарбачылык менен алек болот, кээ бирлер башка кесиптерди өздөштүрөт.

Мугалимдин базар экономикасындагы ролу



Мугалим менен окуучунун ортосунда өнөктөштүк мамиле болуусу зарыл

Базар экономикасында мугалимдер маалыматты таркатуучулар эмес. Базар экономикасында мугалим – бул **окуп-үйрөнүүнү уюштуруучулар.**

Мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн муктаждыктары

Мектептин бүтүрүүчүлөрү технологиялык өзгөрүүлөр чөйрөсүндө өз ордун табууга үйрөнүшөт, адегени он жылдан кийин азыркы убакытта жок, алар ойлонуп да көрбөгөн бир кесиптерге ээ болуп калышы да мүмкүн. Жакшы турмуш өтүп, натыйжалуу иштөө үчүн алар төмөнкүлөрдү жасаш керек:

- ▶ Алган билимин өркүндөтүү
- ▶ Билимин өз муктаждыктарына ылайыкташтыруу
- ▶ Билимин анализдөө жана сыноо
- ▶ Билимин улантуу
- ▶ Жаңы билимди ачуу
- ▶ Кыйынчылыкты чечүү
- ▶ Чечим кабыл алуу
- ▶ Пландаштыруу
- ▶ Чечимдерди ишке ашыруу
- ▶ Иш-аракеттерине жана жетишкен натыйжаларына жоопкерчиликти алуу, аларды Ойлоону, Баалоо жана Кайрадан карап чыгуу

Бул – өзгөрүүлөрдүн, кыйынчылыктардын, толкундануунун жана өмүр бою окуп-үйрөнүү дүйнөсү. Эгерде, биз буга даяр болсок, бул дүйнө бизге эшигин кенен ачат. Биз мындай дүйнөдө жашап жаткандыгыбызга кубанышыбыз керек. Бул – жигердүүлүк менен тосуп алчу дүйнө.

Окуучулар кантип окушат?

Окуучулар кызыгып жатып баарынан жакшы үйрөнүшөт. Алар билгиси келген маалыматты эсинде жакшы сакташат. Балдар табияты боюнча билимге умтулуп, талаптанышат. Бул мүнөзү окутуунун маанилүү куралы болушу мүмкүн.

Мугалимдин ролу окуучуларга билимге умтулууда жардам берүү жана маалымат так экенин текшерүү.

Окуучуларды жоопторду өз алдынча тапканга түртүү керек. **Өз алдынча тапкандыгына ыраазы болуу окуучуларды окуу процессине тартуудагы эң негизги курал.**



Өз убагында ишиңди
аткарсаң досторуң менен
эс алууга да убакыт болот.



Төмөндөгү окуучулардын кызыгуусун ойготууга багытталган эң жөнөкөй эки мисал

1-МИСАЛ:

Сатуу жана маркетингдин айырмасы

Эски окутуу ыкмасы боюнча, досканын бетине жөн эле базарга алып чыгып сатпастан, сатылуучу товарларды маркетинг аркылуу сатуу үчүн керектүү болгон элементтердин тизмеси жазылмак. **Андан жакшыраак ыкма** – бул окуучуларга өз алдынча маалыматты тапкыла деген тапшырманы коюу.

Даярдык: Окуучуларга бир топ фактыларды айткандын ордуна, бир нече продуктуларды класска алып келиңиз. М: профессионалдуу түрдө калыптанган макарон же спагеттини жана жөнөкөй целлофанга оролгон жергиликтүү макаронду.

1-кадам: Классты 4-6 кишиден турган топторго бөлүңүз.

2-кадам: Маркетинг деген эмне? Окуучулар ойлорун жазганга беш мүнөт бериңиз.

3-кадам: Класстык талкуулоо. Андан соң тыянактарды мугалим доскага жазат. Көңүлдү бурган калыпка салуу – маркетинг. Анын:

- ▶ Сатуу маркасы бар
- ▶ Чыгарган өлкө
- ▶ Түстүү калып (упаковка), эмки жолу сатып алууда, издегенде оңой табылат
- ▶ Кантип бышырар жөнүндө маалымат
- ▶ Курамынын тизмеси
- ▶ Жарнамада кайсы компания чыгаргандыгы көрсөтүлүп, сатып алуучуну кайрадан ушул эле соода маркасын сатып алууга үндөйт. Калыбы сатып алуучунун товардын сапатына ишенимин туудурат
- ▶ Ден соолук стандартынын сертификаты
- ▶ ИСО, ГОСТ

Макарон жөн эле сатылып жатат. Ал дүкөндүн текчесинде жатат, жана сатып алуучунун көңүлүн эч нерсеси менен бурбайт. Эч кандай маалымат берилген эмес, сапаты да анча жакшы эмес, ыңгайлуу өлчөмдө калыпка салынган эмес, бирок баасы арзаныраак, сатып алуучу анын үй бүлөсү үчүн азыктык сапатына ишенбейт.



2-МИСАЛ:

Жергиликтүү макаронду импорттук калыпка салынган макарондон көбүрөөк сатылыш үчүн кантип маркетинг кылыш керек?

Окуучулар топторго бөлүнгөн боюнча кала беришсин.

Окуучулар импорттук макарондун калыбын кылдат анализдеп чыксын, маркетинг стратегиясы боюнча чечип, эл сатып алгысы келгендей кылып, презентация иштеп чыгышсын. Калыптын маанилүүлүгүн алар унутпаш керек, анткени сатып алуучу эмкиде алам десе оңой издеп таба тургандай болушу керек. Алар ылайыктуу түстүү калыпты, товардык белгини ж.б. ойлоп табышсын.

Анан ар бир топ класска кайрылып натыйжаларын көрсөтүп берсин. Класс бардык презентацияларды угуп, кайсы сунуш эң пайдалуу жана реалдуу экенин чечсин.

Жаңы окутуу ыкманын пайдасы

"Менин кирешелүү чарбам" окуу китебинде, сабактар, окуу процессинде мугалимдер менен окуучулар өнөктөш экендигин билдиргендей кылып түзүлгөн. Бул мугалимдер үчүн да, окуучулар үчүн да жаңы сынак болот. Мугалим бул ресурстук адам (маалымат булагы) жана уюштуруучу, кыйынчылыктарды чечүү жана иш-жүзүндөгү тажрыйбаны камтыган тапшырмаларды аткарып жатканда окуучулардын көңүлүн толугу менен болгонун камсыз кылат.

Бул сынактан бардыгы утат. Окуучулар көйгөйлөрдү аныктап алардын себебин жана чечүү жолдорун аныктоо процессинен канаат алышат. Мугалим үчүн көңүлдөнбөй окуган окуучулар да тапшырманы кызыгуу менен аткарганга катышкандыгын көрүү тажрыйбасы.

Чечим чыгаруу үчүн колдоо көрсөтүлүп жаткан чөйрө берилип жатканын бүтүрүүчүлөр түшүнүшү керек. Бул процесс аркылуу өздөрүнүн айылдарында иш жүргүзүү үчүн практикалык билим алып кетишет.



Окуучуларга берилген тапшырмалар

Бөлүмдөрдө окуучуларга ар кандай тапшырмалар берилет. Кээ бирлери мугалим берген маалыматты жазып алганды талап кылат. Башкаларында, алар байкоо жүргүзүп же чечим кабыл алып, дептерлерине класста же үйдө жазышы керек. Окуучулар аларды жоопкерчилик менен аткарууга даяр болушу керек.

Коноктор, адистер жана кеңешчилер

Окуучуларга жашылча бакчасын ийгиликтүү өстүрүүгө билим жана тажрыйба алганга жардам көрсөтө турган конокторду чакыруу мугалимдерге сунушталган. Ар бир айылда жашылча бакчасын өстүрүүдө ийгиликке жетишкен кишилер бар. Бул кишилер мугалим үчүн эң мыкты ресурс (маалымат булагы). Кээ бир айылдарда айыл чарбасы боюнча кеңешчилер бар.

Мугалимдер сурашат: «Биз бул кишилерди кайда жайгаштырабыз, жана окуучуларга сүйлөп берүүгө көндүрөбүз?»

Окуучулардын ата-энелери эң мыкты ресурс экенин мугалимдер унутпашы керек. Ата-энелердин арасынан окутуу процессине жардам берүүгө чакыра турган кишилер табылат. Кээде ата-энелер окуучулар менен сүйлөшкөндөн тартынышат. Ошондуктан окуучуларды алардын жашылча бакчасына алып барганы оң. Тартынуу болбошу үчүн, эки-үч ата-энени тажрыйбасы менен бөлүшкөнгө чогуу чакырса да болот. Окуучулардын бардык болгон суроолорун билип, сурап алышын ырастап алгыла.

Эгерде окуучуларга ийгиликтүү ишкерлерди таап, алар менен маектешкиле деп тапшырсаңар, анда алар бул китепти жанына алып көрсөтсүн, анткени чакырылган кишилер окуучунун эмне үчүн ушундай суроолор менен кайрылып жатканын түшүнүшү керек. Окуучуларга дайыма айткыла, адистер жана ийгиликтүү ишкерлер менен жолугуп сүйлөшүү алар үчүн качан ыңгайлуу экендигин сөзсүз сурашсын.

Класстагы талкуулар

Эң биринчи талкууну баштоодон мурун окуучулар менен бардыгынын ойлорун кунт коюп угууга мүмкүнчүлүк бергендей жүрүш-туруш эрежелерин сунуштап жана макулдашып алышы керек. Окуучулар өздөрү кабыл алган эрежелерге жакшы моюн сунат, ошондуктан төмөндөгү сунуштар эгерде окуучулар эрежелерди орнотууга анча көңүлдөнбөсө, мугалим жардам берүүсү үчүн пайдаланса болот.

Төраганы шайлоо

Эгерде окуучу төрагалык кылса, класстагы талкуулар дайыма ийгиликтүү өтөт. Мындай учурда мугалим классты кыдырып жүрүп, окуучуларга көз салып жана жалкоо окуучуларга түрткү берип туруш милдетинен бошотулат. Окуучу төрагалык кылса, эрежелерди иштеп чыгуу процесси да дайыма ийгиликтүү болот. Мугалим бул процесстин жүрүшүндө эч качан класстын маңдайында көрүнбөшү керек.

Класста талкуу жүргүзүү үчүн сунушталган эрежелер:

- ▶ Төрага доскага чыгып сүйлөй турган окуучулардын атын алар кол көтөргөн иретинде жазып турушу керек. Эгерде дагы каалагандар болсо, кошуп турушу керек.
- ▶ Окуучулар төраганы талкуулоонун жүрүшүн көзөмөлдөгөн киши катары сыйлашы керек
- ▶ Окуучу сүйлөп жатканда бардыгы тынч жана олуттуу угушу керек
- ▶ Жолтоо жана эшикке чакыруу болбошу керек
- ▶ Талкуу учурунда достору менен сүйлөшүүгө болбойт
- ▶ Макулдашылган убакыттан көп сүйлөбөшү керек (1-2 мүнөт)

Жазып туруучу жана убакытты көзөмөлдөөчү

Жоопкерчиликти бөлүшүү үчүн ар бир талкулоодо жазып туруучу жана убакытты көзөмөлдөөчү шайлап коюу эң мыкты ой. Жазып туруучу негизги маселелерди бардыгына көрүнгөндөй кылып, доскага жазып турат. Бул демек бир киши талкуунун аягында бир чечимге келиши зарыл болсо, анын жүрүшүндөгү ойлорду жалпылап жазып турат.

Жаңы ыкманы үйрөнүп алышы үчүн мындай ролду аткаруу мүмкүнчүлүгүн бардык окуучуларга берип чыгышы керек.

Топтогу талкуулар

Класс бир нече топко бөлүнүп иштегенде да класстык талкуу жүргүзүүдөгү эрежелерди колдонушу керек. Ар бир топто секретарь жана төрага/лидер шайлап алышы керек, бирок ар бир окуучу, жада калса эң уялчаагы да бул ролдорду аткарууга катышышын мугалим камсыз кылышы керек.

Топтогу талкууларда мугалимдин ролу:

- ▶ Окуучуларды топторго бөлүштүргөндө ар сабакта ар түрдүү окуучулардан түзүп, алардын бардыгынын бири-бири менен иштешине көз салат
- ▶ Мугалим ишти түшүндүрүп, окуучулардын суроолоруна жооп берет
- ▶ Топтордо иштөө башталганда окуучуларды тапшырмага багыттайт
- ▶ Мугалим бир топтон экинчи топко басып барып, керек болгондо жардам берет жана бардык окуучулар натыйжалуу иштешине күбө болот
- ▶ Кыйынчылыктарга учураган топторго сунуштарды берет
- ▶ Сабактын аягында класска отчет берилеби же кийинки сабактабы, мугалим чечет. Отчетко убакыт калтырганды унутпашы керек.

Топтор класска отчет берерден мурун, мугалим бардык окуучулар класстын бет алдына карап отурганын текшерishi керек.

Сыртта өткөрүлүүчү сабактар

Топтук талкууларды сыртта өткөргөндө эң ийгиликтүү болот. Бул башка класстарга жолтоо болбоо жана чуу болуу маселесин чечет. Бул окуучуларга өздөрүн талкуу учурунда эркин сезгенге шарт түзөт.

Китептин ичинде бир топ тапшырмалар бар. Алардын көпчүлүгү сыртта өтүлсө болот. Мектептин короосунда тынч жерди таап, мектепке келгендер жолтоо болбогондой жайгашыш керек. Талкуу сабагына, же коноктор менен жолугушууга окуучулар отургучтарын сыртка ала чыкса болот.

Байкоо жүргүзүү же маалыматты жайгаштыруу сыяктуу сабактарга, мугалим окуучуларды топко класстын ичинде бөлүп алышы керек. Эгерде көңүлүн жоготуп жакшы иштей албаган топ болсо, алар мугалим менен кошо басып жүрүшү керек. Алар башкаларга жолтоо болгонго мүмкүн болбой калат да, эмкиде өздөрүн жакшы алып жүрүшөт.



1 — БӨЛҮМ

СЕН ЖАНА БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫ



22-бет

Сен жана базар экономикасы

33-бет

Ишкердик деген эмне?

42-бет

Маркетинг жана сатуу

СЕН ЖАНА БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫ

Жаңы сөздөр

Пландуу же буйрукчул экономика

мамлекет жана анын мекемелери аркылуу башкарылган экономикалык система. Мында эмнени өндүрүү, канча көлөмдө өндүрүү, кайсы жерде өндүрүү жана кандай баада сатуу керектиги жөнүндөгү чечим базар күчтөрү эмес, мамлекеттик мекемелер тарабынан кабыл алынат. Бул – башкарылма система, башкача айтканда базарды товар менен камсыздоо дайым мамлекет тарабынан башкарылып, аны ийкемсиз кылат. Ал эми, продукциянын жалпы көлөмүнүн бир эле бөлүгү өндүрүлбөй калса, бүтүндөй өндүрүш чынжырына таасирин тийгизет.

Базар экономикасы

жеке менчикке жана мамлекет тарабынан аныкталган атайын жалпы жөнгө салуучу принциптердин чегинде чечим кабыл алууга негизделип иштей турган экономикалык система. Ал бейборборлоштурулган (децентрализацияланган), ийкемдүү жана өзгөрүлүп турат. Эмнени жана кайсы жерде өндүрүү, ошондой эле сатуу баасы **суроо-талапка** жана товар ээси менен чечим чыгаруучунун пайда табуу кызыкчылыктарына ылайык чечилет.

Сунуш

сатуу үчүн болгон товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн түрлөрүнүн болушу.

Суроо-талап

керектөөчүлөрдүн товар менен кызмат көрсөтүүлөргө болгон муктаждыгы же каалоосу.



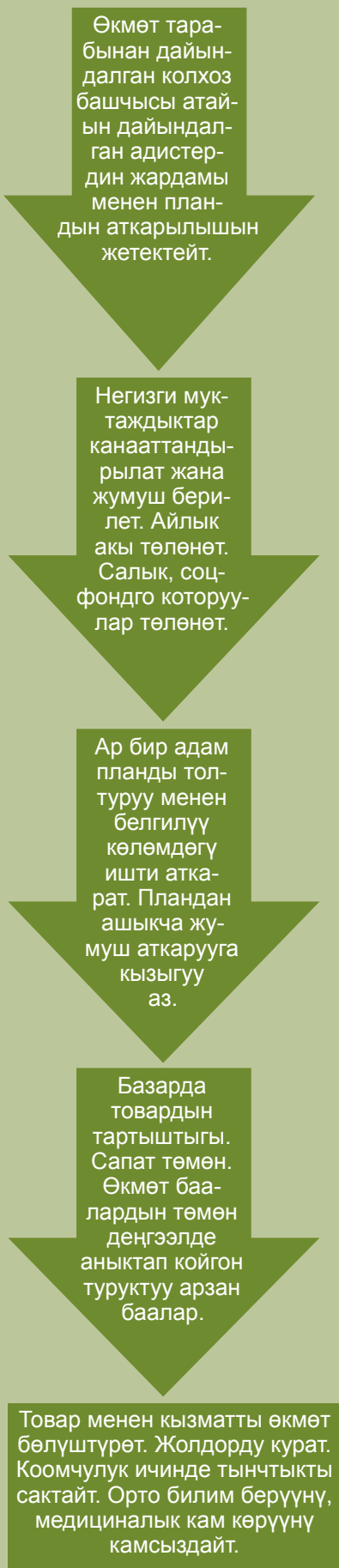
Биринчи феодализм, андан соң социализм доорунда жашап келдик. Азыр болсо минтип базар экономикасына өтүп жатабыз. Убакыт менен бирге жылып, биз да өнүгүүдөбүз

Кыргыз ССРи Советтер Союзунун курамында болуп турган мезгилде ал **Пландуу же Буйрукчул Экономика** системасынын бөлүгү болуп келген. Борбордон алыс жайгашкан Кыргыз ССРи сыяктуу республикаларды СССРдин борбору болгон Москва субсидиялар (атайын бөлүнгөн акча каражаты) менен камсыздандырып турган. Бул субсидиялардын негизинде СССРдин пландуу экономикалык системасынын бир бөлүгү – Кыргыз ССРинин инфраструктурасы курулган.

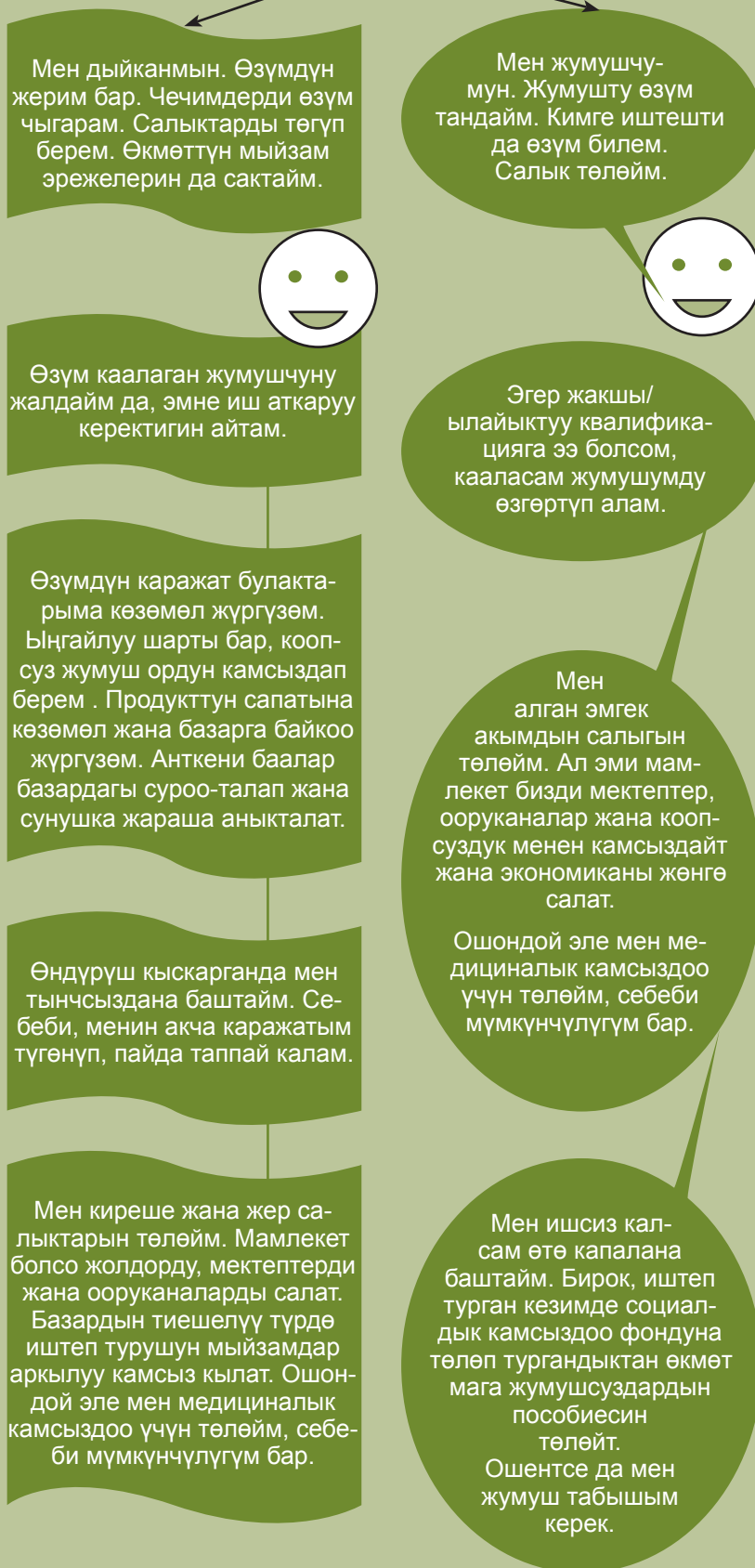
Кыргызстанда азыркы күндө базар экономикасынын структурасы түзүлдү. Бирок иш жүзүндө өлкө мурунку пландуу экономикадан базар экономикасына дагы да болсо толугу менен өтүп бүтө элек.

Айыл жеринде бул эмнени түшүндүрөт?

Пландуу же буйрукчул экономикасы



Базар экономикасы



Негизги айырмачылыктар

Пландуу экономика системасында эмне, кай жерде жана ким өндүрүшү керектиги тууралуу чечим мамлекет тарабынан кабыл алынат. Бул кайсы өсүмдүктү өстүрүү, кандай үрөндү, канча көлөмдөгү жер семирткичти колдонуу, үрөндү качан себүү жөнүндөгү чечимдердин баардыгын дыйкандар үчүн өкмөт чечет дегенди түшүндүрөт. Ар бир колхоз эмнени өндүрүү керектигин көрсөтүү үчүн **өндүрүш квоталары** да белгиленет. Жумуштар бөлүштүрүлөт. Базарга ташып жеткирүү үчүн унаа уюштурулат. Базар баалары да өкмөт тарабынан аныкталып коюлат. Чарба деңгээлиндеги эң негизги милдет – квоталар боюнча планды аткаруу. Продукциянын сапатын жогорулатуу боюнча маселе көтөрүлбөйт.

Базар экономикасында бардык чечимдерди дыйкан же ишкер адам же чарба башчысы өз алдынча кабыл алат. Чечим чыгарган соң, дыйкан өз ишине керектүү даярдыктардын баарын өзү уюштурууга тийиш. Керек болгон жумушчу күчүн табат, аларды жалдайт, айдоо аянтынын тийиштүү даярдалгандыгын текшерет жана бардык тиешелүү чыгымдарын төлөйт. Жеке менчик жер ээси жерди иштетүү боюнча бардык чечимди өзү кабыл алуу укугуна ээ болуу менен кошо эле өз чарбасынын ийгиликтүү иштөөсү жана кирешесин арттыруусу боюнча жоопкерчиликти да мойнуна алат. Башка өндүрүүчүлөр менен атаандыштыкта өндүрүлгөн товардын эң жогорку сапатын, сарпталган чыгымдардын натыйжалуулугун (кирешелүүлүгүнүн) камсыз кылуу аркылуу дыйкан өндүрүш чыгымдары жөнүндө түшүнүк ала алат.

Салыштырмалуу артыкчылык принциби

Салыштырмалуу артыкчылык бул кандайдыр бир товарды же кызматты өндүрүүдө жана аны сатууда башкаларга салыштырмалуу артыкчылык менен чыгарууга болгон мүмкүнчүлүк.

Эгерде Кыргызстан өрүк же алча (гилас, чие) жемиштерин базардын талабына жооп бере тургандай жана башка Азия өлкөлөрүнө салыштырмалуу арзаныраак өндүрүп чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, Кыргызстандын бул өрүгү менен алчасына аймактын базарында сөзсүз түрдө суроо-талаптын көбүрөөк болушу шексиз.

Ошондой болсо да маркетингде сатып алуучунун терең маани бере турганы бул товардын баасы/наркы деп айтуудан алыспыз. Сатып алуучуну кызыктырган дагы башка нерселер төмөндөгүлөр:

- товардын сапаты
- товардын өз убагында сатыкта болуп турушу
- товардын дайыма (келечекте да) сатыкта болуп турушу
- товарды жеткирип берүүнүн ылдамдуулугу жана ага кете турган чыгымдар (мисалы, унаа же бажы чыгымдары)
- өлкөлөр ортосундагы соода мамилелери

Салыштырмалуу артыкчылык бир өлкөдө атайын билими бар жумушчу күчүнүн башка өлкөлөргө караганда арзан болушунан да байкалат. Анткени, кээ бир өлкөлөрдө минералдык чийки заттарды казып алуу анча кыйынчылыкты туудурбайт, ошондуктан мындай өлкөлөр дүйнөлүк рынокту аталган минералдык чийки заттар менен камсыз кылууда салыштырмалуу артыкчылыкка ээ.

Ал эми бир эле өлкөнү мисалга алсак, анын ичиндеги жеке ишмердүүлүктөр, жеке бир райондор же айылдар болобу, алар да бир-бирине салыштырмалуу артыкчылыктарга ээ. Алсак, бир айылдын климаттык шарты малина өстүрүүгө өтө ыңгайлуу болсо, анда бул айыл башка айылдарга караганда азыраак чыгымдар менен жакшы сапаттагы малинаны өстүрө алат.

Ар бир өндүрүүчү кандайдыр бир товарды өндүрүүдө өзүнүн салыштырмалуу артыкчылыгын баалап, ал мүмкүнчүлүктөрүн андан ары туура пайдалана билүүсү зарыл.

Дүйнөнүн булуң-бурчунан чыккан ар кандай товарлардын атаандаштыгы глобалдаштыруу процессинин башталышына алып келди. Ал эми бул процесстин пайдалуулугун арттыруу үчүн, анын башкарылып туруусу зарыл эле. Ага байланыштуу эл аралык соода байланыштарында ар кандай тоскоолдуктарды кыскартуу максатында Тарифтер жана соода жөнүндө башкы макулдашуу кабыл алынган (ТСБМ). 1990 – жылы ТСБМ расмийлештирилип Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюму түзүлгөн.

Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюму (БСУ)

Кыргызстан 1998-жылдын 20-декабрынан БСУга 113чү мүчөсү болуп кирген. Россия 2012-жылы августта БСУга катталган.

БСУнун көздөгөнү бул өлкөлөргө өздөрүнүн соода ишин эркин өнүктүрүүгө жана дүйнө жүзүндө эч кандай тоскоолдуктарсыз жүргүзүүгө мүмкүндүк берүү жана ээ болуп келген салыштырмалуу артыкчылыктарын колдоно билүүсү менен дүйнөлүк сооданы өнүктүрүү.

Базар экономикасындагы жеке жоопкерчилик

Базар экономикасы тандоо эркиндигинин негизинде иштейт. Ар бир тандоонун же кабыл алынган чечимдин артында жоопкерчилик жатат. Кыргызстандын жараны болгон ар бир инсан жалпы коомчулуктун жыргалчылыгы үчүн жоопкер. Ал эми Кыргыз өкмөтүнүн милдети базар мамилелерин жөнгө салуу аркылуу акыйкаттуулукту камсыз кылуу. Ошондой эле, мамлекет жөнгө салуучу инфраструктура, билим берүү жана окутуу менен камсыздоо аркылуу өлкөнүн жана анын жарандарын дүйнөлүк соодада катышуусуна шарт түзүүгө жоопкер.

Базар экономикасында ар бир адам өзүнөн башка адамдарды сыйлоосу жана туура мамиле жасоосу керек. Өз жоопкерчиликтерин тиешелүү түрдө аткарган адам башка инсандардын укуктарына терс таасирин тийгизет. Ошондуктан, мамлекет тарабынан кабыл алынган укук коргоочу нормалар жалпы коомчулукта акыйкаттуулук болушун камсыз кылат. Атайын мыйзамдар бул жоопкерчиликтердин тиешелүү түрдө аткарылуусун көзөмөлгө алат.

Мисалы, эгерде өндүрүүчү өзү өндүрүп жаткан товардын жакшы сапатын камсыз кыла албаса, анын товары сатылбайт. Ал эми ишкердикте болсо киреше түшпөсө да ага сарпталган бардык чыгымдар төлөнүшү керек, ал эми эч кандай киреше алып келбеген иш натыйжада жабылышы айкын.

Эгерде ишкер төмөнкү сапаттагы же бузулуп калган товарды саткан болсо, сатып алуучу тарабынан компенсация төлөп берүү тууралуу талап коюлушу мүмкүн. Мындай маселе боюнча абдан катуу чаралар көрүлүп, ишкер адам өз иши менен кошо үйүнөн да айрылып калуусу шексиз.

Жумушчулардын айлык акыларын эске алганда калган сарпталган бардык чыгымдарды өз учурунда төлөө – бул ишкердин жоопкерчилиги. Эгерде бул жоопкерчиликтер тиешелүү түрдө орундатылбаса, бул ишкерден акча аласасы бар адамдар сотко кайрылып, аны өз жоопкерчиликтерин мыйзам күчү аркылуу аткарууга аргасыз кылышат.



ТАПШЫРМА



Төмөндө берилген бош орундарга эки түрдүү экономикалык системанын негизги айырмачылыктарын тизмелеп жазгыла.

Пландуу же Буйрукчул экономикасы	Базар экономикасы



ТАПШЫРМА



Беш же алты кишиден турган топ ичинде төмөнкүлөрдү талкуулагыла

Атайын стандарттык нормаларды аныктоочу, адамдардын өз жоопкерчиликтирин аткаруусун талап кылган жана жеке инсандардын укугун коргоочу мыйзамдардын болушу зарыл/туура деп ойлойсуңбу? Эгерде зарылдыгы бар/жок деп ойлосоң, анын үч себебин топтогу башка окуучулар менен талкуулагыла. Андан соң оюңарды класска айтып бергиле.

Базар экономикасындагы мыйзам

Базар экономикасында мамлекет абдан маанилүү ролду ойнойт. Ал ишкана жана жеке ишкерлердин ортосунда «ортомчу» катары милдет аткаруусу керек. Атап айтсак, ортодо кай бир адамдын жабыр тартып калбашы үчүн мамлекеттик мекемелер ишкана менен жеке ишкерлердин иш алпаруудагы туура иш аракеттеринин атайын стандарттык нормаларын аныктайт.

Өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө базар экономикасы жеке адамдардын укуктарын коргоочу атайын мыйзам тарабынан колдоого алынган. Сатуу жана сатып алуу, жумушчу күчүн жалдоо боюнча иш келишимдери мыйзам чегинде жөнгө салынат. Жогорку сапаттагы билим, туура чечим жана талыкпас эмгек аркылуу гана ийгиликке жетишүү мүмкүн экендигин унутпагыла. Ишкердикке катышкан бардык тараптар бири-бирине адилеттүүлүк менен мамиле кылуусу атайын Келишимдерди жөнгө салуучу мыйзам аркылуу башкарылат.



Келишим

Келишим – бул мыйзам чегинде жүзөгө ашырууга мүмкүн болгон жана мыйзамдуу түрдө милдеттендирүүчү жеке адамдар же кандайдыр бир ишканалар (макулдашуучу тараптар) ортосундагы макулдашуу же келишүү.

Эгерде адамдар ортосунда мурдатан бери жакшы мамиле болуп бир-бирине ишенүү болсо, анда бул адамдардын ортосунда оозеки келишим түзүлүшү мүмкүн. Ал эми мындай ишеним жок болгон учурда, макулдашып жаткан эки тарап окуп таанышып чыккан жана ага макулдугун билдирген атайын келишим кагазына кол коюшу керек.

Кыргызстанда мындай келишимдерди жөнгө салуучу атайын келишимдер боюнча мыйзам иштейт. Келишимдеги эң негизги беренелер:

- келишим түзүп жаткан тараптардын укуктары жана жоопкерчиликти
- келишимдеги жоопкерчиликтер толугу менен жана тиешелүү мөөнөттө аткарылбаган учурдагы айып

Алсак, колуңардагы окуу китебин басмадан чыгарууда китептин үлгүсү жана аны басмадан чыгаруу тууралуу UN Women эл аралык уюму менен басмакана ортосунда келишим түзүлгөн. Китептин үлгүсү UN Women тарабынан канааттандыралык деп табылып, бекитилгенден кийин басмакананын кызматы үчүн келишим боюнча биринчи төлөм төлөнүп берилген. Ал эми акыркы төлөм болсо бул окуу китеби басмаканадан толугу менен басылып чыгып, силерге таратып берүүгө даяр болгондо гана төлөнүп берилди. Ошентип, колуңардагы бул окуу китеби БУУнун тынчтыкты орнотуу фондунан белек катары силерге таркатылып отурат.



Келишим түзүп жаткан тараптар келишим түзүүдө кандайдыр бир үчүнчү тараптын мажбурлоосунун же басымынын алдында эмес өз ыктыярлары менен эркин келишим түзөт. Мисалы, картошкаларды жайып алып, базарда отуруунун өзү – сатуучунун бул картошкаларды сатууга сунуштап жаткандыгын билдирет.

Жогорудагы мисалда, товар сунушталып жаткан ордунда сатылат, башкача айтканда сатып алуучу акча төлөйт да, картошканы алат. Мындай учурда, эки тараптын б. а. сатып алуучу менен сатуучунун өз жоопкерчиликтирин аткарбай коюу коркунучу жокко эсе. Ал эми, эгерде сен картошка өндүрүүчүдөн үрөндүк картошка ала турган болсоң, сен ала турган үрөндүк картошка үчүн алдын ала күз мезгилинде эле биринчи төлөмдү төлөп коюшуң дурус. Ал эми калган төлөмдү сен ала турган үрөндүк картошканы өндүрүүчүнүн колуна жазында толугу менен алып кетип жатканда төлөп бересиң. Бирок, мындай учурда, биз биринчи мисалда айтып кеткен тараптардын жоопкерчиликтирин аткарбай коюу коркунучу бар. Өзүң баамдагандай, бул учурда сатуучу менен сатып алуучунун ортосунда жазуу түрүндө келишимдин түзүлүшү сөзсүз.

Жазуу түрүндөгү келишим кол коюп жаткан тараптардын бардыгына түшүнүктүү жана так түзүлүшү керек жана мындай келишимге кол коюп жаткан тараптар ага кол коюудан мурда келишимдин ар бир беренесин маани берип окуп чыгуусу зарыл. Келишимде тараптар макул болбой турган бардык өзгөртүүлөр, тараптар кол коюудан мурун каралышы керек. Бул жазуу түрүндөгү келишим, тараптар кол койгондон кийин, мыйзамдуу күчүнө кирет жана аткарууга милдеттүү болуп калат. Кол коюлгандан кийинки шылтоолор эч кандай мыйзамдуу күчкө ээ боло албайт. Келишимдин мыйзамдуу маанисин андан ары да күчөтүү үчүн, ал нотариуста, же болбосо айыл өкмөтүндө катталышы керек.

Келишим түзүүдөгү жоопкерчиликтер

Келишим түзүү, оозеки болобу же жазуу түрүндө болобу өтө олуттуу иш. Келишим түзүп жаткан бардык тараптар келишимде көрсөтүлгөн жоопкерчиликтирин так аткарууга милдеттүү. Келишимдин ар бир тарабы кабыл алган өз милдеттерин так түшүнүп, аларды аткарышы зарыл. Белгиленген милдеттерин тиешелүү түрдө аткарбаган тарап айып тартат да өз ишмердүүлүгүнө чыгым алып келет.

Эгерде кимдир бирөө кандайдыр бир ишти аткаруу боюнча бирөө менен келишим түзсө, жана ал келишимде көрсөтүлгөн милдеттерди орундуу аткара албаса, келечекте ал тарапка болгон ишеним да сый-урмат да жоголот. Адамдар ортосунда алака сый-урмат жана ишенимден түзүлөөрүн унутпа.

Келишимдерди дайым колдонуу, аны түзүүчү тараптар ортосундагы ар кандай келишпестиктер жана талкуулоолорду жөнгө салууда келишим тууралуу мыйзамдын арбитраждык же жарандык сот тарабынан колдонулушу базар экономикасынын жүрүшү үчүн өтө маанилүү шартты түзөт.

Бул сен үчүн эмнени түшүндүрөт?

Бул, чечимдерди сен өзүң кабыл алып, ал чечимдердин натыйжасына толук жооптуу болушуң керектигин түшүндүрөт. Эгерде сен чарба бакчасы менен алектене турган болсоң, сен бул ишмердүүлүктү ишке ашырууда кезиге турган ар кандай иш чаралардын же тоскоолдуктардын алдын алуу жоопкерчилигин алышың керек жана өзүңдүн иш аракетине жараша чечим кабыл алышың абзел.

Баарынан мурда сенин төмөндөгү суроолор боюнча чечим кылууң зарыл:

- Чарба бакчасын кайсы жерде баштайсың?
- Жерди айдоого даярдык көрүүдө керек болгон шаймандарды кайдан аласың?
- Үрөндүк картошканы, жер семирткичтерди, жана сугарууга сууну качан жана кайдан аласың?
- Бул ишмердүүлүктү баштоо үчүн бирөөдөн насыя акча алуунун же жардам суроонун зарылдыгы барбы же жокпу? Эгерде бар болсо, кимден?
- Эгерде насыя акча алууга туура келсе, карызыңды качан кайтарып беришиң керек?
- Чарба бакчасынан сен киреше алгандыгыңды же чыгаша болгондугуңду аныктоо үчүн сен кетирген чыгымдардын жана түшкөн пайданын эмнесине эсеп жүргүзүшүң керек?

Мына ушулар – сенин жоопкерчиликтириң жана кабыл алган чечимдериң. Албетте, сен иш баштаганга чейинби, же иш учурундабы бирөөлөрдөн кеңеш алышың мүмкүн, бирок акыркы чечимдерди кабыл алуу сенин жоопкерчилигиң.

Иш жүзүндөгү базар экономикасында ишкер болобу же саясатчы болобу өздөрү иштеп тапкан акча каражаттарынын же ишкерлик алакалардын эсебинен **салыктарды төлөө** ар бир кызмат адамынын жеке жоопкерчилиги. Төлөнгөн салыктар мамлекет тарабынан калкты улуттук жана ички коопсуздукту сактоо, өзгөчө кырдаалдарды жөнгө салуу, саламаттыкты сактоо, орто билим берүү жана башка кызмат көрсөтүүлөр менен камсыз кылууга жумшалат. Бул болсо экономиканын тиешелүү түрдө иштешине жана коррупцияга жол берилбешине шарт түзөт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 13-беренеси айтып тургандай:

- «1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетти республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден турат, мамлекеттин чыгашаларын жана кирешелерин өзүнө камтыйт.
2. Республикалык жана жергиликтүү бюджеттерди түзүүнүн, кабыл алуунун, пайдалануунун тартиби, ошондой эле аларды аткаруунун аудити мыйзам менен аныкталат. Республикалык бюджет – мыйзам менен, жергиликтүү бюджеттер тиешелүү өкүлчүлүктүү органдардын чечими менен кабыл алынат.
3. Кыргыз Республикасынын аймагында бирдиктүү салык системасы иштейт. Салыктарды белгилөө укугу Жогорку Кеңешке таандык. Жаңы салыктарды белгилөөчү жана салык төлөөчүлөрдүн абалын начарлатуучу мыйзамдар өткөн мезгилге карата колдонулбайт».

Мамлекет аталган салыктарды калктын жашоосун жакшыртууда ыңгайлуу шарттарды түзүп берүүдө зарыл болгон инфраструктурага жумшайт. Атап айтсак, жолдорду жана каналдарды курууну каржылайт, ал эми буларды андан ары иштетүүгө байланыштуу чыгымдарын каржылоо максатында жергиликтүү калк колдонгондугу үчүн акы төлөйт. Ушинтип чогулган каражатты мамлекет кайрадан ушул эле жолдорду жана каналдарды жаңыртууга/оңдоо иштерине жумшайт. Ошондой эле, мамлекет калкты ооруканалар менен камсыздандырат, ал эми бул оорукана кызматын медициналык камсыздоо аркылуу болобу же түздөнтүз болобу, төлөөгө мүмкүнчүлүгү бар ар бир адам пайдалана алат. Ошондой эле мамлекет калктын бардык катмарын бирдей жалпы орто билим берүү кызматы менен камсыздайт, бирок кай бир адамдар балдарынын жеке менчик мектептен билим алуусун каалап, ага төлөөнү тандап алышат. Мамлекет сунуштаган кызмат көрсөтүүлөрдү колдонбогон күндө деле мындай адамдар салыктарды баары бир төлөөгө тийиш.

Мамлекет ошондой эле ишкана жана айлык акы, күйүүчү майлар, мүлк, товар жүгүртүү жана социалдык камсыздоо боюнча которуулар үчүн башка салыктарды да салат. Кай бир салыктарды чогултуу, сактоо жана пайдалануу боюнча чечим чыгаруу укугу жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына берилген. Бул салыктардан топтолгон акча каражаты жалпы коомчулук пайдалана турган кызматтарды камсыздоо үчүн жумшалат. Көптөгөн өлкөлөрдө коомдо эч бир адамдын ач калбасын же медициналык кам көрүүдөн өксүбөшүн камсыздоо максатында мамлекет жумушсуздарды, майып жана кары адамдарды атайын социалдык камсыздандыруунун негизинде төлөөлөр менен камсыздайт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 55-беренесинде:

"Жарандар мыйзамда каралган учурларда жана тартипте салыктарды, жыйымдарды төлөөгө милдеттүү".





*Салыктар саламаттыкты сактоо
жана билим берүү сыяктуу өтө
маанилүү кызматтарды камсыздайт*

Класстык талкуу

Ар бир окуучунун өз оюн билдирүүгө бирдей мүмкүндүк алуусу үчүн талкуу жүргүзүүдө төмөнкүдөй бир нече эрежелерди колдонууңар зарыл:

- сүйлөй тургандарды тандап сөз бере турган төрага/төрайымды дайындоо
- сүйлөөнү каалаган окуучулар колдорун көтөрүп, төрага/төрайымдын сөз берүүсүн күтүүсү
- сөз берилген окуучу тема боюнча жана ошондой эле 1 мүнөттөн ашпай сүйлөшү

Тема: Мамлекет өлкөнүн жарандарын кандай кызмат көрсөтүүлөр менен камсыз кылуусу жана алар үчүн ким төлөөсү керек?

Базар экономикасында билимдин маанилүүлүгү

Өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө, эгерде ар бир жаран жеке тандоо укугуна ээ болсо, мындай укукту жана тандоонун ченин туура түшүнө/колдоно билүүгө жакшы билим талап кылынат деп белгилешет.

Балдардын билим алуусуна, ден соолугунун чың болушуна жана ар кандай ырайымсыз мамилелерден сактоого ата-энелер жоопкер. Ал эми, мамлекет балдардын билим алуусуна маани бербеген же кызыкпаган ата-энелерден балдарды коргоо жоопкерчилигин өзүнө алат. Өнүккөн өлкөлөрдө милдеттүү түрдө балдарга негизги билим берүү беш же алты жаш курагындагы балдарды окутуудан башталып, 15 жашка чейинки балдарды окутуу менен аяктайт. Ошондой эле дагы башка көптөгөн өлкөлөрдө балдар 18 жашка толгонго чейин мектепте окуусун улантышат.

Мындай орто билимди толугу менен алган күндө да, экономикага кандайдыр бир салым кошуу үчүн балдар мектепти бүткөн соң белгилүү бир деңгээлде кошумча окутуудан өтүүгө муктаж. Бул болсо, өнүккөн дүйнөдө окутуунун чеги жоктугун жана окуп-үйрөнүү бул сенин өмүр бою аткара турган иш аракетиң экендигин айтып турат.

Өнүккөн өлкөлөрдө балдардын жумушчу күч катары иштөөсүнө тыюу салынып, милиция жана социалдык кызматтар тарабынан колдоого алынган. Ошондой эле мамлекет мектептердин жакшы сапаттагы билим берүүсүнө, тажрыйбалуу мугалимдердин иштешине, окуучулардын окуу китептери менен толук камсыздандырылышына, компьютер, илимий лабораторияларды жана китепканаларды колдонууга мүмкүнчүлүктүн болушуна көзөмөл жүргүзөт. Мындан сырткары, балдарга физикалык жактан да чың болуунун маанилүүлүгүн жана атаандаштык менен же бир топто бирдиктүү иш алпарууну билүүнү үйрөтүү максатында атайын ар кандай спорттун түрлөрү менен машыгууга мүмкүнчүлүктөр да түзүлүп берилген.

Кандай билим берүү системасы болбосун, анын жарандын укуктарын жана жоопкерчилиликтерин окутуусу зарыл. Бул болсо өз кезегинде, инсандын коомдун жыргалчылыгы үчүн убактысы менен эмгегин өз каалоосу же эрки менен жумшап, кызмат көрсөтүүсүн арттырмакчы. Ал эми коом жана эл үчүн мындай кызмат көрсөтүүнүн өзү бул патриоттук сыймык.



ТАПШЫРМА



Үй тапшырмасы боюнча көнүгүү

4-6 окуучудан турган топтордо (же өз алдынча жазуу жүзүндө) өлкөдө чыныгы базар экономикасын өнүктүрүү үчүн билимдүү жумушчу күчүн окутуп-үйрөтүүдө керек болуучу бардык тиешелүү темалар менен иш-аракеттердин тизмесин жазып чыккыла.

Көпчүлүк өнүккөн өлкөлөрдө мектептен эле кыздарга да, балдарга да жыгач устачылыгын, тигүү жана тамак бышырууну окутуп үйрөтүшөт. Ошондуктан, жогоруда тизмеңди жазууда техникалык шыктарга жана ошондой эле акыл жөндөмдүүлүгүнө ээ зээндуу адамдардын болушу маанилүү экендигин эсинден чыгарба.

Ар жыл сайын Кыргызстандын көптөгөн жогорку окуу жайлары көбүнесе коомдук илимдер боюнча адистерди чыгарат. Ал эми өлкөнүн өнүгүүсү үчүн керек болгон биология, ботаника жана зоология сыяктуу табият илимдери боюнча бүтүргөн адистер өтө эле аз.



Өспүрүмдөрдүн укуктары жана милдеттери

Кыргыз Республикасынын Конституциясында өспүрүмдөрдүн укуктары белгиленген.

Өспүрүмдөр – 18 жаш курагына жете элек жарандар жана аларга дене күчү жетпеген физикалык оор жумуштарды жасатпоо керектиги Конституцияда айтылат.

Эмгек келишимин түзүү үчүн өспүрүм 16 жашта болушу сөзсүз.

Ошондой эле, эмгек келишиминдеги жумуш:

- өспүрүмдүн ден соолугуна жана өсүшүнө эч кандай зыян алып келбегендей,
- мектепте билим алуусуна тоскоол болбогондой болгон учурда жана ата-эненин жазуу жүзүндөгү уруксатынын негизинде гана өспүрүм эмгек келишимин түзө алат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык жаштар/өспүрүмдөр төмөнкү укуктарга ээ:

- өзүнүн коопсуздугун, саламаттыгын сактоого, физикалык жана интеллектуалдык жактан өсүүгө
- жарандыкка
- коопсуз жана жакшы тарбия алууга
- жеке оюн жана ишенимдерин билдирүүгө
- социалдык коргоого
- асырандыланууга
- билим алууга
- жеке мүлккө ээлик кылууга
- акы төлөнүүчү жумушта иштөөгө

ТАПШЫРМА



- Кыргыз Республикасынын Конституциясында көрсөтүлгөн өспүрүмдөрдүн укуктары жана алардын мааниси тууралуу эки-экиден отуруп талкуу жүргүзүлө.
- Төмөндө берилген таблицаны толтургула.

Укуктар	Өз укуктарыңдын негизинде сенин коом алдындагы жоопкерчиликтиң кайсылар?

ИШКЕРДИК ДЕГЕН ЭМНЕ?

Жаңы сөздөр

Пайда	сатылган товардын наркынан ал товарды өндүрүүдө жумшалган бардык чыгымдарды кемиткенден кийинки калган акча каражаты.
Зыян	өндүрүлгөн товарды саткандан түшкөн жалпы кирешеден, ал товарды өндүрүүгө жумшалган жалпы чыгымдардын ашып кетиши.
Байлык	жеке адамга же өлкөгө таандык мүлктөрдүн акчалай наркы.
Мүлк	базар баалуулугуна ээ, сатууга мүмкүн болгон бир кишиге таандык нерселер.
Милдеттенме	алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн, ага берилип талыкпастан эмгек кылууга даярдык, жоопкерчилик.
Берилгендик	коюлган максаттарды жүзөгө ашыруу үчүн, ага атайын убакыт бөлүп, дилгирдик менен берилип иштөө.
Башкаруу	алдыга коюлган максаттарга жетүүгө жана ага карата жасалып жаткан иш-аракеттерге көз салууга багытталган чечим кабыл алуу. Чечим кабыл алуу кеңири билимди талап кылат.
Жаратылыш ресурстарын башкаруу	жаратылыш ресурстарын туура колдоно билүү, башкаруу.
Маркетинг	базарды жакшы түшүнүү жана ал тууралуу маалыматтарды алуу. Эң жогору пайда табуу максатында бул маалыматтардын негизинде тиешелүү чара көрүп, өндүрүлгөн товарды сатуу.
Көзөмөлдөө	пайда табуу же киреше алууну жакшыртуу максатында ишкердикте кандайдыр бир товарды өндүрүүдө кеткен чыгымдарды талдоо, жазып жүрүү, аларга көзөмөл жүргүзүү.
Тобокелдик коркунучтарын башкаруу	ишкердикти жүргүзүүдө ар кандай тобокелдикке барууга туура келет. Мындай коркунучтар соода-сатык мүнөздө болуу менен бирге, саясий жана ошондой эле табигый мүнөздө да болушу мүмкүн. Жакшы чарба башчысы мындай тобокелге салуу коркунучтарынын алдын алууда аларды жакшы түшүнүүгө аракет кылат.
Алдын ала көрө билүү	бардык ишкерлер өздөрүнүн дилгирлиги жана жоопкерчилиги менен келечекте эмнеге жетишүүнү каалай тургандыгы тууралуу элестетүүлөрү керек. Эгерде адамдардын өздөрүнүн күнүмдүк ишкердик иш аракеттеринде башкаруу принциптерин колдонууга, туура пландоого жана талыкпас эмгектенүүгө дилгирлиги болсо, бул алардын элестеткен кыялына жетүүдөгү туура жолу, алдын ала көрө билгендиги.

Ишкердик жүргүзүү – бул пайда табуу максатында товар өндүрүүнүн же кызмат көрсөтүүнүн пландаштырылган жана аларды сатыкка сунуштоо иш-аракети

Ийгиликтүү чарба ишкердигин жүргүзүүнүн факторлору



Быйылкы түшкөн пайдага узак эс алууга чыксам, эмки жылы болсо, оорукчан кошунамдын жерин айдап, көп пайда алам

Быйылкы пайдамды мен?..

Жогорудагы факторлорго терең маани берип, иш алпарган чарба башчысынын иши, бул факторлорго көңүл бурбаган чарба башчысынын ишине салыштырмалуу, бир кыйла ийгиликтүү болоору айкын.

Жашылча бакча ишмердүүлүгүн, деги эле кандай гана ишкердүүлүк болбосун, аны баштоодон мурун жогорудагы факторлорду калыстык менен баалап чыгуу маанилүү. Эгерде, бул факторлордун бирөөнө гана сенин жообуң ЖОК боло турган болсо, анда сен **Токто! Ойлон!** Максаттарыңды кайрадан карап чык же болбосо кеңеш изде.

Кандайдыр бир ишкердикти баштоодон мурун сен өзүң канчалык жумушту аткара ала тургандыгыңды моюнга алуун зарыл. Аتكени, ишкердикти жүргүзүүдө сен өзүңдүн өз алдынча аткара ала турган нерселерге гана таяна аласың.

Үзгүлтүксүз, дайыма пландалып турбаган ишкердиктин ийгилиги туруктуу болбостугун эсиңден чыгарба. Эгерде сен тапкан пайда каражатыңдын баарын жөн гана сарптап таштасаң, сен ишкердигиңди эч качан өнүктүрө албайсың. Анткени, ишкердикти өстүрүп – өнүктүрүү же ийгиликтүү болушу үчүн сен ал ишкердиктен түшкөн пайданын жок дегенде бир бөлүгүн кайра ошол эле ишкердигине жумшооң дурус. Мунун өзү уй багууну элестетет, эгерде уйдун курсагын жакшы тойгузбасаң, анын жакшы сүт бербестигин өзүң билсең керек.

ТАПШЫРМА



Жогоруда көрсөтүлгөн бардык факторлорду түшүнгөндүгүңдү текшерүү үчүн **Жаңы сөздөрдү** карап чыгып, төмөндөгү сүйлөмдөрдү толукта.

Зыян: Өндүрүлгөн товарды саткандан түшкөн жалпы кирешеге салыштырмалуу

Мүлк: _____ бир кишиге таандык нерселер.

Милдеттенме: Алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн _____ даярдык, жоопкерчилик.

Берилгендик: _____ берилип иштөө.

Башкаруу: _____ жетүүгө жана _____ чечим кабыл алуу.

Көзөмөлдөө: _____

_____ жазып жүрүү, аларга көзөмөл жүргүзүү.

Пайда: _____

_____ калган акча каражаты.



Чарба ишкердиги

Чарба – бул физикалык, финансылык жана башкаруу ресурстарды пайдаланып, сатыкка товар өндүрүүчү ишкердик. Сенин короондогу кичинекей жашылча бакчасы да кичинекей чарба болуп эсептелет. Себеби, бул жерде үйбүлө үчүн азык-түлүк өндүрүлөт жана ошондой эле үйбүлө керектөөсүнөн арткан өндүрүлгөн азык сатыкка сунушталат.

Ишкердиктеги эң негизги ресурстар үч түргө бөлүнөт: физикалык, финансылык жана башкаруу ресурстар

1. **Физикалык ресурстар** – булар чарба ишкердигиндеги **жер, имараттар, техникалык шаймандар, суу жана жумушчу күчү**.

Жердин аянты жана жайгашкан жайы жана жер кыртышынын түрү жана сапаты ал жердин өндүрүү мүмкүнчүлүгүнө таасир берет. Күндүн нуру, абанын температурасы, жамгыр сыяктуу табият көрүнүштөрү да чарбачылык ишинде физикалык ресурстарды түзөт. Чарба башчысы мындай көрүнүштөрдү башкара албаса да, бул көрүнүштөрдүн кээ бирин пайдаланса, же болбосо эмне эгүүнү ойлонуп жатканда эсине алуусу дурус.

2. **Финансылык ресурстар** – булар чарба башчысынын колундагы чарбалык кылууга жумшала турган бардык финансылык **каражаттардын өлчөмү жана түрү**. Кээ бир адамдар чарбачылыкты өздөрүнүн колунда бар каражатын жумшоо менен баштаса, көпчүлүк ишкер адамдар өздөрүнүн ишкердигин баштоого насыя алышат. Ал эми өндүрүлгөн товарларды сатуудан түшкөн пайданын бир бөлүгү ошол эле ишкердикке, аны андан ары өнүктүрүү жана ушул чарба ээсинин байлыгын арттыруу максатында жумшалышы зарыл.

3. **Башкаруу ресурстары** бул **чарба башчысынын өз ишкердигине жумшаган иш-аракеттери**. Ишкердикти үзгүлтүксүз пландоо, ишке ашыруу, аны көзөмөлдөө, баалоо жана, зарыл болсо, анын жүрүшүн кайрадан карап чыгып, башка нукка салуу бул ишкердикте өтө маанилүү.

ТАПШЫРМА



Төмөндө берилген таблицага ар бир ресурстардын түрүнө туура клеген мисалдар менен толтур. Биринчи мисал сен үчүн келтирилген.

Физикалык ресурстар	Финансылык ресурстар	Башкаруу ресурстары
<i>Жер</i>	<i>Өздүк накталай салым</i>	<i>План түзүү</i>



Ишкердиктин ийгиликтүү болушунун эки негизги фактору бар. Сенде төмөнкүлөр болушу керек:

- келечекте жетүүнү көздөгөн нерсең тууралуу элестетүү
- элестетүүндү ишке ашыруу үчүн күн сайын өз убакытыңды бөлүп, үзүрлүү эмгектенүүгө алдыңа койгон милдеттенме, жоопкерчилик

Булардан сырткары маанилүү деп эсептелген дагы бир нече факторлор булар: ишкердикти кылдат пландоо, башкаруу жана дайым эсебин жүргүзүү. Ошондой эле, ишкердиктеги физикалык жана финансылык жылыштарга көзөмөл жүргүзүү да орундуу.



Жашылча бакча ишкердигин жүргүзүү

Милдеттенмелериңди эске алуу менен өзүңдүн чечимиңди чыгарып жатканда, сен кийинчерээк бул сабактын жүрүшүндө жашылча бакча ишкердигин баштай тургандыгыңды эсиңе ал.



Бул ишкердикти жүргүзүү үчүн төмөндөгү чечимдерди кабыл алууң керек:

Ишкердиктин түрү: Сени кызыктырган ишкердиктердин түрлөрүн карап чык.

Коюлган максат: Сен жетишүүнү ойлогон өндүрүштүн көлөмү жана пайдалуулугу

Маркетинг: Сен өндүрүүнү пландаштырган товарга болочок суроо-талап кандай болорун, аны кайсы жерде жана кандай түрдө сатарыңды изилдөө

Чыгымдар: Өзүңдүн топтогон сактоолоруңдун жана алган насыяларыңдын эсебинен ишкердикти баштоодо жана жүргүзүүдө жумшалуучу акчалай каражат

Жайы: Өндүргөн товарды базарга алып чыгуу мүмкүнчүлүгүн эске алып, ишкердигиңди кайсы жерде баштай турганыңды чеч. Ошондой эле, ал жерде сен ойлогон ишмердүүлүктү жүргүзүүгө ылайыктуу жер жана жетиштүү суунун бар экендигин эсиңе ал

Маалымат: Үзүрлүү эмгеги жана билими менен чарба ишинде ийгиликке жетишкен айылдык кеңешчи жана башка адамдар менен маектешип көр.

Өзүңдүн акыркы чечимиңди кабыл алуудан мурда өз мүмкүнчүлүктөрүңдү баалап чык.



Төмөндөгү таблицада берилген суроолорго Ооба же Жок деп жооп бер:

Менде ... барбы?	ООБА	ЖОК
Талыкпай эмгектенүүгө даярдык жана жоопкерчилик		
Күнүмдүк иштерди аткарууга дилгирдик		
Көзөмөлдөө жөндөмү		
Туура ой жүгүртүү жөндөмү		
Жерге, жумушчу күчүнө, шаймандарга, сууга болгон мүмкүнчүлүк		
Үрөн жана жер семирткичтерди сатып алууга каражат мүмкүнчүлүгү		
Максаттарды туура жана так койдумбу?		
Менин койгон максатым реалдуубу?		

ийгилик



ийгиликсиздик



Мүмкүнчүлүк + Сактоолор +
Жоопкерчилик

План жок,
Учет жүргүзүлгөн эмес

Класстык талкуу

Жогоруда берилген сүрөттөн эмнени үйрөнсөң болот? Төмөндө берилген жайга эмнени үйрөнгөнүңдү кыскача жаз.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....





Сенин айылыңда жүргүзүүгө мүмкүн болгон чарба ишкердиктердин бардык түрлөрүн **жазып чык**. Өстүрүүгө мүмкүн болгон жашылча-жемиштер тууралуу айылдык кеңешчи же ийгиликтүү дыйкандар менен маектеш. Андан кийин сен **өзүң жүргүзө ала турган үчөөнү** тандап ал.

Жашылча же жемиш	Менин тандоом	Кандай күнүмдүк жумуш аткарылышы керек?	Мен күн сайын ушуну аткара аламынбы?	
			ООБА	ЖОК

Өзүң тандаган үч тармакты кайра кылдат карап чык; өзүңдүн мүмкүнчүлүктөрүңдү баалап көрүп, ошол **үч ишкердиктин ичинен** сага эң эле ыңгайлуусун танда.

Менин эң акыркы тандоом:

.....



2-САБАК: ИШКЕРДИК ДЕГЕН ЭМНЕ?

[illegible]

Тандаган ишкердигимдин ийгиликтүү болушу үчүн мен күн сайын эмне кылышым керек?

[illegible]

МАРКЕТИНГ ЖАНА САТУУ

Жаңы сөздөр

Соода келишими бул **товардын** же **кызматтын** бир адамдын менчигинен башка адамдын менчигине, же ишкердиктин бир түрүнөн экинчисине **сунуш катары** өткөрүү иш-аракети.

Базарды камсыздоо чынжырлары жеке адамдардын жана ишкер мекемелердин ортосундагы продукцияны өндүрүү, сатуу, кайра иштетүү жана эң акыркы керектөөчүгө сунуштоо процесстеринде түзүлгөн байланыштар. Чынжырдын ар бир кадамында продукцияга баалуулук кошулат.

Базарды изилдөө бул практикалык иш, мында кимдир бирөө кардарлар менен маектешип, алар эмнени сатып алууну кааларын жана аныктоого аракет жасайт. Кардарлар сатып алууну каалап жаткан нерселерди камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрү бар же жок экендигин аныктоо максатында, ошол эле убакта изилдөөчү сатуучулар менен да маектешүү жүргүзөт.

Сен жашаган аймакта бир күн ичинде миңдеген соода келишимдери жүзөгө ашырылып турат.

- кимдир бирөө базарга барып сабиз, картошка, калемпир жана нан сатып алат, натыйжада ал жогоруда тизмеленген нерселерди сатууга сунуштап жаткан адамдар менен соода келишимин түзгөн болот;
- үрөндүк картошканы же жер семирткичтерди кооперативден сатып алган дыйкан да соода келишимин жүзөгө ашырган болот;
- эгерде жашылча өндүрүүчү дыйкан кооперативдин өкүлү менен картошка илдетине каршы дары чачуу кызматын көрсөтүү тууралуу келишим түзсө, бул соода келишими акы төлөө менен аяктайт.

Маркетинг менен сатуунун айырмасы барбы?

Соода келишимдеринин ичинде же **маркетинг**, же **сатуу** камтылат. **Товарды сатуу** менен **аны маркетингдөө** ортосунда абдан чоң айырма бар.

Маркетинг дегенибиз, сатып алуучу эмнени кааларын иликтөө, андан соң кардардын талаптарын канааттандыра тургандай кылып, товарды өндүрүү же кызмат көрсөтүүнү уюштуруу (Кардар бул товарды сатып алуучу адам). Маркетинг суроо-талапка негизделген базар экономикасынын эң негизги өзгөчөлүгү

ЖЕ

Сатуу – бул товарды же кызмат көрсөтүүнү сатуу ордуна жайгаштыруу жана кимдир-бирөө сатып алар деп үмүттөнүү. Сатуу сунушка гана негизделет



Маркетинг менен сатуу системаларынын ортосундагы негизги айырмачылык

Сатуу системасы – бул сатып алуучунун муктаждыктарына абдан аз көңүл бурулган система. Товар бир жерге дөбөлөнүп чогултулуп, сатыкка коюлат да, сатуучу анын жанына туруп, кимдир бирөө сатып алуусун күтүп турат.

Жергиликтүү базарлардагы сатыкка сунушталган жашылчалар менен этти мисалга алсак:

- картошканын көпчүлүк бөлүгү капка салынып, тазаланбаган бойдон сатыкка сунушталат. Капта картошкалар чоң жана кичинесине карабай аралаш салынган, башкача айтканда сорттолгон эмес. Кээ бир картошкалар казып алынып жатканда кесилип кеткен, кай бирлеринде зыянкечтерден улам бузулган тактары же оюктары да бар. Ал эми болочок сатып алуучу өзүнө керектүү өлчөмдөгү, кесиги жок жана тактары жок сапаттуу картошканы сатып алыш үчүн каптын ичине колун салып тандап алууга мажбур. Ашканада натыйжалуу колдонууга мүмкүн болбогон, кесилген же бузулуп калган картошкага эмне үчүн кардар акча төлөшү керек?
- сатууга сунушталган сабиздер да чоң-кичинеси жана сактоо мөөнөтү боюнча да (бул жылкы түшүмдөнбү же өткөн жылкыданбы белгисиз) аралаш эле сатыкка коюлган. Эгерде кардар чоң сабиздерди сатып алууну кааласа, ал каптын ичин аңтарып тандап алуусу керек.
- эт малдын мүчөсүнүн ар башка бөлүгүнөн болсо деле бир эле баада сатылат. Кай бир адамдар этти сөөгү менен сатып алууну кааласа, кай бирлери сөөксүз этти каалашат. Ал эми касапчы малдын ар кайсы бөлүгүнүн этин, мейли сөөктүү, мейли сөөксүз болбосун, баарын бир эле баада сатат.

Сатуу системасы кардардын сатып алуусун кыйындатат. Ошол эле учурда, эгерде сатып алуучу тандагыч болсо, бул система сатуучуга да товарын кымбатыраак баага сатуусуна кыйынчылык туудурат. Балким, кардар сатып алууну каалаган товар жакшыраак шартта сунушталса, анда кардар ал товарды кымбатыраак баада деле сатып алмак беле. Чоң шаарларда кардарлар адатта өтө тандагыч келип, чоң азык-түлүк дүкөндөрү менен бирге эле базарларда да товарлар сапатына жана түрүнө ылайык сорттолуп сатыкка сунушталган.



«Жөн гана сатуудагы» кыйынчылыктар

Сатып алуучунун сатуучу алып калууну көздөгөн акчасы бар.

- сатып алуучу товар үчүн төлөмөйүнчө, өндүрүүчү менен сатуучунун иши жүрбөйт
- сатуучулар абдан көп. Алардын бардыгы сатып алуучунун суроо-талабына жана акчасына талапкер. Ошондуктан сатуучу өзүнүн товарын сорттогону ага артыкчылык берет.
- эгерде кардар сатыкка коюлган картошканы сатып албаса, анда сатуучу (өндүрүүчү) картошкасын кайра үйүнө алып кетүүгө туура келет. Бул болсо дыйкандын картошка өндүрүүдө кетирген чыгымдарынын үстүнө чыгым кошуп, зыянга алып келмекчи

ТАПШЫРМА



Төмөндө берилген суроолордун жоопторун бош орундарга жазгыла:

Суроо	Жооп
Сатып алуучу кандай укукка ээ?	
Сатуу системасында пайданы ким көрөт?	
Сатуучу өз продукциясын канткенде кымбатыраак баага сата алат?	
Маркетинг менен сатуунун ортосундагы негизги айырмачылык эмнеде?	
Эмне үчүн товардын сапаты өтө маанилүү?	

Эмне үчүн сатуучу кардардын товарды сатып алуусун жеңилдетиши керек?

Эгерде товар кардардын көңүлүн өзүнө тартаарлык болсо, ал сатып алуучу келечекте ошол эле сатуучудан ошол эле товарды сатып алууга кайрылып келүүсү ыктымал. Ошондой эле, ал кардар ошол сатуучунун абдан сапаттуу товары бар экендиги жөнүндө досторуна да айтышы мүмкүн. Бул болсо, сатуучунун ишин кыйла алдыга жылдырып, анын жакшы киреше алуусуна шарт түзүлмөкчү.

Өндүрүүчүлөр менен сатуучуларды ишкердикте кармап турган – бул сатып алуучулардын акчасы. Эгерде, сатып алуучу өндүрүлгөн товарды сатып алууну каалабаса же сатып албаса, бул сатуу системасынын кыйрашына алып келет. Сатуучу өз товарын канчалык көңүлгө жагарлык же кардардын суроо-талабына ылайык өндүрсө, анын ишкердиги ошончолук ийгиликтүү болору ачык. Ал эми товар канчалык көңүлгө жагарлык болсо, сатуучу ал товарга ошончолук жогору бааны сурайт жана ал товарга болгон суроо-талап да жогорулайт.



Дүйнө жүзүндөгү, өз жарандарынын жашоо шартын жакшыртып, өлкө байлыгын арттыруунун аракетиндеги өлкөлөрдүн экономикалары сатуу системасынан маркетинг системасына өткөн. Ал эми бул үчүн мамлекеттик атайын жөнгө салуучу нормалардын болушу зарыл.

Маркетинг системалары

Товарды маркетинг жолу менен сатуу өндүрүүчү менен сатуучудан туура жана ыкчам ой жүгүртүүнү жана көбүрөөк иштөөнү талап кылат. Эгерде өндүрүүчү кылдаттык менен өзү өндүргөн картошкасын үч топко: чоң, орто жана кичине деп бөлүп чыкса, ал сатуучунун каалаган чоңдуктагы картошканы тандап алуусун жеңилдетмек. Картошканын кичинелерин 15 сомго/кг баалап, орточо чоңдуктагыларын 18 сомго/кг сатса, ал эми эң чоң картошкаларды ал 21 сомго/кг сатмак.

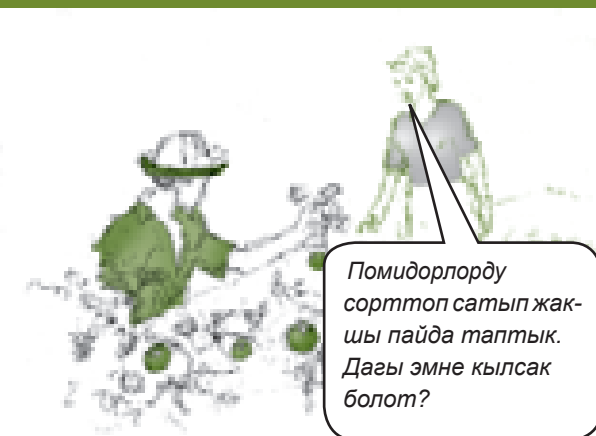
Базарды изилдөө

Картошканы сорттоп сатуу чын эле жакшы пайда алып келеби деген суроону берүү менен базарга изилдөө жүргүзүү өтө маанилүү. Силер кичинекей картошкалардын кабыгын аарчып жатканда кабык менен кошо картошканын көпчүлүк бөлүгүн кошо кесип таштайсыңар. Мында силер чоң картошканы аарчыганга караганда кичинекей картошканы аарчууда көбүрөөк ысырандыга туш болооруңар белгилүү. Ошондуктан, кардар кичинекейге караганда чоңураак картошкага кымбатыраак болсо да төлөөнү оң көрөт.

Базарды изилдөөнү колдоно билүү

Базарды изилдөө жана ал маалыматты колдоно билүү – картошкасын сорттоп алып сатыкка сунуштоо аракетиндеги сатуучу үчүн чоң мааниге ээ. Мыкты маркетинг адиси базарды изилдөөдө алган маалыматтарды колдонуп, өзү өндүргөн товарды базарда баа эң жогору болгон мезгилде сата алат. Натыйжада, ал тапкан пайдасын жогорулатат.





ТАПШЫРМА



Базарды изилдөө баракчасы

Төмөнкү изилдөө баракчасын колдонуп, картошка өстүрбөгөн адамдардын бир – экөөсү менен маектешип, алар картошканы кантип сатып алууну каалай тургандыгын аныктап, кийинки сабакта класска айтып бер.

Суроо №	Суроо	Сатып алуучунун жообу
1.	Кандай чоңдуктагы картошканы сатып алууну каалайсыз?	☐ кичине ☐ орто ☐ чоң
2.	Таза картошка сатып алууну каалайсызбы?	ооба жок
3.	Кесиктери жок картошка сатып алгыңыз келеби?	ооба жок
4.	Бузулган тактары, курттары жок картошканы сатып алууну каалайсызбы?	ооба жок
5.	Эгерде сатуучу картошканы чоң-кичинесине жана сапатына жараша бөлүштүрүп, сорттоп койсо, бир килограммы үчүн бир аз жогорураак бааны төлөөр белеңиз?	ооба жок
6.	Чоң, таза, тактары жана кесиктери жок сорттолгон картошканын бир килограммына кошумча канча сом төлөөгө даярсыз? (Чоң-кичинеси, жаман-жакшысы аралаш сатылган картошкага салыштырмалуу)	 сом

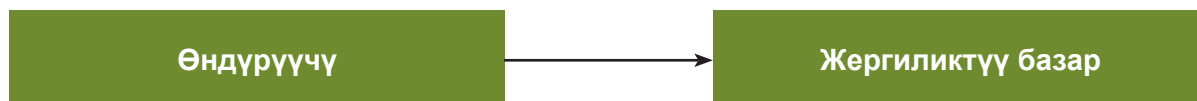
Картошка сатуучу аны сапатына жана чоңдугуна жараша сорттоп сатса, бир килограммына бир аз көбүрөөк төлөйт белеңиз?



Базарды камсыздоо чынжыры

Базарды камсыздоонун кыска чынжыры бул өндүрүүчүнүн товарды түздөнтүз жергиликтүү базарга сатыкка алып чыгышы. Мисалы, жашылча өстүрүүчүнүн өз жашылча бакчасында өстүргөн сабизи үйбүлөлүк керектөөлөрүнөн ашыкча болуп калды дейли. Анда ал ашкан сабизди жергиликтүү базарга алып чыгып сатыкка сунуштайт.

Бул базар чынжыры төмөнкүчө:



Базарды камсыздоонун узун чынжыры: Жогоруда көрсөтүлгөн мисалга салыштырмалуу көптөгөн базар чынжырлары кыйла узунураак келет. Анда, шире чыгаруу үчүн жемиш өстүргөн дыйкандын мисалын талдап көрөлү. Мунун ичинде көбүрөөк иш-аракеттер камтылат:



Бул базар чынжыры сегиз кадамдан турат. Ар бир кадамда бири-бири менен ичара соода келишим түзгөн адамдар катышкан.



Буларды түшүнүү зарыл

- эгерде чынжырдын акырындагы кардар даяр товарды сатып алууну каалабаса, анда бул базар чынжыры үзүлүп, пайда алуу мүмкүнчүлүгү жоголот
- эгерде унаа ээлери жемиш ташуудан пайда көрбөсө, жемиш шире жасоочу ишканага ташып жеткирилбейт
- эгерде шире ишканасы жеткирилген жемишти бузулуп кеткенине байланыштуу жараксыз деп тапса, ал жемиш эч кандай баалуулукка ээ болбойт

Ошентип, аталган базар чынжырында бир топ кадамдар менен бирге көптөгөн күтүлүүчү кыйынчылыктар да бар. Чынжырдын ар бир катышуучусу өзүнөн кийинки катышуучу эмнени каалары жана муктаждыктары жөнүндө кабардар болуп туруусу зарыл, антпесе ал пайда таппай эле чыгым тартып калышында шек жок. Ошондой эле, бул базар чынжырындагы ар бир катышуучу, өзүнөн мурун жана кийин турган катышуучулар менен жакшы мамиле түзүүгө тийиш. Мындай алака түзүлмөйүнчө жана ал туруктуу болмоюнча эч кандай базар чынжыры да болбойт.

Мындай узун базар чынжырлары товар өндүрүлгөн жайынан алыска сатылып кетүүсүнө шарт түзөт жана баштапкы өндүрүлгөн товардын наркын көтөрөт. Бардык өлкөлөрдө эларалык импорттук (өлкөдөн сырткары жактардан алынып келчү) товарга карата абдан катуу талаптарды камтыган нормалар бар. Ошондуктан, базар чынжырынын ар бир кадамы менен кошо товардын сапаттуулугуна да кепилдик берилип туруусу зарыл. Өндүрүлгөн товардын денсоолукка зыяндуулугу жокпу, коопсуздук нормаларына жооп береби жана кардардын колуна кандай жол менен келип жетти деген сыяктуу нормаларга ылайык келүүсү өтө маанилүү.

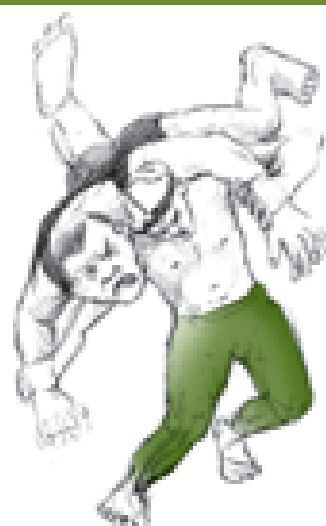
Шире өндүрүүчү айылдык жемиш өндүрүүчүнүн жемишин алып жатып, анын тазалыгына же тыюу салынган дары-дармектердин колдонулбагандыгына көзү жетпейинче, ал жемиштен шире жасоо аны кызыктырбайт. Себеби, мындай товардан өндүрүлгөн шире тигил же бул өлкөнүн чегарасындагы санитардык текшерүүдөн конфискацияланып кетиши белгилүү. Өндүрүү процессинин ар бир кадамында продуктунун сапатын текшерип ага көзөмөл жүргүзүү **«сапат кепилдиги»** деп аталат.

Кыргызстандын ГОСТ жана ИСО стандарты жергиликтүү базарлардан сырткары сатылуучу көпчүлүк азык-түлүктөрдөн талап кылынат. Кыргызстан ар кандай азык-түлүк товарларын өндүрүүдө салыштырмалуу артыкчылыкка ээ. Бирок качан ал товарларды эларалык стандартка жооп берерлик өндүрүлүп, жакшы иштетилип жана сатылмайынча, ал артыкчылык Кыргызстан үчүн пайдасыз.

Эл аралык базар шарты барган сайын Кыргызстанга чоң таасирин тийгизип келет. Бул болсо өз кезегинде оң да, терс да таасирин бериши мүмкүн. Алсак, акыркы жылдары Кыргызстанда картошканын баасы Россиядагы картошкага болгон суроо-талаптын негизинде коюлуп келет. Буга байланыштуу Казакстан картошкасын Россияга жогору баада сатып жакшы пайда көрүүнүн иш-аракетинде болсо, Чүйдүн картошкалары Казакстанга сатылып, ал эми Оштун картошкасы Бишкекке, Баткендин картошкасы Ошко кымбатыраак баада сатылып келет. Картошка көлөмдүү товар келип, аны алыска ташуу кыйынчылыкты туудурат. Бул себептүү Кыргызстан Россиядагы картошкага болгон суроо-талапка көзкаранды.

2007-жылы өсүмдүк майынын наркы Кыргызстандын бардык аймактарында кескин көтөрүлүп кетти. Буга Кытай сыяктуу экономикасы өнүккөн мамлекеттерде суроо-талаптын жогору болушу, Европалык Союздун (ЕС) жана АКШнын жаңы мыйзамдары бүткүл дүйнөлүк жылуу боло баштоону токтотуу максатында күйүүчү май өндүрүүчүлөргө күйүүчү майга өсүмдүк майын кошуп өндүрүүнү талап кылышы себеп болду. Ал эми өсүмдүк майынын мындай кескин түрдө кымбаттап кетиши Бишкек сыяктуу шаардык тургундар үчүн кыйынчылыкты алып келсе, ал эми Кыргызстандын элет аймактарында күн карама өстүрүүчүлөрү үчүн тескерисинче жакшы пайда табуунун өбөлгөсү болду.

Жоопкерчилик
менен жакшы
кеңеш бул күч!



Анда, Кыргызстанда өндүрүлгөн товарлар кайсы эларалык рынокто тең тайлаша алат? Макул, Баткендин кургатылган өрүгү дүйнөлүк талапка жооп берет дегени менен, бул өрүк эч качан ЕСга экспортко чыгарылган эмес. Анткени, ЕСдун дүң алуучу ишкери жеткирилип берилген өрүккө сунуштаган наркы, өндүрүүчүнүн өзүнүн айылындагы өрүктүн наркынан төмөн болуп жатпайбы. Мындан тышкары, экспортко чыгаруучу сапаттуу өрүктүн көлөмүнүн өтө эле аз болушу жана сорттолбогондугу да буга себеп. Ошентсе да, коңшу Тажик республикасынын Согди аймагында жакшы сапаттагы өрүктөр өстүрүлүп, алар кургатылат жана сорттолот. Бул сапаттуу товар жада калса Америка Кошмо Штаттарына чейин сатылат.

Анда эмесе, Баткен аймагындагы Үчкоргон айылынын тургундарынын алча өстүрүү ишкердиги менен эларалык рынокто катышуу тажрыйбаларын карап көрөлү.



Кардарларды иреттүү коюлган жашылчалар кызыктырат



Баткен алчасынын «саякаты»

Мындан бир он жети жыл мурун, жергиликтүү этникалык Тажик улутундагы эки ишкер алып-сатуунун негизинде пайда табууну ойлошуп, айылдаштарынын алчасын (гилас, чие) сатып алып, аларды Бишкекке алпарып сата башташат. Бул Үчкоргондогу жашылча-жемиш сатуу ишкердигинин адеп башталгандагысы эле. Ал кезде Үчкоргондон 30-40 тонна алча негизинен Бишкекке, кез-кезде Ташкентке да жеткирилчү. Бул ишкердик жөнүндө уккан коңшу айылдардын дыйкандары алча өстүрүү кирешелүү боло тургандыгын түшүнүп, жемиш бактарындагы башка жемиш бактарын кыйып, алча багы жакшы түшүмдү 7-8 жылда берээрине карабастан, жалаң гана алча багын тигүүнү башташат. Ошентип бүгүнкү күндө, бул ишкердикке Үчкоргон айыл өкмөтүнүн тегерегиндеги башка айылдар да жапырт өтүшкөн.

Алгач сатыкка сунушталган бул алчалар анча кымбат эмес баада сатылып келген. Себеби, алчаларды адаттагы жүк ташуучу унаа менен алыскы жолдо ташып келүү алардын товардык сапатын төмөндөткөн. Ал эми бүгүнкү күндө болсо, алчалар атайын калыптарга (упаковка) салынып, Үчкоргондон Казакстанга, Россияга жана Түштүк Кореяга чейин атайын чоң муздаткыч унаалар менен жеткирилет. Үчкоргондун алчасы жада калса Араб Эмираттарына чейин самолет менен жеткирилет. Ооба, мындай болушу мүмкүн. Себеби, бир эле аймакта жогорку сапаттагы товардын көлөмүнүн көп болушу олуттуу дүң соодагердин көңүлүн бурбай койбойт.

Бул товар үч ортомчунун колунан өтүп дүң соодагердин колуна жетет. Ал эми дүң соодагер товарды жогоруда аталган өлкөлөргө жөнөтөт. Андан соң бул товар Москванын, Дубайдын жана Сеулдун чоң азык-түлүк дүкөндөрүндө сатыкка сунушталат.

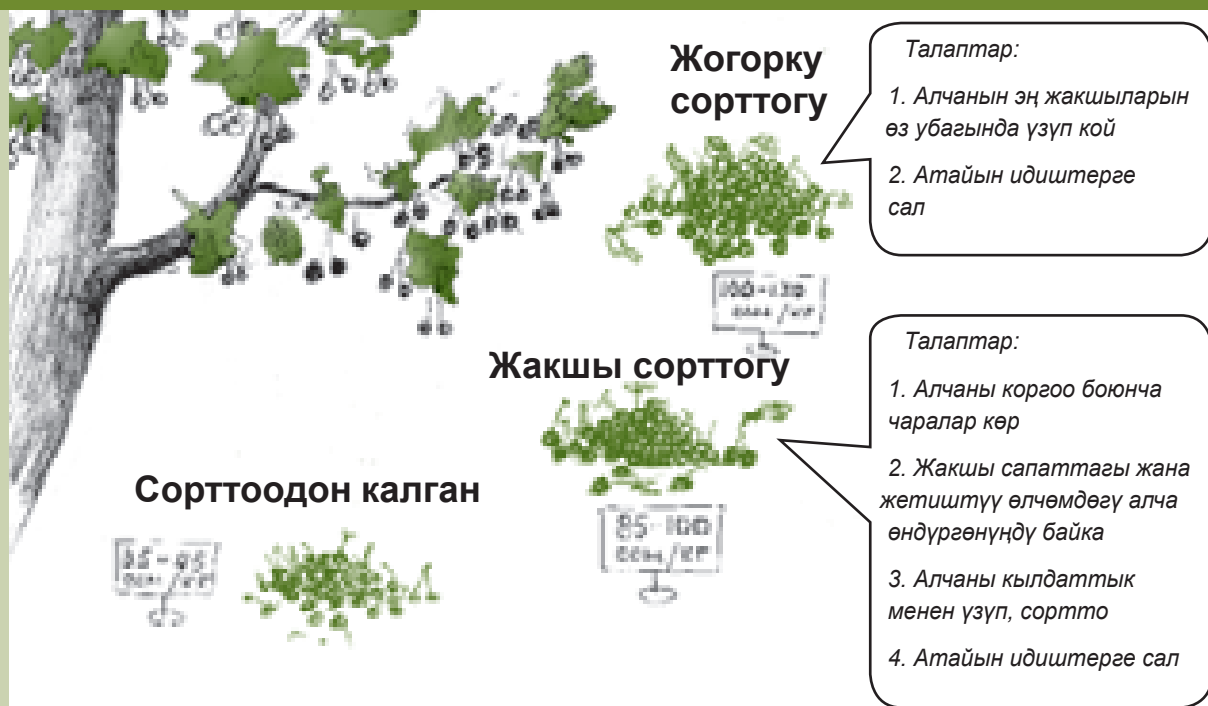
Бул маркетинг чынжырына катышкан бардык катышуучулар кур кол калышпайт, башкача айтканда, бул чынжыр бардык катышуучулардын эмгегинин акыбетин кайтарат. Өндүрүүчүлөр, ортомчулар, дүң соодагерлер жана дааналап сатуучулардын бардыгы өз жумушун мыкты аткарып, товарды сатып алуучуга жогору баада сатууга жетишет, анын эсебинен өз эмгеги үчүн жогору пайда алышат. Албетте, Үчкоргондогу дыйкан, өндүргөн товарын Сеулдун бир жөнөкөй кардар кожойкеге түздөнтүз саталбайт. Ал өндүргөн товарын ортомчу адамга гана саталат, эгерде товардын ортомчу сунуштаган наркы жергиликтүү базардагы наркынан жогору болсо.

Төмөндө берилген таблицадан сен ар кыл жашылча-жемиштердин өндүрүш көлөмүн көрө аласың. Таблицаны карап чык да бул товарга сунушталган жергиликтүү базар баасы менен маркетинг чынжыры аркылуу сунушталган бааларды салыштыр (таблицадагы сандар 2013-жылдын август айында маектешүүлөрдүн негизинде коюлган. Ошондуктан алар так эмес).

Жашылча-жемиш	Өндүрүүчү айыл	2013-жылда канча сатылган	Жергиликтүү базардагы баасы	Маркетинг чынжыры сунуштаган баасы	Акыркы сатып алуучу жашаган өлкө
Алча	Үчкоргон, Карадөбө, Марказ, Кызылкыя	2640 т	35-45 сом	85-130 сом	Россия, Түштүк Корея, Араб Эмираттары, Казакстан, Өзбекстан
Шабдаалы	Үчкоргон, Карадөбө, Кожо, Суухана, Каражыгач	800 т	10-20 сом	35-45 сом	Россия, Түштүк Корея, Араб Эмираттары, Казакстан

Жашылча-жемиш	Өндүрүүчү айыл	2013-жылда канча сатылган	Жергиликтүү базардагы баасы	Маркетинг чынжыры сунуштаган баасы	Акыркы сатып алуучу жашаган өлкө
Жүзүм	Суухана, Үчкоргон	350 т	20-30 сом	50-60 сом	Россия, Казакстан
Алма	Карадөбө, Үчкоргон	700 т	10-20 сом	25-35 сом	Россия, Казакстан, Өзбекстан
Пияз	Карадөбө, Кожо, Марказ	1200 т	5-10 сом	10-15 сом	Бишкек, Россия, Казакстан
Өрүк	Суухана, Үчкоргон	300 т	10-15 сом	20-30 сом	Бишкек, Россия, Казакстан

Алча өстүрүү жана сорттоо



Өндүрүүчү дыйкандын кызыкчылыгы эң жакшы сапаттагы алчанын көлөмүн көбөйтүү. Себеби, бул ортомчулардын алчаны кымбат баада сатып алуусунун бирден бир негизги талабы. Азыркы учурда, Үчкоргон дыйкандары бузулган алчанын көлөмүн 5-6 %га кыскартканга жетишти. Ал эми Араб Эмиралтарына алча жеткирүү менен алектенген ортомчулар Үчкоргондун эң мыкты сапаттагы алчасын анын наркынан 10-15 %га кымбатыраак баада сатып алууга даяр. Албетте, бул жерде Үчкоргондук дыйкандардын алча өстүрүү жөндөмдүүлүгү, эмгекчилдиги жана алчанын сапатын эң мыкты кылыш үчүн жемиш бактарына дайым тиешелүү каражат жумшап тураары көрүнүп турат.



Алчаны маркетинг жолу менен сатуу чынжырындагы ортомчулар

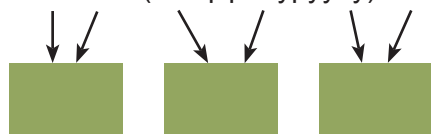


Баасы
85-130 сом

Милдеттери:
талыкпас эмгектин негизинде жакшы сапатты камсыздоо

Өндүрүүчүлөр менен өндүрүш көлөмү жөнүндө макулдашуу, келишим түзүү, түшүм жыйнап жатканда анын сапатынын жакшы экендигин тастыктоо, андан соң кийинки деңгээлдеги ортомчуга жеткирүү

3-деңгээлдеги ортомчулар:
(өзгөрүп туруучу)



+ 2-5 сом (3%)

3-деңгээлдеги ортомчуларды жалдап, алар алып келген товардын сапатын текшерүү, биринчи төлөмдөрдү төлөө, товардын жетиштүүлүгүн ырастоо

2-деңгээлдеги ортомчулар:

- товарды жана базар бааларын билишет
- 1-деңгээлдеги ортомчулардын ишениминде
- кайсы жерден жана кимден эмне алышты билишет
- өздөрүнүн унаалары бар
- адамдар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзө алышат

5-15 сом (10%)

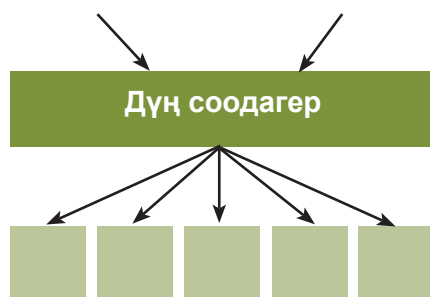
2-деңгээлдеги ортомчуларды башкаруу, дүң соодагер менен байланышып туруу, бардык керектүү иш кагаздарын даярдоо (товардын өндүрүлгөн жерин, талаптарга жооп бере тургандыгын тастыктоочу жана фитосанитардык күбөлүк)¹



1-деңгээлдеги ортомчулар:

- дүң соодагерлер менен байланышта
- дүң соодагерлерге белгилүү
- алдынала төлөөгө каражаты бар
- бажы жолдомолору менен тааныш

+ 20-50 сом
(35%)



+ 70 сомго
чейин

**майда-соода
дүкөнү**

+ 150 сомго
чейин

**чет өлкөдөгү
акыркы сатып алуучу**

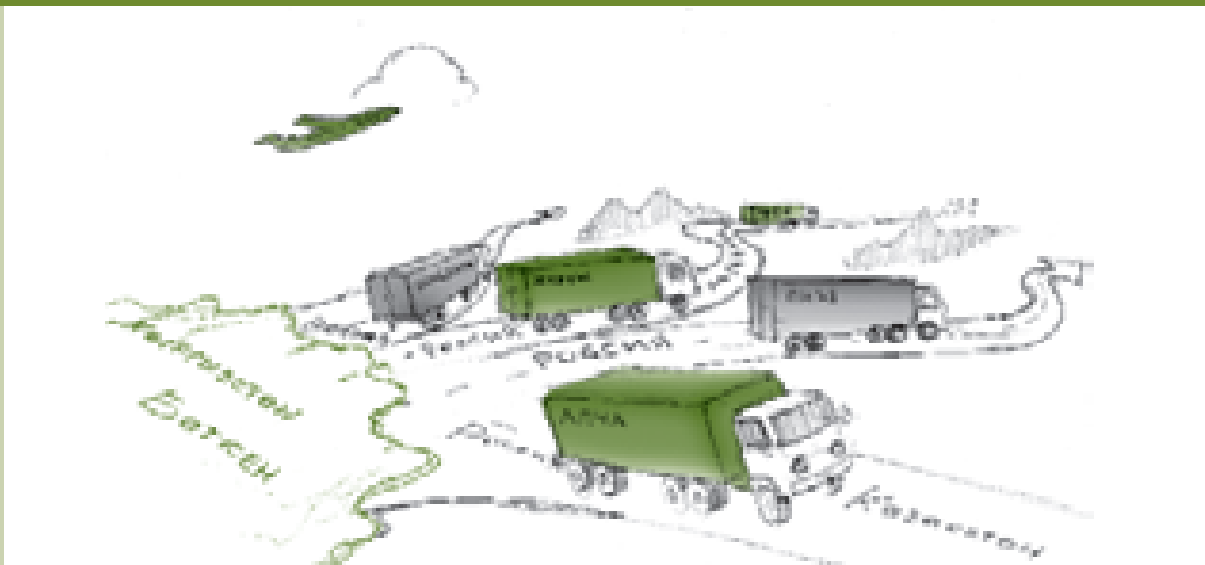
350-500 сом

¹Экспортко чыгарылып жаткан айыл-чарба продуктуларында ар кандай илдеттердин, зыянкечтердин жоктугун ырастоочу күбөлүк

Жогоруда берилген маркетинг чынжыры көрсөтүп тургандай, мындай соода чынжырынын ар бир кадамындагы ортомчулар өздөрүнүн тиешелүү милдеттерин мүмкүн болушунча мыкты аткарууга тийиш. Себеби бул аларга соода чынжырынын кийинки баскычындагы ортомчуга товарды өткөрүп берип, андан пайда көрүүсүнө шарт түзөт. Чынжырдын ар бир баскычы жоопкерчиликке, тартипке, ага катышкан адамдар ортосундагы ишенимге жана камсыздоо маалында ар бир баскычта аталган товар менен өз убагында камсыздоо талаптарына негизделген. Эгерде бул чынжырдын бир эле баскычындагы катышуучу коюлган талаптарды аткаралбай калса, анда ал бүтүндөй чынжырдын ишин токтотот. Бирок соода ишиндеги мындай маркетинг чынжырынын катышуучулары мындан жакшы пайда таап тажрыйба алгандыктан, мындай жоопкерчиликти аткарбай коюу акыркы он жылдыкта болгон эмес.

Үчкоргон аймагындагы ортомчулар ортосунда байланыш

Үчкоргон аймагында алча өстүрүүчүлөрдүн жылдан жылга көбөйүшү менен ортомчулар менен иштөө зарылдыгы келип чыкты. Ар жылы, эрте жазда айыл элдери чогулуш өткөрүп, ортомчуларды жер-жерлерге бөлүштүрүү боюнча макулдашат. Ал эми товардын көлөмү жана биринчи төлөмү боюнча өндүрүүчү менен ортомчунун ортосундагы алака бул соода чынжырынын алгачкы күнүнөн тартып «кол алышып» макулдашуу ишениминин негизинде гана түзүлүп келет. Ошентсе да, буга чейин эч кандай макулдашууну бузуулар болгон эмес.



ТАПШЫРМА



4-5 окуучудан турган топторго бөлүнүп, төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

- 1 Маркетинг чынжырынын ар бир кадамында өндүрүүчүнүн сатып алуучуга карата кандай милдеттерди аткарат?
- 2 Сен жашаган аймакта өстүрүлгөн кандай жашылча-жемиштерди так ушундай маркетинг чынжыры аркылуу сатууга мүмкүн болоор эле? Эмне үчүн?
- 3 Сен жашаган айыл ушундай маркетинг чынжырынын талабына жооп бере алабы? Башкача айтканда, алар ишеничтүүбү? Бири-бирин алдоочулукка барбайбы? Бардыгына тең пайда алып келүүчү бирдиктүү иш баштоо үчүн элдер эмне кылышы керек?

Бул суроолорду ата-энең менен талкуулап, кийинки сабакта оюңду класс менен бөлүш.



Маркетинг



Баткен шаардык базарында турган бул сатуучу өзү өндүргөн товарын чектелген мүмкүнчүлүгүнө карабастан, товарын иреттүү коюп, кардарга сунуштоодо.



Хайдаркен базарындагы бул сатуучулар өздөрүнүн товарларын кардарлардын көңүлүн бура тургандай иреттүү тизип, сунуштоодо.

Сатуу

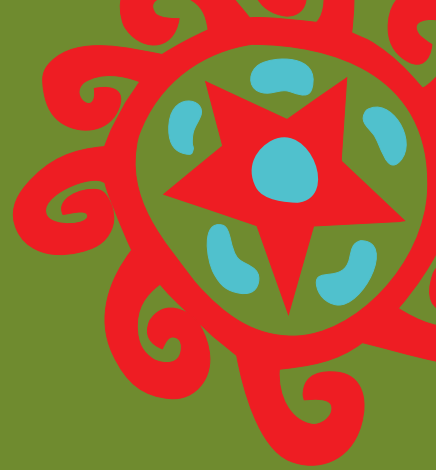


Шамалдысайда отурган бул сатуучу товарынан оопак отуруп алып, кардарлар менен иши жоктой көрүнөт. Бул маркетинг эмес эле жөн гана сатуу.



Баткен шаардык базарындагы товарлар баткак жерде жайылып, сунушталат. Балким, базарга туруу акысына төлөнгөн каражат базарды жакшыртууга жумшалса болот беле? Сатуучулар жөн гана сатуудан маркетингге өтөт беле...

2-БӨЛҮМ



ИШКЕРДИГИМДИ ПЛАНДОО



56-бет

Ишкердикти пландоо

64-бет

Ишкердиктин учетун жүргүзүүнүн негиздери

73-бет

Бюджет түзүүнүн негиздери

ИШКЕРДИКТИ ПЛАНДОО

Жаңы сөздөр

Ишкердик планы

ишкердикти өнүктүрүү жана жүргүзүүгө зарыл болгон физикалык, финансылык жана башкаруучулук ресурстарынын жазуу түрүндөгү планы.

Алдын ала көрө билүүнүн кыскача баяндамасы

ишкердиктин максатын сүрөттөгөн документ.

Бул сабакта биз ишкердиктин планын түзө баштайбыз. Кыргызстанда үй чарбасындагы жашылча бакча болобу, же ири мунайзат ишканасын иштеткенгеби, ишкердиктин планын түзүү процесси бирдей эле болот. Ишкердик канчалык татаал болсо, анын планын түзүүдө ошончолук көп факторлорду эске алуу керек.

Эгерде өз ишкердигинди жашылча бакчасын өнүктүрүүдөн баштасаң, ал ишкердик план жөнөкөй түзүлөт. Ал эми иш жакшы уланып пайда бергенден кийин, ал пайданы кайра эле ошол жашылча бакчасын кеңейтүүгө жана өндүрүшүндү көбөйтүүгө жыл сайын жумшасаң, анда келечекте ошол кирешелүү чарбандын кеңейтип өнүгүү ишкердик планын түзүшүң зарыл болот.

Ишкердик планын түзүүдөн мурунку негизги суроолор:

Ишкердикти баштоодон мурда төмөнкү суроолорго так жооп жазууга даяр болушуң керек:

1. **Ишкердиктин** кайсы түрүн жүргүзгүм келет?
2. Ал ишкердикти жүргүзүүдө кандай **максаттарды** көздөйм?
3. Ишкердикти ийгиликтүү жүргүзүү үчүн жоопкерчилик менен **талыкпай эмгектенүүгө** даярмынбы, же башкача айтканда **акча таап** жашоо шартымды жакшырткым келеби, же жөн эле оңой жашоо сүргүм келеби?
4. Ишкердигимди кантип жана кайсы жерде жүргүзө алам?

Милдеттенме

Иш баштайм деп чечим кабыл алгандан кийин, өз мойнуна милдеттенме алуу ийгиликке жетүүнүн эң негизги талабы. Ишкердикти алып баруу милдеттенмеси – бул сенин турмушундагы башка эң маанилүү нерселердин катарында болушу керек. Ишкердигиңе байланыштуу аткарылуучу ишти жеке себептер менен кийинкиге калтырууга мүмкүн эмес. Жеке турмушундагы маселелерди күтө турса болот, а бирок ишкердигиңе талап болгон жоопкерчиликтерди өз убагында аткарууң керек.



ТАПШЫРМА



Эки-экиден болуп, топторго бөлүнүп, өз ишкердигиңерди түзүп баштаганыңарды элестеткиле. Жогорудагы төрт суроону талкуулагыла. Жоопторун төмөндөгү бош жерге жазгыла.

- 1.....
.....
.....
- 2.....
.....
.....
- 3.....
.....
.....
- 4.....
.....
.....
- 5.....
.....
.....





Алдын ала көрө билүүнүн кыскача баяндамасы

Сен жана базар экономикасы сабагында айтылгандай, **ийгиликтүү ишкер келечегин көрө билиши керек**, башкача айтканда ишкердикти жүргүзүүдө эмнени көздөгөнүн элестетиши керек. Ишкердик планын түзүүдөгү биринчи кадам – бул келечектеги ишкердүүлүгүңдүн элеси сен үчүн чындыгында эмнени билдиргенин так чечип алуу. Бул жөнүндө чечим кабыл алгандан кийин аны кагазга түшүрүү керек. Бул сенин **алдынала көргөн элесиңдин кыскача баяндамасы** болот.



Ошол эле экиден түзүлгөн топтордо өзүңөрдүн болочок ишкердигиңердин алдын ала көргөн элесинин кыскача баяндамасын жазгыла. Даяр болгондон кийин класска окуп бергиле.

Эгерде сен чынында эле көздөгөн максатка жетүүгө дилгир болсоң, анда жоопкерчилик менен ишкердиктин планын түзүшүң керек. Алдыга койгон максатың реалдуу болушу абдан маанилүү. Ошондуктан, баштапкы учурда өзүңдүн районунда эмес өзүңдүн айылыңдын ичинде эң алдыңкы картошка үрөөнүн өстүрүүчүсү болуу максатын коюу туура болот. Максатың канчалык бийик болсо, ошончолук тырышып иштөө талап болот. Бирок ийгиликке жетишкенден кийин да, анын туруктуу болбошу эсинде болсун. Ийгиликке жетиш үчүн көп жыл бою берилип катуу иштөө керек болот.

Ишкердиктеги ийгиликтин ачкычтары

Ийгиликтин ачкычтары – бул алдыга койгон максатка жетишүү үчүн өзүңдүн билимиң, жөндөмдөрүң жана жоопкерчилигиң. Үй чарбада бир сотик жашылча бакчасын айдоо үчүн төмөндөгү жөндөмдөр же мамилелердин баарын тең пайдалануунун кажети жок, бирок ишкердик өрчүгөн сайын бул маселелер эң маанилүү болуп барат.

- Алдыга койгон максатка жетүү үчүн **өз мойнуңа милдеттенмени алууга даяр болуу**, ошондой эле акылдуулук жана чечкиндүүлүк менен иш жүргүзүү.
- Ишкердигиңди баштоо үчүн **жер же имарат алууга мүмкүнчүлүк**. Бул өзүңдүн жериң, же үйбүлөң же досторуңдун сага ижарага берген менчиги болушу мүмкүн. Ижаранын акысы же жер салыгы ишкердикке жумшалган чыгымды түзөт.
- Жерди даярдоо, эгин айдоо, отоо чөптөр жана зыянкечтерге каршы күрөшүү, эгинди жыйноо жана түшүмдү базарга жеткирүү үчүн **техника жана шаймандарды алууга мүмкүнчүлүк**.
- Кара жумуштун көлөмү көп болуп, өзүң аткара албай калганыңда, башка кишилерди **жумушка алууга мүмкүнчүлүк**.
- **Адам ресурстарын башкаруу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү мүмкүнчүлүгү**, кол алдында иштеген жумушчулар да сенин ишкердигиң ийгиликтүү болушу үчүн умтулуп, катуу иштеши керек. Өнүккөн мамлекеттерде мындай жумушчулар ишкердиктин ийгиликтүү болушуна түздөнтүз кызыкдар, себеби ал ишкердиктен түшкөн пайданын бөлүгүн алар да алышат. Кол алдында иштеген жумушчуларга чынчыл жана адилет мамиле кылсаң, алар да берилип кызмат өтөшөт. Ал эми андай мамиле кылбагандарды жумуштан бошотууга укуктуусуң. Жакшы жумушчуларды өзүңдүн ишкананда алып калуу үчүн, коопсуз жана ыңгайлуу жумуш шарттары менен камыздооң керек болот. Анткени кетип калса, ордуна алган кишилерди кайрадан окутууга мажбур болосуң. Жумушту өнөктөштүк мамиле катары карай билүү зарыл, бул дегени – жумушчулар менен жетекчилер өздөрүнүн жекече жоопкерчиликтирин түшүнүп, сыйлай билиши, өз аткарган ишине сыймыктануу менен мамиле кылышы керек.
- **Байланыш түзүү жөндөмү** – ийгиликтүү ишкердик жүргүзүүнүн эң негизги фактору. Сенин ишкердигиңдин ийгилигине таасири тийген кишилер, кол алдындагы жумушчулар болобу, жүк ташуучу ишканаларбы, өндүрүш каражаттары менен жабдуучу ишканаларбы, же жергиликтүү банкпы, алар менен ойлонуп, өз оюңду так айта билүү эң зарыл. Өнүккөн ишканаларда маалымат алуу, ошондой эле өз жабдуучулар жана сатып алуучулары менен байланышты жакшыртуу үчүн компьютер менен интернет пайдаланылат.
- Сен тандаган **тармак боюнча техникалык билим**. Мисалы, үрөн картошкасын өстүрүүчү өзүнүн районунун аймагындагы ар кайсы жер кыртышынын түрүнө эң ыңгайлуу жана түшүмдүү болгон үрөн картошканын сортторун билиши керек.



Башка картошка өстүргөн дыйкандарга салыштырмалуу, булардын картошка өстүрүү боюнча билими бир топ жогору болушу керек.

- **Базарда** сатууга чыгарылган **товардын сапатына баа берүү жөндөмү**. Сен жакшы эң мыкты сапаттагы картошканы өндүрүп алдың дейли, бирок тажрыйбасы жок жумушчулар картошканы казып жатканда кескилеп, бузуп койсо, сатканда түрү начар болуп, баасы да төмөн болот. Ал эми картошканын түшүмүн кыштын башталышына чейин сактап, андан кийин сатсаң, картошканы жогорураак баага сатаарың анык. Мындай учурда сен картошканы сактоого байланыштуу чыгымдарды, аны сактагандан кийинки күтүлгөн киреше менен салыштырып көр.
- **Кеңеш издөөгө даярдык**. Ийгиликке жетишкен кишилерден же айыл кеңешчилерден кеңеш сураганга даяр болушуң керек. Бирок ошол учурда да өзүңө өзүң суроо берип, уккан кеңештин ишкердигиң үчүн баалулугун жана тактыгын ойлонуп көр.
- **Базардын кандай иштегендиги жөнүндө билүү**, ошондой эле базар системасында иштеген кишилердин сенин жумушуңа терс таасирин тийгизип, өзүнүн ишинин кызыкчылыгы үчүн аракеттери жөнүндө маалым болушуң керек. Ошондуктан, алардын себебин, максаттарын билип, талаптарына сезимтал болушуң керек. Алар жөнүндө базардын башка катышуучулары менен байланышуу аркылуу үйрөнсөң болот.
- **Каржы алууга мүмкүнчүлүк жана аны натыйжалуу пайдалануу**. Эгерде сен пландаштырган ишкердикке өзүңдүн топтогон каражатың жетишсиз болсо, анда кошумча талап болгон каражатты насыяга алышың керек. Жергиликтүү насыя берүүчүлөр, кредиттик кооператив, же болбосо банк мындай насыянын булагы болушу мүмкүн. Насыя берүүчү буга байланыштуу чыгашага учурайт жана тобокелдикке барат, ошондуктан насыяны пайдаланганың үчүн сенден үстөк төлөмүн талап кылат.
- **Түшкөн кирешени кайра ишкердикке жумшоого даяр болуу**. Бардык ийгиликтүү ишкерлер тапкан пайдасынын бир бөлүгүн ишкердигин улантуу жана андан ары өстүрүүгө кайра жумшоого даяр. Эгерде картошка өстүрүүчү дыйкан айдоо жерин чоңойтпосо, же кийинки мезгилде картошканын жакшыртылган сортун отургузбаса, анда анын ишкердиги өнүкпөйт.
- Ишкердик планын түзүүдөгү эске алынган терс окуялардын орундалышынын **тобокелдик факторлорун билүү**. Ишкердиктин жетекчиси катары, сен тобокелдик факторлорун жана алардын ишкердикке тийгизе турган таасирлерин карап чыгышың керек. Андай коркунучтар көп болушу мүмкүн, мисалы- жумушчулар кечеги тойдон кийин чарчап, жумушка чыкпай койсо, буудай күзгү жаанга орулбай калат да сен акчалай зыян тартасың.

Ишкердикте ийгиликке жетүүнүн ачкычтары

- ▶ Жоопкерчилик
- ▶ Жер
- ▶ Техника
- ▶ Эмгек күчү
- ▶ Жумушчуларды башкаруу
- ▶ Байланыш түзүү жөндөмү
- ▶ Техникалык билим
- ▶ Товардын сапатын башкаруу
- ▶ Кеңеш
- ▶ Маркетинг жөнүндө билим
- ▶ Каражат
- ▶ Пайданы кайра ишкердикке жумшоо
- ▶ Тобокелдикке барууну башкаруу

Алдын ала көрө билүүнүн кыскача баяндамасын жана **Ийгилик ачкычтарынын** тизмесин түзгөндөн кийин, сен чыныгы ишкердик планын түзүүгө даярсың. Төмөндөгү таблицада үй чарбада жашылча бакчасын түзүү боюнча көп суроолор бар. Бул суроолорду өз ишкердигиңдин планын түзүп жатып өзүңөн сура.

Таблица – бул ишкердик планы эмес, анткени толук ишкердик планы бюджетти түзүүнү талап кылат. Ишкердик план физикалык ресурстар талап болгон убактысын, кезегин жана алардын нарктарын көрсөтөт. Ишкердиктен түшүүчү кирешелерди да камтыйт. Талап болгон чыгашаларга каражат сарптоо үчүн сенде ар дайым жетиштүү акчаң болуп турушу керек. Мындай көрүнүш оң акча жүгүртүүсү деп аталат. Төмөндөгү суроолор үй чарбадагы биздин мисалга негизделет – бир сотик (же 100 квадрат метр).

Үй чарбасында жашылча бакчасын өстүрүүгө жумшала турган нерселерге төлөөгө канча каражат керек экендигин тактап алышың керек. Эгерде келерки март айында ишкердикти баштоо үчүн насыяга акча алуу керек болсо, кийинки сезондун март айында алган кирешеден акчаны кайра кайтарып бере аласың. **Пайда** бул **Кирешеден** бардык чыгашаларды жана насыяларды, анын үстөктөрүн төлөгөндөн кийин калган сумма. Пайданы, же пайданын бир бөлүгүн эмки жылы көбүрөөк жерди айдаганга жумша. Эгерде билгичтик менен иш кылсаң, жашылча бакчанын көлөмү чоңоюп, пайда ала баштайсың да, келечекте чоңураак чарба иштеткенге мүмкүнчүлүк түзө аласың.

Жашылча
бакчасын отургузуу
үчүн канча акча
керек болот?



ИШКЕРДИК ПЛАНЫН ЖАЗУУ БОЮНЧА ТАПШЫРМА



Бул сабакты окуп, ийгиликтүү ишкер менен жолуккандан кийин, ишкердик планын жазууга даярсың. Төмөндөгү суроолор эч бир маанилүү нерсени унутуп калтырбас үчүн берилген. Суроолорго жоопту берилген бош орундарга жазгыла. **Финансылык план: бюджет** боюнча кээ бир суроолорго жооп бере албай калышың мүмкүн. Аракет кыл. Ушул китептеги Бюджет түзүү боюнча сабакты окуган мезгилде, бул суроолорго кайра кайрылып, зарыл болсо аларды кайра карап чык.



Ишкердик планы	Суроолор	Менин районума тиешелүү шарттар
Жайгашкан жери	Өз бакчамды кайсы жерде уюштуруп баштайм?	
	Үй чарбадагы жашылча бакчанын чоңдугу канчалык?	
	Бир сотикте 100 квадрат метр бар, б.а. 10 X 10 метр, же • 10 узун шилтем кадам X 10 узун шилтем кадам, же • 25 узун шилтем кадам X 4 узун шилтем кадам	
	Менин үйбүлөм жашылча бакчанын бир сотик жерин иштеткенге уруксат береби?	
	Кандай өндүрүш көрсөткүчүн көздөйм? Бир сотиктен канча кг. картошка алууну көздөйм?	
	Үйбүлөм, же башка бирөө жашылча бакчасында иш баштоо үчүн 1000 сом насыяга бере алабы?	
	Жерди айдоого ким жардам берет?	
	Жашылча бакчам базарларга, унаага, сууга жакын жайгашканбы?	
Маркетинг	Эмне өндүрөйүн деп жатам? Биздин мисалда – картошка.	
	Маркетинг боюнча суроолор : Мен өндүрө турган продукцияга суроо- талап барбы? Бар болсо, канчалык?	
	Менин базарымдын айланасында дагы канча башка дыйкандар ушул эле продукцияны өндүрүшөт?	
	Менин продукциям башкалардыкындай эле болобу, же алардан айырмалап, базарда кымбатыраак сата аламынбы?	
	Базарда менин продукциямдын сортторунун жана түрлөрүнүн баасы бири биринен канчалык айырмаланат?	
	Райондо менин продукциям канчалык көлөмдө өндүрүлөт?	
	Жергиликтүү базарда мен өстүргөн продукция жалпы сунушталган продукциянын канча пайызын (кайсы бөлүгүн) түзөт?	
	Менин продукциямды сатуу үчүн эң жакшы жер кайсы?	
	Продукциямды айылдан сырткары жерге да сатышым керекпи?	
	Базарда менин атаандаштарым ким?	
	Менин продукциямдын ордун башка продукция менен алмаштырса болобу?	

Ишкердик планы	Суроолор	Менин районума тиешелүү шарттар
	Классташ досторум менен чогу иштеп, чогу өндүрүп, базарга көп көлөмдөгү продукциябызды чогу сатсак болобу?	
	Базарда атаандаштарыма салыштырмалуу продукциямды жакшыраак көрсөтө аламынбы?	
	Базарда менин продукциямдын жалпы сунушталган көлөмдөгү бөлүгүн жогорулатыш үчүн эмне кыла алам?	
	Өзүмдүн продукцияма сатуучуларды тартуу үчүн эмне кылсам болот?	
Өндүрүү	Продукциянын кайсы сортторун өстүрөм, эмне үчүн?	
	Үрөнүн кимден алам?	
	Продукциямды өстүрүү жөнүндөгү маалыматты кайдан алам?	
	Бир сотик жерге канча үрөн себем?	
	Канча үрөн жана жер семирткич керек деп ойлойм?	
Башкаруу	Жумуштарды аткарыш үчүн менде жетишээрлик жумушчу күчү барбы?	
	Үрөндү убагында жерге отургузганга баарын уюштурдумбу?	
	Керектүү жабдыктарды иштин баарын аткарганга өз убагында даярдадымбы ?	
	Эмки жылы уюштуруу жана өндүрүү системамды канткенде жакшырта алам?	
Финансылык план-бюджет	Бюджетте боло турган чыгашалардын баары камтылдыбы?	
	Бюджетте цифралар реалдуубу, же мен аларды калыс жазбай жакшыраак көрсөткөнгө аракет кылдымбы?	
	Түзгөн бюджетимде өндүрүштөгү учурап калууга ыктымал тобокелдик факторлорун эсепке алдымбы?	
	Бюджет ишкердиктин жүрүшүндө чыныгы киреше-чыгашаларды жазып, эсебин жүргүзүүгө ылайыкташтырылып түзүлдүбү?	

Көнүгүү: Жогорудагы таблицанын башындагы сөздөрдү колдонуп, жана жазган жоопторундагы маалыматты пайдаланып отчет жаз. Эми бул сенин ишкердик планыңдын бир бөлүгү болуп эсептелет.

Кийинки эки сабакта ишкердикти ийгиликтүү жүргүзүү үчүн зарыл болгон бюджет түзүүнү үйрөткөн көнүгүүлөр менен таанышасыңар.



ИШКЕРДИКТИН УЧЕТУН ЖҮРГҮЗҮҮНҮН НЕГИЗДЕРИ

Жаңы сөздөр

Негизги капитал	ишкердик жүргүзүүдө ишкерге таандык физикалык буюмдар: жер, техника жана каражат ресурстары.
Карыздар	ишкердик жүргүзүүдө бирөөдөн насыяга алынган акча.
Жеке капитал	= Негизги капитал – Карыздар. Бул ишкердиктин жалпы баасы.
Туруктуу чыгымдар	өндүрүштүн көлөмү азайса, да көбөйсө да, өзгөрбөй турган чыгымдар. Негизги капиталдын баасы төмөндөп кетишине чыгарылган чыгымдар да (амортизация) туруктуу чыгымдарды түзөт. Мисалы, чарбага алпаруучу жолду оңдоп туруу-туруктуу чыгым.
Баалуулуктун төмөндөшү	негизги капиталдын баалуулугун жоготушу, төмөндөшү. Мисалы, тракторду алсак, ал бир нече жылдар бою колдонулуп, анан эскирип, бузулат. Аны оңдотуу кымбатка турат. Ошондуктан, ар жылы трактордун жалпы баасынын белгилүү бир пайызы негизги чыгымдарга кошулуп өзүнчө сакталат да, салык төлөнүүчү кирешени кыскартат. Минтип сакталган каражаттар бир нече жылдан кийин топтолот да, трактордун ээси жаңы трактор сатып ала алат.

Ишкердиктин учету деген эмне?

Ишкердиктин учету бул ишкердиктин физикалык жана финансылык жактан жүрүшүн жана өнүгүүсүн көзөмөлдөө максатында маалыматтарды атайын китепке же компьютерге жазып туруу. Ишкердиктин мындай жазуулары ишкерге:

- иште болуп жаткан нерсенин баардыгына көзөмөл жүргүзүүгө жана күтүлүүчү нерсени алдынала көрө билүүгө
- товарлар сатылгандан кийин түшө турган күтүлүүчү пайданын эсебин алдынала билүүгө
- ишкердиктен түшкөн пайданын өсүп турушун камсыздоо үчүн бир жылдык түшкөн пайданын канча пайызын келерки жылкы ишкердикке жумшоо керектигин эсептеп чыгууга жардам берет.

Ишкердиктеги мындай жазууларды дайыма кылдаттык менен чогултулуп сактап коюу дурус. Себеби, керек болгон учурда ал китепчелерге кайрадан кайрылып керектүү өзгөртүүлөрдү киргизүүгө ыңгайлуу болот. Ишкердикте кандай гана жаңы окуя, сатып алуу же төлөмдөр болбосун, сөзсүз түрдө өз убагында жазылышы дурус.

Бул сабактан сен өзүңдүн жашылча бакча ишмердигиңди баштап жатканда кандай маалыматтарды жазып турууң керек экендигин үйрөнөсүң. Ишкердикте учет жүргүзүүнүн түрлөрү өтө көп, бирок бул сабакта биз карап жаткан учет, чакан иш баштап жаткан ишкерге ылайык келет.



Ишкердиктин учет китепчелерине көз салууда

Учет китепчесиндеги маалыматтар:

Ишкердик же чарба ишинде ар кыл жазуу иштери жүргүзүлөт, бирок акылдуу жетекчи өзүнүн ишкердигин натыйжалуу **көзөмөлдөөгө, текшерүүгө** жана **жакшыртууга** жардам берген жазууларга гана өзүнүн убактысын бөлөт.

Капиталдын учету

- ишкердиктин негизги капиталы
- ишкердиктин негизги карыздары
- ишкердик ээсинин өздүк капиталы

Сенин жашылча бакча ишкердигиңдин негизги учету

Бул сенин жашылча бакчаңа сарпталган чыгымдардын учету:

- Жерди пайдаланганга уруксатты качан алдың?
- Өсүмдүктү айдаганга жерди качан даярдай баштадың?
- Жерди даярдоого шаймандарды качан алдың?
- Жер кыртышын жакшыртыш үчүн малдын кыгын колдонууга туура келдиби?
- Компост жасаш үчүн отоо чөптөрдү орууга туура келдиби?
- Себилүүчү үрөнгө буюртманы качан бердиң жана качан алдың?
- Зыянкечтерден коргоочу дары-дармектерге буюртманы качан бердиң жана алдың?
- Жерди айдатканга трактор уюштурдуңбу, качан? (Эгер аянтың чоң болуп, трактор зарыл болсо).
- Качан сугардың?



Финансылык иштердин учету

- өсүмдүктү өстүрүүдө колдонулган физикалык ресурстарга (үрөн, шаймандар, ж.б.) кетүүчү чыгымдар
- өндүрүлгөн продуктту соодалоодо же ашканада колдонууда түшкөн жалпы киреше
- өндүрүлгөн продукттан түшкөн кирешенин аны өндүрүүдө кеткен бардык чыгымдарды кемиткенден кийинки түшкөн таза пайда
- продуктту өндүрүүдөгү эмгек күчүнө жумшалган чыгым
- ишкердикти ишке ашырууда карызга алынган каражаттын колдонулушу

Мына ушулардын бардыгы сен жашылча бакча ишкердигин баштап жатканда жазып туруучу ишкердиктин негизги учету.



Ишкердик учетун жүргүзүү ушундай эле маанилүүбү?

1. Ишкердиктин учет китепчеси сага зарыл болгон учурда жүргүзүп жаткан ишкердигиң тууралуу маалымат бералат. Мисалы:

- Ушул күнгө чейин сен алып жаткан түшүмүңө канча каражат жумшадың?
- Өткөн жылкы ишкердигиңе канча чыгым жумшадың? Кайтарымдуулугу кандай болду?
- Быйылкы жылы алган түшүм өткөн жылкыга караганда көбүрөөк болдубу?

2. Ишкердик учетунда ошондой эле ишкердикке жумшалган каражаттар да эске алынат

Ишкердик ээси жүргүзгөн ар бир ишкердиктин учетун өзүнчө, башка киреше же чыгымдарына аралаштырбай жүргүзүүсү зарыл. **Ишкер** адам кандайдыр бир ишкердикти баштоо үчүн жана ага зарыл болгон шаймандарды сатып алуу үчүн биринчиден бул ишке өзү каражат салышы керек. Бул акча каражатын **капитал** дейбиз.

Ал ишкердикке багытталгандыктан **ишкердиктин негизги капиталы** болуп эсептелинет. Бул каражат ишкердиктин кызыкчылыгына гана жумшалышы керек. Ал эми, ишкердик үчүн сатылып алынган аркандай шаймандар жана техникалык жабдуулар **өндүрүш каражаттары** делет.

3. Ошондой эле, ишкердиктин жазуулары ишкер адам (мыйзам чегинде иштеген) банктан насыя алууда аны зарыл болгон маанилүү маалыматтар менен камсыз кылат.



Мисал: сен ат (жылкы), араба жана башка шаймандарды сатып алууга каражат жумшадың дейли. Анда бул жерден биз ишкердиктин жеке капиталдык чыгымын (канчага тургандыгын) эсептейли.

Капитал	Наркы (сом)
Бир ат (жылкы)	40 000
Бир араба жана шаймандар	10 000
Капиталдын баасы	50 000

Бирок, булардын бардыгын сатып алуу үчүн сен 20 000 сом акча каражатын карызга алышың керек болот. Анда бул ишкердиктин сенден талап кылуучу жеке капиталдын суммасы 50 000 сом – карызга алынган 20 000 сом = **30 000 сомду** түзөт.

Капитал	Наркы (сом)
Бир ат (жылкы)	40 000
Бир араба жана шаймандар	10 000
Капиталдын баасы	50 000
Карыздар	20 000
Ишкердик ээсинин жеке капиталы	30 000
Жеке капиталдын пайызы	60%



Жеке капитал бул ишкердиктеги ишкер адамдын жеке финансылык каражаты. Ишкер адамдын жеке капиталынын болушу карыз берүүчү адам же мекеме үчүн өтө чоң мааниге ээ. Себеби, бул жеке капиталга ээ ишкер адам, иши болбой калган күндө да алган карызын кайтарып бералат дегенди билдирет. Демек, карыз берүүчү карызын кайтарып алаарына, ал эми ишкер болсо бардык карыздарын төлөгөндөн кийин да өзүндө капитал кала тургандыгына ишенет.

ТАПШЫРМА



Пайыз ишкердик жазууларында өтө маанилүү. Ал ишкердиктин көптөгөн операцияларын эсептөөгө жардам берет. Бул жөнүндө кененирээк түшүнүш үчүн төмөндөгү тапшырмаларды аткар:

1. Малчынын 100 ургаачы кою бар дейли. Төлдөө пайызы 60% болсо жана койлор бирден козу төлдөсө, жалпы эсеп менен канча козу төлдөнгөн болот?
2. Чарба ээси 6 000 кг. сабиз өстүрүп, анын 85%ын сатса, канча килограмм сабиз саткан болот?
3. Күйүүчү май сатылуучу станция ээси 900 литр күйүүчү май алып, анын 75%ын сатса, канча литр май саткан болот?
4. Дүкөнгө жумасына 40 кг. сыр түшөт. Дүкөнчү анын 90%ын сатат. Ал эми 10 %ын өзүнүн үйбүлөлүк ашканасында керектейт. Дүкөнчү сырдын канчасын сатып, канчасын өзүнүн ашканасында керектеген болот?
5. Исфана Оштон 380 км. алыстыкта жайгашкан. Ал эми Баткен Исфанадан 140 км. алыстыкта жайгашкан. Оштон Исфанага чейинки жол менен Оштон Баткенге чейинки жолдун пайыздык айырмасы кандай?
6. Жашылча бакчасынан 800 кг. картошка алынса, анын 70 %ы жергиликтүү базарга сатыкка чыгарылса, канча килограмм картошка сатыкка сунушталган болот?

Физикалык учет кандай гана ишкердикти башкарууда болбосун өтө маанилүү. Дыйканчылык жүргүзүү узакка созулган ишкердик. Эгерде сен дыйканчылык менен алектене турган болсоң, иштете турган жериң тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды жазып жүрүүң дурус:

- Картошканын кандай сорту себилди?
- Картошка өсүп жаткан мезгилинде канча жолу жамгыр жаады?
- Качан жана канчалык суук жана ысык болду?
- Картошка качан сугарылды?
- Канча жер семирткич пайдаланылды?
- Картошканы өстүрүп, карап, жыйганга канча жумушчу күн сарпталды ?
- Канча килограмм картошка жыйналып алынды?
- Канча килограмм картошка үйбүлөдө калып, канчасы жергиликтүү базарда сатылды?

Мындай маалыматтарды жазбай коюу оңой, жөн гана «мен картошка айдадым, сугардым, жыйнап алдым жана саттым, мен буга ыраазымын» деп айтсаң деле болот. Бирок, эгерде сен бул маалыматтарды жазып жүргөн болсоң, сен башкалардын картошкадан алган түшүмү менен өзүңдүкүн салыштырат элең да, балким өзүңө мындай суроо бермексиң: «Эмне үчүн менин алган түшүмүм тигил адамдыкынан эки эсеге аз?»

Ошентип, ишкердикте мындай маалыматтарды дайым жазып жүрүү – ишкер адамга болуп турган кыйынчылыктарды эске алууга жана аларды талдоого, ишкердиктин эмне себептен анча ийгиликтүү болбой калганына жооп табууга жардам берет.

Күндөлүк – бул физикалык учет жүргүзүү. 1 сотик жерге отургузулган картошка ишмердүүлүгүнүн күндөлүгү төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

Ай	Иш-аракет	Эскертүүлөр
Апрель	- Жерди айдаганга даярдык көрүү үчүн жумушчу күчүн жалдоо - Кык жана саман алып келүү - Картошка үрөнүн сатып алуу - Азоттук жер семирткич сатып алуу - Үрөндү эгүү	эки күн 36 кг 2 баштыкча
Май	- Сугаруу - Жерди жумшартуу	
Июнь	- Сугаруу - Зыянкечтерге каршы дарылоо	дарылар
Июль	- Сугаруу - Түптөө	
Август	Зыянкечтерге каршы дарылоо	дарылар
Сентябрь	- Түшүм жыйноого даярдануу - Түшүмдүн жарымын сактоо үчүн салкын жерди даярдоо - Түшүм жыйноого эмгек күчүн даярдоо	2 киши
Октябрь	- Түшүмдү жыйноо - Картошканы чоң-кичинесине жараша сорттоо - Кийинчерээк ноябрь айында кымбатыраак баага сатуу үчүн түшүмдүн жарымын сактап коюу - Төрттөн бир бөлүгүн үйбүлө керектөөсү үчүн алып коюу - Төрттөн бир бөлүгүн базарга октябрда ташып жеткирүү	1 жүк ташуучу унаа өз күчү менен
Ноябрь	- Жумушчуларды жалдап, жер төлөдөн картошканы чыгаруу - Ташуучу унаа уюштуруу - Базарда жогорураак баада сатуу	1 киши 1 жүк ташуучу унаа өз күчү менен

Бул күндөлүктө картошканы өстүрүү маалында жүргүзүлгөн иш-аракеттердин бардыгы көрсөтүлгөн. Бул жерде дагы башка иш-аракеттерди киргизсе да болот, бирок жазуулар канчалык татаал болсо, аны жазып туруу да ошончолук көп убакытты талап кылат, ошентсе да, бул сага сен өстүргөн картошка – райондогу эң жакшы сапаттагы картошка экендигине ишеним берет.





Жогоруда берилген күндөлүк – ай сайын түзүлүүчү күндөлүк. Ал эми, ишкердикти баштаганда күн сайын күндөлүк жазган туура, ал ишкердиктеги болгон бардык окуяларды ичине камтып, ишкердиктин ар бир кадамы тууралуу толук маалымат бералат. Мындай күндөлүк жекече күндөлүктү элестетет, бирок андагы маалымат ишкердиктеги иш-аракеттер жөнүндө болмокчу.

Төмөндөгү ай сайын толтурулчу күндөлүккө мектепте күнүгө кандай окуялар болгонун жазып тур. Мисалы, мектеп алдындагы балдардын мушташа кеткенин же ачык турган терезеден класска чымчык учуп кирип келгенин, ж. б. у. с. сол жактагы тик бурчтуктун ичине датаны коюп тур.

Ай:

Күндөр	Дүйшөмбү	Шейшемби	Шаршемби	Бейшемби	Жума	Ишемби/ Жекшемби
1-жума						
2-жума						
3-жума						
4-жума						
5-жума						

Финансылык бюджет бул күндөлүктүн бир түрү, мында өсүмдүктү өстүрүүдө жумшалган чыгымдар ирети менен көрсөтүлөт. Финансылык бюджет физикалык бюджет менен байланышып кетет. Төмөндөгү мисалдан чыгымдардын качан сарпталгандыгын, сарптоо себебин жана сарпталган сумманы көрүүгө болот.

Бул бюджет картошкага эле кеткен чыгымдарды көрсөтөт. Аларды **Өзгөрүлмө чыгымдар** же **Күндөлүк чыгымдар** дейбиз, анткени алар айдалган жердин аянтына жараша өзгөрүлүп турат. Эгерде картошка 10 сотик жерге өстүргөн болсо, 1 сотик жерге караганда чыгымдары 10 эсеге кымбат болот.

Ал эми, бюджеттеги чыгымдардын дагы бир түрү бул **Туруктуу чыгымдар**. Бул чыгымдар ишкердиктин канча өндүрүшүнүн көлөмүнө карабастан, анын жөн гана болуп турушу үчүн төлөнө турган туруктуу төлөм. Мисалы, Жер салыгы сен жерге өсүмдүк айдаганыңа карабастан дайыма төлөнүшү керек, демек бул – туруктуу чыгым. Көбүрөөк жер айдасаң гана көбүрөөк салык төлөшүң керек болот.

Картошка өстүрүүнүн финансылык чыгашаларынын бюджети

Ай	Иш-аракет	Сумма	Баасы (сом)	Баардыгы (сом) (1 сотых үчүн)
Апрель	- Жерди айдаганга даярдык көрүш үчүн жумушчу күчүн жалдоо - Картошка үрөнүн сатып алуу - Азоттук жер семирткич сатып алуу - Үрөндү айдоого эмгек күчү	Өз күчү менен 36 кг. 2 баштыкча Өз күчү менен Бир күн	100 17 15.0 100	(100) 612 30 (100)
Май	• Сугаруу		20	20
Июнь	• Сугаруу • Зыянкечтерге каршы дарылоо	Дарылар	20 төлөнгөн 2000/100 сотик	20
Июль	• Сугаруу		20 төлөнгөн	
Август	• Зыянкечтерге каршы дарылоо	Дарылар	2000/100 сотик	20
Сентябрь	- Түшүм жыйноого даярдануу - Түшүмдүн жарымын сактоо үчүн салкын жерди даярдоо - Түшүм жыйноого эмгек күчүн даярдоо	Өз күчү менен Бир күн	100	(100)
Октябрь	- Түшүмдү жыйноо - Кийинчерээк ноябрдын аягында кымбат баага сатуу үчүн түшүмдүн жарымын сактап коюу - Жарымын (м:138 кг) базарга октябрда ташып жеткирүү	Өз күчү менен Эки күн Өз күчү менен Эки күн	100 100	(200) (200)
Декабрь	• Жарымын (м:137 кг) базарда кымбатыраак сатуу	Өз күчү менен Эки күн	100	(200)
Бардыгы:				(900) 702
Бардык чыгымдар:				1 602

Бюджетте ошондой эле ишкердүүлүктөн алынуучу пландаштырылган кирешени да кароо керек. Картошканын түшүмү 1 сотик жерден 275 кг дейли. Эгерде алынган түшүмдүн баары сатылган болсо, **Дүң киреше** төмөндөгүдөй эсептелет:

Октябрда 138 кг сатылса – 10 сом/кг. дейли = 1 380 сом,

Декабрда 137 кг сатылса – 12 сом/ кг. дейли = 1 644 сом

Ошентип, 1 сотик жерден алынган **Дүң киреше** = 3 024 сомду түзөт



Ошентсе да, өндүрүшкө кеткен чыгымдар таза пайданы аныктоодон мурун каралышы зарыл.

Жогорудагы таблицада күтүлгөн бардык чыгымдар көрсөтүлгөн, бирок ал жерде өзүңдүн эмгегиңдин баасы да бар. Расмий катталган ишкердикте, бул жумушчу күчүнө кеткен чыгымдар ишкердиктин кирешелеринен төлөнүшү керек, бирок сенин чакан жашылча өстүрүү ишмердүүлүгүндө бул чыгымдардын эсебинен сен өзүңө-өзүң эмгек акы төлөбөй эле, ишкердикте калтырганың оң. Анда сен келерки жылкы ишмердүүлүгүңө көбүрөөк салым кошо аласың.

Демек, **чыныгы пайда** 3 024 сом кемитилген 1 602 сом = 1 422 сом

Ал эми, эгерде сен өзүңдүн эмгегиң үчүн акы албай иштесең, бардык картошка сатылгандан кийинки сага түшкөн пайда 1 602 сом кошуу 900 сом = 2 322 сомду түзөт.

Ишкердиктеги чыгымдар

Жыйынтыктай келсек: Ишкердиктеги негизги чыгымдар булар – **Негизги чыгымдар**, **Өзгөрүлмө чыгымдар** жана **Туруктуу чыгымдар**.

Ошондуктан, Чыгымдар бюджетинде эки негизги компонент бар: **Негизги чыгымдар** жана **Өзгөрүлмө чыгымдар**

Бардык бюджеттердей эле, Чыгымдар бюджети да жөнөкөй болушу, же болбосо чоңураак ишкердик үчүн татаалыраак түзүлүшү мүмкүн.



БЮДЖЕТ ТҮЗҮҮНҮН НЕГИЗДЕРИ

Жаңы сөздөр

Физикалык ресурстар	ишкердигинди жүргүзүү үчүн керек болгон нерселер, м: жер, үрөн, маркетингге байланыштуу чыгымдар.
Финансылык ресурстар	ишкердикке жумшалган сактоолор жана насыялар.
Чыгымдар	ишкердикти жүргүзүүгө, товар өндүрүүгө жана аны сатууга жумшалуучу акча каражат.
Акча каражаттардын жүгүртүүсү	белгилүү бир убакыт аралыгында көрсөтүлгөн ишкердиктеги киреше жана чыгашалардын айрмасы.

Маанилүү эскертүү:

Сенин ишкердигинди жүргүзүүдө акча каражатынын жүгүртүү натыйжасы ардайым оң сумманы түзүүсү зарыл. Ошондуктан, берилген айдын ичинде сатуудан түшкөн киреше чыгашалардан жогору болушу керек, же болбосо терс айырма өздүк сактоолордун же насыянын эсебинен толукталышы керек. Ишкердик планына жараша, керек болгон учурда сенин акчаң жок болуп калса, анда ишкердигиң токтоп калат. Ошон үчүн сен ишкердикти баштоодон мурда кылдаттык менен реалдуу ишкердик планын түзүшүң керек, анда чыгаша кылуу керек болгон учурларда акча каражатын кайдан алаарыңды да белгилеп кетүүң оң болот.

Бюджет түзүү деген эмне?

Бюджет түзүү – бул келечекти финансылык жактан пландоо боюнча аткарылуучу көнүгүү.

Пландоонун маанилүүгү

Эгерде үйбүлөң менен шаардан сыртка тоого эс алууга баратсаң, үйбүлөңдүн ар бир мүчөсү эмне кыларын алдынала пландаштырат. Ата-эне транспорт жана тамак жөнүндө кам көрөт. Балдар ойногонго топту алышы мүмкүн. Пландаштыруу – бул келечек жөнүндө ойлонуу, б.а. эгерде сен бир нерсени пландаштырсаң, андан натыйжа аласың. Эгерде сен топ алып жатсаң, демек, бул силердин тоодо топ ойнооруңарды бышыктайт. Тоодо эсалуунун алдынала планын түзсөң, мындай эсалуу ийгиликтүү жана бир топ жагымдуу болот.



Келгиле, ар бирибиз ар түрдүү нерселерди алабыз. Ошондо, бизге керектүү нерселердин бардыгын алган болобуз!

План натыйжалуу болду



Бюджет түзүү – бул пландоо жана алдынала билүү. Баарыбыз эле план түзөбүз, келечекте эмне болорун алдынала билгенге аракет кылабыз. Ишкердиктин бюджетин түзүү ошондой эле бир өзгөчө мааракеге даярдык көрүү сыяктуу эле процесс. Ошого карабастан, ишкердиктин бюджетинде келечекте боло турган нерселерди, материалдык жана финансылык жетишкендиктерди ж.б. ишкердиктин алкагындагы иш-аракеттерин алдынала билүү үчүн фактылар жана цифралар логикалык түрдө кагаз бетине түшүрүлөт.

Бюджетте пайдалануучу маалыматтын түрлөрү

Финансылык каражатты пайдаланууну пландоо, жана сатып алынган же колдонулган нерселердин эсебин жүргүзүү максатында сен бул маалыматтарды бюджетке киргизесиң. Колдо бар буюмдар- курулуш устундары, шаймандар жана жардам берген кошуналарды ыраазы кылуу үчүн союлган тооктор- булардын баары тең ишкердигиңдин чыгымдары.

Физикалык чыгымдар жана натыйжалар

Ишкердиктин физикалык чыгымдары жана күтүлгөн физикалык жыйынтыктары, б.а. жашылча отургузуу үчүн канча жер керек, канча үрөн керек, же бир жумада 100 жумуртка алыш үчүн канча тоок керек.

Финансалык чыгымдар

Ишкердикти түзүү үчүн керектелген каражат, ишкердикти жүргүзүү үчүн кетирилген чыгымдар, жана продукцияны саткандан келип түшкөн киреше. Бул топтогон сактоолорундун канчасын ишкердикти өнүктүргөнгө жумшаганыңды, жана канча кредит алыш керектигин көрсөтүп турат.

Чыгымдар

Товар өндүрүш үчүн ишкердикке жумшалуучу каражаттар. Чыгымдар ишкердикте пайдалана турган физикалык ресурстар болушу мүмкүн, м: жер семирткич же үрөн. Үрөн же жер семирткичти сатып алуу чыгашаларын сен финансылык сактоолорундун эсебинен төлөсөң болот. Сарайда жаткан курулуш устундары да ишкердиктин бир бөлүгүнө жумшалып калышы мүмкүн, мындай учурда ал устундардын базар баасы бюджетте көрсөтүлүшү керек.

Бюджет түзүүдөгү убакыт фактору:

Бюджет убакыттын белгилүү бир мезгилине түзүлөт. Бул мезгил, эгерде сүттөн сыр өндүрүүнү көздөсөң бир нече жуманы камтышы мүмкүн, жашылча өстүрсөң – бир нече айды, ал эми өз чарба жүргүзүүнү ойлосоң – бир нече жылды камтыйт.

Бюджеттин пайдасы эмнеде?

Бюджетти түзүүгө киришкениң – бул ишкердикти жүргүзүүдөгү бардык факторлорду кылдаттык менен ойлонуп чыкканыңды билдирет. Ишкердикти жүргүзүү мезгилинде кандай ресурстар керек экендигин жана ишкердигиң келечекте кантип өнүгөөрүн алдын ала пландашың зарыл. Бюджет сага ишкердигиңдеги көздөгөн максатына жетүүгө жол көрсөтөт. Бюджет сага канча акча сарпталганын, канчасы калганын, ошондой эле эмне кылыш керектигиң айтып турат. Бул эч нерсе унутулбастан, кылдаттык менен түзүлгөн тизме, анын ичинде пландыштырылган чыгымдар мүмкүн болгон реалдуу каражат булактары менен биргеликте көрсөтүлүшү керек.

Бюджет өзалдыңа койгон максатка колунда болгон ресурстарды пайдаланып, кантип эң тез жана эң натыйжалуу жол менен жетишсе болорун көрсөтүп турат. Бирок ал жолдон убактылуу чыгып кетүүгө мажбур кылган себептер болот, бирок күтүлбөгөн жагдайларды жөнгө салгандан соң, б.а. “жол оңдолгондон” кийин, кайра максатыңа алпарган жолго түшө аласың.

План же бюджет түзбөй койсок кандай коркунучтарга дуушар болобуз?

Эгерде ишкердикти баштап жатканда бардык иш-аракеттердин жана чыгымдардын тизмесин түзүп албасаң, аны уюштурууга канча убакыт жана качан канча акча каражаттарынын керектигин билүү кыйын. Үрөндү сээп алып, ага жер семирткич сатып алууга акчаң жок болуп калышы мүмкүн. Бул дегени – сен акчаны сарптап коюп, бирок андан эч кандай киреше албай каласың дегенди билдирет. Демек керектүү каражатты таба албагандыктан сен акчаны текке кетирип жаткан болосуң. Акчаны жөн эле шамалга чачып жатканыңды элестете аласыңбы?





ТАПШЫРМА



Кийинчерээк ушул курста, сен кичинекей жашылча бакчасын иштетесиң. Кээ бир нерселерди мүмкүн үйбүлөңдөн, досторундан алып турууга мажбур болосуң, бирок ал нерселердин наркы дагы эле болсо сенин планыңдын жана бюджетиндин бир бөлүгү болуп кала берет. **Ишкердикти баштап алгандан кийин айран калып, өкүнбөш үчүн, бул чыгымдарды кылдаттык менен изилдеп чыгуу өтө зарыл. Сенин оюң боюнча кандай чыгымдар болушу мүмкүн болсо, ошолорду тизмелеп чык.**

Чыгым	Саны	Бирдик баасы	Жалпы наркы	Жалдоо, сатып же насыяга алуу
Бардыгы:				

Класстын ичинде жогорудагы таблицаны толтуруп чыккандан кийин, жазган маалыматыңды жергиликтүү базарга барып, текшерип көрсөң болот. Мындай текшерүүнү мезгил-мезгил менен жүргүзүп турсаң, кээ бир чыгымдардын наркынын өзгөртүүлөрүн байкайсың. Бул ошол чыгымдын берилген мезгилдин ичинде бар же жок болуусуна байланыштуу.

Бюджет дайым эле туура түзүлөбү?

Бюджет – бул келечекте кандай өзгөрүүлөр болуусу ыктымалдыгы жөнүндөгү сенин **оюң боюнча түзүлгөн эсеп**. Мисалы, картошка отургузгандан кийин жаан жайт деп божомолдойсуң, анткени жылдын ушул жаз мезгилинде көпчүлүк учурда жаан жайт. Бирок, чыныгы турмушта жаан убагында жаабай калып, картошка жакшы өсүшү үчүн жана жакшы түшүм алыш үчүн картошканы көбүрөөк сугарууга мажбур болушуң да ыктымал. Бул күтүлбөгөн чыгаша. Бюджет түзүүдө сен пландаштырган эсептен тышкары ар түрдүү **коркунучтар** сени четке чыгарып тышкары салышы мүмкүн. Ал эми мындай коркунучтарды эске алып, план түзгөн болсоң, кыйынчылык учураган учурда да аны чечүү жолун оңой эле таба аласың.

Акча жүгүртүү бюджети

Акча жүгүртүү бюджети качан киреше түшөт жана кайсыл убакта чыгымдарды каржылоо үчүн каржы алуу керектиги жөнүндө сага маалымат берип турат.

Картошка өстүрүүнүн акча жүгүртүү бюджети келтирилген мисалга кайрылалы. Берилген **убакыттын аралыгы 1 ай**. Көбүнчөсү ошол эле чыгымдар бир нече айдан кийин кайталана бергенин көрөсүң. Эмгек күчү апрелде, сентябрда жана октябрда керектелет. Ушул сыяктуу чыгымдарды жана кирешелерди бир эле Акча жүгүртүү таблицасында көрсөтсө болот. Төмөндө берилген таблица сенин жашылча бакчаңдын бюджетине салыштырмалуу бир топ татаалыраак, себеби мында көбүрөөк маалымат берилген.

1 сотик жерде картошка өстүрүүнүн Акча жүгүртүү бюджети

Берене	апр	май	июнь	июль	авг	сент	окт	нояб	дек	Бардыгы
Коромдор										
Картошка үрөнү	612									
Жер семирткич	30									
Суугарган суу		20								
Дарылар			20		20					
Бардык коромдор	642	20	20		20					702
Сатуулар							1380		1644	3024
Бир айлык дефицит же профицит	-642	-662	-682	-682	-702	-702	+678	+678	+2322	+2322

Түшүндүрүү: Таблицада берилген *Бардык чыгашалар* иш-аракетке тиешеси жок каражат болушу керек: сактоолор же кредит. Көрүп тургандай, октябрда сенин инвестицияң пайдага айланат. Бул бир сотик жашылча бакчасынын мисалында сенин жумушчу күчүң эсепке алынган эмес.

Акча жүгүртүү бюджети 2322 сом пайда тапканыңды көрсөтүп турат. Өндүрүлгөн картошканы сатуудан түшкөн 3024 сом кирешеден жалпы сарпталган 702 чыгымдарды кемитесиң. Бирок бул эсепте жумушчу күчү чыгаша катары эсептелбегендигин байкагын. Алган пайданын эсебинен сен кийинки жылы жашылча бакчаңдын айдоо аянтын кеңейте аласың, андан арткан акчаны болсо, жакшы эмгектенгениң үчүн өзүңө сыйлык кылсаң болот.



3- БӨЛҮМ

КЕҢЕШ ЖАНА КАРЖЫ АЛУУ



80-бет | Коркунучтарды башкаруу

85-бет | Кичи кредит алууга жол

96-бет | Кеңеш алуу

КОРКУНУЧТАРДЫ БАШКАРУУ

Жаңы сөздөр

Ишкердиктеги коркунучтар

ишкердиктин натыйжалуу жүрүшүнө терс таасирин тийгизүүчү тоскоолдуктар. Алар операциялык, табигый жана саясий коркунучтар болушу мүмкүн.

Коркунучтарды башкаруу

ишкердикке залалын тийгизген аркандай көрүнүштөрдүн, коркунучтардын алдын алуу же аларды кыскартуу максатында мындай көрүнүштөргө каршы жасалган натыйжалуу иш-аракет.

Бул сабакта сен ишкердиктин жүрүшүнө терс таасирин тийгизүүчү коркунучтарды кантип аныктоону жана аныкталган коркунучтардын кантип алдыналуу жана аларды кыскартуунун натыйжалуу жолдору менен таанышасың.

Анда эмесе, чарбаны карап көрөлү:



Бул чарбада үч негизги ишмердүүлүк иши жүргүзүлөт:

- Жашылча өстүрүү
- Жемиш өстүрүү
- Сүт багытындагы эчкилерин багуу

Мында чарба ишкердиги ушул үч багыттагы ишмердүүлүктүн ар биринде өндүрүлгөн продукцияны базарга чыгаруудан көзкаранды. Ар бир продукциянын маркетинг (соода) чынжыры жана колдонулушу ар түрдүү.

Бир эле мезгилде үч негизги ишмердүүлүктү жүргүзүү менен бул чарба ээси коркунучтарды үчкө бөлдү. Башкача айтканда, бул өндүрүлгөн үч продуктту сатууда, булардын үчөөнүн тең бир эле мезгилде баалары арзандап кетүү коркунучуна дуушар болбойт. Мындан тышкары, бул үч түрдүү продукт аркандай базарда жана жылдын ар-башка мезгилинде сатылат.

Ишкердиктеги коркунуч булактары

Ишкердикте коркунучтар аркандай булактардан келип чыгышы мүмкүн. Алардын эң негизги экөөсү төмөнкүлөр:

- Климаттын, абаырайынын өзгөрүмдүүлүгү, өсүмдүктөрдөгү зыянкеч курт-кумурскалар жана оорулар, жана малдагы аркандай илдеттер
- Базар кыймылында чарбага сатып алынуучу каражаттардын жана өндүрүлгөн продукциялардын бааларынын өзгөрүлмөлүүлүгү

Коркунучтун булагы	Коркунучтун түрлөрүнөн мисалдар
Табигый коркунучтары	Кургакчылык, сел, өрт, абаырайынын кескин өзгөрүшү (өтө суук/өтө ысык). Сырттан келген малдын жана өсүмдүктөрдүн оорулары/илдеттер жана зыянкечтер.
Чарбаны башкаруудагы коркунучтар	Айдоо жана түшүм жыйноо иштерин кечиктирип аткаруу, зарыл болгон шаймандардын өзубагында колдо жоктугу сыяктуу чарбадагы негизги иш аракеттерди туура эмес башкаруу
Базар системасы	Өкмөттүк жөнгө салуу нормаларындагы өзгөрүүлөрү айыл чарба продукциясын базарга алып чыгууга таасирлерин тийгизген учурлар. Эл аралык соодада абалдын өзгөрүп турушу
Финансылык коркунучтар	Зарыл болгон учурда каражаттардын жетишсиздиги же жоктугу. Алынган насыянын пайыздык үстөгүндөгү алдынала билүүгө мүмкүн болбогон өзгөрүүлөр.

ТАПШЫРМА

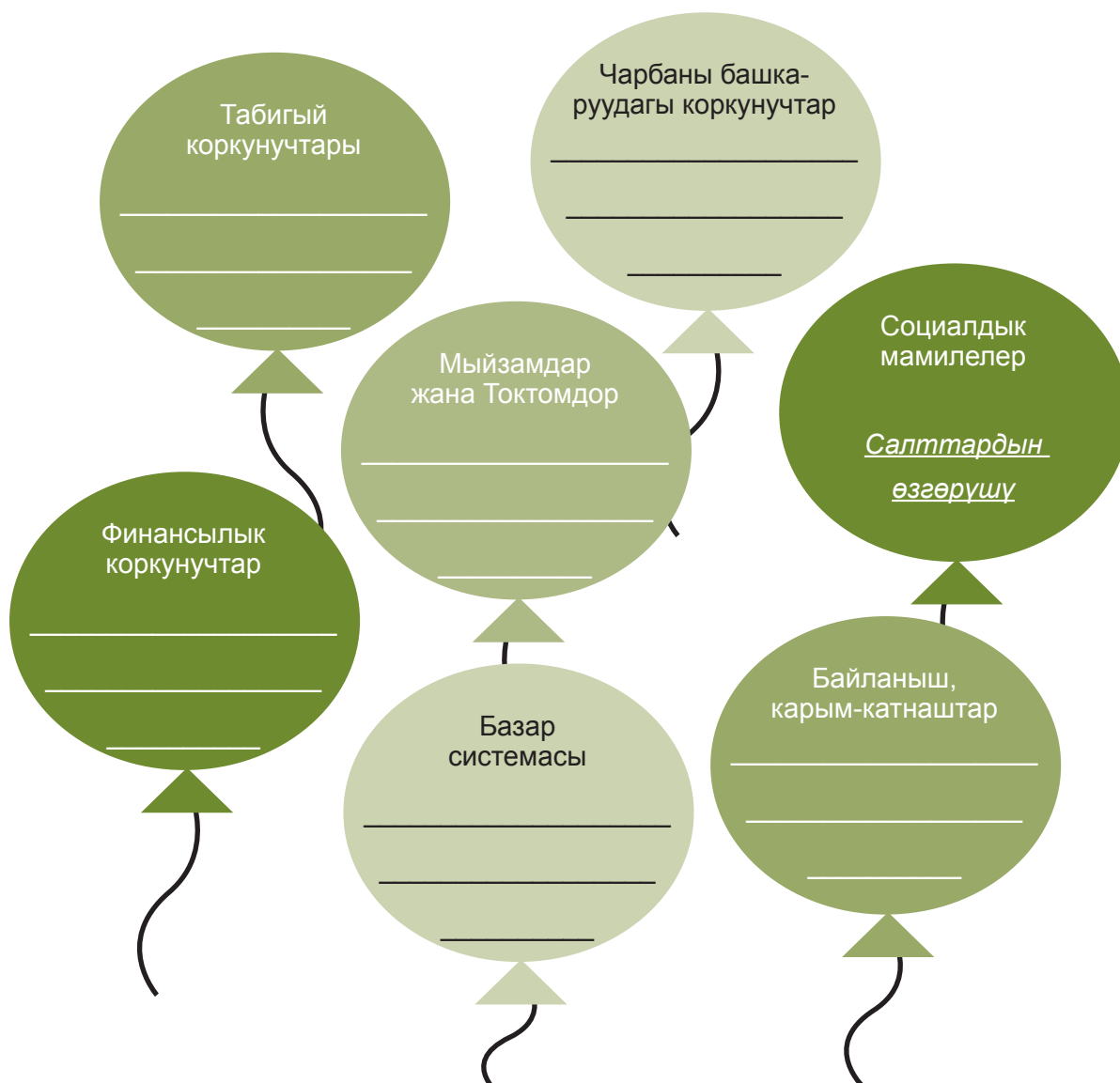


Эки-экиден отуруп, төмөндө берилген сүрөттү көңүл коюп карап чыккыла да, чарба ээсинин канчалык зыян тартканын аныктагыла. Чарба ээси бул зыян тартууларды кантип алдыналса болот эле?



Ишкердиктеги коркунучтар кайдан келип чыгат?

Ишкердик ар тараптан аркандай коркунучтарга дуушар болуп келет.





Эки-экиден отуруп, жогорудагы диаграмманы карап чыккыла. Ар бир айлананын ичине белгиленген булактан келип чыгуучу коркунучтардын экиден мисалын жазгыла. Социалдык мамилелер айланасында мисал келтирилген.

Өзгөрүүлөрдү башкаруу

Ишкердикте чарба адамдары кабыл болуучу факторлордун бири-**өзгөрүү**. Өзгөрүү бул ишкердигин жакшы көзөмөлдөбөгөн жетекчи үчүн коркунуч алып келет. Өзгөрүү күтүлбөгөн жерден, мисалы, жаңы мода сыяктанып капыстан жаны атаандаш продукттун чыгышы менен келиши мүмкүн. Ал эми зээндуу чарба жетекчиси мындай өзгөрүүлөрдүн болушун даярдыкта күтөт.

Өзгөрүүлөрдөн коркуштун кереги жок. Бул жат көрүнүш. Өзгөрүүлөргө көпчүлүк адамдар алгач макул болушпайт жана ага көнүшпөйт. Натыйжада атаандаштыкка мүмкүнчүлүгү жоголот. Ал эми бул болсо өлкөсүндө байкагыч/зээндуу ишкерге жакшы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Мындай учурда, ал базар абалынын өзгөрүшүн көзөмөлдөп, изилдөө жүргүзөт. Андан соң, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен ишкер өзүнүн товарын жаңы талаптарга ылайыкташтыруу жолун табат.

Ишкердиктеги коркунучтарды кантип азайтса болот?

Ишкердиктеги кээ бир коркунучтар сырткары жактан келет. Ошентсе да ишкер адамдын башын жоготуп койбостон мындай коркунучтардын өзубагында алдыналууга болгон даярдыгы, аны алардын терс таасиринен коргой алат.

Билим

Ишкер адамды коркунучтан коргоого жардам берет. Ишкер адам өзүнүн ишмердүүлүгү негизделген өндүрүшкө ылайык ыкмаларды үйрөнүүсү, ишкердикти туура жетектөө шыгын арттыруусу жана ишкердик чөйрөсүндөгү аркандай өзгөрүүлөргө карабастан сапаттуу продукт өндүрүүсү керек.

Кабардар болуу

Мыкты ишкер жетекчисине ылайык эң маанилүү сапат. Ишкер өзүнүн ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан өзгөрүлмө ишкердик чөйрөсүн жакшы түшүнүү жана анда болуп жаткан окуялар менен дайым кабардар болуп туруусу үчүн ал көп окуп жана көптөгөн башка адамдар менен байланышып туруусу зарыл.

Байланыш системалары

Ишкер адам дайыма жаңы маалыматтар менен кабардар болуп туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу зарыл. Жаңы маалыматтар менен кабардар болуу ишкерге атаандаштыкта артыкчылыкка ээ болушуна түрткү берет. Базар экономикасында бардык адамдар ардайым базар маалыматтарын, анын ичинде өндүрүш каражаттары, продукциялардын баалары жөнүндө түрдүү массалык маалымат каражаттарынан алып турушат. Радио, ТВ, интернет жана басма каражаттары - бул маалыматтарды алыш үчүн керек. Эгерде мындай маалымат булактарына жол жок болсо, мындай ишкерлер базарды башкара да, түшүнө да алышпайт да, базардын агымына карай кете беришет.

Кеңеш издөө

Кыргызстандын ар бир облусунда айыл-чарбасы боюнча билими бар чарбакерге (ишкерге) жардам берүүчү кызматтар, адистер жана кооперативдер бар. Ошентсе да, өндүрүш иштеринде боло турган ар кандай өзгөрүүлөр жана башка коркунучтар менен кабардар болуу - жеке ишкер



Көп тармактуу ишмердүүлүк жүргүзүү

адамдын өзүнүн жоопкерчилиги. Ошондой эле, алган кеңешке ылайык чечим чыгаруу жана чыгарган чечимге жооптуу болуу да ушул эле жеке ишкердин жоопкерчилиги.

Эгерде бир эле чарбада жашылча өстүрүү, жемиш өстүрүү жана мал чарбасын жүргүзүү сыяктуу бир нече ишмердүүлүктүн түрү жүргүзүлсө, бул көп тармактуу ишмердүүлүк деп аталат. Мында өндүрүлгөн продукт көп жана артүрдүү болгодуктан, сатыкка чыгарганда алардын бири өндүрүүдө сарпталган чыгымдарын актабаса, анда жылдын башка мезгилинде жогору баада сатылган экинчиси анын чыгымдарын жабат.

Сатуу маалын тандоо

Жашылча айдоочу жерди суукта тоңуп калбашы үчүн саман менен жаап коюу менен, картошканы маалынан мурда өндүрүүгө болот. Ал эми маалынан мурда өндүрүлгөн картошканы атаандаштык жок кезде же б. а. башка картошка өндүрүүчүлөрдөн мурда сатуу көбүрөөк пайда алып келээри бышык. Ошондой эле, парник куруу, жерди семиртүү жана анда помидорлорду маалынан эрте өстүрүүгө байланыштуу чыгымдар, кийин эрте бышкан помидорду кымбат баада сатуунун эсебинен акталып калышы мүмкүн. Мында жашылча бакча ээси жашылчанын бир нече түрүн эгип, мүмкүн болуучу коркунучтардын алдын алса болот.

Продукциянын сапаты

Өндүрүлгөн продукттун сапаты ал продукт базарда ордун таба алабы же жокпу аныктайт. Ошондуктан, продуктту өндүрүүдө анын сапатына маани бербөө бул коркунучтун негизги фактору. Өндүрүлгөн продукттун сапаты канчалык жогору болсо, ал атаандаштык көп болгон соода чөйрөсүндө да ордун таба алат.

Мыйзамды түшүнүү

Ишкердик кылган адам, анын өндүргөн продуктусу сатылуучу өлкөнүн анын ишмердүүлүгүнө байланышкан жөнгө салуучу нормаларын жана мыйзамдарын түшүнүүсү зарыл. Мындай азык-түлүк гигиенасы, келишимдер жана салык мыйзамдары сыяктуу нормалар ишкердикти жөнгө салып турат.

Класстык талкуу:

5-8 окуучудан турган топтордо талкуу жүргүзүлө: Эмне үчүн жогоруда айтылган мыйзамдар базар экономикасынын натыйжалуу иштешинде талап кылынат? Эмне үчүн ишкер адамдар бул мыйзамдарды сактоолору керек?

ЖАЗУУ ТАПШЫРМАСЫ



Топтук талкуулоо боюнча 1 барактан турган жекече отчет жазгыла.

Бул сенин ишмердүүлүгүң болгондуктан маалыматты табуу, ишиңе таасир этчү нерселерден кабардар болуу – бул сенин жоопкерчилигиң.

КИЧИ КРЕДИТ АЛУУГА ЖОЛ

Жаңы сөздөр

Кредит	каражаты жетишсиз адамдарга насыяга берилген акча.
Кичи кредиттер	өздөрүнүн ресурстарын толук пайдалануу үчүн каражатка муктаж адамдарга кепилдиксиз берилген чакан кредиттер.
Кепилдик	кредит алуучу алган кредити үчүн күрөө катары сунуштаган мүлк.
Өз жардам топтору	5-8 кишиден түзүлгөн, бири биринин кайтарымдары үчүн жеке жоопкерчиликти алууга макул болгон адамдар тобу. Бул жоопкерчилик алып жаткан кредит үчүн күрөөгө бир нерсе коюу зарылдыгын алмаштырат.
Сактоолор	өз жардам топторунун ар бир мүчөсү жоопкерчиликти үлгүсүн жана сактай ала тургандыгын далилдөө үчүн чогулткан акча каражат.
Баштапкы сумма	кредит (карыз) катары алынган акчанын алгачкы суммасы.
Пайыздык үстөк	кредит алуучунун алган насыясын пайдалануу үчүн акысы катары баштапкы сумманын үстүнө кошулуп берилүүчү акча. Кредит берүүчүнүн чыгымдарын жабуу, инфляция коркунучунун алдыналуу максатында кредит алуучудан талап кылган акча каражаты.
Инвестиция	акчалай салым, капитал сарптоо, каржылоо.

ГТККнын Кыргызстандагы «Элет турмушун жакшыртуу долбоору» алыскы айылдарда муктаж элдерди (пайыздык үстөк алып келүүчү) кредиттер менен каржылоочу көптөгөн кичи кредиттик уюмдарды грант менен каржылады. Бул уюмдарды жергиликтүү коомчулук башкарат. Алардын баардыгы тең Улуттук Банкта кичи кредит жөнүндөгү мыйзамга ылайык катталган. 2005-жылдан 7000 кредит алынган. Алардын баары төлөнгөн.

ГТККнын кичи кредит үлгүсүнүн негизги өзгөчөлүктөрү

Кредит алуучулардын насыя алуу муктаждыгынан акыры кутулушу - бул ГТККнын кичи кредит үлгүсүнүн негизги өзгөчөлүгү. Бул болсо, өз кезегинде окутуу, кылдат даярдык жана өндүрүш факторлорун туура колдонуу менен бирге, каржылап жаткан иш-аракетинен алынган пайданын көлөмүн жогорулатуу аркылуу ишке ашырылды.

Төмөндөгү мисалда төрт сотик жашылча бакчасын иштетүү менен кантип кредит алуу муктаждыгынан арылса боло тургандыгы көрсөтүлгөн:

Ишкердикти жүргүзүүдө сатылган товардан түшкөн таза пайда өндүрүүгө жумшалган каражаттын баштапкы суммасына барабар болот. Ошол таза пайданын жарымы келерки жылга сакталып, ал эми жарымы кыш мезгилинде жумшалат дейли. Эки жыл кредит алгандан кийин, кредит алуучу пайданын эсебинен бир жылдык кредитинин суммасын топтогон болот да, ал сумманы үчүнчү жылга жумшайт. Демек, ал үчүнчү жылы кредитке муктаж эмес болот.

Эгерде ишкер адам үчүнчү жылы чарба ишин өзүнүн каражат булактарынын эсебинен каржыласа, ал эми төртүнчү жылы ал ишкер кайрадан башка дагы бир жаңы кошумча ишкердүүлүк үчүн кредит алса болот. Үч жылдан бери жүргүзүп келе жаткан баштапкы ишкердигине болсо ал өзүнүн каражат булактарын жумшоосу керек. Ушундай жол менен, кредиттен алынган кошумча таза пайданын жарымын туура инвестициялоо менен, бул үйбүлө бир нече жылда бутунан туруп кете алат.

Кичи кредиттин максаты:

Кичи кредиттин максаттуу топтору-булар муктаж үйбүлөлөр. Муктаж үйбүлөлөр кичи кредит алуу менен, анын эсебинен жер айдоого керек болгон материалдык жана техникалык шаймандарды ала алышат, м: жер семирткич, үрөн, ж.б., жана ошол аркылуу чектелген ресурстарын толук мүмкүнчүлүгүн ишке ашырууга жетише алышат.

ГТКК кичи кредиттик агенттиктерди ККА кантип түзөт

Өз жардам топтору түзүлгөн айылдарда жана чакан сактоолору (топтогон акча каражаты) бар топтор гана каралат. Мындай коомчулуктарда элдер бири бирине ишенет жана чогу иштегенди билишет. Бул ийгиликтүү ККА үчүн эң негизги фактор.

Коомчулукта чакан сактоолору бар топтор иштеп жаткан болсо, анда төмөндөгү кадамдар аткарылышы керек:

1. Айыл коомчулугунун ККА түзүлүшүндө жоопкерчилиин ырастоо
2. Айыл ККА га муктаж экендигин аныктоо
3. Айылда азыр кичи кредит алууга мүмкүнчүлүк жоктугун тастыктоо

Коомчулук менен кеңешүү

ГТКК кичи кредит жана ККА түшүнүгү менен тааныштыруу максатында айылдык чогулуш өткөрөт.

ГТКК андан кийин ККА ны башкаруу үчүн жергиликтүү комитетин шайлоого жардам берет.



ГТКК кеңешчиси жергиликтүү
ККА комитети менен иш
алпарууда



ГТКК жана АКК кызматкерлери Жалалабат облусунун аймагында кичи кредит берүүчү жана кооперативдик уюмдарын түзүүнү пландоодо.



ГТКК жана TES Окутуу Борборунун кызматкерлери Баткенде айыл чарба тармагында демонстрацияларды уюштуруунун алдында



Баткен районунун Газ айылынын тургундары ГТКК алыскы айылдарды көрсөтүү максатында алып келген мамлекеттик кызматкерлерине өз өнүгүү матрицасын тааныштырууда. Бул учурдан пайдаланып Эмгек жана социалдык жактан коргоо министри Баткен райондук администрациясынын кызматкерлерине элет калкы менен иштөөнү үйрөтүүдө.



Жергиликтүү комитетти шайлоо

Комитеттин курамында төмөнкү адамдар болуусу зарыл:

- Аялдар : кредиттерди көбүнчөсү аялдар алышат жана дүйнө жүзүндө аялдар кичи кредитти ийгиликтүү пайдаланышат
- Окутуу адиси – элди топторду түзүүгө үйрөтө турган, жана алардын сактаган каражаты бар экенин далилдеген киши
- Кредиттик адис
- Бухгалтер (эсепчи)
- Айыл-чарба кеңешчиси
- Айыл Өкмөтүнүн социалдык адиси, кредит ала тургандар чын эле коомдун муктаж катмарынан экендигин далилдеп турат

Ушул талаптарга ылайыктуу комитет шайлангандан кийин, ГТКК өкүлү же жергиликтүү агенти комитеттин мүчөлөрүн үйрөтө баштайт.

ККА катары Кыргыз Республикасынын Улуттук банкында катталуу (КРУБ)

Жергиликтүү фонд түзүлүп, КРУБ аркылуу каттоодон өткөндөн кийин гана, чыныгы ККА га айланат.

Кичи кредит алуучу арызын кандайча даярдашы керек:

Күрөөсүз кичи кредиттердин негизги мүнөзү бул топтук жоопкерчилик принциби.

1. Келечекте кредит алуучулар 5-8 кишиден турган топ тузүшү керек. Топтун бардык мүчөлөрү бири биринин кайтарымдарын төлөө үчүн жоопкерчиликти алыш керек
2. Топтун мүчөлөрү жок дегенде 4 ай бою сактык кассасын жүргүп, бул сактоолор ишкердикти каржылоо үчүн жалпы инвестициянын бөлүгү болуп калышы керек. Эгерде кредит алуучунун арызы колдоого ээ болсо, берилүүчү кредиттин көлөмү сактык кассасында топтолгон каражаттын көлөмүнө ылайык чечилет.

Ишкердик планын түзүү

5-8 кишиден турган өз ара жардамдашуу тобу түзүлүп, 4 айдан кем эмес сактык кассасын жүргүзгөндөн кийин, комитет аларга ишкердик планын түзгөндү үйрөтөт.

ККА комитети

Ийгиликтүү кредит алуучулар менен ишкердик планы тууралуу талкуу жүргүзүүдө





ГТКК окутуп даярдаган жергиликтүү кызмат көрсөтүүчүлөр Баткен облусунун көптөгөн айылдарында айылды өнүктүрүү планын иштеп чыгууга багытталган семинарларды өткөргөн. Мында жергиликтүү коомчулук өз көйгөйлөрүн, өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктап, өзара айылды өнүктүрүү жолдору тууралуу макулдашат. Өзүнүн колунан келген аракетти ишке ашырган коомчулуктун мамлекет тарабынан да, донордук уюмдары тарабынан да колдоого алынышы анык. Донор жалаң гана уюшулган жана биримдүү айылдар менен кызматташууну каалайт, мындай айылдарга мамлекеттен да көңүл бурулушу ыктымал.



Төмөндөгү таблицалар картошка өстүрүүчүнүн кредит алууга даярдаган ишкердик планынын бир бөлүгү:

4 сотик жерде картошка өстүрүү

Ишкердик планы

Чыгымдар	Сатып алуу убактысы	Бирдик	Бирдик Баасы (сом)	Жалпы сумма (сом)
Үрөн	Апрель	150 кг	16,8	2520
Химикаттар	Апрель (Май)	18 даана	10	180
Азоттук жер семирткичтер	Апрель (июль)	12 кг	15	180
Трактор	Апрель	Бир жолу	120	120
Суугаруу – 3 жолу	Май/Август	сезондо	20	20
Унаа	Октябрь	Бир жолу	780	780
Базардагы орунду ижарага алуу	Октябрь	10 күн	20	200
Бардыгы:				4000

Киреше

Киреше булагы	Сатуу убактысы	Бирдик саны	Баасы (сом)	Жалпы киреше (сом)
Картошка	Октябрь	1100 кг	8	8800
Бардыгы:				8800

Талап кылынган кредиттин суммасы

Баштапкы инвестиция (ишкердик планы боюнча жалпы чыгымдар)		Алуучунун өздүк сактоосу (топтогон акчасы) – баштапкы инвестициянын 25% түзөт		Талап кылынган кредит
4000	кемитүү	1000	барабар	3000

Кредит канча айга керектелет (туура санды тегеректеп кой).

5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	----	----	----

Акча каражатынын жүгүртүүсүнүн пландаштырылган графиги

№	Ай	Жумшалган кредиттин суммасы	Жумшалган өздүк сактоолору	Сатыктан түшкөн киреше	Кредиттин пайызы	Накталай акчанын жүрүшү
1	Апрель	3000			100	-3100
2	Май		100		100	-3300
3	Июнь		100		100	-3500
4	Июль		200		100	-3800
5	Август		100		100	-3900
6	Сентябрь		300		100	-4300
7	Октябрь		200	8800	100	+4200
	Бардыгы:	3000	1000		700	

Пайда:

Жалпы киреше		Баштапкы инвестиция		Кредит акысы (пайыз, кенеш)		Таза пайда
8800	кемитүү	4000	кемитүү	700	барабар	4100
Пайданын пайыздык эсеби						Таза пайданын пайызы аркандай инвестициялоо мүмкүнчүлүктөрүн салыштырууга шарт түзөт. Бул сан канчалык жогору болсо, ишмердуулук ошончолук кирешелүү болот.
Таза пайда		Жалпы инвестиция (Баштапкы инвестиция + кредит акысы) (4000+700)		Пайданын пайызы		
4100	Бөлүнгөн	4700x100	барабар	87.2%		

Кичи кредиттин суммасы

Кредиттин суммасы өз ара жардамдашуу тобу топтогон каражаттын үч же төрт эсеге көп суммасын түзөт. Жогорудагы ишкердик планында көрсөтүлгөндөй ишкердикке жумшалуучу жалпы инвестиция кредиттин суммасы жана өздүк сактоолордон түзүлөт.

Бардык талаптарга жооп берерлиги тастыкталгандан кийин, кредит алуучунун арызы колдоого ээ болот.

Комитеттин көзөмөлдөө функциясы

Комитет топтун өздүк сактоолору жана кредиттин суммасынан түзүлгөн жалпы инвестиция ишкердик планына ылайыктуу пайдаланганын көзөмөлдөп турат.

Кайтарымдар

Кредит алуучулар өз убагы келгенде кредитти кайтаруу керектигин эсине салуу максатында пайыздык үстөк ар ай сайын чогултулат. Өз кезегинде кредит алуучулар ишкердигинин жүрүшүндө келип чыккан кандайдыр кыйынчылыктар жөнүндө комитет мүчөлөрүнө тезинен маалымдашы зарыл. ККА комитет мүчөлөрү маал-маалы менен кредит алуучуларга барып, көзөмөлдөөсүнүн жыйынтыктарын жана сунуштарын жазып турушат.

Кредиттин баштапкы суммасын төлөө

Иш-аракет пайда бере баштаганда кредиттин баштапкы суммасын кайтаруу убагы келет. Кредитти кайтаруу, ошондуктан, ишкредиттен түшкөн киреше акча каражатынын жүрүшүнө байланыштуу. Муктаж болгон кредит алуучу кредитти ишкердиктен түшкөн пайданын эсебинен төлөйт.

Кредиттин мөөнөтү:

Кредиттин мөөнөтү ишкердиктин планында көрсөтүлөт. Ишкердик планына ылайык кредиттин баштапкы суммасынын кайтарымы ишкердиктен таза пайда түшкөн мезгилге туура келет.

Кредитти өз убагында төлөө өтө маанилүү, анткени топтун башка мүчөлөрү да кредит алууга мүмкүнчүлүк алышы керек. Кредит алуучу кредитти кайтаруу учуру келгенде каражаты болушуна кепилдик түзүш үчүн, кайтаруу мөөнөтү, жүргүзгөн ишкердигинен өндүрүлгөн товарларды сатып, киреше алган мезгилине туура келет. Картошка өстүрүүчү үчүн кредитти кайтаруу мөөнөтү ал түшүмдү жыйнап алып, саткан мөөнөткө туура келмекчи.

Кыргызстандагы ГТКК Элет турмушун жакшыртуу долбоору тарабынан түзүлгөн жана каржыланган бардык кичи кредит агенттиктеринде (ККА) берилген кредиттердин 100% өз убагында кайтарылып берилип келет. Кыргызстанда башка бир да үлгү мындай көрсөткүчкө жетише элек.





Кичи кредит-
тин пайдасын
көрүп, аны өз
убагында кай-
тарып бер.

Комитеттин жамаатка отчет берүүсү жана жаңы комитетти шайлоо

Финансылык жыл аяктаганда комитет элге отчет берет. Кредиттерди кайра төлөп берген жана кийинки сезондо кредит алууга мүмкүнчүлүк алган топтун мүчөлөрү келерки жылга комитетти шайлашат.

Комитеттин мүчөлөрүнө айлык акы төлөө:

Эгерде комитет мүчөлөрү ийгиликтүү иштешсе, алар ККАнын инфляциядан тышкаркы кошулган капиталдын эсебинен акы алышат. Ал эми эгерде алардын иши ийгиликтүү болбосо жана ККАнын капиталы өспөсө, анда алардын акысын төлөөгө акча жок болору бышык. Бирок, бул күнгө чейин комитеттер мыкты иштеп, айлык акы алып келишти. Алган айлык акысынан комитеттин мүчөлөрү тийиштүү салык төлөмдөрүн төлөп келишет.

Эгерде кредит убагында төлөнбөй калса эмне болот?

Кредит алып, аны өз убагында төлөбөй калган адамдар, келечекте кредит алуу укугунан ажырайт. Ошондой эле, эгерде топтун бир мүчөсү кайтарымын төлөй албай калган учурда, топтун ичинен ал жоопкерчиликти албай койгон адам болсо, бул адам да кийин кредит алуу укугунан ажырайт. Топтун бир мүчөсү үй бүлөсүндөгү кандайдыр жаман окуяга байланыштуу өз кайтарымын төлөй албай калса, а бирок топтун калган мүчөлөрү анын милдеттенмелерин чогуу аткарышкан болсо, ал топтун бардык мүчөлөрү келечекте кредит алууга укугу бар болуп эсептелинет. Топтун мүчөсүнүн милдеттенмелерин аткарууну уюштуруу бул жеке топтун ичиндеги гана маселе жана ККАга тиешеси жок.

Жалал-Абад облусундагы кичи кредиттер

Жалал-Абад облусунда ГТКК элет турмушун жакшыртуу долбоору айыл деңгээлиндеги ККАларын түзгөн жок, анткени ал жерде облустук Айылдык Кеңеш Кызматы (АКК) райондук АКК аял кеңешчилери жана айылдык агенттери көп жылдардан бери жергиликтүү дыйкандар топтому менен кеңири иш жүргүзүп келишкен. Аял кеңешчилер жетектеген ККАлар түзүлгөндөн кийин, дыйкандар жергиликтүү кеңешчилер ГТКК менен бирдикте иштеп чыккан ишкердик үлгүлөрүн тандап алышты жана аларга кредиттер берилип, ишкердиктер каржыланды.

Пайыздык үстөктөрдүн суммасына айылдык агенттер жана райондук кеңешчилердин кеңешчилик кызматы үчүн акысы кийирилген. Кардарлар кеңешчилерден өндүрүү процессинин жүрүшүндө кеңеш алууга мүмкүнчүлүк алышты. Кеңешчилер ошондой эле базардагы баалар жөнүндө маалымат беришет.



Сен **алты сотик жерге** пияз айдоону чечтиң, бирок ал үчүн кредит алышың керек.

Кредит алуу үчүн кийинки бетте берилген формага ылайык арызды даярдоо үчүн төмөндөгү айланага алынган маалыматтарды колдон. **Чыгымдар** жана **Киреше** эмне экендигин жакшы түшүнүү үчүн ушул оюн сыяктуу маселе берилет. Ар бир тегерекчеде берилген маалыматты жакшы ойлонуп, аларды берилген таблицаларга киргиз.



ЖАГДАЙ САБАК

Алты сотик жерге пияз өстүрүүнүн ишкердик планы

Ишкердик планы

Чыгымдар	Сатып алуу убактысы	Бирдик саны	Бирдик Баасы (сом)	6 сотиктин жалпы суммасы (сом)
Жалпы чыгымдар				

Алты сотик жерде айдалган пияздан түшкөн киреше, 1 сотик жерден 600 кг түшүм алынат, демек жалпы түшүм = 3600 кг

Киреше булагы	Сатуу убактысы	Бирдик саны	Баасы (сом)	Жалпы киреше (сом)
Жалпы киреше				

Талап кылынган кредиттин суммасы

Баштапкы инвестиция (ишкердик планы боюнча жалпы чыгымдар)		Алуучунун өздүк сактоосу (топтогон акчасы) баштапкы инвестициянын 25% түзөт		Талап кылынган кредиттин суммасы
Эскертүү:				
	кемитүү		барабар	

Кредит канча айга керектелет (туура санды тегеректеп кой).

5	6	7	8	9	10	11	12 же андан узак
---	---	---	---	---	----	----	------------------

Акча каражатынын жүгүртүүсүнүн пландаштырылган графиги

№	Ай	Жумшалган кредиттин суммасы	Жумшалган өздүк сактоо- лору	Сатыктан түшкөн киреше	Кредит- тин пайызы	Нактай акчанын жүрүшү
1	Август					
2	Сентябрь					
3	Октябрь					
4	Ноябрь					
5	Декабрь					
6	Январь					
7	Февраль					
8	Март					
9	Апрель					
10	Май					
11	Июнь					
12	Июль					
13	Август					
14	Сентябрь					
15	Октябрь					
16	Ноябрь					
17	Декабрь					
18	Январь					
19	Февраль					
20	Март					
Бардыгы:						
Эскертүүлөр:						

Таза кирешени жана пайыздык кирешени эсептөө

Жалпы киреше		Баштапкы инвестиция		Кредит жана кеңеш алууга кеткен чыгымдар		Таза киреше
	кемитүү		кемитүү		барабар	
Пайыздык кирешени эсептөө					Таза пайданын пайызы аркандай инвестициялоо мүмкүнчүлүктөрүн салыштырууга шарт түзөт. Бул сан канчалык жогору болсо, ишмерүүлүк ошончолук кирешелүү болот.	
Таза пайда		Жалпы инвестиция (Баштапкы инвестиция + кредит акысы)		Пайданын пайызы		
	бөлүнгөн	x 100	барабар	%		



КЕҢЕШ АЛУУ

Жаңы сөздөр

- Кеңеш алуу** ишкердикти пландоодо, жүргүзүүдө, өнүктүрүүдө же өзгөртүүдө кеңешүү үчүн жана ресурстарды туура пайдаланып, тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды мүмкүн болушунча натыйжалуу чечүү үчүн жүргүзүлөт.
- Кооператив** соода кызыкчылыктары дал келген адамдардын тобунун негизинде бардыгынын пайдасы үчүн түзүлгөн расмий бирикме. Анын мүчөлөрү бир же бир нече кооперативдин пайларына ээ боло алышат, бирок бир гана добушка ээ болот. Кыргызстандын элет жерлеринде айылдыктар үчүн керектүү каражаттарды, кредиттерди, билим алууда жана базарга жетүүдө кооперативдердин мааниси өтө зор. ГТКК «Элет турмушун жакшыртуу» боюнча долбоору Баткен жана Жалалабат облустарында бир нече камсыз кылуучу кооперативдерин түздү. Бүгүнкү күндө алардын бир нече миңдеген мүчөлөрүнүн айыл чарба каражаттарын жеткирүү жекече буюртмалары жалпыланат. Жалпы 100 айылда, ар бири 15 кишини камтыган бир же бир нече кооперативдик топтор уюшулган. Кооперативдин мүчөлөрү, анын түшкөн пайдасын бир нече жыл бою эле кайра кооперативде калтырууну чечкендиктен, бүгүн мүчөлөр күз мезгилинде жекече буюртмаларын тапшырып, жаз келгенде айылдарында ала алышат да, түшүм алгандан кийин гана буюртмасын төлөп беришет.
- АКК** Айылдык Кеңеш Кызматы 1999-жылы Кыргыз Республикасына берилген Айыл Чарбасын Өнүктүрүү боюнча Эл аралык Фондунун, Швейцариянын гранттык жана Бүткүл Дүйнөлүк Банкынын насыя каражаттарынын эсебинен түзүлгөн. АКК Кыргызстандын бардык облустары жана бардык райондорун камтып иштейт. 2003-жылдан тартып ГТКК Элет турмушун жакшыртуу боюнча долбоору АКК менен бирдикте Баткен жана Жалалабат облустарында айылдын деңгээлиндеги айылдык кеңешчилерин окутуу багытында кызматташып келишет.
- Айылдык кеңешчи** АКК байланышкан айылдын деңгээлиндеги кеңешчилер ГТКК «Элет турмушун жакшыртуу» долбоору тарабынан атайын окуулардын өткөрүлгөн. Айылдык кеңешчилер чарба жүргүзүүчүлөргө акы төлөө негизинде кеңеш жана кызмат көрсөтүшөт. Алардын арасында ГТКК «Элет турмушун жакшыртуу» долбоору түзгөн кооперативдин же кредиттик уюмдарынын жергиликтүү агенти катары иштеген кеңешчилер көп кезигишет.

Өзүң эми билгендей, окуп-үйрөнүү өмүр бою аткарылуучу иш-аракет. Бардык жаңы нерселер жана изилдөөлөр билимди жана тажрыйбага карабастан аракетчилдикти талап кылат. Үчкоргондогу дүйнөлүк рынок үчүн өндүрүлгөн жемиштердин мисалында көрсөтүлгөндөй, жергиликтүү дыйкандар алча өстүрүү боюнча билимдерин тынымсыз өркүндөтүүгө аракеттенишет. Бирок, алар бажы талаптары жөнүндө да дайым маалым

болууга алар үчүн мүмкүн эместигин түшүнүшөт. Ошондуктан, дыйкандар алча өстүрүү боюнча билим алып, ал эми алчаны экспорттоону, ага жөндөмү бар ортомчуларга тапшырышты. Ийгиликке жетишүү үчүн сен өзүң эмнени билгениңди, билгениңди кантип колдонушунду, эмнени билбегениңди жана ийгиликтүү болуш үчүн кайсы тармакта билим алуу керектигин калыс баалап чыгуу талап болот. Ушуну түшүнүп алгандан кийин гана кеңеш алуу суроосу чыгат. Бардык базар экономикаларында кеңеш издөө бул кадыресе көрүнүш. Азыр Кыргызстандын бардык региондорунда консультациялык кызматтар иштеп жатышат жана изденген ар бир эркек, аял ал кызматтардан пайдалана алуу мүмкүнчүлүгү бар. Ал кызматтардын тизмелери бул китептин тиркемесинде берилген. Баалуу кеңеш – баага ээ, демек ал кеңеш үчүн акы төлөө керек. Бул ишкердиктин кадимки эле чыгымдарынын бирин түзөт.

Эмне үчүн кеңеш издөө керек?

Чарба ишкердигин түзүп, аны жүргүзүү үчүн сен көптөгөн тармактар боюнча билимге ээ болушун талап болот. Буга чейин алган билимиң ал үчүн жетишсиз экендиги анык, ошондуктан ар түрдүү булактардан, анын ичинде өз билимин жаңыртып турган адистерден акы төлөп кеңеш алуу сен үчүн зарыл. Акы төлөө аркылуу сен эң так жана калыс кеңешке ээ боло аласың, себеби туура же калыс кеңеш бере албаган кеңешчилер мындай жумушунан тез эле бошотулушу ыктымал.

Ишкер адам кеңеш сурагандыгы менен өзүнүн алсыздыгын көрсөтөбү? Бул суроого жооп: Жок!

Ишкер адам кеңеш сурабагандыгы анын акылсыздыгын жана бой көтөргөндүгүн көрсөтөбү? Ооба!

Дүйнөдөгү эң ийгиликтүү адамдар дайыма кеңеш алууга кайрылат. Өкмөттүн башчылары, дүйнөдөгү эң ири ишканалардын жетекчилери жана эң чакан ишкердиктердин башчылары да башка кишилердин кеңешин издеп, алышат.

Ишкер адам дайыма башкалардын кеңешин кунт коюп угушу керек, **бирок**, башка кишилердин кеңешин жана оюн угуп, ал кеңешти кабыл алуу же кабыл албастыгы жөнүндөгү чечимди ишкер өзү кабыл алат. **Ишкер кабыл алган чечимдери жана анын натыйжалары үчүн жоопкерчиликти өз мойнуна алышы зарыл.**

Кеңешти ишкер кимден алса болот?

Ишкер өзүнүн ишкердигинин келечеги элестете билиши керек, ошого жараша алдыга койгон максатка жетүү үчүн ылайыктуу болгон кеңештер жөнүндө ойлонушу керек. Кеңешти кабыл алуу - бул ишкердин жекече чечими жана жоопкерчилиги.

Кеңештин расмий жана расмий эмес булактары болот.

Расмий эмес булактары (булар так жана калыс эмес болушу ыктымал)

- Ата-эне, туугандар
- Достор
- Сен баштоону ойлогон ишкердикте ийгиликке жетишкен айылыңдагы адамдар
- Жергиликтүү бей-өкмөттүк уюмдар (БӨУ)

Расмий булактары

- АКК Айылдык кеңешчилери, TES борбору жана башкалар
- Кооперативдер
- Айылдык кичи кредит уюмдары
- Мамлекеттик нотариус
- Бухгалтерлер (эсепчилер)
- Интернет сайттар



Өнүккөн мамлекеттерде чарба ээлери чарбаны ар түрдүү каражаттар менен камсыздоочу ишканалардан кеңеш алуусу мүмкүн. Жер семирткичтерди сатуучу ишкана жер семирткичтердин өсүмдүк жана топурактын түрүнө жараша аркандай түрлөрүн жана алардын пайдаланышы жөнүндө кеңешин берет. Жер семирткич сатуучу ишкана кеңешин жан дили менен берет, анткени дыйканга жер семирткичти саткандан пайда алат. Кооперативдер жана жергиликтүү кичи кредиттик агенттиктер да кеңеш бергенге даяр, себеби сен алар үчүн болочок мүчө же клиент болушуң мүмкүн.

ТАПШЫРМА



Сенин айылыңдын ичиндеги же ага жакын жайгашкан аймактагы кеңештин расмий жана расмий эмес булактарынын тизмесин түз. Үй тапшырма катары ал жердеги расмий кеңеш булактары менен байланышып, алардын иштеп же иштебей жаткандыгын аныкта. Алар көрсөткөн кызматтар жөнүндө класста баяндап берүү үчүн мугалимиңер аларды чакырышы да мүмкүн. Баяндоодон кийин класстын ичинде төмөнкү жөнүндө талкуу жүргүзгүлө: кимдир бирөө сен акы төлөөгө даяр болгон пайдалуу кеңеш кызматын керек болгон учурда көрсөтөбү?

Кеңеш алууга кайрылбагандыктын кесепети:

Өз билимин калыс түрдө баалай албаган адам туура кеңеш ала албайт. Бул ишкердикте кыйынчылыктарга алып келет да, ишкердиктин токтолушуна алып келүүсү мүмкүн. Талыкпай эмгектенүүгө даяр ишкерлер иштин башталышында пайда болгон кыйынчылыктарды жөнгө сала алышат, бирок өз убагында кеңеш издеп, болочок коркунуч жана кыйынчылыктардын алдыналуу аракетин жасабаса, ал ишкердиктен пайда тапкыча бир топ убакыт өтөт.

Ишкер алган кеңеши үчүн төлөшү керекпи?

Бул суроого жооп, керек болгон кеңештин түрүнө жараша чечилет. Канчалык ишкердигиң чоң жана татаал болсо, ошончолук сага керек болгон кеңеш үчүн төлөм талап болоору ыктымал. Кеңештин акысы - бул ишкердикке жумшалган түздөнтүз чыгым. Буга да базардын эрежелери колдонулат: кеңешке төлөнүүчү акы, аны пайдалануудан түшө турган пайдага салыштырмалуу азыраак сумманы түзүшү керек. Кеңеш, жалпысынан караганда «кымбатка» турбайт. Мисалы, бирөө эки саат убактысын сарптап 1 000 сом сураган болсо, бул аябай көптөй көрүнүшү мүмкүн, ал эми мал доктuru чарбаңа келип, 30 000 сом турган бир жылкыңды өлүмдөн сактап калса, анда мындай кызмат 1 000ду оңой эле актайт.

Ийгиликтүү ишкерлер кеңеш алуу керектигин түшүнүшөт да, ага төлөөгө даяр. Антпесе, алардын пайдасы азайат же болбосо ишкердиги зыянга учурайт. Кайсы ишкер өзүнүн пайдасын жогорулатуу үчүн аракеттенбейт?

*Ишкердигибизди
пландоодо сиз берген
кеңеш аябай жардам берди.
Өзүбүз төлөй ала турган
сумманы гана насыяга
алдык.*



Кеңешке акы төлөө ар кандай түрдө болушу мүмкүн. Мисалы, Жалалабат облусунда ГТКК АКК менен биргеликте АККнын айылдык кеңешчилери аркылуу кеңеш жана кредиттерди берип, кеңештин жана кредиттин чыгымдары ар ай сайын төлөнүүчү үстөктүн эсебинен каржыланат. Баткен облусунда ГТКК тарабынан кеңеш менен кредит берүү максатында түзүлгөн кичи кредиттик агенттиктеринде да ушундай эле көрүнүш. ГТКК түзгөн Мол түшүм кооперативи сатып алуу жана мүчөлөргө жеткирип берүү кызматы үчүн топтордун башчыларына жана айылдык агенттерине каражаттардын баасынын бир бөлүгүнүн эсебинен акы төлөйт.

Бул аталган мекемелер көрсөткөн кызматы үчүн төлөнгөн каражаттардын эсебинен туруктуу иш алпарып, көз карандысыз иш жүргүзүп келишет.

Кыргызстандагы кеңеш берүү булактары

АКК Айылдык кеңешчиси

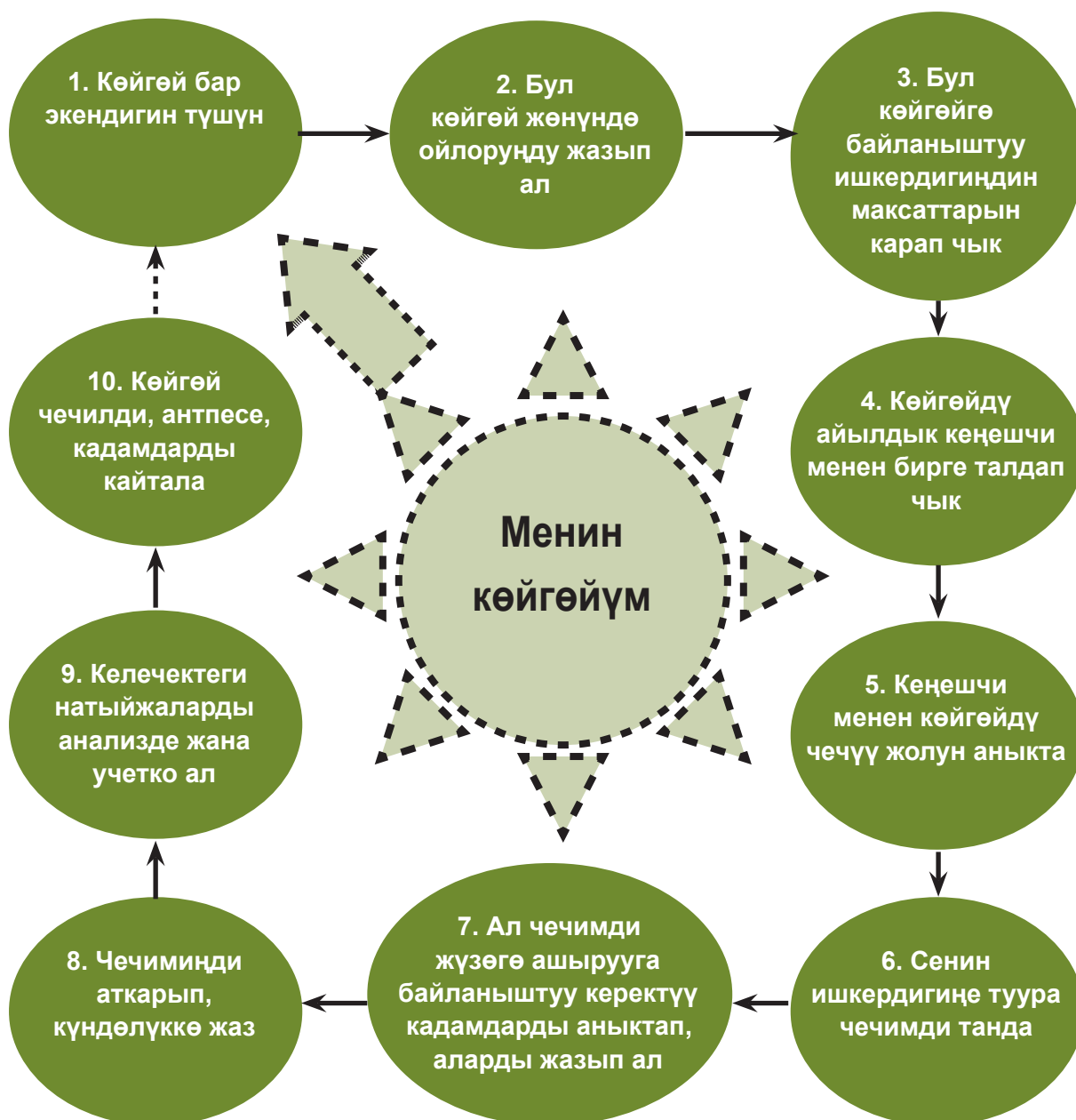
АКК айылдык кеңешчиси иштеген айылдарда, өзүнүн айылдаштарына айыл чарбасы боюнча кеңештерин берет. Ал эми мындай жеригиликтүү кеңешчиси жок болгон айылдарда, төмөнкү жумуштар аткарылбай калат:

- көйгөй маселелерди элге айтып берип туруу
- элдерди өндүрүү ыкмаларына үйрөтүү
- элге көйгөйлөрдү талдап, аларды чечүү жолдорун табууга жардам берүү
- өз жардам топторун уюштурулушуна көмөктөшүү
- айыл чарбасын өнүктүрүү тууралуу маалыматтарды жайылтуу

Айылдык кеңешчинин негизги максаттарынын бири - бул элдин көйгөй маселелерин чечүүгө жардам берүү. Көйгөйдү чечүүдө бир нече иш-аракеттердин иретин аткаруу талап. Көбүнчө көйгөйдү чечүү жолун аныктоо оңойго турбайт, ошондуктан сен көйгөйдү кылдат талдап чыгып, туура чечимди табышың керек.



Көйгөйлөрдү чечүүдөгү 10 кадам:



Эсинде болсун, көйгөйдү чечүү жолу жөнүндө ишкер кабыл алган акыркы чечим үчүн жоопкерчиликти өзүнө алат.

Кеңешчи бул жөн эле кеңешчи, бирок ал сага кыйынчылыкты чечүүгө башка жолдорду да көрсөтүп бериши мүмкүн.

Кооперативдердин өнүгүүсү

19-кылымда Европада эркин атаандаштыктын жана жер менчигинин кайрадан структуралаштыруусу чакан чарбалуу дыйкандардын карызга батып калуусуна алып келди. Түшүм болбой калган жылдарда ачкачылык болгондугу абалды андан да начарлатты. 1864-жылы немец Фридрих Райффайзен кооператив түзүп, кедейчиликке моюн берген дыйкандарга кредит алуу жолун ачып берди.

Ал эми немец – Херманн Шульц мүмкүнчүлүгү аз дыйкандарды өз жардам топторуна бириктирүү аркылуу гана экономикалык шарттардын туруктуу жакшыртылышына алып келерин аныктады. Бул топтор өз ара жардамдашууга жана бири-биринин жоопкерчилигин алууга негизделген.

1889-жылга Германиянын кооперативдер жөнүндө мыйзамы күчкө кирип, кооперативдик уюмдун органдарынын укуктары жана милдеттерин, финансылык жана эсеп-кысап жүргүзүү талаптарын, жана кооперативдерди көз карандысыз аудит (финансылык текшерүү) өткөрүү талабын киргизди. Кооперативдер биримдик, теңдик жана демократия баалуулуктарына негизделет.

Биримдик – бул кооперативдин ишмердүүлүгү ардайым бардык мүчөлөрүнүн кызыкчылыгы үчүн жүргүзүлөт дегенди билдирет. Кооперативдер жамааттык жоопкерчиликти колдойт.

Теңдик жана демократия – бул бардык мүчөлөрдүн бирдей укуктары жана милдеттери бар экендигин түшүндүрөт.

Камсыздоочу кооперативдер үрөн, жер семирткич жана чарба жабдууларын мүчөлөрүнө сатуу жана жеткирип берүү кызматын аткарышат. Кооператив жабдууларды ижарага берип, же техникалык кеңештерди берүүгө укуктуу, ал эми кредиттик кооперативдер болсо кредит менен камсыздайт. Маркетинг боюнча кооперативдер мүчөлөрүнүн чарбадан алган түшүмдөрүн жакшыраак бааларда сүйлөшүп, же болбосо базар баасы көтөрүлгөн маалга чейин сактап, анан сатууну уюштурат.

Кыргызстандагы кооперативдер

Кыргызстандын ар бир айылында кооператив түзүүгө мүмкүн. Кыргызстандын мыйзамы боюнча 7 киши биригип, расмий түрдө кооператив түзсө болот. Кооперативдин коммерциялык эмес деген статусу бар, жана өз иш-аракетин базар экономикасынын принциптерине жана кооперативдик мыйзамына ылайык ишке ашырат.

Кыргызстандагы кооперативдерди түзүүгө, өнүктүрүүгө чоң мүмкүнчүлүк түзүлгөн жана мыкты кызмат көрсөткөндөрү көбөйүүдө. ГТКК «Элет турмушун жакшыртуу» долбоору тарабынан «Мол-Түшүм» айыл чарба кооперативи 2004-жылы Баткен облусунда түзүлгөн. Азыр Кыргызстан боюнча эң үлгүлүү, жылдан-жылга өнүгүп жаткан «Мол-Түшүм» кооперативинде 2005тен ашык мүчөсү бар. Кооператив кызматты Баткен облусуна өткөзүп, жаңылыктарды, мүмкүнчүлүктөрдү таап, азыркы учурда Россия Федерациясын мөмө-жемиштер менен камсыздоого өттү.

«Мол-Түшүм» айыл чарба кооперативинин дареги: Кыргыз Республикасы, Баткен шаары, Султанмурат миңбашы көчөсү 14, электрондук дареги: abdirashit@mail.ru

Кооперативде мүчө болуунун артыкчылыгы

- Кооперативдин түрүнө жараша, ал көрсөтүүчү көптөгөн кызматтарды пайдалануу. Мисалы, камсыздоочу кооператив мүчөлөрүнө үрөн жана жер семирткичтерин жеткирип берет.
- Өз мүчөлөрүнө техникалык, маркетинг жана мыйзам маселелери боюнча билим алууга жардам берет
- Өз мүчөлөрүнүн түшүмүн топтоп, чогуу маркетинг кылууга жардамдашат
- Өз мүчөлөрүнүн экономикалык кызыкчылыгын жактайт.

Кооперативдерге мүчө болуу жеке адамдарга негизделген. Үйбүлөлүк чарбадан башка ишкердиктер кошула албайт.

Кооперативге кошулуу

Мүчө болуп кооперативге кирүү үчүн белгилүү талаптарга жооп берүү керек. Бардык эле адамдардын мүчө болуп кирүүгө укугу жок. Мүчөлөр кооперативдин пайларын сатып алып, ага ээ болушат. Ар бир кооператив өзүнүн кызматтарына акыларды жана чыгымдарын өз алдынча аныктайт.

Болочок мүчөлөр кооперативге кирүү үчүн арыз жазышы керек. Автоматтуу түрдө мүчө болуп кирүү болбойт. Буга чейинки мүчөлөр жаңы арыз ээсин кабыл алуу же кабыл албоо жөнүндө чечим кабыл алышат. Мүчөлөр аларга чейин кабыл алынган чечимдерди жана кабыл алынгандан кийин мүчөнүн бадык милдеттерин жана укуктарын пайдалануусу талап болот.

Өз айылында кооператив түзүүнү ата-энеңе сунуштап көрбөйсүңбү?





Жалалабат АККсынын башчысы (оң тарапта) Чаткалдагы АККнын топ лидери (сол тарапта) менен жашылча бакчасынан киреше жүргүзүү тууралуу талкуулоодо.

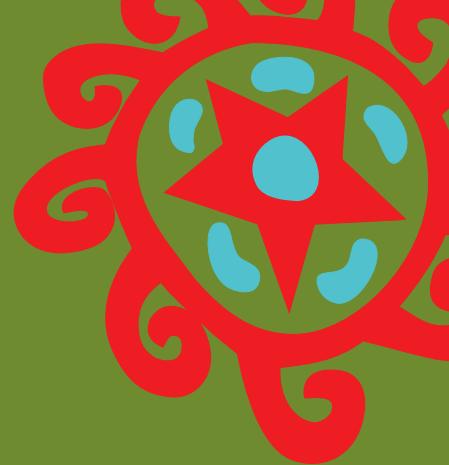


Баткен районуна караштуу Кыштут айыл өкмөтүндөгү Мол Түшүм кооперативинин агенти жана АКК айылдык кеңешчиси өзүнүн дүкөнүндө ветеринардык дарыларды сатууда, айыл чарба өндүрүш каражаттарын буюрса болот, аны пайдалануу боюнча кеңешти да алса болот.



Лейлек районунун Дейноо айылындагы картошка өстүрүүчү фермер жана айылдык кеңешчи. ГТКК Жалалабат облустарынын 20 айылын камтыган үрөн картошка көбөйтүү тармагын уюштурду.

4- БӨЛҮМ



ГЕНДЕРДИК ТЕНДЕШТИК



104-бет

Конституция жана гендердик теңдештик; «жыныс» жана «гендер» терминдеринин аныктамасы жана алардын ортосундагы айырмачылык

106-бет

Гендердик ролдор жана стереотиптер

109-бет

Кыргызстандагы гендердик тең укуктуулук

112-бет

Элеттик аялдардын ишмердүүлүгү

10-САБАК

КОНСТИТУЦИЯ ЖАНА ГЕНДЕРДИК ТЕНДЕШТИК; «ЖЫНЫС» ЖАНА «ГЕНДЕР» ТЕРМИНДЕРИНИН АНЫКТАМАСЫ ЖАНА АЛАРДЫН ОРТОСУНДАГЫ АЙЫРМАЧЫЛЫК

Гендер бөлүмү боюнча кириш сөз

Конституция фундаменталдык принциптердин же кабыл алынган шарттуулуктардын жыйнагы, мамлекет ошол принциптерге негизделип башкарылат. Кыргыз Республикасынын азыркы Конституциясы 2010-жылдын 27-июнунда болуп өткөн референдумда көпчүлүк добуш менен кабыл алынып, мурдагы колдонулуп келген конституцияны алмаштырган. Кантсе да, учурдагы конституция менен мурдагы конституциялардын ортосунда көп жагынан окшоштуктары бар. Окшоштуктардын бири - андагы адам укуктарын коргоо боюнча беренелер, мындай укуктардын адамдын бүткүл жашоосу бою камсыздалгандыгы, адамдын мыйзам аркылуу корголушу, билим алуу жана саламаттыгы жөнүндө кам көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу жана кимге баш кошууну эркин тандоо, кайсы динге ишенүү жана кайсы кесипти тандоо укуктарынын сакталышы боюнча кепилдиктердин берилгендиги.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы эркек менен аялдын тең укуктуулугу жөнүндө жар салат жана өзүнүн адам укуктарына тиешелүү милдеттенмелерин натыйжалуу түрдө аткарууга мамлекетти милдеттендирет. Адам укуктары кол тийгис жана аларды бузуу мүмкүн эмес болгондуктан, ар бир адам төрөлгөндөн тартып, кайсы өлкөдө жашагандыгына карабастан, мындай укуктардан пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Конституция адам укуктарын чектей же кандайдыр бир негизде ылайыкташтырып, жөнгө сала албайт, тескерисинче ал мамлекеттик бардык органдарды адам укуктарын коргоого милдеттендирет. Иш жүзүндө жалгыз гана мамлекет адам укуктарын бузушу ыктымал экен. Аны төмөнкү мисалдардан көрүү мүмкүн: эгер мамлекеттик кызматкерлер тарабынан түрмөдөгү адамдарга карата кыйноо колдонулса, мамлекет түздөн-түз агрессор катары таанылат же мыйзамдарды бузуп, кылмыш иштери менен алектенген мамлекеттик эмес элементтерди жөнгө сала албаса, же кыздарды ала качууга жана жашы жете элек кыздарга үйлөнүүгө баргандарды жоопко тартпай койсо, мамлекет натыйжалуу иш алып бара албаган орган катары саналат.

Аялдар менен эркектер бирдей укуктарга ээ. Алардын ар бири өлкөнүн экономикалык, саясий жана социалдык турмушуна эркин жана бирдей даражада катышууга укуктуу. Ал эми «Менин кирешелүү чарбам» сабагы боюнча алып карасак, кыз же эркек бала экендигине карабастан, ар бир окуучу жер участкасына жана сугат суу ресурстарына жетүү, айыл чарбалык кооперативдерге биригүү, ишкердигин каттоодон өткөрүү жана өндүргөн продукциясын базарда сатуу максатында орунду ижарага алуу боюнча мыйзамдык укуктарга ээ. Алардын ар бири бирдей салыктарды төлөөгө милдеттүү.

Төмөндө жарандардын укуктары менен милдеттерин чагылдыра турган Конституциянын кай бир маанилүү беренелери берилет:

16.1. Фундаменталдык адам укуктары жана эркиндиктери ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык. Адам укуктары менен эркиндиктери эң жогорку баалуулук болуп эсептелет. Алар тикелей колдонулат, мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлигинин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин маани-мазмунун аныктап турат.

16.3. Кыргыз Республикасында мыйзам жана сот алдында бардыгы бирдей.

16.4. Кыргыз Республикасында эркектер менен аялдар бирдей укуктарга жана эркиндиктерге, аларды ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ.

36.5. Нике курагына жеткен адамдар никеге турууга жана үй-бүлө күтүүгө укуктуу. Бир дагы нике никеге туруучу адамдардын ыктыярдуу, эки тараптуу макулдугусуз түзүлбөөгө тийиш. Нике мамлекет тарабынан каттоого алынат.

37.1. Кыргыз Республикасында адамдын укугу менен эркиндигин кемсинтпеген элдик үрп-адаттар, каада-салттар мамлекет тарабынан колдоого алынат.

16.2. Кыргыз Республикасы өз аймагынын чегинде, өзүнүн юрисдикциясында турган бардык адамдардын укуктары менен эркиндиктерин урматтайт жана камсыз кылат. Эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этностко таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес. Эл аралык милдеттенмелерге ылайык ар кайсы социалдык топтор үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга багытталып, мыйзамда белгиленген атайын чаралар кодулоо деп эсептелбейт.

Ошентип, эч кимдин ЖЫНЫСЫ боюнча кодулоого, б.а. дискриминацияга дуушарланышына жол берилбейт, бирок жыныс деген эмне, качандыр бир кезде **ГЕНДЕР** деген сөздү угуп көргөнсүзбү? «Жыныс» жана «гендер» деген терминдер эмнени түшүндүрөт?

«Жыныс» жана «гендер» терминдеринин аныктамасы, алардын ортосундагы айырмачылык, гендердик ар түрдүүлүк.

«Гендер» эркек менен аялдын ортосундагы социалдык түшүнүккө негизделген (ошондуктан өзгөрүүгө учуроосу мүмкүн болгон жана дайыма өзгөрүп туруучу) айырмачылыктар.

Ал эркек менен аялдын ортосундагы жалгыз гана биологиялык айырмачылыкты аныктай турган «жыныс» деген терминден айырмаланып турат.

«Жыныс» категориясы төрөлгөндөн тартып эле медицина жана биология тармагынын адистери тарабынан жыныс органдарына жараша аныкталып бекемделет, ошондой эле ар бир адамдын индивидуалдуулугун көрсөтүп, туулгандыгы тууралуу күбөлүгүндө катталат жана инсандыгын аныктоочу документтерди алуусуна жардам берет.

Адамдар коом тарабынан «эркек» жана «аял» болуп ажыратылат.

«Гендер» термини көбүнесе «жыныс» деген термин менен алмаштырылып колдонулат, ошого карабастан «жыныс» деген сөз биологиялык контекстте колдонулса, «гендер» деген сөз социалдык мүнөздөмөгө ээ болуп турат.

Эркектер менен аялдардын ортосундагы «биологиялык жыныстык» жана «гендердик» айырмачылык алардын ар түрдүү муктаждыктарын, ошондой эле ресурстарга жана бийликке жетүү мүмкүнчүлүгүнүн ар кандай деңгээлин аныктайт да, турмушта гендердик теңсиздиктин дайыма кездешүүсүнө өбөлгө болот.

Көп адамдардын кайсы бир маселелерге карата артыкчылык берүүсү жана өзүн көрсөтүүсү жалпыга бирдей түшүнүктө кабыл алынган гендердик нормалардан сырткары чыгып кетүүсү гендердик ар түрдүүлүк деп таанылат. Гендердик ар түрдүүлүк адамдын өзүн-өзү билдирүүсүнүн адаттагы бир бөлүгү, ал түрдүү маданияттарда чагылдырылган жана тарыхта жазылып калган.

Ага кошумча, тарыхтын белгилүү бир мезгилинде гендердик шайкешсиздик (тиешесиздик) деп эсептелип келген нерсе адамзаттын өнүгүү прогрессинде гендердик норма катары кабыл алынып калышы да ыктымал. Аны билүү үчүн эркектердин сөйкө тагынуусу же аялдардын бетин, денесин татуировкалоосу менен байланышкан тенденцияга кайрылып көрүүнүн натыйжасында, гендер жөнүндөгү социалдык божомолдоолордун, күтүүлөрдүн канчалык деңгээлде шартка ылайыкташуусун жана ийкемдүүлүгүн тез эле түшүнүп алуу мүмкүн. Совет доорунан бери аялдар автобус айдап баштаган болсо, азыркы күнү көптөгөн аялдар автомашина айдашат, самолетту башкарышат, космоско учат же илгертеден эркектерге гана таандык тармак деп эсептелип келген аскердик кызматтарды өтөп жүрүшөт.



ГЕНДЕРДИК РОЛДОР ЖАНА СТЕРЕОТИПТЕР

11-

САБАК

Көнүгүү:

«Үй-бүлө. Биз баланын төрөлүшүн күтүп жатабыз»

Материалдар:

- Калем саптар, карандаштар жана маркерлер (же чийүүгө мүмкүндүк бере турган бир нерсе);
- Социалдык ролдордун (б.а. чоң ата, чоң эне, ата, эне, уул, кыз) аталыштары чагылдырылган кагаз;
- Столдор жана флипчарт плакаттар

Иштин жүрүшү:

Үй-бүлө мүчөлөрүнүн социалдык ролу көрсөтүлүп жазылган кагаз тилкеси тоголоктолгон түрүндө окуучуларга таркатылат. Үн чыгарып сигнал берилгенге чейин, катышуучулар бөлмөнүн ичинде тез кыймылдап, тоголоктолгон кагаздарын бири-бири менен алмашып жүрүшөт.

«Үй-бүлө» деген сигнал берилгенде катышуучулар колундагы тоголоктолгон кагаздарын ачып, анда эмне жазылгандыгын жана үй-бүлөлөрдүн биринде өздөрү аткара турган социалдык ролду окушат. Анан катышуучулар үй-бүлөлөргө биригишип, бөлмөнүн ар кайсы бурчтарында бири-биринин астына төмөнкүдөй тартипте отурушат: чоң ата - чоң эне – ата – эне – уул – кыз. Бул этапта үй-бүлөнүн ар түрдүү формалары менен тааныштырып кетүү сунушталат. Бул максатта чоң ата, чоң энеси жана ата-энеси бар үй-бүлөлөр, ата-энесинин бирөөсү гана бар ж.б.у.с. үй-бүлөлөр жөнүндө айта кетүү зарыл.

Өздөрүнө таандык ролдорго жараша катышуучулар үч (үй-бүлөлүк) топко бөлүнүшөт. Эми ар бир «үй-бүлөлүк» топ өз үй-бүлөсүндөгү бала төрөлүшүн күтүп жаткан учурду элестетишет.

Ар бир үй-бүлөгө столдун үстүндө жайгашкан плакат берилет. Анын биринчи колонкасына үй-бүлөнүн жаңы мүчөсүн (төрөлүшү күтүлүп жаткан баланы) үйрөткүсү келген 20 жекече мүнөздүк сапаттарынын тизмесин түзүп чыгуу сунушталат. Төрөлө турган баланын жынысы азырынча белгисиз.

Бул көнүгүү Хелена Минчени менен Ольга Сасункевнанын материалдарынан алынган (басылма), Гендер Ликбез (2013) <http://www.gender-ehu.org/files/File/gendernyj-likbez-text.pdf>

Андан кийин үй-бүлөлөргө ультра добуштук прибор кыз төрөлө тургандыгын көрсөттү деген кабар берилет. Эми катышуучулар биринчи колонкадагы тизмеден экинчи колонкага кыз бөбөктө болушун каалаган сапаттарын көчүрүп жазышат.

Жок, катчылык кетиптир! Бул үй-бүлөдө эркек бала төрөлөт экен деген кабар келет. Ошондуктан үй-бүлөлөр биринчи колонкадагы тизмеден үчүнчү колонкага эркек бөбөктө болушун каалаган сапаттарын көчүрүп жазышат.

№	Мүнөздүк сапаттар	1	2
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			
7.			
8.			
9.			
10.			
11.			
12.			
13.			
14.			
15.			
16.			
17.			
18.			
19.			
20.			

Катышуучулар презентацияларын тартуулашат, эмне иш аткаргандыгын, эмнени жазгандарын түшүндүрүп беришет.

«Тизмеленген мүнөздүк сапаттардын кайсылары жалгыз гана кыздар менен аялдарга же эркек балдар менен чоң эркек кишилерге таандык?»

Талкуу: «Гендердик ролдор жана стереотиптер»

Кандай стереотиптерди билесиңер?

Аялдарга же эркектерге тиешелүү стереотиптердин мисалдары:

Аялдарга тиешелүү стереотиптик роль - турмушка чыгуу жана бала төрөө. Аял өз үй-бүлөсүнүн жыргалчылыгын өзүнүкүнөн жогору коюшу керек; сүйүүгө, боорукер болууга, кам көрүүгө, балдарды тарбиялоого жана жаркын мүнөздүү, кайрымдуу болууга тийиш; сексуалдык жактан өзүнө тартаарлык болууга убакыт табуусу керек жана өз жашоосунда жалгыз гана бир адам, б.а. күйөөсү үчүн сулууланып, ага жагышы керек. Эркектерге тиешелүү стереотиптик роль - финансылык жактан камсыздоочу жана физикалык жактан коргоочу болуу. Эркек өзүнө ишенген, атаандаштыгы күчтүү, көз карандысыз, эр жүрөк жана карьера жасоону максат койгон болушу керек; эмоциясын башкара билүүгө тийиш; эч качан ыйлабайт; айрым маданияттар эгер эркек бир нече (жеңил ойлуу) аялдар менен жакын болсо, аны «эркек» деп санашат.

Мураска калган гендердик ролдор, стереотиптер жана социализация белгилүү бир даражада эркектерди коомдук иштерге тартылуу жана өлкөнүн саясий-экономикалык турмушуна катышуу жоопкерчилигин мойнуна алууга шыктандырган. Ошондуктан бул системалар азыркы күндө эркектер үчүн реалдуу жана аларга таандык «муктаждыктар» катары эсептелгендигине таң калбай эле койсок болот.



Башка жагынан алып караганда, аялдар салтка айланып калгандай үйдө отурушат, үй-бүлө жөнүндө кам көрүшөт, анын натыйжасында алар чечим кабыл алуучулардын арасында аз санда гана кезигет жана экономикалык жактан эркектерден көз каранды. Бул аялдардын жашоосундагы мүмкүнчүлүктөрүнө, алардын тандоосуна жана эркиндигине олуттуу чектөө коет. Анын үстүнө, өз жамааттарынын турмушун жакшыртууда аялдардын жетекчилик ролдорду алышы жана өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө салым кошуусу коом үчүн кымбатка турат.

Гендердик ролдорду көпчүлүк учурларда тааныбай да коюп жүрүшөт, себеби гендердик ролдорду адам «жаралганда эле же табият тарабынан аныкталган» катары эсептешет. Бирок эгерде он жылдын же бир муун өткөн мезгилдин аралыгында, ошондой эле чек арадан жүз километр алыстыкта же чек араны бойлото мындай нерселер өзгөрүүгө дуушарланып жатса, бир нерсени табият аныктаган жана биологиялык системанын бир бөлүгү деп кантип айтуу мүмкүн? Мында брейнсторминг учурунда катышуучулар тарабынан айтылган маданий жана географиялык айырмачылыктарга кайрылуу артык баш болбойт. Көптөгөн эркек балдар менен кыздар, эркек кишилер менен аялдар гендердик ролдорго жараша өздөрүнө таңууланган талаптардан жапа чегип келишет. Гендердик ролдордун консервативдик маанайдагы аныктамасы аялдар менен эркектердин ортосундагы теңсиздикке жана гендердик негизде кысым көрсөтүүгө, басмырлоого кыйла артыкчылык берет. Кээ бир заманбап билимге ээ болгон жубайлар өз жашаган жеринен кетип, тээ ыраакы Канада, Австралия же Батыш Европа өлкөлөрүнө барууну самашат, ал жактарда билимдүүлөр керек болгондуктан, жарандык да сунушталат, аялдардын таланттарын өнүктүрүү үчүн жагымдуу чөйрө, ошондой эле балдардын тең укуктуулукта тарбияланышына мүмкүнчүлүктөр да түзүлүп берилет. Биз мындай адамдарды өз өлкөбүздүн өнүгүүсүнө салым кошуусу үчүн кетирбей кармап калуубуз керекпи?

«Гендердик ролдор» жана «гендердик стереотиптер» деген терминдер көпчүлүк убактарда синоним катары колдонулуп жүрөт. Булар салтка айланып калган ролдор. Мисал катары карап көрсөк, балким «жакшы аялдын» салтка айланып, кабыл алынган аныктамасы төмөнкүдөйдүр: ал кыз кезинде эч кандай эркек менен мамиледе болбой туруп, эрте турмушка чыгышы, көп сандагы эркек балдарды төрөшү, күйөөсү жана балдары үчүн үйдү жакшы абалда кармап туруу максатында талыкпай иштөөсү, алардын муктаждыктарын өз талаптарынан жогору коюшу, унчукпоосу жана ак көңүл болушу жана чыр чыгарбашы зарыл. Акырында ал өз уулун «жакшы кызды» мажбурлап ала качып келүүгө үйрөтүп тарбиялоосу керек, себеби анын өзүн деле жаштайынан ала качып кеткен, эми ал өзүнүн тилинен чыкпай турган келиндүү болуп, аны башкаргысы келет. Ушундай стереотиптердин биздин маданиятыбызда көпчүлүк учурда аялдардын гендердик ролу катары чагылдырылып жатышы өкүнүчтүү нерсе.

Кээде жагдайга байланыштуу гендердик ролдор өзгөрүп калат. Мисалы: эгерде энеси оорукчал баласын багып, иштебей үйдө отуруп калса, ал салт катары кабыл алынган «аялдын гендердик ролун» аткарат. Эртеси ал баланы мектепке жөнөтүп, өзү фабрикага жумушка чыкса, анын үстүнө үй-бүлөнүн негизги камсыздоочусу болуп калса, анда ал күйөөсү иштегенине же иштебегенине карабай, же кайсы бир адам менен мамилелеш же жалгыз болушуна карабай, салт катары кабыл алынган «эркектин гендердик ролун» аткарат;

Гендердик ролдор коом тарабынан аныкталып, кабыл алынгандыктан жана ал адамдын жынысы сыяктуу ажырагыс тиешелүүлүк эмес экендигин эске алсак. Бул ролдор коомдо пайда болгон талаптарга жараша өзгөрүүгө дуушарлануусу мүмкүн. Анын натыйжасында убакыттын өтүшү менен гендердик ролдор да өзгөрүлөт. Мисалы: эгерде эркек киши информациялык технологиялар (ИТ) тармагында же котормочу болуп иштесе, ал үйдө отуруп эле, компьютердик программаларды жазып (бул азыркы күндө «эркектин салттуу гендердик ролун» аткарып) иштөөсү мүмкүн, ал эми аялы университетте окуп жатса, же офисте кызматкер же кен казуучу уюмда инженер болуп иштей турган болсо, баланы да багууга («аялдын салттуу гендердик ролун» аткарууга) туура келет. Бардык коомдордо аталган ролдор улам коом өнүгүп жана мезгил өткөн сайын өзгөрүп келген. Эркек менен аял бири-биринен айырмаланып турат деп айтканыбызда, биз жалгыз гана биологияны (биологиялык жана жыныстык айырмачылыктарды) эмес, коом тарабынан шартталып, пайда болгон ар түрдүү ролдорду (гендердик айырмачылыктарды) да түшүнөбүз.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ГЕНДЕРДИК ТЕŃ УКУКТУУЛУК

12-

САБАК

Жакынкы жылдары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши (Парламент) аялдардын коомдун турмушуна көбүрөөк тартылып, коомдук ишке катышуусуна көмөктөшүүгө, аялдардын саясий укуктарын камсыздоого, ошондой эле аялдарды зордук-зомбулуктан, басмырлоодон коргоого багытталган бир катар мыйзамдарды кабыл алды. Аталган мыйзамдар Кыргыз Республикасынын Конституциясында негизги принцип катары жарыяланган эркектер менен аялдардын теңдештигине көбүрөөк маани берүүгө түрткү болду. Мисалы, Жогорку соттун, Конституциялык соттун, Эсептөө палатасынын жана Борбордук шайлоо комиссиясынын кызматкерлеринин жалпы санынын 70% мүчөлөрү бир жыныстагы адамдардын өкүлчүлүгүнөн турушу үчүн гендердик квота чектөөсү коюлган. Иш жүзүндө, муну 30% квота аялдар үчүн дегендей түшүнүккө айлантып алышкан.

Ушундай эле жагдайды шайлоого катышкан партиялардын тизмесинен да байкоого болот, бирок көп учурларда мыйзам бузуулар кездешет, себеби шайлоо тизмесине жараша бийликке жетүү үчүн эркектер тарабынан тизмеде өзүнөн мурунку кезекте турган аялдардын кандидатураларын алып салуу боюнча басым көрсөтүлөт. Азырынча бизде жок болуп жана таасири күчтүү адамдар тарабынан четке кагыла турган нерсе – эгерде аял өз кандидатурасын алып сала турган болсо, анын ордун партиялык тизмеде кийинки кезекте турган аялдарга же башка күчтүү партиянын партиялык тизмесиндеги кийинки кезекте турган аялдарга сунуштоо боюнча мыйзамды кабыл алуу. Эгерде бошогон орун башка мыйзамдуу партиянын тизмесиндеги аялдарга сунуштала турган болсо, шайлангандан кийин эч бир аял кандидатурасын алып салбайт эле! Канткен менен, бул жөн гана сандар эмес, Парламенттин аял мүчөлөрүнүн сапаттуу иштөөсү коом үчүн зор мааниге ээ. Кыргызстандын учурда иштеп жаткан Парламентинде бир нече мыкты аял мүчөлөр бар, бирок Парламенттин эркек депутаттары да гендердик тең укуктуулукту жана ар бир жаран үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыздоочу укуктук нормаларды (мыйзамдын үстөмдүгүн) орнотуу жаатында активдүү иш алып барышууда.

Ошентип, көп учурларда кемчилдик мыйзамдын жоктугунда эмес, анын кандай жолдо аткарылып жатышында, же мыйзамды жүзөгө ашыруу процессине байланыштуу көрсөтмөлөрдүн жетишпегендигинде болуп жатат. Адамдардын укуктарына тиешелүү мыйзамдар боюнча алып карасак, мамлекет үчүн мамлекеттик органдардын потенциалын түзүүгө талап кылынган ресурстарды бөлүп берүү, иштин ийгиликке жетүүсүндө адамдарга колдоо көрсөтүү жана акырында мамлекеттин милдеттеринин толугу менен аткарылышын камсыздоо жоопкерчилигин мойнуна алгандан көрө, бийик мыйзамдарды кабыл алуу жеңил. Мунун баары, анткен менен, мамлекеттин жарандардын алдында эл аралык жана улуттук мыйзамдардын алкагындагы өз милдеттенмелерин аткарбай калышына жүйөлүү себеп болуп бербейт.

Эң кызыктуу мисал - кыз ала качууга каршы жазаны күчтөндүрүүгө багытталган мыйзам менен байланышкан жагдай, себеби соттун чечими боюнча түрмөгө кесүү мөөнөтүн коюп, айыпка тартуу иш жүзүндө дээрлик колдонулбайт, көбүнчө травма алып, алы-күчүн жоготуп, психологиялык жана физикалык жактан басымга дуушарланган жапа чеккен тарап гана бул кылмыш жөнүндө иш козгоо үчүн кайрылат. Кылмыш жазасынын 155-беренеси боюнча 2012-жылы өткөрүлгөн кампаниянын жыйынтыгында кыз ала качууга каршы жаза максимум 10 жылга чейин түрмөгө кесүү катары бекитилген, эми гана сот органдары акырындык менен мыйзамды аткарууга жана мыйзамды бузгандарды түрмөгө салууга киришти. Мунун таасири чындап эле тийди: көптөгөн адамдар кызды ала качуу кылмыш экендигин биринчи жолу угуп-билип, түшүнүштү, эми алар кылмыш кылуудан алыс болушмакчы. Экинчи бирөөлөрү ажырашуулардын саны көбөйүп жаткандыгы мындай жолдо курулган үй-бүлөлөрдүн бекем болбой тургандыгын ачык көрсөткөн белги экендигин жана акыры бир күнү кыз өзүн ала качып кеткен жерди таштап кетип, ошол үй-бүлөнү уятка калтыра тургандыгын түшүнүштү.

Кыргызстандын Жогорку Кеңешиндеги аялдардын саны			
Шайлоо жылдары	ЖК мүчөлөрүнүн жалпы саны	ЖКнын аял мүчөлөрүнүн саны	ЖКнын аял мүчөлөрүнүн проценттик катышы
1995	105	5	5%
2000	105	7	7%
2005	75	0	0%
2007	90	23	26%
2010	120	28	23%
2011	120	30	22%

Жумушка орношуу багытында да аялдар дискриминацияга дуушарланат. Кыргызстандагы аялдардын 64% айыл жергесинде иштейт, бирок 15,1% гана дыйканчылык чарбалар аялдар тарабынан башкарылат, булар негизинен жесир, ал эми кай бир учурларда ажырашкан аялдар.

«Менин кирешелүү чарбам» окуу китебинин максатына байланыштырып, жерге карата ээлик кылуу маселесин талкуулоо чоң мааниге ээ. Таркатып берүү үчүн мамлекеттик жерлери бар айыл округдарында, ар бир эркек бала жана кыз там салуу үчүн жер бөлдүрүп алууга жана жамаатта туруктуу негизде жашай турган болсо, жер үлүшүн алууга бирдей укуктуу. Кыз турмушка чыгып, күйөөсүнүн үй-бүлөсү менен жашаган күндө деле, эгер ошол эле жамаатта калып жашаса, өзүнүн жер үлүшүнө болгон укугун жоготпойт. Анын өз үй-бүлөсү жерди кармап турганы менен юридикалык жактан жер кызга таандык. Күйөөсүнүн жерин кошкондо, аларда эки жер үлүшү бар болот. А бирок ажырашкан учурларда мыйзамдын сакталышын жана бардык активдердин эки жубайдын ортосунда бөлүштүрүүнү камсыздоо кыйынчылык туудурат.

Абдан жаман жагын алып карап көрсөк, эгер аял ажырашып, өзүнүн үй-бүлөсүнө кайтып келсе, ал дагы деле өзүнө тиешелүү жер үлүшүнө ээ болуп турат. «Менин кирешелүү чарбам» китебинде кичинекей аянттагы жер участкадан кантип көп түшүмдү алуу мүмкүн экендиги көрсөтүлөт. Дан өсүмдүктөрүн эгүү үчүн чоң аянттагы талаа керек болсо, ар гектарынан алынган түшүмдүн төмөндүгүн жана жумуштун аздыгын, ошондой эле оор айыл чарба техникасын чоң аянттагы талаалар үчүн гана колдонуу натыйжалуу экендигин эске алганда, «Менин кирешелүү чарбам» китеби үйдүн жанында жайгашкан чарбак же огород сыяктуу чакан аянттагы жер тилкесинен канчалык көп киреше алуу мүмкүн экендигине үйрөтүп жатат, себеби мында түшүмдүүлүгү жогорку сорттогу айыл чарба өсүмдүктөрү интенсивдүү ыкманы колдонуу менен өстүрүлөт.

Жердин жоктугу/тартыштыгы Кыргыз Республикасынын ар кайсы аймактарында көптөгөн чыр-чатактардын чыгуусуна себеп болуп жаткандыктан, чектелген жер жана суу ресурстарын пайдалануу менен көп киреше алуу жаатындагы шык-жөндөмдөргө үйрөтүү ушундай конфликттердин алдын алууга жана чыр-чатактарды кыскартууга көмөктөшөт, ошондой эле ар бир адамдын өз жер үлүшүнө ээ болуп, аны иштетишине мүмкүнчүлүк түзөт. Кыргызстандагы гендердик стереотипке жараша, эркектер талаадагы жана жайыттардагы иштер менен алектенсе, аялдардын мойнуна үйдүн тегерегиндеги чарбаны жана огородду иштетүү иши жүктөлгөн. Көп киреше бере турган огородду иштетүүгө багытталган «Менин кирешелүү чарбам» сабагы бир жагынан аялдардын салтка айланган ролу катары огородду иштетүү жоопкерчилигине колдоо көрсөтөт. Экинчи жагынан үй-бүлөнүн керектөөсүнөн ашыкча азыктарды өндүрүп чыгара турган өндүрүштү иштетүүдө мыкты шыктарды үйрөнүүсүнө да колдоо көрсөтөт. Бул окуу курсу кыздарды өз үй-бүлөлөрүнүн жетишээрлик тамактануусуна салым кошуудагы гендердик стереотиптик ролуна кошумча базардын соодасына катышууга да үйрөтөт. «Менин кирешелүү чарбам» сабагы эркек балдардын да огороддо иштөөсүнө, натыйжада салт катары эсептелип келген гендердик ролдорду бузуп, өзгөртүүгө өбөлгө түзүп жатат. Эгер эркек балдар тамак азыктарын өндүрүүдө ийгиликке жетишсе, өндүрүлгөн продукциянын кыйла бөлүгүн базарга чыгарып, келечектен үмүттөндүргөн ишкерликтин шык-жөндөмдөрүн дагы үйрөнүп жатышат, бул болсо эркектердин гендердик стереотиптик ролу.

Эркек балдар менен кыздар бирдей укуктарга ээ, ошондуктан мүмкүнчүлүктөргө жетүүсү да бирдей болушу керек. Урматтуу окуучу, ошол максатта аталган окуу курсу эркек же кыз бала экендигиңе карабай, сенин колдо бар ресурстарды туура пайдалануу жаатындагы негизги шык-жөндөмдөрдү үйрөнүп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүп берип жатат. Практикалык иштин негизинде окуп-үйрөнүү базар экономикасына ийгиликтүү катышуу жаатындагы сенин шыктарыңды өстүрөт; ага сен продукцияны өндүрүүнүн жана сатуунун, ошондой эле өз керектөөңдөн ашып калган кирешенин бир бөлүгүн ишкерликке инвестициялык салым катары кошуунун натыйжасында жетише аласың. Киреше табуу жана анын көбүрөөк бөлүгүн өз ишиңе бир нече жыл бою инвестициялоо аркылуу, сен өзүң жана өзүңдүн үй-бүлөң үчүн муктаждыгы толук канааттандырылган жана экономикалык жактан туруктуу жашоо үчүн негиз боло турган фермердик чарбанды түзө аласың. Жыйынтыктап айтканда, силердин өз бизнесиңер бар болсо, силер жашаган жамааттын да экономикалык мүмкүнчүлүктөрү өсөт, силер өндүргөн продукцияңарды соодагерлерге жогорураак баага сата аласыңар, ошону менен бирге эле жер семирткичтер жана үрөн ж.б.у.с. сыяктуу айыл чарба материалдары үчүн арзаныраак баа төлөйсүңөр. Эгерде эркек балдар менен кыздар активдүү түрдө жер иштетишип, тең укукта иш аткара турган болсо, силердин айылыңар гүлдөп өсөт, натыйжада өлкө да өнүгөт. Эгерде экономикалык өнүгүүгө байланышкан иштерди өлкөдөгү калктын жарымы гана аткара турган болсо, прогресске жетүү кыйла кечендеп калышы шексиз эмеспи.

Кыргыз эли колдогон Курултай салт болуп саналат. Кыз ала качуу
Кыргызстандын эч кандай салтында жок. Ошондуктан кыз ала качууга мамлекет
тарабынан тыюу салынат, мыйзамда буга жол берилбейт.



ЭЛЕТТИК АЯЛДАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Жаңы сөздөр

МКА

микрокредиттик агентство – бул кичи каражаттарга муктаж адамдарга кепилдиксиз чакан кредиттерди берүүчү уюм.

Кредит

каражаты жетишсиз адамдарга насыяга берилген акча.

Пайда

сатылган товардын наркынан, ал товарды өндүрүүдө жумшалган бардык чыгымдарды кемиткенден кийинки калган акча каражаты.

Элеттик аялдардын өздөрүнүн демилгелери

айылдагы жергиликтүү ресурстарды толук жана натыйжалуу пайдалана ала турган, чыныгы (реалдуу) турмушка аша турган демилге.

Консультациялык колдоо

өздүк демилгелердин реалдуулугун баалоо, жергиликтүү шартка ылайыктап, натыйжалуу жыйынтыкка жетишүүгө жол көрсөтүү.

ЖА АКК

Жалал-Абад регионалдык Айылдык Консультациялык Кызматы

Жалал-Абад регионалдык айылдык консультациялык кызматы – (ЖА АКК) Жалал-Абад облусундагы дыйкан, фермерлерге айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча 1999-жылдан бери түрдүү кызматтарды көрсөтүп келе жатат. Бир катар аткарылып жаткан долбоорлордун бири бул элет жериндеги аялдарды колдоо, алардын айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн, натыйжада кирешесин жана жашоо деңгээлин жогорулатуу максатында ГТКК “Элет турмушун жакшыртуу” долбоору тарабынан бир нече кичи кредит берүүчү уюмдар 2003-2007-жылдары Түштүк Кыргызстанда иштей башташты. Натыйжада Жалал-Абад облусунда 2 микрокредиттик агенстволору (МКА) - «Беш-Арал» жана «Сары-Челек» түзүлдү. Булардын негизги максаты – айыл жергесиндеги аялдарга, кыз келиндерге үй-бүлөлүк кирешесин айыл чарба ишмердүүлүктөрү аркылуу жогорулатуу үчүн чакан кредиттерди берүү. Бул МКАлар төмөндөгү айыл чарба ишмердүүлүктөрүнө кредиттерди беришет:

- Короосундагы 0,01-0,04 га аянттагы жашылча бакчасында (огородунда) жашылча жемиштерди өстүрүүгө (капуста, картошка, пияз, чеснок, бадыран, кулпунай).
- Тоокчулукка – жумуртка/эт багытындагы тоокторду, үндүк, каз, өрдөктөрдү көбөйтүүгө.
- Жергиликтүү айыл чарба продукцияларын – жашылчаларды, мөмө-жемиштерди кайра иштетүүгө.

Бул МКАлардын эң негизги өзгөчөлүгү жана пайдалуулугу – кредитти алып жаткан аялдарга акчаны гана берип койбостон аларга тандалган ишмердүүлүгү боюнча практикалык консультациялык, окуулар өтүлүп, кийинчерек чарбасына барып да жеке/топтук консультациялар берилет. Ошондой эле ЖА АКК менен тыгыз кызматташтыкта болуп жогорку жана сапаттуу түшүмдү алуу үчүн өндүрүш каражаттарына көмөк көрсөтүлөт: жогорку түшүм берүүчү сапаттуу жана ишеничтүү үрөндөр менен камсыздоодо, өндүрүлгөн продукцияны кантип жакшыраак сатууга, экономикалык анализ жасап кеткен чыгымдарды жана алган накта таза пайданы эсептөө менен бул ишмердүүлүктүн пайдалуулугун аныктоого жардам алышат.

Элеттик аялдар – бул МКАлардын кардарлары комплекстүү кызматтарды алып жатышы, абдан ыңгайлуу жана натыйжалуу, анын себеби төмөндөгүчө.

Айыл чарбасындагы ишкердикте ийгиликке жетишүүнүн негизги факторлору:

1. Өздөрүнүн демилгеси
2. Сапаттуу өндүрүш каражаттары (үрөөндөр, көчөттөр, жер семирткичтер, коргоо заттары ж.б.)
3. Финансылык каражаттын болуусу (чакан кредиттер)
4. Айыл чарба адисинин консультациялык колдоосу - өстүрүүнүн туура технологиясын үйрөтүү, көрсөтүү, (асыроо, багуу ж.б.)



МКА «Беш-Арал» Коомдук Фонду	
Алыскы тоолуу Чаткал районундагы аялдарга, кыз-келиндерге кредиттик жана айыл-чарбаны өнүктүрүү боюнча консультациялык кызматтарды көрсөтөт. 2007-жылы түзүлүп, 2013-жылы кредиттик портфели 1008000 сомго жетти. Мында 34 аялдар топтору, ар биринде 4-10 мүчө жалпы 224 мүчө-фермер аялдарга кызмат көрсөтүлүп жатат. Аялдар аралаш жашта (20-60).	
Чакан насыялардын өлчөмү, багыты, мөөнөтү:	Ар бир мүчө 3000-4500 сомдон алып, жалпы топ – 18.000-45.000 сомго чейин күрөөсүз насыя алышат. Айына 135 сом же 3% толойт. Эгини бышканда калган негизги бөлүгүн төлөшөт. Насыялар төмөндөгү айыл-чарба эгиндерин өстүрүүгө жана ишмердүүлүктөрүнө берилет: - картошка, капуста, пияз, чеснок, бадыраң, клубника өстүрүү, үндүк багуу. Насыянын кайтаруу мөөнөтү –7-9 ай. Кыш учурунда консервациялоо иштерине 5 айга берилет.
Негизги кардарлар: Үй-бүлөгө:	Айыл өкмөттөрү тарабынан тастыкталган «Муктаж аялдарга», огородун кирешелүү чарбага айлантуу үчүн комплекстүү – тренинг+кредит+сапаттуу үрөн=кызматтары көрсөтүлөт.
Байланыш үчүн маалымат:	Жалал-Абад облусу, Чаткал району, Каныш-Кыя айылы Токой чарба имараты, Дружба көчөсү-7.
Электрондук почтасы:	akk_chatkal@mail.ru
Директору:	Рысбекова Эркеайым Сатимбаевна
Кызматкерлеринин саны:	5

МКА «Сары-Челек» Коомдук Фонду	
Аксы, Базар-Коргон, Ноокен, Токтогул, Сузак районундагы 758 аял, кыз-келиндерден турган 69 фермердик топко кредиттик жана айыл-чарбаны өнүктүрүү боюнча консультациялык кызматтарды көрсөтөт. Кредиттик портфели 2013-жылы – 3.500.000 сом түздү.	
Чакан насыялардын өлчөмү, багыты, мөөнөтү:	Ар бир мүчөгө 3000-4500 сомдон күрөөсүз насыя берилет. Айына 3% же 135 сом төлөйт. Кредиттин багыттары: – огородду өнүктүрүү, жашылчанын бардык түрүнөн экөөнү сөзсүз огороддо өстүрүү, - картошка - тоокчулук, үндүк багуу Кайтаруу мөөнөтү – 7-9 ай. Кышкы кредит 3 айга башка багыттарга мисалы жашылчаларды консервациялоого берилет.
Негизги кардарлар: Үй-бүлөгө:	Айыл өкмөттөрү тарабынан тастыкталган «Муктаж аялдарга», огородун кирешелүү чарбага айлантуу үчүн комплекстүү – тренинг+кредит+сапаттуу үрөн=кызматтары көрсөтүлөт.
Байланыш үчүн маалымат:	Жалал-Абад шаары, Курманбек көчөсү - 10.
Электрондук почтасы:	ofmka_sary-chelek@mail.ru
Директору:	Жолдошова Салтанаткан Сейдеевна
Кызматкерлеринин саны:	7

ИЙГИЛИККЕ ЖЕТИШКЕН АЯЛДАРДЫН ТАЖРЫЙБАЛАРЫ

«ЖЕМИШ БАГЫ» тобунун жемиштери

Чаткал районундагы Курулуш айылынын аялдарга Жалал-Абад регионалдык айылдык консультациялык кызматы тарабынан топторду түзүү жана ортолук фонд уюштуруу деген темада тренинг өтүшүп, жыйынтыгында «Жемиш багы» деген 6 мүчөдөн турган топ түзүлдү. Алар өздөрүнүн уставын иштеп чыгышып, айына 20 сомдон чогултушуп ортолук фондун уюштурушту. Бул топко ЖА АКК тарабынан түрдүү кеңештер берилди - жашылчаларды өстүрүү, агротехникалары, зыянкечтери, оорулары, жашылчаларды кайра иштетүү, сүт, ун азыктарын үй шартында иштетүү ж.б.темалар боюнча.

Ортолук фонду көбөйгөн соң өздөрүнүн үлүш жерине 1 га аянтка буудай жана 0.50 га аянтка зыгыр себишет. Жыйынтыгында зыгырдан түшүм албай калышат, ал эми буудайдан 20 кап (х 35-40 кг=700-800 кг) түшүм алышты. Ар бир мүчө 160 кг дан өз ара бөлүп алышты, б.а 4 каптан. Ошол эле жылы топтун бир мүчөсү огородундагы 1 сотых жердеги кулпунайдан түшүмдү жакшы алып, сорту жакшы экенин айткан соң, топтун мүчөлөрү келерки жылы кулпунай өстүрүшмөк болушкан.

2007-жылы МКА «Беш-Арал» коомдук фонду уюшулуп топторго кредит бере баштаган. «Жемиш багы» тобу 18000 сом кредит алышып Базаралиева Маржангүлдүн огородунун 20 сотых жерине жана Таирова Гүлжандын 10 сотых жерине кулпунай өстүрүштү.

2008-жылы Маржангүлдүн огороду 40 сотых, Гүлжан 20 сотых жерине өстүрөт. Түшүмүнөн жакшы пайда көргөндөн кийин жылына аянтын чоңойтуп олтуруп 2013-жылы Маржангүл 60 сотых жерге, Гүлжан 40 сотых жерге кулпунай өстүрүшкөн.

Таирова Гүлжан эженин 2013- жылдагы 40 сотых кулпунай эккен аянтынан июнь-июль айларында алган түшүмү.

Күнү	Теримдер	Бир чаканын баасы, сом	Чаканын саны	Сом менен
1-июнь	I	420	10	4.200
5-июнь	II	420	15	6.300
9 июнь	III	420	18	7.560
13-июнь	IV	420	20	8.400
17-июнь	V	420	25	10.500
21-июнь	VI	420	30	12.600
25-июнь	VII	420	25	10.500
29-июнь	VIII	420	20	8.400
3-июль	IX	420	18	7.500
7-июль	X	420	15	6.300
11-июль	XI	420	10	4.200
Жалпы		420	206	86.460

Таблицадан көрсөтүлүп тургандай 86,460 сом июнь-июль айларында терилген түшүмдөн алган пайдасы. Ортодо терим токтоп, 15-августтан баштап 10 октябрга чейин кайрадан териле баштайт. 200 чака терилет х 420 сомдон = 84.000 сом болот.

Демек жалпы түшүмү 406 чака х 420 сом = 170520 сом.

Чыгымдары:

- 5-класстагы 4 кызга айына 1500 сомдон х 6 айга төлөйт.
(4х1500 = 6000х4 ай = 24000 сом)
- 8-класстагы 4 кызга айына 2500 сомдон 6 айга айлык төлөйт.
(4х2500 = 10000х4ай = 40000 сом)

Жалпы чыгым = 64.000 сом түздү.



Кыздар кулпунайды теришет отошот, суюлтат, чабышат. Каникулда өздөрүнө кийим кечеге акча иштеп алышат, ата-энесине жардам болот.

Таза пайдасы: 40 сотых кулпунайдан

170.520-64.000 = 106.520 сом таза пайда тапты.

Маржангүл эже дагы ушундай тартип менен 60 сотых жерди иштетип, жылына 500 чака х 420 сом = 210.000 сом – 96.000 сом эмгек акысына = 114.000 сом таза пайда тапты.

ГҮЛЖАНДЫН ӨЗ ИЙГИЛИГИ ТУУРАЛУУ ОЙ-ПИКИРИ:

Мен мурда жөн гана үйдө отурган аял элем. Үй-бүлөмө керектүү жашылча-жемиштерди базардан алчумун. Ал эми огородума базардан урук сатып келип эгип, болор-болбос түшүм алып жүргөм. Бизде ЖА АККнын көмөгү менен аялдар тобу түзүлүп, кирешени көбөйтүү боюнча көптөгөн пайдалуу окууларга катыштык. Андан кийин бизде «Беш-Арал» МКАсы да түзүлүп, убактылуу чакан насыяларды алуу мүмкүнчүлүгү түзүлдү. Азыр кулпунай өстүрүп, Кудайга шүгүр үй-бүлөбүз тамак-аш, кийим-кече менен камсызбыз, андан башка чыгымдарыбызга да артат.

Бул ишмердүүлүгүм аркылуу айылдаштарымдын гана эмес, жолдошумдун да мага мамилеси өзгөрдү, ишеничи урматы артып, ал тургай кулпунай өстүрүүдө огороддогу иштерге жардам берип калды.



Мына бул тажрыйбадан көрүп тургандай алыскы тоолуу, кышында жолу тосулуп калган, суук жашылча өстүрүүгө татаал болгон Чаткалда да элеттик аялдар кошумча киреше табуунун жолдорун эң мыкты өздөштүрүшүп, үй-бүлөлүк бюджеттерин чыңдашып, коңшулары, айылдаштары жана негизгиси өз үй-бүлөлүк жолдошторунун, балдарынын урмат-сыйына ээ болуп отурушат. Бул - Чаткалга караганда шарты бир топ жакшы айылдардагы элеттик аялдарга да мыкты үлгү жана мисал болуп, аларга жакшы түрткү дем болот деген чоң ишеничтебиз!

Чаткал районундагы Айгыр-Жал айылынын тургуну Бердибекова Жибек сапаттуу үрөн боюнча кеңеш жана насыя алып биз сунуштаган капустаанын «Голден болл» сортун 2 сотых жерге өстүрүп пайда тапты.

Түшүм 500 баш капуста х 40 сомдон = 20.000 сом.

Чыгымдары:

№	Иш-чара	Акчасы, сом
1	Үрөн	700
2	Жерди айдоо-солярка	450
3	Тракторго	200
4	Дарыга	60
5	Парник үчүн пленка	300
Бардыгы:		1710

Кредит 4500 сом.

Пайызы 135 сом х 7 айга = 945 сом.

Бардыгы болуп 5.445 сом төлөш керек.

Пайда 2 сотых аянттан.

20.000 – (5.445-1.710) = 12.845 сом пайда тапкан.

Биринчи жолу сапаттуу үрөндөрдү сунуштаганда, ал эсептеп дааналап алып, калганын базардан арзан үрөн алып эккен. Түшүмүн жыйнаганда сунушталган үрөндөн түшүмдү жакшы алып, ал эми базардыкынан түшүм жакшы болбой, түшүм бышканча кеч болуп суук болуп калган. Ушул күндөн ЖА АКК жана МКА сунуштаган үрөндөрдү алып, парник жасап өзүнүн огородунан арткан көчөттөрүн коңшуларына сатып жатат.

Бадырандын «Авелла» сортун 2 сотых жерге өстүрүп-300 кг түшүм алып х 40 сомдон сатып = 12.000 сом пайда көргөн.

Үрөн – 650 сом. 12.000-650 = 11.350 сом таза пайда тапкан.

Каныш-Кыя айылынын тургуну Турдиев Көчкөнбай 4 сотых жерге картошканын «Агаве» сортун эгип, пайда тапты.

Чыгымдары	Пайдасы
Үрөн 120 кг х 30 сом = 3.600 сом Жерди айдаганга - 600 сом Дарыга - 80 сом	Түшүм - 1.800 кг х 15 сом = 27.000 сом.
Жалпы: 4.280 сом	
Таза пайда: 27.000 – 4.280 = 22.720 сом	

Жергиликтүү сортко караганда, бул сорттогу картошканын бою бийик болот экен. Мөмөсү бирдей, тунук, түшүмдүү, зыянкечтерге туруктуу. Түсү да башкача жашыл экенин байкаганын - фермер айтып берди.

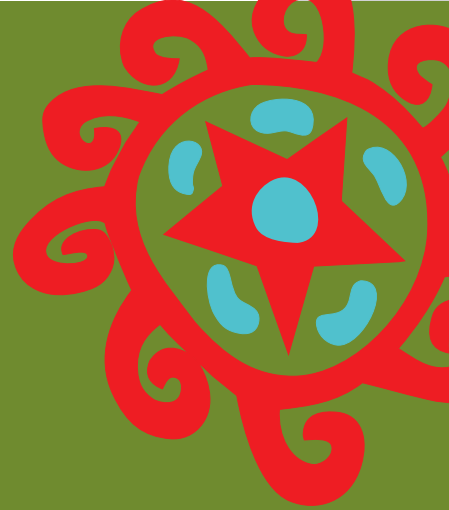




1) Биздин айылдагы айыл чарбасына байланыштуу ишкердикти жүргүзүүгө кандай мүмкүнчүлүктөр жана тоскоолдуктар бар?

Мүмкүнчүлүктөр	Тоскоолдуктары

5- БӨЛҮМ



суу



120 - бөт.

Окуучулар үчүн суу, санитария жана гигиена

137 - бөт.

Огороддордо сугат сууну сарамжалдуу пайдалануунун негиздери

ОКУУЧУЛАР ҮЧҮН СУУ, САНИТАРИЯ ЖАНА ГИГИЕНА

Жаңы сөздөр

Ичүүчү таза суу

–табигый абалда же тазалангандан кийин ичүүгө берилген нормативдик талаптарга жооп берген ичүүгө, тамак-ашка жана тиричилик муктаждыктарга жумшалат.

Ден соолук

–адамдын организмдеги бардык органдарынын иштөө абалынын сырткы чөйрө менен дал келиши жана кандайдыр бир оорунун белгилеринин жоктугу.

Гигиена

–(грек тилинен Hygienos – дени сак) турмуш жана эмгек шарттарынын адамдын ден соолугуна таасир берүүсүн үйрөтүүчү, ошондой эле, оорулардын алдын алуу, жашоонун оптималдуу шарттарын камсыздоо, саламаттыкты сактоо жана өмүрдү узартуу боюнча иш чараларды иштеп чыгуучу медицинанын бир тармагы.

Санитария

–(латын тилинен sanitarius – ден соолукка көмөк берүүчү) – илимий гигиена иштеп чыккан нормаларды жана талаптарды иш жүзүнө ашырууга багытталган практикалык чаралардын жыйындысы.

Антисанитария

–тазалыктын, стерилдүүлүктүн карама-каршысы. Калк жашаган аймактарда тирүү жандын зандарынын жайылуусу, айлана-чөйрөнүн жалпы булганычы аркылуу бактериялык жана жугуштуу оорулардын тароосуна ыңгайлуу шарттардын болушу.

Инфекция

–(латын тилинен Infectio - жугузуу) – зыяндуу нерсени киргизүү, адамдын же жаныбарлардын организмине оору козгоочу митенин кириши жана организмдин жугуштуу абалда болушу.¹

Суу жана санитария боюнча укуктук суроолор суу кодексинин, КР стандартынын, нормативдеринин жана закондорунун негизинде башкарылат. Жергиликтүү деңгээлде бул суроолор жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу бийлик органдары жана айылдагы суу пайдалануучулар коомдук бирикмеси тарабынан чечилет.

Бул сабактагы маалыматтар төмөнкү адабияттардан алынды:

¹ Санитария и Гигиена» для школьных команд, ОФ MSDSP KG г. Ош 2012.

² Жалал-Абад шаарындагы областтык санэпидстанциянын материалдары.

³ Руководств для учителей «Вода, Санитария и Гигиена» для школьников UNICEF 2012.

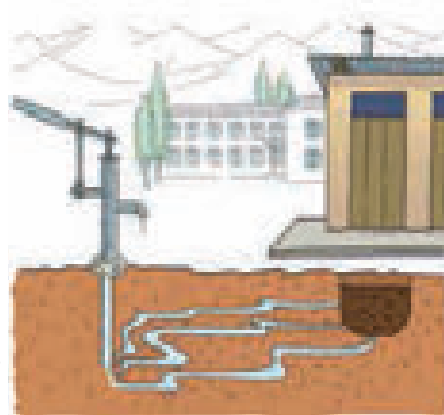
⁴ Питьевая вода и методы её очистки. Курохтин А.В., Домашов И.А. Бишкек-2008

Ичүүчү таза суу – адамдын ден соолугунун негизи болуп саналат. Суу – адамдын денесинин негизги курулуш материалы болот, ал дене салмагынын 65-70% түзөт, адам канчалык жаш болсо, ошончолук суусу көп болот. Суткасына адам 3,5 л. суу, ал эми чөлдө 7,5 л. суу керектейт. Адам ачкарын - 40 күн, суусуз - 8 күн, ал эми абасыз - 5 мүнөт гана жашай алат. Ошондуктан суу абадан кийинки эле баа жеткис ресурс катары өтө аяр мамилени жана сарамжалдуу пайдаланууну талап кылат.

Окуучулар жана мугалимдер коопсуз, таза, ичүүгө, тамак жасоого жана жеке гигиенага жетиштүү өлчөмдөгү сууга муктаж.¹ Белгилей кетчү нерсе, Жалал-Абад областында жалпы 460 мектеп болсо, алардын ичинен - 307 мектепте борбордук суу канализациялары бар. Ал эми - 153 мектеп сууну ачык көлмөлөрдөн (арык, канал, булак ж.б.) алышат. Жер астындагы суулар жердин 10 м ге чейинки тереңдигинде жайгашкан. Аларды жергиликтүү калк кудук же качалка түрүндө пайдаланышат. Бул суулар абдан булганган жана келте оорусунун булагы болуп саналат. Кир жууганда чыккан кирлер, малдын кыгы, тазалоочу каражаттар, химиялык уулуу заттар топурактын кыртышы аркылуу ушул сууларга келип кошулат. Бул булганыч суулар адамдын организминде кирип таш түрүндө топтолуп, натыйжада заара чыгаруучу жолдордун таш ооруусуна алып келет. Скважиналардан алынган суу 25 м тереңдиктен алынат, ал салыштырмалуу кыйла таза суу болуп эсептелинет.²

Окуучулар билүүсү шарт:

- ♦ Сууну ишеничтүү булактардан алыш керек.
- ♦ Таза суу коопсуз шарттарда сакталышы зарыл.
- ♦ Таза сууну ташууда, пайдаланууда жана сактоодо тийиштүү эрежелерди туура сактоо керек.
- ♦ Дайыма эсинизде болсун – кир, булганган суу ден соолуукка зыян келтирет.
- ♦ Таза сууну алууда кыйынчылык жаралса, мындай учурда жергиликтүү суу менен камсыз кылуучулар тарабынан жеткирилет.



Окуучулар үчүн күнүнө 1-2 литр таза суу талап кылынат. Таза суу окуучулар үчүн класстарда жана бөтөн бөлмөлөрдө сакталышы зарыл, алар эркин түрдө суу менен камсыз болушу шарт. Ичүүчү суу таза канистрлерде же капкагы бар (кир колдордон, кирден жана зыянкечтерден сактоо максатында) идиштерде сакталышы зарыл. Эгер мүмкүн болсо, ар бир баланын өзүнүн кружкасы болууга тийиш, эң жакшысы өзүндө суусу бар бөтөлкөсү болуш керек. Сууну - ичүүгө, тамак-аш жасоого гана колдонбостон, кол, кир жууганда, малды сугарганда, автоунааны жууганда, жуунганда жана башка муктаждыктарыбызга да пайдаланабыз.³

ТАПШЫРМА



Айылда жана үйдө ичүүгө жана башка муктаждыктар үчүн сууну каяктан аласыңар?

Суунун булактары	Белгилегиле (+)/(-)	Эмнеге колдоносунар?
Арыктар, каналдар		
Кар, жамгыр		
Жер астындагы суулар		
Кудук		
Булактар		
Суу түтүктөрү		
Башкалар		



Ичүүчү таза сууну алууда тобокелдиктер

Таза суу жок же чектелген айылдарда, жергиликтүү калк булганган сууну арыктардан, кудуктардан, цистерналардан жана көлмөлөрдөн алып колдонууга мажбур болушат. Окуучулар үчүн бул көрүнүш көнүмүш адатка айланып калгандыктан, булганыч суунун ден соолукка кооптуу экенин капарына да алышпайт.

Балдар сууда жуунуп жаткан учурда байкабастан сууну ичип алып жүрө беришет, бирок бул суу аларга коркунуч туудураарын алар билишпейт.



Ичүүчү таза сууну ташуу жана сактоо



Суу куюлган идиштерди кенже курактагы окуучулардан оолак кармоо зарыл. Ичүүчү таза суу бар идиштерден чоргосу аркылуу таза идишке,



Ичүүчү таза сууну идишке алып жатканда, ташыганда жана сактаганда капкагы жабыла турган таза идиштерди колдонуу керек.

Ичүүчү таза сууну ар кандай булгануулардан алдын алуу үчүн, суу куюлган идиштин капкагы дайыма жабык болушу керек.



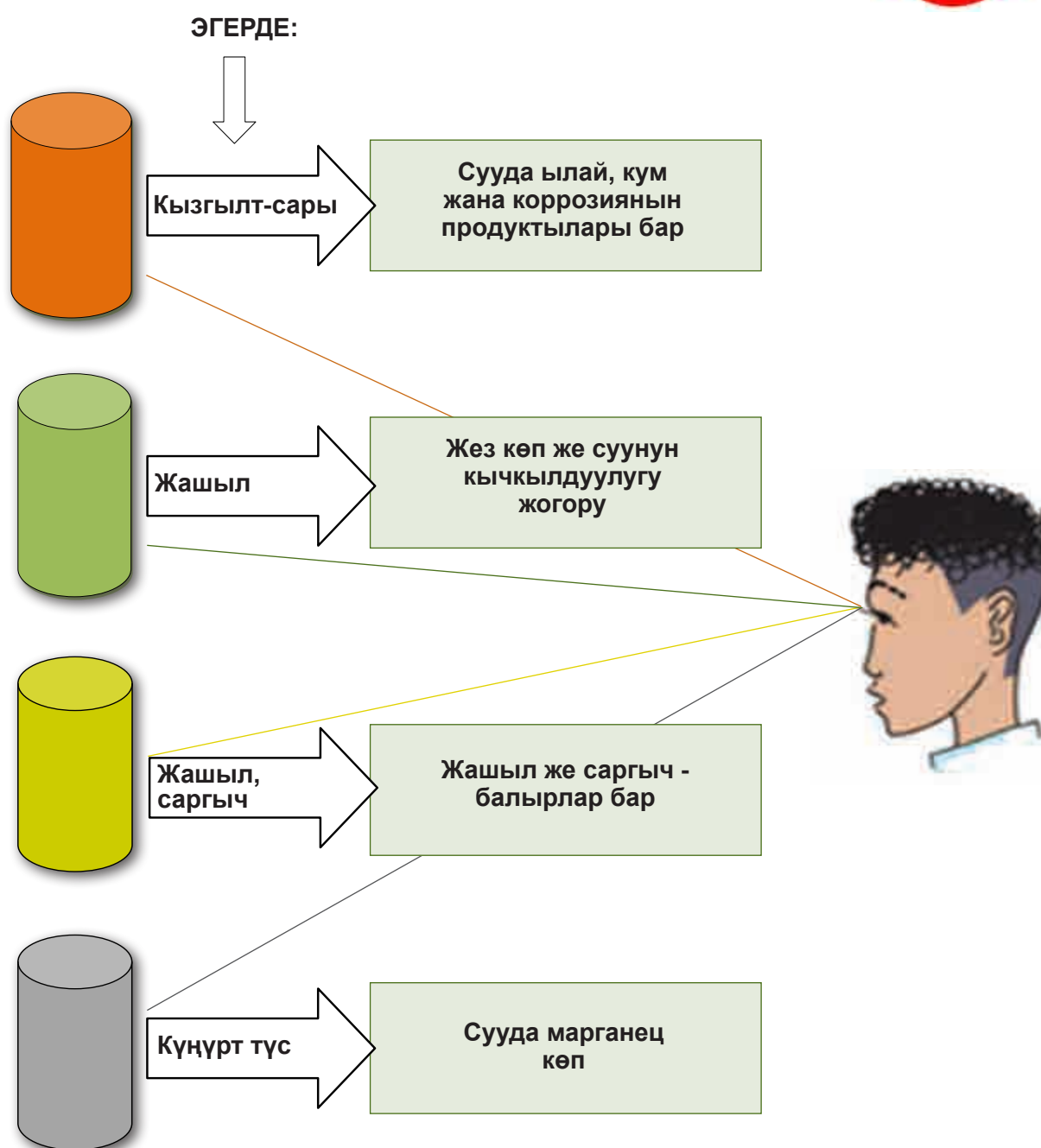
кружкаларга куюп анан ичүү керек.³ Мектептерде сууну сактоо үчүн атайын чоргосу бар көлөмдүү идиштер керектелет. Анын капкагынын үстүнөн марли менен жаап коюш керек. Себеби идишке суу куюп жатканда, суунун булганышынын алдын алат.²

Ичүүчү таза суунун сапатын баалоодо органолептикалык (көз болжолу менен) ыкмалар

Суунун жыты жана даамы – суудагы зыяндуу заттардын болуусун аныктоочу көрсөткүч. Суудагы кескин жагымсыз жыттын болушу, анда бактериялардын бар экендигин билдирет, өзгөчө (30-40°C) же андан жогорку температурада байкалат.

Стаканга суу куюп, анын түсүнө көңүл буруңуздар:

Мындай түстөгү сууну алдын ала тазалоосуз ичүүгө мүмкүн эмес!



Ичүүчү таза сууну тазалоонун жөнөкөй ыкмалары

Тундуруу – суудагы хлорду жана катуу чөкмө заттарды бөлүп алуу үчүн колдонулат. Ал үчүн, эреже боюнча крандан алынган сууну чоң чакаларга куюп, бир нече саат тундурабыз. Бул ыкма - суудагы ар түрдүү эриген химиялык булгоочу заттарды толугу менен бөлүп алуу үчүн жетишсиз болот.



Кайнатуу

Сууну кайнатып ичүү шарт экендигин бала чагыбыздан бери билебиз. Сууну кайнатканда түрдүү биологиялык оору козгогучтар (вирустар, бактериялар, микроорганизмдер ж.б.) жок кылынат жана хлордон, радон жана аммиак сыяктуу газдардан тазаланат. Сууну кайнатуу чындыгында кандайдыр бир деңгээлде жардам берет, бирок ал үчүн төмөндөгүлөрдү эске алуу керек:



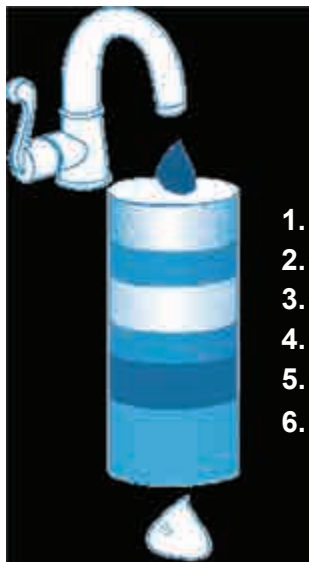
- ◆ сууну 10-15 мүнөттөн кем эмес кайнатуу керек;
- ◆ кайнатылган суу кайрадан булганып калбаш үчүн жабык идиште 24 саатка чейинки аралыкта сактоо шарт;
- ◆ кайнатканда суу толугу менен минералдык бөлүкчөлөрдөн жана анда эриген химиялык заттардан тазаланбайт.

Азыраак өлчөмдөгү сууну күн нуру менен дезинфекциялоого да болот.

Ал үчүн бөтөлкөлөрдү фильтрленген таза суу менен толтуруп, андан кийин үйдүн чатырына күнгө 6 саатка чейин коюп коебуз.



Өз колубуз менен фильтр жасайбыз



Өз колубуз менен фильтр жасайбыз.

Сууну химиялык булгоочу заттардан тазалоо үчүн төмөнкү аппарат жардам берет.

Анчалык чоң эмес идишке төмөндөгү материалдарды катмар-катмар кылып жайгаштырабыз:

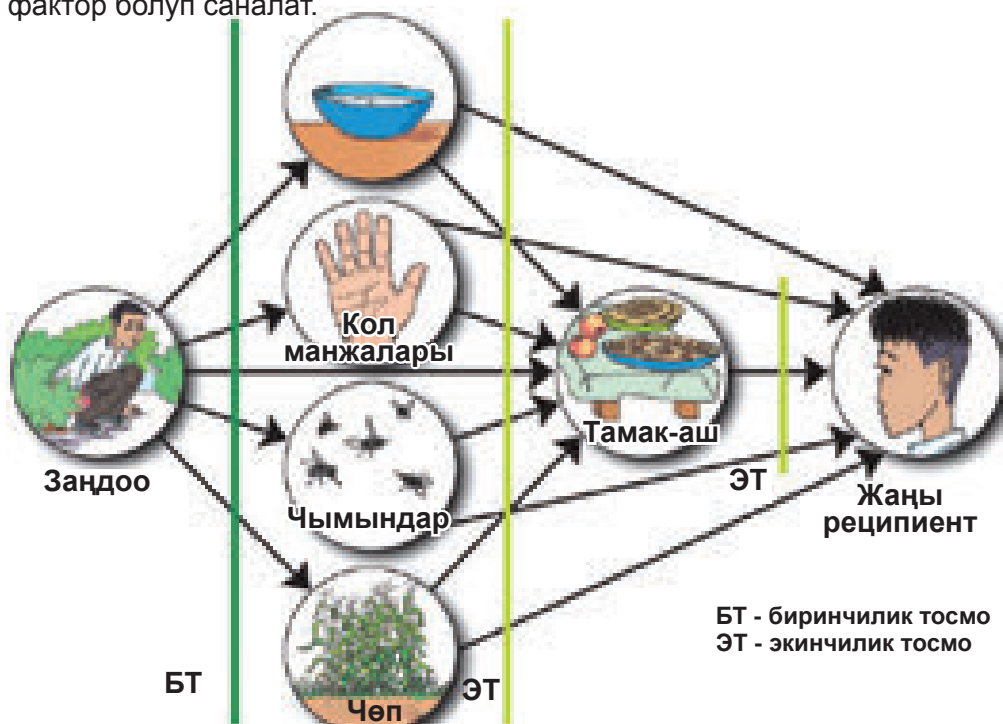
1. → Кум же майда кесек-кум (гравий) (10-15 см).
2. → Пахталуу-кебез же марля.
3. → Кум же майда кесек-кум (гравий) (10-15 см).
4. → Пахталуу-кебез же марля.
5. → Активдештирилген же жыгач көмүр (20-25 см).
6. → Пахталуу-кебез же марля.

Сууну фильтрлөөчү аппараттан өткөрөбүз, андан кийин ооруу жугузуучу микроорганизмдерден арылуу үчүн 10 мүнөт кайнатабыз, 45 мүнөт тундургандан кийин ал сууну ичүүгө болот. Кол менен жасалган фильтрден 70-100 л сапаттуу сууну тазалап алууга болот, андан кийин фильтрди жаңыдан жасоо керек, себеби анын сууну тазалоосу начарлайт.

Окуучулар жогорудагы фильтрдин схемасынын негизинде жергиликтүү жөнөкөй материалдарды колдонуу менен фильтрдин башка ыңгайлуу варианттарын да жасап алышса болот.

Суу булгоочу заттардын булактары

Суунун сапаты адамдын ден соолугуна жана адамдардын бакубат жашоосуна таасир этүүчү негизги фактор болуп саналат.



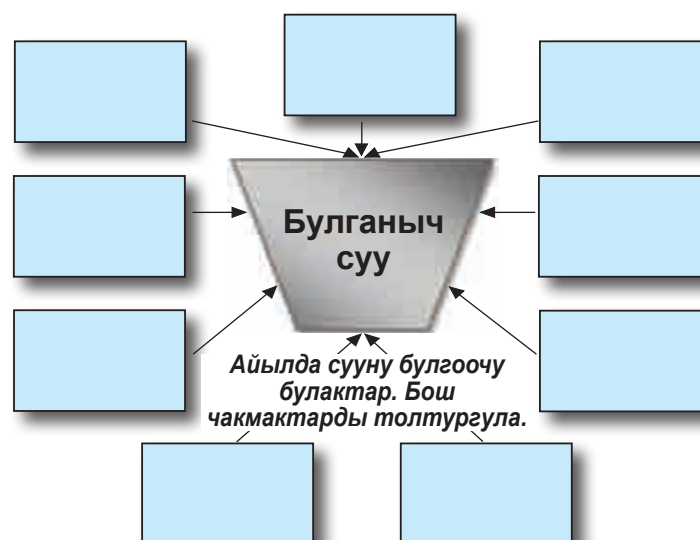
Азыркы күндө Кыргызстанда 700дөн ашык айылдарда таза суу жок. Сууну ичүүгө жана тамак-аш жасоого ачык грунттардан - көбүнчө арыктардан, дарыялардан, каналдардан алышат. Суу жабдуучу айыл чарба системаларынын көпчүлүгү эскирип бүткөн, аларды капиталдык ремонттон өткөрүш керек же жаңы куруу зарыл. Натыйжада ар жыл сайын республика боюнча түрдүү ичеги-карын жана мите ооруулары менен жабыркаган оруулуулардын саны 50 миңге чейин катталууда. Республикада жыл сайын ичеги карын инфекцияларынын кесепетинен 200дөн ашык 14 жашка чейинки улан-кыздар өлүмгө дуушар болушууда.¹

«Фекалдык-оралдык» жугуу жолунун диаграммасы



Айыл жерлеринде кооптуу жайлардан, тактап айтканда көлмөлөрдөн, арыктардан жана дарыялардан сууну алып, үй тиричилигине, өзгөчө идиш-аяк жууганда, тамак-аш жасаганда жана кир жууганда колдонушат.

Мындай сууну колдонуу коомчулуктун өмүрүнө коркунуч алып келээрин түшүнүү өтө зарыл.¹



Ичеги-карын жолдорунун инфекциялык ооруулары

Ичеги-карын инфекциялык ооруларын вирустар, бактериялар, гельминттер ж.б. козгошот. Бул оорулар менен көбүнчө мектепке чейинки жана мектеп курагындагы балдар ооруйт. Негизинен бул оорулар кир колдор аркылуу жугат.

Сууну үй шартында таза колдонуу жана аны туура сактоо боюнча козголгон суроолор, иш-чаралар адамдар үчүн суунун коопсуз болуусуна шарт түзөт жана жеткиликтүү болот. Бул сууну коомчулукка жеткириш үчүн жаңы суу камсыздоочу жабдыктарды орнотуунун ордуна тез ишке ашуучу иш-чара болуп саналат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, сууну туура пайдалануу - бул ичеги-карын оорууларынын 35-49% азаюусуна алып келет.

Булганган суулардан ар түрдүү оорулар жугат. М; **дизентерия, келте, вирустук Гепатит «А», «Е» жана мите оорулары Гельминтоз** (чүчөк, аскаридоз, лямблез ж.б.) оорусу.¹

Дизентерия

Дизентерияны Shigella тукумундагы бактериялар козгойт, оорунун «шигеллез» деген аты ушул бактериялардын атына байланыштуу. «Дизентерия» деген аты грек тилиндеги – «dys» (бузулуу) жана «enteron» (ичеги) сөздөрүнөн алынган.

Дизентерия кантип жугат?

Дизентерия фекалдык – оралдык жол менен жугат б.а. бактерия оорулуу адамдын ичегисинен дени сак адамдын ичеги-карын жолуна келип түшөт.

Оору козгогуч төмөндөгүдөй жолдор менен да жугат:

- **Тиричилик-байланыштык жол** – өздүк гигиенанын эрежелерин сактабаган, кир колдор аркылуу;
- **Тамак-аш аркылуу** – тамак-ашка бактериялардын түшүп калышы, булганган суу аркылуу;
- **Булганыч, кир көлмөлөрдө жуунганда.**



Дизентериядан кандайча сактануу керек

Өздүк жана коммуналдык гигиенанын эрежелерин сактоо менен шигеллаларды жуктуруп алуудан сактанса болот:

- ◆ Тамактанаар алдында жана ажатканадан кийин колду жууш керек;
- ◆ Тамак - аш азыктарын жана ичүүчү таза сууну сактоо эрежелерин так аткаруу;
- ◆ Оорулууну карап жатканда анын шейшептерин (постельное белье) дезинфекциялоо өтө маанилүү жана алар менен байланышта болгондо, заңдагандан кийин колду самындап жууш керек.
- ◆ Оорулуу балдар жана окуучулардын заңынын анализи жакшы чыкмайынча мектепке барбаш керек;
- ◆ Коомдук тамактануучу жайлардын, ишканалардын кызматкерлери да заңынын анализи жакшы чыкмайынча жумушка чыгууга мүмкүн эмес.²

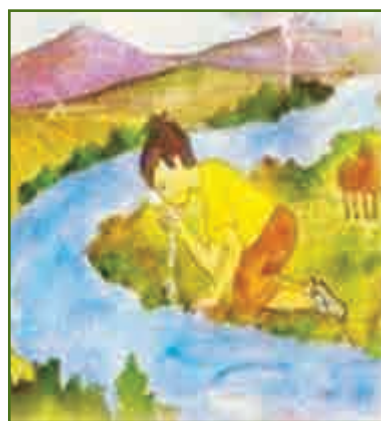
Гельминттер (курттар)

Ичегидеги мите курттар (геогельминттер) тарабынан пайда болгон инфекциялар дүйнө жүзү боюнча кеңири тараган. Окуучулар бул инфекцияларга өтө сезимтал келишет жана алардын организмде көптөгөн санда гельминттер болот. Бул инфекциялар окуучулардын абалын, ден соолугун начарлатат да, акыл жана физикалык өрчүүсүнө терс таасир этип, сабакка катышуусу жана жетишүүсү начарлайт.

Бул гельминттер ичегиде жашайт жана кайрадан жуктуруп алганда алардын саны кескин жогорулайт.

Бир же бир нече гельминттер менен жабыркаган окуучуларда төмөндөгүдөй жалпы белгилер байкалат:

- ◆ тамакка болгон табити жоголот;
- ◆ киндиги тартышып ооруйт;
- ◆ ичи ооруйт;
- ◆ жөтөлөт;
- ◆ дене табы көтөрүлөт;
- ◆ кусат;
- ◆ алсырайт жана өзүн жаман сезет.¹



Чүчөк курт



Аскарида



Лямблия



Гигиена

Термин «Гигиена» грекче *hygienos* деген сөздөн алынып, дарылык касиети бар, ден соолукту алып келүүчү дегенди түшүндүрөт. Анын аталышы медицина кудайы Эскулаптын кызы ден соолук кудайы Гигиенин аты менен байланыштырат. Ал байыркы гректерде акылмандуулукту чагылдырган жылан оролгон чыныны кармаган кызды чагылдырат. Жылан жашоо чынысындагы ууну ичип, анын жанын арачалап калган. Бара-бара чыныга оролгон жылан медицинанын символу болуп калды.



Азыркы кезде 2,6 миллиард адам, ошондой эле бир миллиард окуучулар антисанитардык шарттарда жашап келишет. Натыйжада мындай начар санитардык шарттарда ар 20 секунд сайын бирден бала өлүмгө дуушар болот. Бул деген бир жылда бир жарым миллион өлүмдүн алдын алууга болот дегенди түшүндүрөт.

Ичүүчү таза сууга коюлган гигиеналык талаптар

Сууну жабык эмалданган идиште сактоо керек. Сууну сактоо мөөнөтү кыска (24 саатка чейин) болушу зарыл, себеби суу канчалык узак сакталса, анын адам үчүн пайдалуу болгон физикалык – химиялык касиеттери жоголот.

- ◆ Суу куюлган идиштер таза жуулган жана оозу бекем жабылган болушу керек;
- ◆ Сууну идишке алып жатканда жана сактаганда эч кимдин сууга кол салбоосун жана идиштин өзүнөн ичүүгө тыюу салуу зарыл;
- ◆ Суу сакталуучу идиштердин оозу кол батпай турган, кууш жана тыгын менен жабылуусу керек;
- ◆ Эгерде андай жок болсо, сууну чөмүч же кружка менен алууга туура келет;
- ◆ Суусу бар идишке, кайрадан суу куюп толтуруштун кажети жок;
- ◆ Сууну толук иштеткенден кийин гана идишти таза чайкап, андан кийин гана жаңы суу менен толтурууга болот;
- ◆ Суу сактоочу идиштерди дайыма жууп дезинфекциялап туруу керек;
- ◆ Үй жандыктарды суу сактоочу жайлардан алыс кармоо шарт.



Үй тиричилигинде колдонулуучу суу идиштерде аз мөөнөттө сакталуусу керек.¹

КӨҢҮЛ БУРГУЛА!

Ар бир окуучу кыздын/баланын өзүнүн кружкасы же үйдөн кайнатылган суусу бар баклажкасы болуусу зарыл. Бул баклажканын оозунан сууну ал өзү гана ичүүсү зарыл. Бир нече окуучунун бир баклажкadan суу ичүүсүнө тыюу салынат.²



Ичүүчү таза сууга кандай гигиеналык талаптар коюлат?

Окуучулардын ойлору	Нормативдик талаптар

Мектептеги жалпы гигиена

Норма боюнча бир класста окуучулардын саны 25ке чейин болуусу тийиш. Бул көрсөткүч 35-40ка чейин жогорулаган сайын балдардын чарчоосуна алып келет. Мындай шартта балдардын тулку боюнун, келбетинин өсүүсүнө тоскоолдук жаралат, натыйжада балдардын сабакка жетишүүсү начарлайт.

Норма боюнча 8 – 10 окуучуга бир умывальныйник туура келет. Бирок, көпчүлүк мектептерде 500 – 700 окуучуларга бир нече же 1 - 2 умывальныйник гана коюлган.

Колду жуугандан кийин бир сүлгүнү бардыгы колдонууга болбойт.

Жарык начар болсо окуучуларда көз ооруулар көбөйөт.

Аба алмашуу – абанын алмашуусу начар болсо, окуучулар тез чарчап, алсырап, сабакка жетишүүсү начарлайт.²

Үй гигиенасы

Ар бир окуучунун окуу бөлмөсү (стол, стул, жарык сол жактан тийиши шарт) болуусу зарыл. Силер үйүңөрдө кандай конкреттүү гигиеналык чараларды колдонооруңарды таблица түрүндө жазгыла.

Үйдүн ичинде	Короодо	Ажатканада	Жуунучу жайда	Мал сарайда

Үй – бул адамдын бардык тиричилиги өтүп жаткан жер. Үй гигиенасынын практикасы деп, антисанитардык шарттарда жашаган үй-бүлөнү түркүн ооруулардан коргоо үчүн жүргүзүлгөн жалпы практикалардын суммасын айтабыз. Үй гигиенасы төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ♦ Тамак-аш гигиенасы – тамак-ашты коопсуз даярдоо, сактоо жана тамак-аш калдыктарын утилизациялоо.
- ♦ Өздүк гигиена – колду жууш керек.
- ♦ Жалпы гигиена – ажатканаларды, жуунучу жайларды таза кармоо, бөлмөлөрдү тазалоо, кир жуу ж.б.
- ♦ Кам көрүү – үй-бүлө мүчөлөрүнө, өзгөчө улгайган адамдарга жана жаш балдарга кам көрүү.
- ♦ Үй жандыктарына кам көрүү.
- ♦ Курт – кумурскаларга көзөмөл кылуу.

Суу түтүктөрү же борбордук канализациясы жок жерде төмөндөгүлөр керек:

- ♦ Адамдын экскременттерин коопсуз утилизациялоо;
- ♦ Үй шартында сууну туура пайдалануу жана аны сактоо.¹



Короодо:

Короо таза, жашылдандырылган, бак- дарактары жана кооз гүлдөрү көп болуусу керек; Ажаткана жана сарай (малкана) үйдөн 25 м аралыкта болуусу шарт. Шамал жытты үйдөн алыс алып кетиши керек.

Мал сарайда атайын кийим кече (халат, кол каптар, резина өтүктөрү) болуусу шарт.²





Силер өздүк гигиенаны сактайсыңарбы? Эгер болсо, кантип?

Эмне?	Кандайча жүргүзөсүңөр?	Канча жолу?	Эмнени колдоносунар?
Тиштерди			

Окуучулардын өздүк гигиенасы

Ар бир окуучунун өзүнүн жеке гигиеналык каражаты, анда тиш пастасы, тиш щеткасы, тырмак алгычы, самыны, сүлгүсү жана тарагы болуусу абзел.

Бардык окуучулар үйрөнүшү керек, кантип:

- ◆ Колу-буттардагы тырмактарды алууну жана таза кармоону;
- ◆ Бир күндө кеминде 2 жолу тиштерди жууш керектигин;
- ◆ Чачтарын таза кармоо, тароо жана тыкан жыйып (бит, котур кенеси жукпоо үчүн) жүрүү керек.

Теринин гигиенасы

Теринин гигиенасы – бул өздүк гигиенанын негизи болуп саналат. Тери жаш жана сулуу болуу үчүн ага дайыма кам көрүү керек.

Дененин гигиенасы

Дененин гигиенасы – адамдын маданияттуулугунун биринчи көрсөткүчү. Эгерде силер өзүңөргө кам көрбөсөңөр же өздүк гигиенага анчалык көңүл бурбасаңар бул дароо эле билинет. Биздин денебиз бир калыптуу механизм сыңары, бирок аны жакшы башкара ала албагандыктан ал иштен чыгат, адам ооруй баштайт. Уктоонун алдында бет, моюн, кулактарды, буттарды жууш керек. Муздак суу теридеги майларды жууп кетире албайт, теринин жансыз кабырчыктарын жумшарта албайт, тери тешикчелерин начар тазалайт, ошондуктан жылуу суу, самын жана сүргүчтү колдонуу керек.

Кийим гигиенасы

Кийим (гигиеналык талаптар) ар түрдүү аба-ырайы шарттарында дененин температуралык режимин бир калыпта сактоо менен бирге адам денесин ар түрдүү зыяндуу механикалык таасирлерден жана булгануулардан коргойт.

Тиш гигиенасы

Тиш оорусу адамды эң катуу кыйнаган дарттардын бири жана тишти дарылоо эң кымбат процедуралардын бири болуп эсептелет. Түнкү уйкудан кийин тиштин мүлктөрү кичине шишип калгандыгынын себебинен эртең мененки тамактанууга чейин тишти жөн эле суу менен чайкап коюу жетиштүү болуп саналат. Бирок, тамактангандан соң тишти 1,5-2 мүнөттөй жакшылап жууш керек. Бул процедураны кечкисин жатаар алдында дагы жакшылап кайталаш керек. Ар бир тамактангандан кийин тишти суу менен чайкап туруш керек.

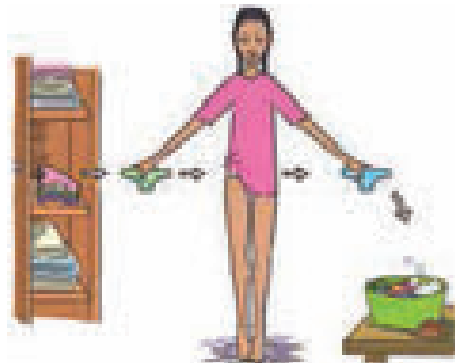
Тишти щетка менен жогорудан төмөнгө (тиштердин мүлктөрүнөн учтарына чейин, вертикалдуу багытта) жана оңдон солго (жаактан жаакка, горизонталдуу багытта), тиштин ички-сырткы беттерин бирдей, тиштердин арасында калып кеткен тамактын калдыктарын кетиргенге өзгөчө маани берип, жакшылап тазалоо керек.¹

Мектепте айыз мезгилин башкаруу

Жогорку класстагы окуган кыздарда жыныстык жактан жетилген мезгилде жатындан секрция бөлүнүп чыгып, табигый түрдө ткандардан кан келе баштайт. Бул биологиялык процесс айыз мезгили деп аталат.

Гигиеналык талаптарга ылайык мектепте жана үйдө кыз балдарга төмөнкү шарттарды түзүп берүү зарыл:

- ◆ Ажатканада ич жагында илгичтери бар эшиктер болуусу абзел;
- ◆ Айыз мезгилинде таза кебез же гигиеналык прокладкалар менен камсыз кылуу;
- ◆ Колду жуу үчүн самын жана суунун болушу;
- ◆ Сырткы жыныс органдарын жууганы самын жана суунун болушун камсыз кылуу;
- ◆ Айыз мезгилинде убактылуу ооруну басаңдатуу үчүн жеке олтура турган жайдын болушу;
- ◆ Гигиеналык прокладкаларды ар 3-4 сааттан кийин алмаштыруу керек;
- ◆ Гигиеналык прокладкаларды алмаштырууда, жыныстык органдарды самындап жууш керек;
- ◆ Колдонулган гигиеналык прокладкаларды целлофан пакетке салып, таштанды челекке салуу зарыл;
- ◆ Кыздар кире турган ажаткана кыздарга гана тиешелүү экендигин жана ар бир кызга кысылуусун, тартынуусун, уялышын эске алуу менен жалгыз отурушуна шарт түзүү зарыл.



Колду самындап жуу

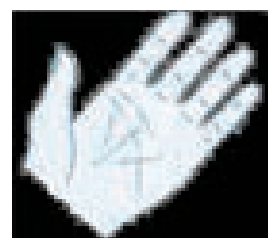
Колду самындап жууганда ар түрдүү инфекциялык оорулардан – дизентерия, диарея жана респиратордук инфекциялык оорулардан оолак болуп жүрөбүз.³

Окуучулар төмөндөгүлөрдү билүүсү зарыл:

- Суу менен колду жууп коюу бул жетишсиз, самынды сөзсүз колдонуу абзел.

Колду самындап жуунун маанилүү учурлары:

- Ажатканадан кийин.
- Балдардын подгузниктин алмаштырганда.
- Тамак жасаар алдында.
- Тамактанаар алдында же балдарга тамак берээрде.
- Чийки продуктыларды (тооктун эти, балык, жумуртка, жуулбаган жашылча - жемиштер) тазалоодон кийин.
- Таштанды сала турган челекти же пол жууган кебезди кармаганда.
- Үй жандыктарын кармагандан кийин.
- Колуң кан болгондо же организмден чыккан башка суюктуктарды кармаганда (адамдан чыккан керексиз заттар, кусунду ж.б.).
- Жарааттарды таңганда жана оорукчан адамдарды караган мезгилде
- Мурун көндөйүн тазалагандан кийин.

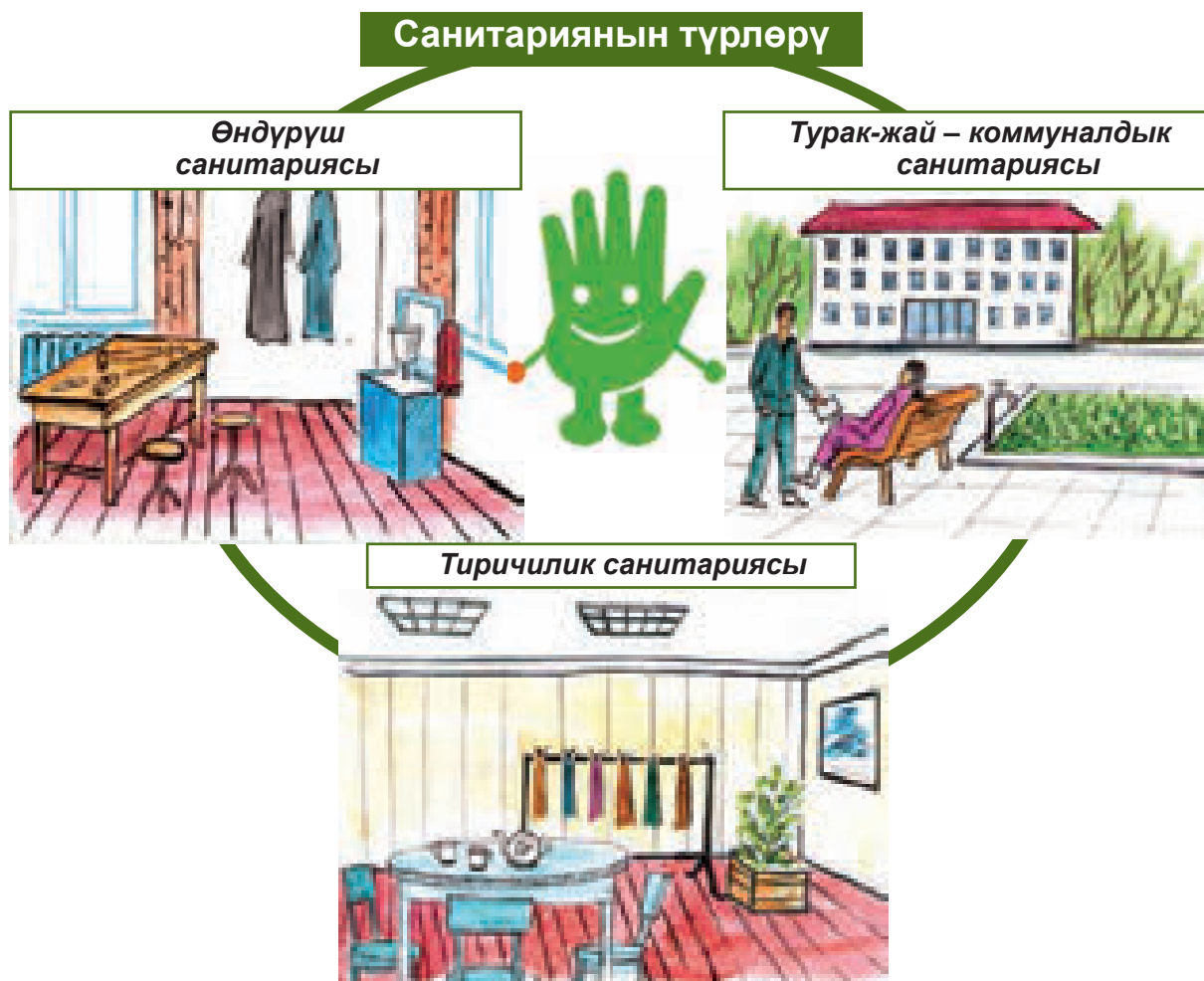




Санитария

Санитария – гигиенанын талаптарын практика жүзүндө ишке ашыруу комплекси. Санитариянын негизги максаты – адамдардын ден соолугун жана бейпилдигин коргоо.

Санитариянын негизги максаты – адамдардын ден соолугун жана бейпилдигин коргоо. Санитария күнүмдүк жашоодо оорулардын тароосуна жолтоо болуп, адамдардын өмүрүн сактоого багытталган. Санитария адамдын жашоо сапатын жогорулатат. Айрыкча үй тиричилиги менен дайыма алектенген адамдардын кооптонуусунун алдын алат.¹



- ♦ **Өндүрүш-санитариясы** – завод жана фабрика, мектеп устанакасында жана тигүү цехтеринде иштеген жумушчуларга зыяндуу өндүрүштүк факторлордун таасир этүүсүн алдын алууга жана азайтууга багытталган иш-чаралар.
- ♦ **Турак-жай – коммуналдык санитариясы** – айыл жана шаар жергесинде калк жашаган аймактардын, турак - жай жана коомдук жайлардын, жатакана, интернаттардын санитардык камсыздоосун жөнгө салган иш-чаралар.
- ♦ **Тиричилик санитариясы** – мектептин кийим алмаштыруучу, эс алуу жана тамактануу жайларда, мектептин өндүрүштүк жана тигүү цехтеринде өздүк гигиенага байланыштуу калктын муктаждыгын камсыз кылат.²

ТАПШЫРМА

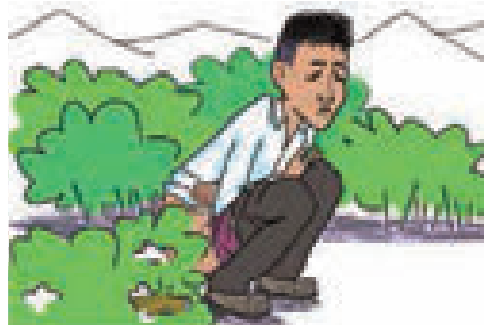
Класста 3 топко бөлүнгүлө. Өз мектебиңерде жана айылыңарда санитариянын кайсы түрлөрү кездешет? Топтор ичинде талкуулап, бүтүн класска доскага жазып, айтып бергиле.



Экскременттерден туура жана коопсуз арылуу

Экскременттерден (заара жана заң) коопсуз арылуу дизентерия жана диареянын таралышына бөгөт коет. Ушул себептен баарысы ажаткананы колдонушу керек. Ажатканага барбай, жолдо же көчөдө эксcrementтерден арылуу бул өтө туура эмес. Ар бир окуучу кыз/бала төмөндөгүлөрдү эске тутуусу зарыл:

- ◆ Ачык жерде заңдаганга болбойт. Дайыма ажаткананы же атайын бөлүнгөн жерди колдонуу керек.
- ◆ Экскременттерден туура, коопсуз арылганда гана оорууга чалдыгуунун саны азаят.
- ◆ Ажаткананы таза кармоосу зарыл.



Бардык мектептерде ажаткананын болуусу шарт. Эгер ал болбосо, жергиликтүү бийлик, жамаат жана ата-энелер мектеп ажатканасын куруп берүүгө милдеттүү.



Ажатканаларды колдонуу

Үйдө жана мектепте кадимки казылган ажатканаларды колдонууну окуучуларга үйрөтүү керек. Окуучу кээ бири ажатканалардын түрүн ажырата албаса, айрымдары эмнеге керектелээрин билишпейт. Ошондуктан атайын убакыт бөлүп, аны кандайча колдоноорун айтып берүү абзел.



Ажатканалардын ар кандай түрлөрү, алардын иштөөсү жана окуучуларга жеткиликтүү экендигине ынануу үчүн атайын маалыматты жергиликтүү органдардан (айылдагы ичүүчү сууну пайдалануучулар коомдук бирикмеси, айылдык ден соолук комитетинен (АДК)) жана эл аралык уюмдардан (**региондордогу ЮНИСЕФтин өкүлчүлүгү**) алса болот.³

Ажаткананы таза кармоо

Таза жана тыкан ажаткананы адамдар көбүрөөк колдонушат. Таза кармоо жумуштарына төмөнкүлөр кирет:

- Полду шыпыруу жана жуу, плиткаларды жана дубалдарды щетка менен тазалоо;
- Таштандыларды чыгаруу;
- Тазоолоочу жана дезинфекциялоочу каражаттарды толуктап туруу;
- Экосантуалеттердин чуңкурларына күл таштоо;
- Кол жуучу самын менен суунун болушун текшерүү жана алмаштыруу;
- Эшиктери жана илмектери бузулбай, бүтүн экендигин текшерүү;
- Ажаткананын айланасын кургак жана таза кармоо жана ага көзөмөл кылуу.



ТАПШЫРМА

Ажаткананын абалын баалоо үчүн төмөндөгү таблицаны толтургула.

Көйгөй	Жакшыртуу жолдору	Качан?	Ким?

Мектепте тазалыкты сактоо

Окуучулар билүүгө милдеттүү:

Биз ичүүчү таза сууну атайын коопсуз жайларда, жерден бийик коюп, мал жандыктарынан алысыраак сактайбыз.



Биз ачык жерде заңдоону колдобойбуз, биз ажатканаларды колдонобуз жана колубузду сөзсүз самындап жууйбуз.³



Биз өзүбүздүн ажатканаларды туура тутунабыз жана дайыма тазалыкта кармайбыз.

Бизде кир суудан жана таштандылардан оолак ойной турган жерибиз бар.

Биз санитардык объектилерди талаптагыдай абалда сактоо үчүн көпчүлүк коомчулукту тартууга аракеттенебиз. Алар жогорудагы жагдайды биз менен бөлүшүүсүнө жана бөлүшбөөсүнө карабастан эмгектенебиз.



Суу, Санитария жана Гигиена (ССГ) мектептен сырткары

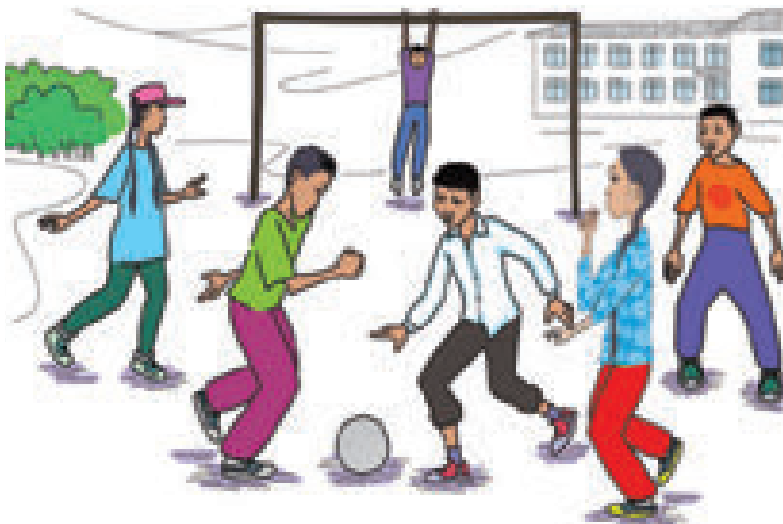
Окуучулар социалдык топтун, коомчулуктун жана үй-бүлөнүн негизги мүчөлөрү болуп эсептелет. Булар мыкты коммуникаторлор катары жашоо тиричилигибизди, ден соолугубузду сактай турган мектептеги алган маалыматтарды коомчулукка таратышат жана жайылтышат.

- ♦ Ооруларды алдын алуу жана азайтуу иш-чаралардын негизинде биздин коом санитария жана гигиена боюнча жакшы түшүнүктөрдү, жүрүм-турумдарды жана тажрыйбаларды өзүнө сиңирүүсү зарыл.

Тарбиячы окуучуларды колдоо

Тарбиячынын ролун аткарган окуучуларды колдоо менен биз алардын дени сак жашоосун жана өзүнө баа берүү сапатын өркүндөтөбүз.

Ал үчүн окуучуларга туура, так маалымат беребиз жана берилген материалдарды элге түшүнүктүү, кызыктуу жана пайдалуу таратып жаткандыгын көзөмөлгө алабыз.³



ОГОРОДДОРДО СУГАТ СУУНУ САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУНУН НЕГИЗДЕРИ

Жаңы сөздөр

СПА (АВП)	–Суу Пайдалануучулар Ассоциациясы – бул айылдардагы фермерлерди суу менен камсыз кылуу үчүн түзүлгөн коомдук бирикме.
СЧББ	–Суу чарбаларын бассейндик башкаруу, бул – облустардын деңгээлинде сууну башкарган мамлекеттик структура.
СЧРБ	–Суу чарбаларын райондук башкаруу бул – райондук деңгээлдеги сууну башкаруунун райондук структурасы.
ЖӨӨБ	–Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу.
СПА КО	–Облустук жана райондук деңгээлде СПАны колдоо жана өнүктүрүү бөлүмү.
ИКТ	–СПАнын ирригациялык кызматы үчүн төлөм.
Жаратылыш ресурстары	–бул-адамдын коомдо жашоосу жана ал чарбалык иштерине пайдалануусу үчүн зарыл табигый ресурстар.
Табигый маанилүү ресурстар	–бул- жер, суу, жайыт, токой, жаратылыш чөйрөсү, көмүр, баалуу кендер ж.б..
Ресурс	–бул-жаратылыш байлыктары, каражаттардын булактары, акча, капитал, технологиялар, колдонулуучу ыкмалар, иш аракеттер жана башкалар.
Стратегиялык ресурс	–Суу. Ал - адамдардын жыргалчылыгы үчүн, өлкөнүн өнүгүшүнө жана адамзаттын эң маанилүү көйгөйлөрүн чечүүдө эң баалуу ресурс.
ТСС	–Тамчылатып сугаруу системасы, өсүмдүктөрдү тамчылатып сугаруу үчүн керектелүүчү бардык жабдыктар, каражаттар.

Глобалдуу суу чөлкөмү жана алардын айлануу циклдери

Суусуз жердеги бардык тирүү организмдердин жашоосу мүмкүн эмес. Биздин планетанын бетинин 75% океандар жана деңиздер ээлейт. Алар суу запасынын бардык көлөмүнүн 97,5% түзөт. Бирок ал туздуу суу аны ичүүгө, сугатка жарабайт. Катуу суу – кар, мөңгү, кургак жер аянтынын 20% ээлейт, ал жалпы суунун 25% көлөмүн түзөт. Мөңгүлөр, карлар же терең жер алдындагы таза суулар адамдар тарабынан, өнөр жай жана айыл чарба максаттарына пайдаланылат, алардын көлөмү чектелүү.

Калктын санынын көбөйүшүнө, климаттын ысышына байланыштуу таза сууга болгон талап өсүүдө, ошондуктан сууну үнөмдүү пайдалануу өтө маанилүү.

Жаратылышта суу туруктуу айланма мүнөзгө ээ жана ал – суунун айлануу цикли деп аталат.



Жаан-чачындардын болушу, суунун бууга айланышы, жер бетиндеги суу агымы, ошондой эле өсүмдүктөр, жаныбарлар жана адамдар тарабынан дайыма чыгарылып турган суулар, башкача айтканда ааламда журуп турган суунун айлануу цикли деңиз-океандар жана жер алдындагы суулар менен камсыздалып турат.

► ЭСКЕРТҮҮ:

Бул сабактагы маалыматтар төмөнкү колдонмодон алынды:

«Основы орошения сельскохозяйственных культур».

Лидия Плюсс, Паязидин Жоошов, Э. Текбаев, Бишкек-2012 г.

Дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы суу ресурстарынын көйгөйлөрү

Суу стратегиялык ресурс болуп саналууда. Климаттын өзгөрүшү менен суу коопсуздугу деген жаңы термин пайда болду. Ичүүгө суунун жетишсиздигинен улам дүйнөдө 20 миллион адам үйлөрүн таштап кетип жатышат. **БУУнун маалыматтары боюнча 43 өлкөдө 700 миллионго жакын адам суу жетишсиз** болгон шарттарда жашап жатышат. Эгерде бүгүнкү күндө дүйнөдөгү эң ири көйгөйлөрдүн бири - энергетикалык коопсуздук эсептелсе, эми болсо климаттын өзгөрүүсү менен - суу коопсуздугу биринчи планга чыгып олтурат.

Эксперттердин эсептөөсү боюнча жакынкы келечекте дүйнөнүн көптөгөн аймактарында, негизинен Африкада, Жакынкы жана Орто чыгышта, Борбордук Азияда суу жетишсиз болот.

Климаттын өзгөрүшү

Акыркы 50 жыл ичинде Кыргызстанда абанын температурасы 0,3-1,2°C-га жогорулады. Келечекте температуранын дагы көтөрүлүшү климаттын кургакчыл болушун күчөтүүсү күтүлөт.

Кыргызстандагы суу. Кыргызстан суу ресурстарынын запасы боюнча Орто-Азияда 2-орунда турат. Кыргызстандын бийик тоолорунан көп сандаган булактар суулар агып түшөт, өлкөнүн аймагынын 4,2% мөңгүнүн аянттары ээлейт, 5237ден көбүрөөк мөңгү массиви бар. Мөңгүлөр биз иче турган таза суунун, дарыялардын бай булагы болуп саналат. Мөңгүлөр таза суунун запасынын көлөмү 650 куб. км деп бааланат, ал эми көлдөрдө 1745 куб.км-ге барабар. Кыргызстандын дарыя суу ресурстарынын сапаты жакшы.

Республикадагы суу ресурсунун 94-96% сугатка жана айыл чарбасына пайдаланылат. Суугат жеринин аянты **1,1 млн. га. 1 га сугат жер** аянтын сугарууга Республика боюнча орточо **6500-8000 м³ сугат суусу** сарпталат. Кыргызстанда сууну пайдалануунун көлөмүнүн өсүшүнөн CO₂ газынын концентрациясы жогорулоодо жана кайтарымсыз ири, жоготуулардан, ааламда климаттын өзгөрүлүшүнөн, өндүрүштүк зыяндуу калдыктардын атмосферага таркашынан улам суунун тартыштыгы сезилип жатат. Кийинки 30 жылдын ичинде эле мөңгүлөрдүн аянты 15%ке азайган. Мөңгүлөрдүн эришинин күчөп барышы 2100-жылга карата дарыялардагы суунун жалпы көлөмүн 2 эседен ашык азайтышы мүмкүн, бул энергетика жана айыл чарба үчүн олуттуу көйгөйдү жаратат.

Суунун запасынын азайышына климаттык факторлордон башка да - суу ресурстарын натыйжасыз башкарууда да өз таасирин тийгизүүдө. Кийинки жылдары сугат суунун жетишсиздигинин өсүшү ар кандай деңгээлдеги чыр-чатактардын чыгышына алып келүүдө.

Суу боюнча коңшулаш өлкөлөр, аймактар, райондор, айылдар ортосунда да талаш-тартыштар бар.

Жергиликтүү деңгээлде б.а айылдарда сугат суунун тартыштыгынын негизги себептери төмөнкүлөр:

- Дренаждык система менен эң төмөн камсыз болгону - бул жалпы сугат зонасынын 20% түзөт.
- Сууну бирдей ченемде бөлүштүрүлбөгөндүгү: каналдын башындагылар сууга карк болушат, ал эми аяк жагындагылар сууга зар болушат.
- Көпчүлүк СПАларда суунун эсеби жүргүзүлбөйт, анын себебинен СПАнын мураптары менен жеке фермерлердин ортосунда ар кандай чыр-чатактар болот.
- Фермерлер, тамчылатып сугаруу, кыска жөөк менен сугаруу жүргүзүп, жөөк аттатып сугаруу сыяктуу сугаттын суу үнөмдөөчү технологиясын билишпейт жана пайдаланышпайт, сугаруунун режимин сакташпайт (мөөнөтү, нормасы жана айыл чарба өсүмдүктөрүнө суу коюнун убакыт ченеми).
- Сугат сууну бөлүштүрүү системасынын техникалык абалынын начардыгынан, жабдыктарынын эскилигинен улам сугат суунун коромжуга учурашы.



Көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору

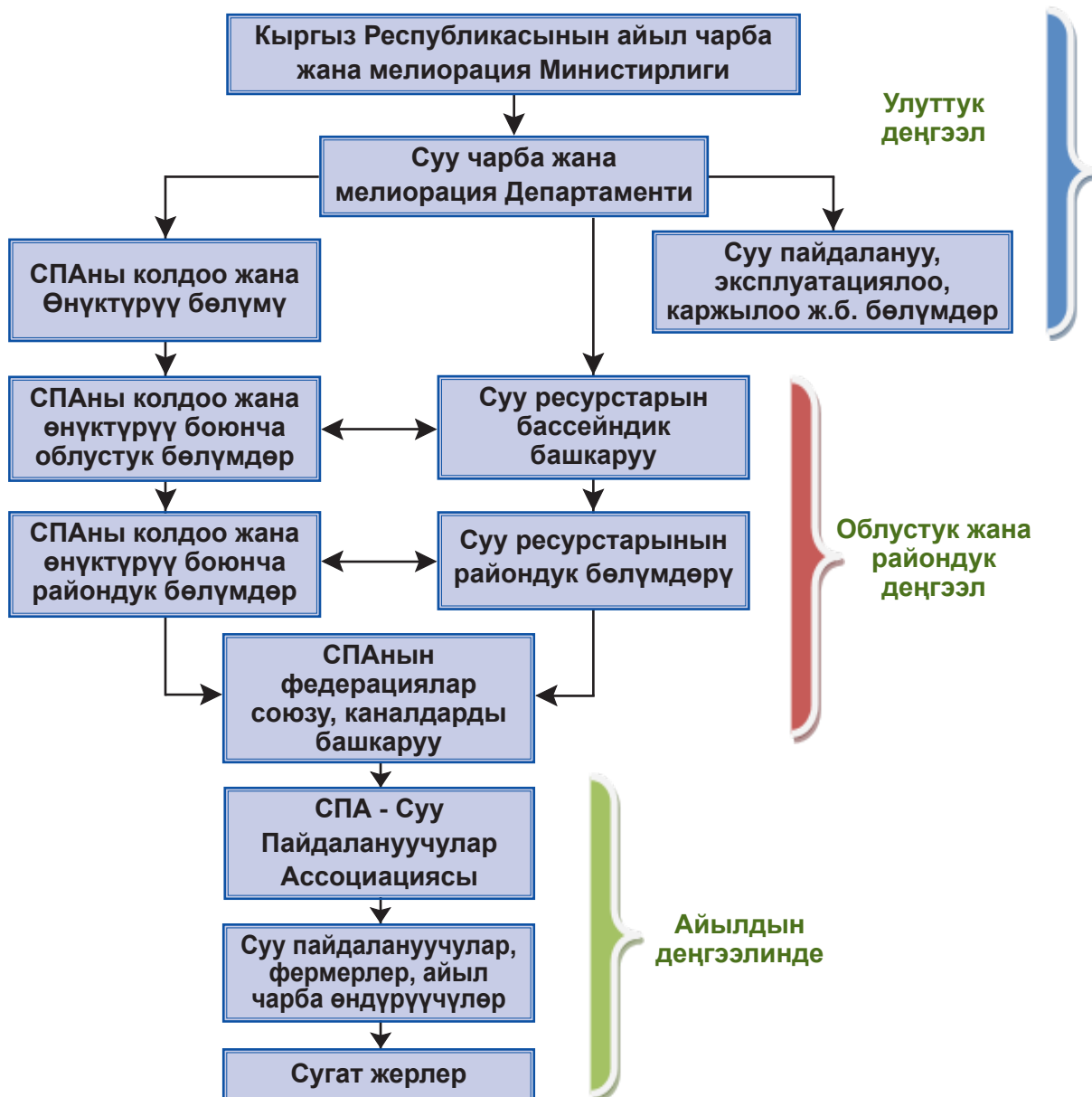
Суу ресурстарын башкарууну жакшыртуунун негизги чаралары болуп:

- ♦ Суу пайдалануучулар Ассоциациясынын (СПА) ишин жакшыртуу, чечим чыгарууда аял менен эркектин бирдей санда катышуусун эске алуу менен;
- ♦ Сугат тармактарын куруу, ремонттоо жана тазалоо.
- ♦ СПАлардын жана фермерлердин ортосунда конфликт жаралбашы үчүн СПАларды суу ченегич жабдыктар менен камсыз кылуу.
- ♦ Суу ресурстарын натыйжалуу бөлүштүрүү жана пайдалануу, суунун эсебин жүргүзүү ыкмалары боюнча СПАнын адистеринин потенциалын жогорулатуу.
- ♦ Бардык СПАларда ирригация кызматы үчүн төлөмдү фермерлердин пайдаланган суунун көлөмүнө жараша жүргүзүү.
- ♦ Түрдүү суу сактоочу ыкмаларды колдонуу менен, талааларда сугат сууну мүмкүн болушунча сарамжал пайдаланууга жетишүү.

Кыргызстандагы сууну башкаруу жана бөлүштүрүү системасы

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында суу фондун башкаруунун көп тепкичтүү тармактык системасы пайдаланылат. Ошондон улам сууга байланыштуу кызматтар жана жоопкерчилик ар башка министрликтерге жана ведомстволорго бөлүнүп коюлган:

Төмөндөгү схемада сугат сууну жөнгө салуу структурасы берилген.



СПА – Суу Пайдалануучулар Ассоциациясы

СПА – фермерлерге жана дыйкандарга алардын сууга болгон керектөөсүнө жардам суу берүүнү уюштурат.

СПАнын структурасы



Аялдар менен эркектер бардык деңгээлдерде катышат.



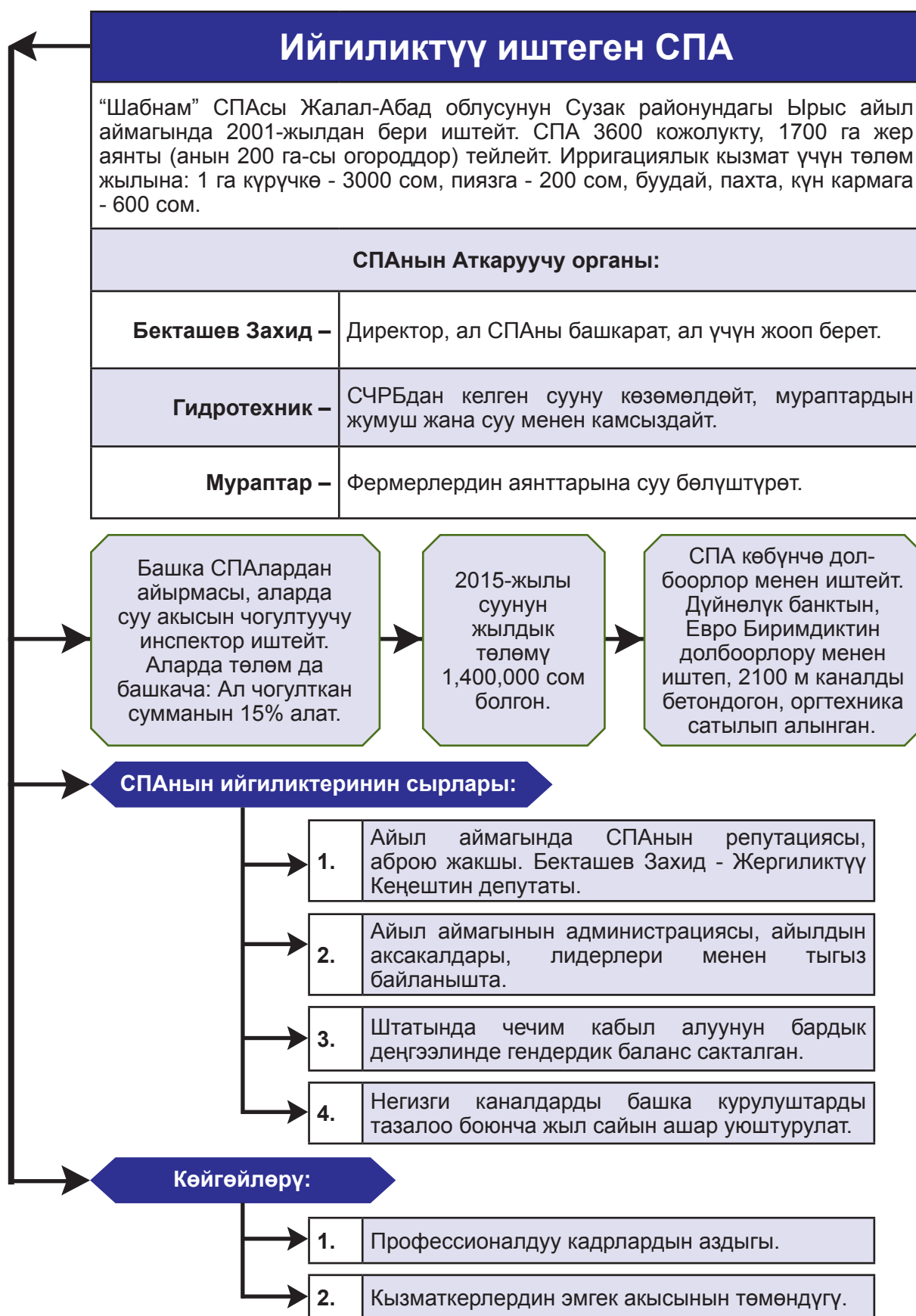
Ким СПАга мүчө боло алат:

СПА тейлеген аймакта жашаган, 3 жылдан жогорку мөөнөттө пайдаланууга укуктуу жер участогу бар, аял жана эркек адам СПАга мүчө боло алат.

СПАнын органдары		Функциалары жана милдеттери
Ассоциациянын башкаруу органы	Жалпы чогулуш/ өкүлдөр чогулушу	СПАнын Уставын иштеп чыгууга, иш чараларын пландаштыруу процессине катышат, отчетторду жана бухгалтердик баланстарды, жылдык бюджетти бекитет. СПАнын кеңешинин өкүлдөрү менен текшерүү комиссиясын шайлоонун эрежелерин иштеп чыгат.
	Аймактык өкүлдөр	Айылдын ар бир аймагынан аймактык өкүлдөр тандалып алынат. Бул өкүлдөр жылдык бюджеттерди отчетторду жана баланстарды иш пландарын, мүчө болуунун эрежелерин, мүчөлүк акынын, штрафтардын көлөмүн бекитүүгө катышат.
	СПАнын Кеңеши	Кеңештин курамы 5 кишиден кем болбойт. Кеңеш СПАнын Аткаруу органынын ишмердүүлүгүнө жалпы көзөмөл жүргүзөт.
	Конфликтерди чечүү боюнча комиссия	Комиссия курамы 3-5 кишиден турат. СПАнын бардык деңгээлдеринде жаралган конфликтердин, жаңжалдардын чечилишин жөнгө салат.
	Текшерүү комиссиясы	СПАнын жана анын төрагасынын каржылык жана экономикалык ишмердүүлүгүнө көзөмөл жүргүзөт.
Аткаруу орган	СПАнын диретору	Уставка ылайык СПАнын ишмердүүлүгүн башкарат.
	Бухгалтер жана кассир	СПАнын ишмердүүлүгүнүн каржылык эсебин жүргүзөт.
	Инженер	Берилген суунун көлөмүн, мураптар бөлүштүргөн суунун эсебин алат, директор жана суу пайдалануучулар менен биргеликте айылга суу берүүнүн графигин иштеп чыгат.
	Мураптар	Фермерлердин эгин талааларына суу бөлүштүрөт.
	Суу пайдалануучулар	Өздөрүнүн участкаларында сууну туура жана сарамжалдуу пайдаланууга жана суу акысын өз убагында төлөөгө жооптуу.

Айылдарда суу берүү схемасы

Биздин огороддорго суу кайдан келет? Сугаттын техникалык системасы **суу булактарынан** (дарыя же суу сактагыч), **магистралдык жана бөлүштүрүүчү каналдар системасынан** турат. Алар аркылуу айылга, фермерлерге, сугат арыктарына суу жеткирилип турат.

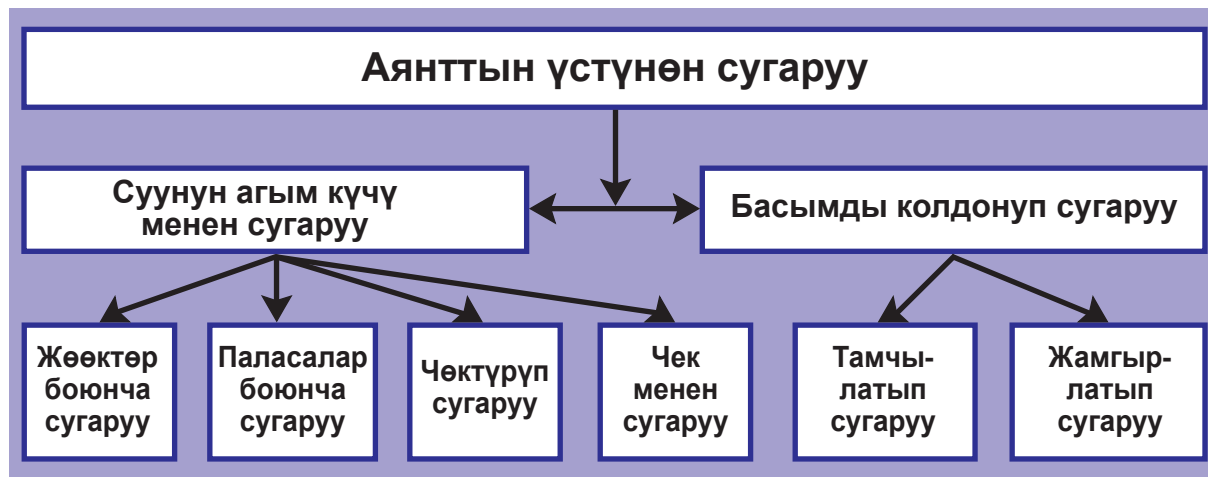


Сугаруунун ыкмалары

Сугаруунун ар кандай ыкмалары бар:

- Жөөктөр аркылуу;
- Жамгырлатып;
- Тамчылатып;
- Майда жамгырлатып;
- Кыртышты алдынан нымдап же топурак алдынан сугаруу;
- Чөктүрүп сугаруу.

Кыргызстанда сугат жерлеринен 90% үстүнөн же болбосо жөөк аркылуу суугаруу ыкмасы жүргүзүлөт.



ЖАМГЫРЛАТЫП СУГАРУУ – бул - атайын жамгырлатуучу аппарат менен басым аркылуу аянтка суу чачыратып, б.а. суунун тамчылары өсүмдүктөр турган аянтка жамгыр түрүндө себилет.

Бул энергия көп сарпталуучу ыкма жана ал материалдык мүмкүнчүлүгү бар фермерлердин аянттарына колдонулат. Ошондой эле ал көбүнчө үйдөгү огороддорго, газондорго жана санаторияларда колдонулат.



АЯНТКА СУУНУ ЖАЙЫЛТЫП БАСТЫРЫП СУГАРУУ – бул сугаттын эң байыркы ыкмасы болуп саналат. Ал айрым өсүмдүк аянттарына колдонулуучу ыкма. Ошондой эле, бул ыкма аянтты туздан арылтып, жууйт, күрүч аянттарына колдонулат.

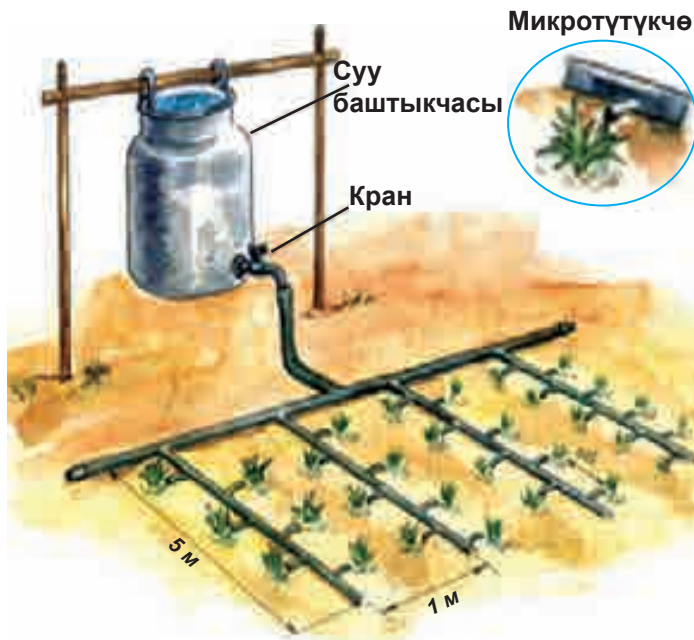
ЖӨӨК АРКЫЛУУ СУГАРУУ – бул Кыргызстанда кеңири жайылган сугат ыкмасы, ошондой эле түшүмгө пайдалуу технология. Албетте ал ыкма фермерлерге жаңылык эмес, бирок аны дагы өркүндөтсө болот.



Тамчылатып сугаруу

Тамчылатып суугаруу – мында атайын суу жүгүрүүчү түтүкчөлөр аркылуу өсүмдүккө суу үзгүлтүксүз берилип турат.

Сугаттын тамчылатып сугаруу ыкмасы сугат суунун жетишсиз болгон жерлеринде, жантайыңкы, тегиз эмес жана адырлуу, кайракы участкаларда, ошондой эле топуракта кум-шагыл аралашкан аянттарга колдонулат. Мындай аянттарга сугаттын башка (жөөк менен, жамгырлатып сугаруу) ыкмаларын колдонуу натыйжасыз болот.



Бул система өсүмдүктүн кайсыл түрүнө колдонулат?

- ♦ Багбанчылыкта: өрүк, алма, шабдаалы, гиларс, жүзүм ж.б.
- ♦ Ачык аянттагы жашылча өстүрүүдө: помидорго, болгар калемпирине, бадыранга, кулпунайга, дарбызга, коонго ж.б. жогорку түшүм берүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүнө
- ♦ Күнөсканаларда өстүрүлгөн жашылчаларга.

Кыргызстанда тамчылатып сугаруу системасын колдонуу практикасы



Питомник. Баткен облусу



Бак. Ысык-Көл облусу



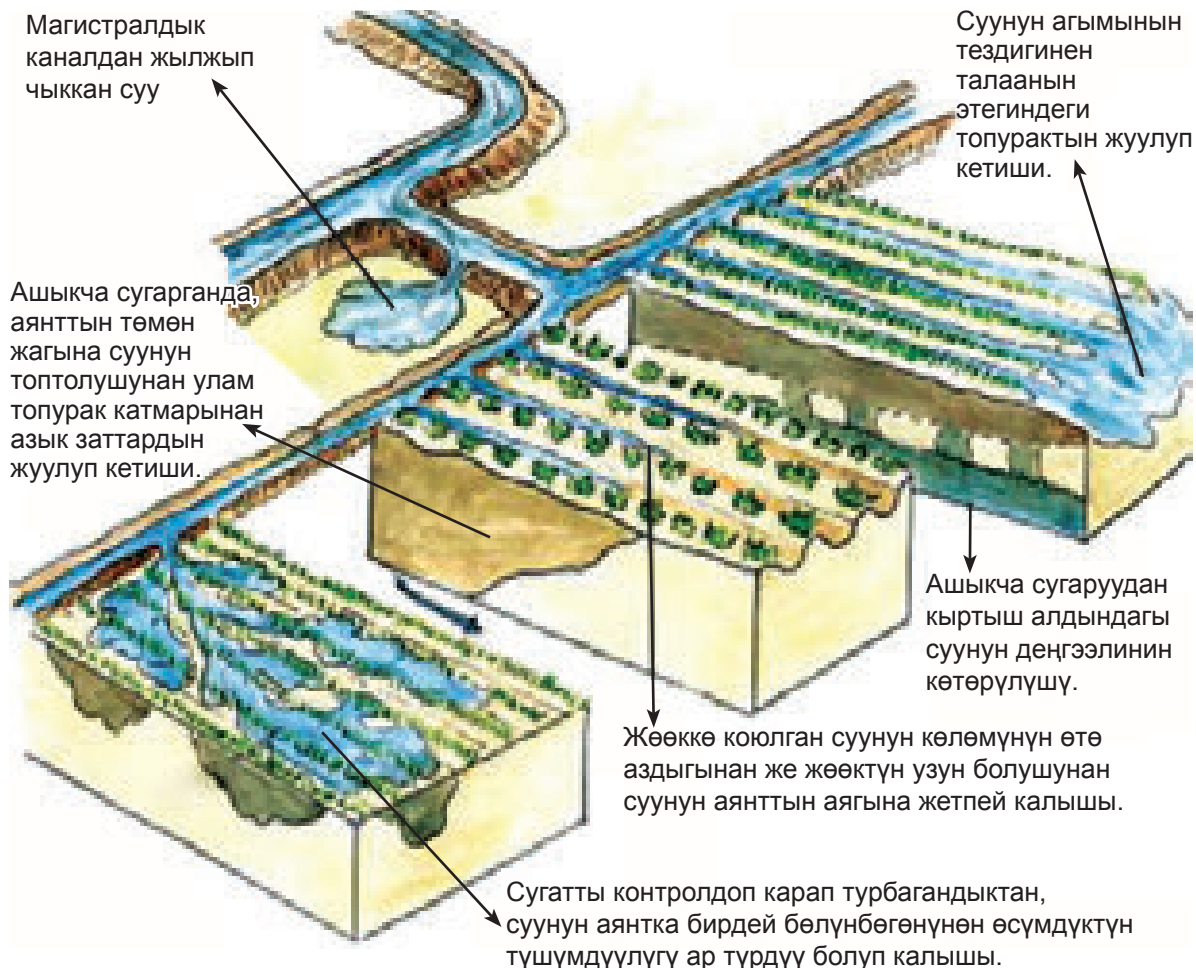
Тамчылатып сугаруу системасын берүүчүлөрдүн даректери

№	Уюм	Дареги	Телефон номери
1	“Агро Базар” Айыл чарба сервистик кооперативи – Тарбизоглы Ильгиз	Ош.ш. Ленин көчөсү №428	077311-95-29
2	“Капля плюс” Айыл чарба сервистик кооперативи – Жоошов Паязидин	Бишкек ш. Чүй. Ак-Босого 55/21	055532-44-60 070532-44-60
3	Жалал-Абад Айылдык Консультациялык кызматы – Осмонов Нургазы	Жалал-Абад ш. Курманбек көч. 10	077087-01-02 03722 5-09-11
4	Кушбак Абдраимов	Ош шаары	0553 00 65 96
5	Рахманберди Бурханов	Ош шаары	0550 28 60 62

Туура эмес сугаруудан улам келип чыккан жоготуулар

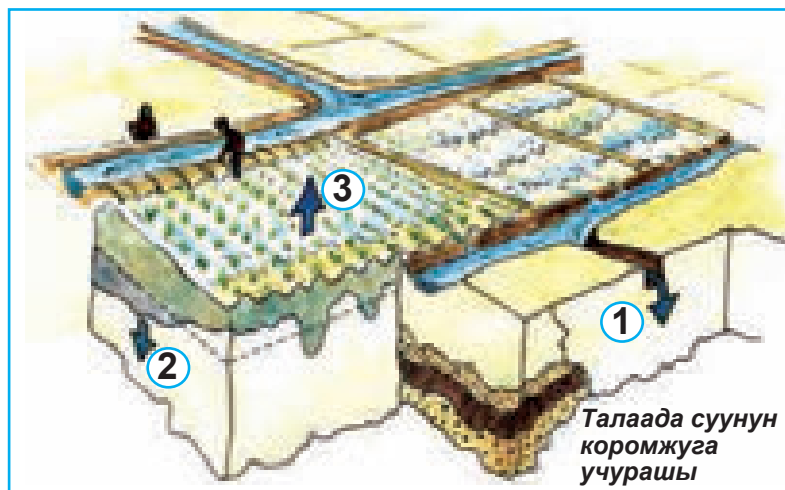
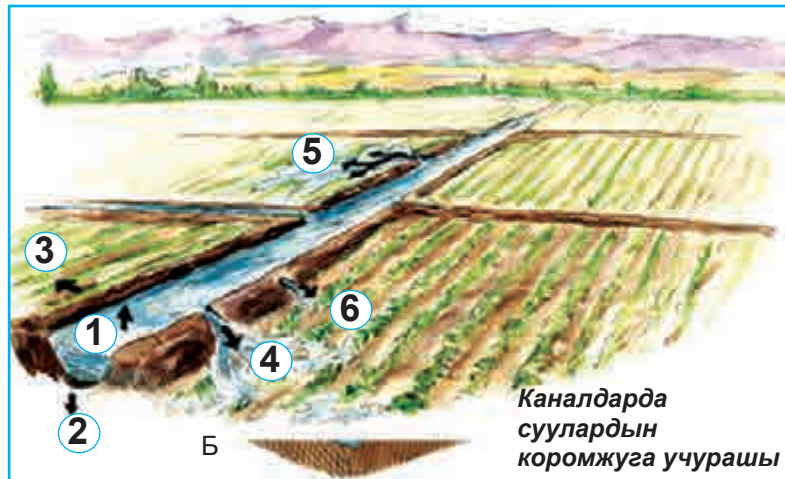
Сугарууда көп учурда катачылыкка жол берилет, фермерлер суу берүүнүн керектүү нормасын сакташпайт, сугаруунун мөөнөтүн жакшы билишпейт. Мындагы катачылыктар эмнелерге алып келет?

1.	Топуракта туздун ашыкча болушун жаратат. Тегиз аянттарда тез-тез жана ашыкча сугаруу, жер алдындагы суунун деңгээлин көбөйтүүгө алып келет жана топурактын экинчи ирет туздалышын жаратат.
2.	Жантайыңкы жерлерди тез-тез сугаруу кыртыштын үстүнкү катмарын жууп, кыртышты эрозияга учуратат.
3.	Ашыкча сугаруу сууну пайдасыз чыгымдайт.
4.	Ашыкча сугаруу аянттагы керектүү азык заттардын, жер семирткичтердин курамын азайтып, топурактын күрдүүлүгүн төмөндөтөт.
5.	Жамгырлатып сугаруу же аянтты биротоло сууга бастыруу кыртышты катырып, топурактын үстүнкү катмарынын структурасын начарлатат, катуу кесек топурак пайда кылып, суунун сиңимдүүлүгүн азайтат.
6.	Өсүмдүктүн илдеттерин көбөйтөт-ашыкча сугаруудан өсүмдүктүн тамырына зыян келет, андан улам илдеттердин көбөйүшүнө ыңгайлуу шарт түзүлөт.
7.	Аз сугаруу өсүмдүктүн өсүп-өнүгүшүн, түшүмдүүлүгүн төмөндөтөт жана ар кандай илдеттерге, ооруларга чалдыгуусун арттырат.



Суунун коромжуга учурашы

Каналдардан фермерлердин аянттарына чейинки аралыктарда суунун 30% коромжуга учурайт. Анын себеби - каналдардын ремонттолбогондугу, акыр-чикирлер менен толгону жана суунун топурак арык каналдар менен агышы. Суунун коромжусу ашыкча сугарууда да орун алат. Мындай учурларда суунун көп бөлүгү жерге сиңип кетет. Аянттарда сууну жоготуу аянтка жиберилген суунун 50%ке чейин болушу да мүмкүн.



Сугаттын факторлору

Сугаруунун нормасы, мөөнөтү жана интенсивдүүлүгү а климат, суу жана кыртыш сыяктуу факторлордон көз каранды

1. Климат.

Бул температура, жаан-чачын, абанын нымдуулугу, шамал сыяктуу негизги факторлор. Булар айыл чарба өсүмдүүдүктөрүнүн сууга болгон керектөөсүнө, андан улам сугатка таасирин тийгизет. Белгилүү бир климаттык шарттарда айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түрүнүн өсүшүнө шарт түзөт.

Температура. Ысык күндөрү адам суюктукту көп ичет, анткени ал көп тердеп, организиминен көп суу чыгарат. Ошондой эле, өсүмдүктөр да жогорку температурада өзүнөн сууну көп болуп чыгарып сууга болгон керектөөсү артат.

Атмосфердик жаан-чачындар. Топурактагы нымдуулуктун аздыгы өсүмдүктү сугаруунун негизги себеби болуп саналат. Айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн бир жылда 400 мм (4000 м³/га) орточо жаан-чачын керек, бул жыл боюнча эмес, өсүмдүктүн өсүү мезгили (вегетация мезгили) ичинде.

Абанын нымдуулугу. Абанын нымдуулугу шамал канчалык деңгээлде сууну өзүнө тартып ала тургандыгын аныктайт. Бул сууну жоготуунун чоң себепкери. Эгерде абанын нымдуулугу канчалык төмөн болсо суу ошончолук бууга көп айланып кетет.

Шамал. Шамал канчалык катуу болсо. Абанын нымдуулугу ошончолук төмөн болот, аба жана топурак кургак болуп, өсүмдүктүн сууга керектөөсү артат.

Суунун керектелишине шамалдын тийгизген таасири



Алынды: Helen Vukusin et al.: Production without destruction. Natural Farming Network ZW

2. Сугаттын кыртыштык факторлору. Кыртыштын (топурак) курамына, структурасына жана башка касиеттерине жараша ал бир канча типтерге бөлүнөт (катуу, ири кумдуу жер, жумшак кумдуу жер, чопо аралашкан кумдуу, чополуу жер, кара топурак), ошого жараша сугаруунун нормалары аныкталат.

3. Айыл чарба өсүмдүктөрү да суугаруунун факторлору болуп саналат. Алардын өсүшүнүн фазасына жараша сууга болгон керектөөсү аныкталат. Башкача айтканда, айыл чарба өсүмдүгүнүн суу талап кылган бөлүктөрү тамыр системасы, өсүү фазасы, жалбырактар аркылуу жана топурактан нымдын бууга айланып чыгып кетиши. Булар ар түрдүү өсүмдүктөрдө ар башкача болуп, алардын сууга керектөөсүн аныктап турат.



Транспирация (суунун бууланышы): Өсүмдүктүн жашоосу жана өсүшү үчүн анын тамыры топурактан сууну соруп алат, бул суу өсүмдүктүн сабактары жана жалбырактары аркылуу бууга айланып, атмосферага чыгып кетет. Бул процесс транспирация (өсүмдүктүн жалбырактары аркылуу суунун бууга айланышы) деп аталат. Бул процесс негизинен күндүзү жүрөт.

Эвапорация: Ачык турган суу үстүнөн күн бою суунун бууга айланышы. Ушундай эле кыртыш бетиндеги нымдуулук - суу, күндүзү бууга айланып турат. Бул процесс эвапорация (кыртыштын бетиндеги нымдуулуктун бууга айланышы) деп аталат.

Эвапотранспирация: Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн сууну керектөөсү - транспирация жана эвапорация суммасынан турат. Бул *эвапотранспирация* деп аталат.

Өсүмдүктөрдү суугаруунун мөөнөттөрүн аныктоонун жөнөкөй ыкмалары

Сугаттын мөөнөттөрүн бөлүштүрүү сугаттын нормаларын пайдалануу сыяктуу эле эң маанилүү: өсүмдүккө канча суу берүүнү билүү бул бир жагы, экинчиси качан суугаруу керектигин билүү да зарыл. Аянттарды сугаруунун мөөнөттөрүн аныктоонун төмөндөгү жөнөкөй ыкмаларын сунуш кылабыз.

Өсүмдүктүн физиологиялык абалынын белгилери боюнча аныктоо ыкмасы.

Өсүмдүктүн жалбырактарын кармап көрүү ыкмасы

Өсүмдүктүн жалбырактарынын нымдуулугун аны колубуз менен кармап көрүп аныктоого болот. Эгерде жалбырактар ийилчек келбей катуу болуп ток жашыл болсо жана ийгенибизде анын катуулугунан тырс деген үн чыкса демек өсүмдүктү суугаруу талап кылынбайт. Эгерде жалбырактардын чет айланалары аз-аздан соолуй баштаса, анда эки үч күн узатпай өсүмдүктү сугаруу зарыл.

- ♦ Жалбырактардын соолуй баштаганы жалбырак пластинкасынын ортосундагы тарамыштарга чейин жетсе, түсү бозоро баштаса, анда 1 күндөн кийин сугаруу зарыл.
- ♦ Эгер соолуган жалбырактар ийилип, саландап калышса тез арада сугаруу керек.
- ♦ Өсүмдүктүн жалбырактары биротоло кургап баратса, анын “Сууга өтө чаңкаандыгын” белгиси, мындай учурда тезинен сугарганга карабай түшүмдүн 15-30%ын жоготууга учурайт. Демек топуракты эч убакта кургатып койбоо керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн ыкмада эрте менен саат 6-7ден 9-10 чейин же кечкурун саат 17-18ден 20-21ге чейин жүргүзүүнү эстен чыгарбоо керек. Мындан сырткары июль-август айларынын күндүзгү убактысында өсүмдүктүн жогорку суунун бууланышы (транспирациясы) жүрүп, убактылуу жалбырактардын соолушу күтүлүшүн эске алуу керек.

Топурактын ийилгичтигин аныктоо ыкмасы

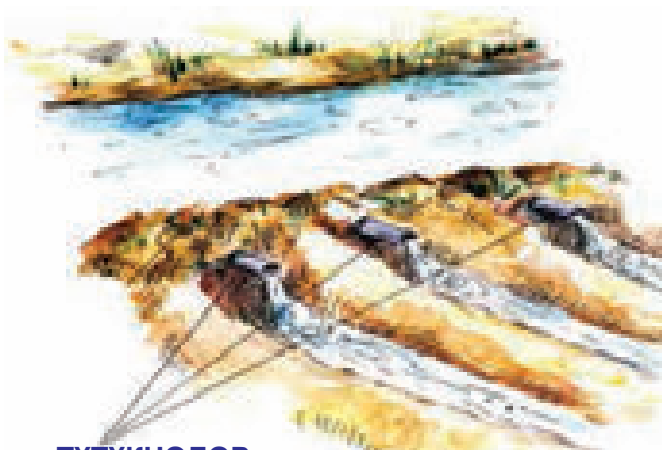
- 1) 20-30 см топурактын теренинен бир ууч топуракты колго алып, аны колу менен сыгып, 1 метр бийиктиктен жерге таштайт. Эгерде жерге ташталган топурак чачырап бөлүнүп кетпесе, демек ал сугарууну талап кылбайт. Ал эми бир ууч топурак жерге ташталганда майда бөлүкчөлөргө чачырап бөлүнүп кетсе, анда кезектеги сугатты жүргүзүү керек.
- 2) Топуракты колго алып, аны 3 мм диаметринде тегерек жипчедей созобуз, эгер ошол созулган 1-2 мм болуп жипче үзүлбөсө, анда кыртышта суунун жетишээрлик санда экендигин көрсөтөт жана сугаруу керек эмес. Ал эми ошол созмо өтө майда жипче созулбай майдаланып, бөлүнүп кетсе, анда кезектеги сугатты жүргүзүү зарылдыгын көрсөтөт.



Колдогу жөнөкөй каражаттарды пайдаланып, огороддорду сугатты жакшыртуу

Талааларда жана огороддордо сугат сууну жоготуунун азайтуу үчүн колдо болгон жөнөкөй каражаттарды колдонсок болот.

Полимердик трубалар. Ал үчүн диаметри 15-60 мм, узундугу 50-60 см болгон полимер турбасын алабыз. Полимер трубаларды жөөктөрдүн башына чакан дамбача кылып орнотобуз. Трубка жөөктүн түбүнөн 2 см бийикте, ал эми аккан суудан 3-5 см төмөн орнотулат. Суу трубалардын чекелеринен жылжып чыгып кетпеси үчүн дамбачалардын үстү топурак менен жабылат жана тапталып, бекемделет.

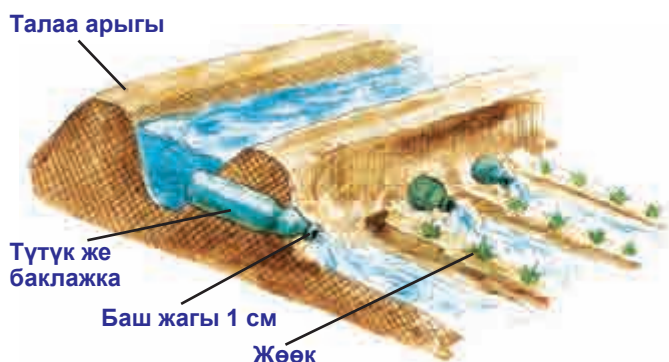


ТҮТҮКЧӨЛӨР



БАКЛАЖКАЛАР

Пластикалык бутылкалар (баклажка). Минералдык суу куюлаган оозунун диаметри 20мм, суу өткөрүмдүүлүгү 0,15 л/с - болгон баклажаны колдонуп суу сугарса да болот. Жөөктүн башына аны орнотуу полимердик трубаны жайгаштыргандай эле болот. Бирок баклажканын узундугу жөөктүн дамбасынан кыйла кыска. Ошондуктан 2 баклажканы пайдаланып, биринин түбүн кесип, экинчи баклажканын кесилгенин түбүнө кураштырат, алардын узундугу 55 см болот да, жооктун дамбасынын узунуна туура келет. Баклажканы колдонуп суу өткөрүп сугаруу алда канча арзан.



ПЛЕНКА

Полиэтилен пленканы узун-туурасын 50-50 см кылып кесип алып, аны жөөктүн дамбасына жаткырып, пайдаланса да болот.

Температура улам жогорулап, кургакчыл климат болуп жаткандыктан сугатка, сууну үнөмдөө, жаны технологияларды колдонуу убактысы келип жетти.

Сугаруунун сууну үнөмдөөчү ыкмалары - талааларда сугат сууну тегиз, үнөмдүү, эффективдүү пайдаланууга мүмкүндүк жаратат. Мындан улам сугатта сууну нормасы, топурактын асылдуу сакталып, түшүмдүүлүк жогорулайт. Суу тартыш болгон аянттарда, ал турсун сугат суусу болбогон жерде да атайын ыңгайлашкан аз каражат сарпталуучу эффективдүү технологияларды колдонсо болот.

Ачык аянттарда сугат сууну үнөмдөө ыкмалары:

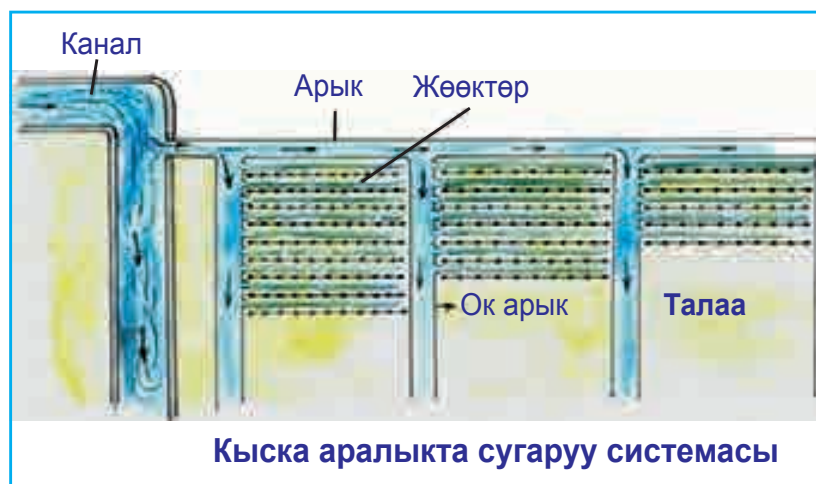
- ◆ Кыска жөөктөр менен сугаруу;
- ◆ Жөөк аттатып сугаруу;
- ◆ Өзгөрмө агым менен сугаруу;
- ◆ Импульстук сугаруу;
- ◆ “Шербет суу” менен сугаруу;
- ◆ Контурдук сугаруу.

Кыска жөөктөр менен сугаруу

Айрым фермерлер өзүнүн убактысын көп коротпоо максатта сугатта узун жөөктөрдү (200-700 м) пайдаланышат. Узун жөөктөр аркылуу сугарууда жөөктүн башталыш тарабынан ашыкча суу ичип, жөөктүн этегине суу жакшы жетпей калат. Ошондуктан жантайыңкы жердин шартына жараша кыска жөөктөр менен сугарылат. Бул өзгөчө жеңил топурактуу аянтка туура болот.

Пайдалуулугу:

Сугат аянты кыйла тез жана сапаттуу, бир кылка сугарылат, убакыт, суу үнөмдөлөт. Бул ыкмада эмгек да аз жумшалат, жөөк боюнча топурактагы нымдуулук бирдей болот.



Кыска жөөктөрдү колдонуу боюнча фермерлердин практикасы:

Фермер А. Касымовдун 0,5 га пахта аянты бар. Мурда аянты адаттагыдай узундугу 640 м, жөөктөрдүн узундугу 160 м сугарып жүргөн. Суунун чыгымы 1 га аянтка 5184 м³ болгон. 2012-жылы ал аянтты кыска жөөктөр менен (узундугу 80 м) сугарууну колдонгон. Мында 1 га аянтка алганда суунун чыгымы 3456 м³/га түзгөн. Ал эми ушул ыкмада пахтасынын түшүмдүүлүгү, узун жөөктөр менен сугарып жүргөн жылга салыштырмалуу 20%ке көтөрүлгөн.

Кыска жөөктөрдү пайдалануу боюнча фермердин байкоосу жана ой- пикири:

- ◆ Топуракта нымдуулук жөөктөрдө тегиз болот.
- ◆ Топурактын азыктуу катмары аз жуулат.
- ◆ Суу үнөмдөлөт жана убакыт аз сарпталат, түшүмдүүлүк жогорулайт.



Жөөк аттатып сугаруу ыкмасы

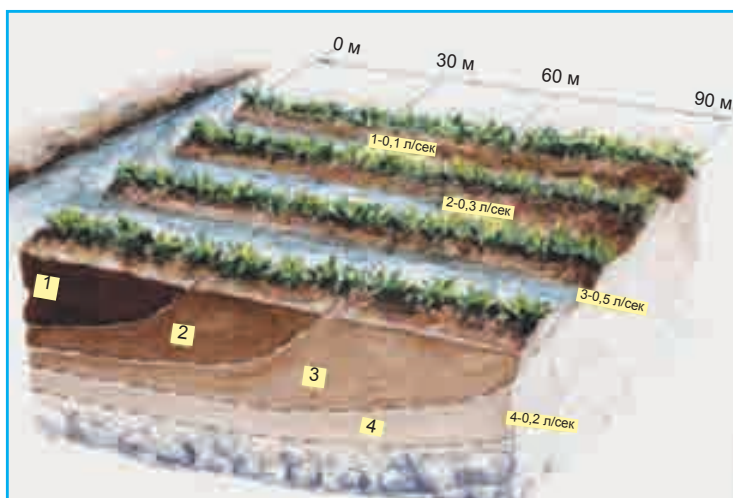
Бул сугарууда суу ар бир экинчи жөөккө коюлат, ал эми биринчиси кургак бойдон калат, б.а. суу жөөккө кезек менен алмашып коюлат: биринчи сугатта 1-3-5-7, ал эми экинчи сугатта 2-4-6-8-жөөктөргө суу берилет. Бул ыкма сугарууга өтө жеңил. Бирок ал топуракты тандайт, мында суу тигинен акканга караганда, туурасынан агууну талап кылат. Кумдак аянтка колдонууга болбойт. Анткени ага суунун көлөмү көп болушу керек.



Пайдалуулугу: 30%га чейин суу үнөмдөлөт, отоо чөп азаят топурактын туздуулугу төмөндөйт. Дан жана көп жылдык өсүмдүктөрдөн башка бардык айыл чарба өсүмдүктөрүнө колдонсо болот.

Импульстук сугаруу

Жөөктөргө суу порция-порция боюнча берилет, б.а. алгач аз көлөмдөгү суу жөөктүн 1/3 бөлүгүнө коюлуп, токтотулат. 20 минутадан кийин суу орточо көлөмдө жөөктүн 2/3 бөлүгүнө жиберилип, токтотулат да, дагы 20 минуттан кийин суу максималдуу көлөмдө жөөктүн аягына чыкканга чейин коюлат. Мында суунун чыгымы азаят.



Пайдалуулугу:

- ◆Сууну пайдалануу эффекти эң жогорку болот.
- ◆Жөөктүн аягына чейин топурак бирдей нымдалат.
- ◆Түшүмдүүлүк аянттын бардык жеринде бирдей жана жогору болот.
- ◆Суунун пайнабы аз чыгып, үнөмдөлөт.

Тобокелчилик

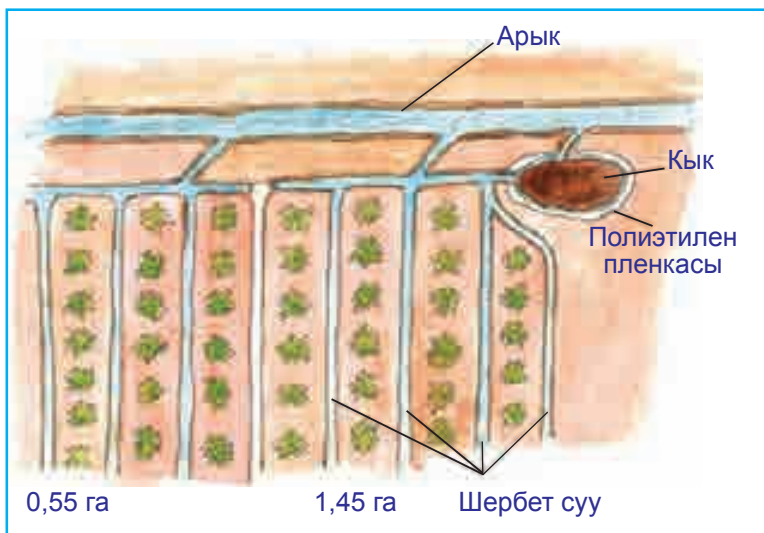
- Бул ыкма татаалыраак, ал атайын окууну жана экспериментти талап кылат.
- Кумдуу жана шагылдуу аянттарга сугаттын убактысы кыска болот.
- Бул ыкманы ар бир башка аянттарга өз алдынча ыңгайлаштыруу зарыл.

«Шербет суу» ыкмасы

Бул технологияда аянттын баш тарабына туурасы 2 м, узуну 5 м жана трендиги 0,5 м болгон чуңкурча даярдалат. Чуңкурчага пленка төшөлөт жана ага мурда даярдалып коюлган органикалык жер семирткичтер толтуруп, суу куюлат. Ал ачып жетилиши үчүн 3-5 күн турат.

Каналдан сугатка алынган суу алгач «шербет чуңкурчага» жиберилет. Мында суу «шербет» азык заттар менен аралашып, сиңет жана андан аянтка жиберилген суу жөөктөргө сиңип өсүмдүктүн тамырына жетет.

Жыйынтыгында топуракта нымдуулук узакка сакталат. Кыртыш гумус менен байып, топурактагы азык жакшырат



Керектүү материалдар, жер семирткич үчүн алардын нормалары жана сугаруунун саны:

- ◆ 500-600 кг/га чиритилген кык.
- ◆ 100-120 кг/га тооктун кыгы.
- ◆ Дан-өсүмдүктөрүнө 2-3 жолу сугаруу жүргүзүлөт. Эгин сабак жана дан ала баштаган фазасында 1000-1300 м³/га нормада.
- ◆ Дандык жүгөрү «шербет» менен 2-4 жолу сугаруу: 8-10 жалбырак чыгарган учурунан даны калыптана баштаганга чейин.
- ◆ Картошка гүлдөгөн мезгилден түймөк алганга чейинки мезгилде 2-3 жолу сугаруу.

Тобокелчилик:

- Жаңы кыкты колдонсо таланы отоо чөп басып кетет.
- «Шербет суу» үчүн органикалык семирткичти алдын-ала мурда даярдап коюу керек.
- «Шербет сууну» суу жер бетине жакын жайгашкан жерлерде колдонулбайт, (чириген көң, тооктун кыгын – 3-4 күн ачыгандан кийин).

Контурдук сугаруу

Контурдук сугаруу - аянт 25% (0,25) ашык жантайыңкы аянттарга, кыртыш эрозияга айланып кетпеши үчүн колдонулат.

Контурдук жөөктөрдүн конструкциясы кошумча аз эмгекти талап кылат, бирок эмгек өзүн актайт, аянттан кошумча киреше алууга болот.



Адырларда жамгырдын суусун топтоо

Сууну жеткирүү кыйын болгон участкаларда, ошондой эле кайракы (өздөштүрүү) жантайыңкы жерлерге жамгыр-кар сууларын топтоп, бак өстүрүүгө болот. Жантайыңкы участканын ыңгайлуу баш жагына кудук казылып, анын ичи ылай менен тегиз шыбалат. Андан кийин кудуктун ичине пленка төшөлүп чыгат. Кудуктун айланасы жамгырдын суусу топтолуп, чуңкурчага түшө тургандай болуп казылып, ырасталат. Анан кудуктун үстү чака менен суу алуу үчүн орун калтырылып, жабылат. Мүмкүнчүлүгү болсо кудуктун бетин бетондоп койсо да болот, бул кудукту пайдалануу мөөнөтүн узартат. Пленканы колдонуу үнөмдүү ыкма, бирок пайдалануу мөөнөтүн бетондогонго караганда кыска. Бирок мөөнөтү бүткөндө пленканы алмаштырып турса болот. Кышында жана жазында жаан-чачында кудукка суу топтолуп турат. Жайында сугат сезонунда пайдаланылат.

Кайракы, жарым кайракы зоналарда кардын, жамгырдын суусун топтоп, сугатка колдонуу өтө пайдалуу, бирок аны көп жерде практикада колдоно беришпейт.



Дөңсөө жерди түздөп, кудуктун ичин шыбоо.



Сууну топтоо үчүн аянтты даярдоо.



Кудуктун ичине пленка төшөө.



Суу топтоочу кудукту жабуу.



Жантайыңкы аянтта бак өстүрүү үчүн жамгыр суусун топтоо демо-участогу. Бактын аянты 0,30 га.

Өстүрүүчү бак: өрүк, жүзүм, бадам, алма.

Падек айылы, Ала-Бука району. Демо-фермер Туранов Холмурад (сүрөттө ондо).

Үйдүн чатырынан жамгыр сууларын топтоо

Тамдардын чатырынан жамгыр суусун топтоо жаңылык эмес, Советтер Союзу мезгилинде айрым айылдарда ал практикаланган. Тамдардын чатырынан түшүрүлгөн трубалар аркылуу өтө чоң эмес бочкаларга (темир) жамгырдын суусун топтошкон. Бирок бул практика айыл арасында кеңири таркаган эмес.

Көп айылдарда агро-сезон күчөгөн мезгилде, айрыкча жаңы конуштарда айылдыктар сугат суудан кыйналышат, огороддоруна эч нерсе өстүрө алышпайт. Ушундай шартта үйдүн чатырынан түшкөн жамгырдын суусун топтоп, пайдалануу эң пайдалуу болмок. Бул өзгөчө жаан-чачын көп болгон Кыргызстандын шартында ыңгайлуу.

Кыргызстандын аймактарына жараша 1 жылда орточо 300-600 мм жаан жаайт. Эгерде биз аны орточо жылына 400 мм деп алсак, фермерлердин үйлөрүнүн чатыры 80 м² десек, тамдын чатырынан түшкөн жаандын жылдык көлөмү 32000 литр же 32 м³ болот. Биз ошол көрсөткүчтүн 50% эле алсак, 16 м² же 16000 литр суу болот. Бул огороддо жашылча өстүрүүгө керектелүүчү суудан алда канча көп.

Үйлөрдүн чатырынан түшкөн жамгырдын суусун топтоо үчүн чатырдын чет жактарынан суу түшүүчү труба, ошондой эле алардан түшкөн суу кетүүчү чоң жалпы труба жана андан суу жыйналган чоң көлөмдөгү бочкага жеткен шланг керектелет. Чоң көлөмдөгү бочка болбосо, кудук казып, анын ичине пленка төшөп койсо да болот.

Азыр көпчүлүк айылдагылар бетондолгон кудук куруп, пайдаланып жатышат. Бул көпкө чыдайт. Бирок ал чыгымды талап кылат. Эң жөнөкөй арзан ыкма эки кабат пленка төшөлгөн кудук. Анын үстү чатырчаланып жабылып коюлат. Кудуктан сугатка суу кетүүчү кран коюлат, же электр насосун колдонуп сууну түз жөөктөр аркылуу сугарса да болот.



Айылдыктар үйлөрүнүн чатырларынан түшкөн жамгырдын суусун топтоо механизмдин колдонуу менен сугат суу катары пайдаланып, огороддоруна, теплицаларда жашылча өстүрө алышат жана суудан улам келип чыккан чыр-чатактар азайып, климаттын ар кандай шартына, кургакчылыкка даяр болушат.



*Жамгыр сууларын топтоо аркылуу үй тиричилигин суу менен камсыздоо системасы
(www.emas-international.de)*

*Тажикстандык
бул фермер үйдүн
чатырынан аккан
жамгыр суусун
топтоо үчүн
жөнөкөй пленка
төшөлгөн кудук
жасап алган.*



Сүрөттүн автору: Франк Ловен

Мульчалоо

Жайкы сезон мезгилинде, күндүн нурун жана радиациядан температура өтө жогору болгондо ачык аянттагы кыртышка, андагы айыл чарба өсүмдүктөрүнө, өзгөчө жаш көчөттөргө зыян келтирет.

Мына ушундай шартта суунун бууланып учуп кетишин азайтуу, кыртышка жаш өсүмдүктөргө зыян келтирбөө үчүн мульчалоо ыкмасы пайдаланылат.

Мульчалоонун өсүмдүккө тийгизген таасири



Алынды: Helen Vukusin et al.: Production without destruction. Natural Farming Network ZW

Жаш отургузулган көчөттөрдүн топурактын үстүнкү катмарын мульчалоонун ар кандай түрлөрү бар. **Мульча** – бул нымдуулукту сактоо үчүн жөөктөрдү, дарактардын түптөрүн жалбырактар, шактар, самандар менен жаап кою ыкмасы. Мында нымдуулук узак убакытка созулат.

Ал эми мульчалоого: кагаз, кум, майда таштарды пайдаланууга болбойт.



Жөөктөрдөгү жашылчаларды мульчалоо.

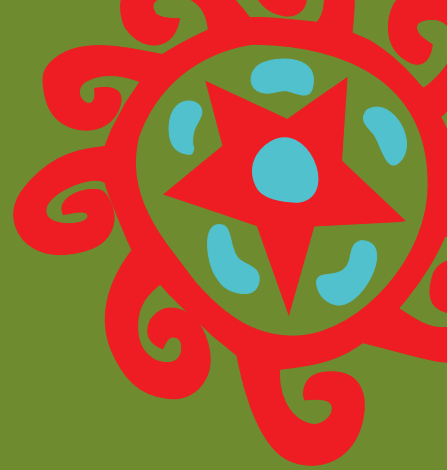


Мөмө-жемиш бактарын мульчалоо.

Сүрөттүн автору: Франк Ловен



6- БӨЛҮМ



ЖАШЫЛЧА БАКЧАСЫН ИШТЕТҮҮ



160-бет

Жерди туруктуу пайдалануу

170-бет

Жер кыртышын башкаруу жана компост

181-бет

Жашылча бакчасын иштетүү

193-бет

Сууну туура пайдалануу

ЖЕРДИ ТУРУКТУУ ПАЙДАЛАНУУ

16-

САБАК

Жаңы сөздөр

Жаратылыш ресурсу

айлана чөйрөнүн чектелүү элементтери. Мисалы: жер жана анын кен байлыктары, суулар, аба мейкиндиги, өсүмдүктөр жана жаныбарлар.

Жаратылыш ресурстарын башкаруу

адам баласынын жаратылыш ресурстарын туура пайдалана билүүсү менен экономикалык өнүгүүгө жетишүүсү.

Экология

тирүү организмдер менен айлана чөйрөнүн мамилеси же байланышы; тирүү организмдердин өз ара аракеттениши. Булардын бирөөсүн эле бузуп же жок кылуу, бүткүл экологиялык системасындагы тең салмактуулукту жоготот.

Азык-заттар

өсүмдүктүн же малдын өсүшү үчүн зарыл болгон заттар.

Жырткычтар

эт жечү жаныбарлар.

Хлорофилл

өсүмдүктөргө жашыл түс берүүчү пигмент

өсүмдүктөрдөгү күндүн негизги нурларын өзүнө сиңирип алып, аларды өсүмдүктөрдүн өсүшүнө зарыл болгон кант жана крахмалга айландыруучу жашыл түстөгү фотосинтетикалык пигмент.

Айыл чарба экосистемасы

айыл чарба системасындагы топурактын, өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын бири-бирине көз карандылыгы, байланышы.

Топурактын эрозиясы

шамалдын же суунун кесепетинен топурактын үстүнкү катмары бузулуп, үбөлөнүп, шамалга учуп жок болушу. Органикалык заттары жок, же өсүмдүк өспөгөн такыр топурак шамалга оңой эле учуп, сууга оңой эле агып кетет. Ал эми негизги органикалык заттар топурактын бетинде болгондуктан шамал учуруп, же суу агызып кеткен жердин топурагынын арыкташына алып келет.

Гумус

топурактагы малдын же өсүмдүктүн чириндисинен пайда болгон зат, б. а. кара топурак.

Мульча

жер кыртышындагы суунун бууланып кетпеши же тоңуп калбашы үчүн жердин үстүнкү бетине себиле турган заттын катмары. Мульча табигый органикалык зат же, целофан жабуусу сыяктуу өнөр жай материалы же болбосо кадимки куураган чөп болушу мүмкүн.

Жаратылыш ресурстары деген эмне?

Жаратылыш ресурсу		Мааниси
Жер	Топурак же жер кыртышы	Эгерде топурак жакшы болбосо, ал топуракка эч нерсе өспөйт
	Дарыялар, булактар, океандар	Сууну топурак кармап турат. Топуракта азык заттар сууда эрип өсүмдүктөрдү азыктандырат
	Өсүмдүктөр	Мал жейт. Өсүмдүктөр күндүн энергиясын алып, кант жана крахмалга айландырат. Абаны кычкылтек менен байытып турат
	Жаныбарлар	Өлгөн жаныбарлардын калдыктары өсүмдүктөргө азык болуп калат
Климат	Температура (ысык/суук)	Топурактын температурасына, өсүмдүктөр жана жаныбарлардын өсүшүнө, аларга талап кылынуучу энергияга таасир берет
	Жаан-чачын (жамгыр/кар)	Жыл ичинде түшкөн көлөмү, таралышы жана күчтүүлүгү өсүмдүктөр жана жаныбарлардын өсүшүнө, топурактын эрозиясына таасир берет
	Нымдуулук	Температура жана жаан-чачындын таасиринен көз каранды
	Шамал	Өсүмдүктөр жана жаныбарлардын ыңгайлуу өсүшүнө, чоңоюшуна таасир берет. Топуракты эрозияга алып келиши мүмкүн
	Жарык	Жарыксыз айлана-чөйрөдө жашоо болбойт. Күндүн жарык энергиясын сиңирип алган өсүмдүктөрдүн хлорофилдери аларды кант жана крахмалга айландырат. Жарыктын жыл ичиндеги алмашып туруусу мал багуу мезгилдерине таасирин тийгизет
Бийиктик	Тоолор	Бийик тоолордогу айлана-чөйрө түздүктөрдөн айырмаланып, тоолордогу жайлоолор менен жөнөкөй түздүктө өскөн өсүмдүктөр менен жаныбарлар айырмаланып турушат
	Тоо арасындагы коктулар	Абасында кычкылтек көбүрөөк келет, температура мелүүн/ыңгайлуу болсо, мындай жерде өсүмдүктөр жакшы өсөт
	Түздүктөр	Жайык жерде болгондуктан, шамалдын таасирине оңой кабыл болуп, тез кургап жана ысып кетүүчү жер
Аба мейкиндиги (атмосфера)	Кычкылтек	Өсүмдүктөр жана жаныбарлардын өсүшүнө эң зарыл азык



Азык заттардын табигый жолдо айлануу процесси (цикли)

Жаратылыштагы азык заттардын айланышын жөнөкөй айлануу системасы менен көрсөтүүгө болот.

Күндөн энергия алынат. Бул энергия өсүп жаткан өсүмдүктөргө берилип, кантка жана крахмалга айланат жана башка азык заттарды бөлүп чыгат. Оттоочу жаныбарлар бул өсүмдүктөрдү, ал эми оттоочу жаныбарларды жырткычтар жешет. Өлгөн жырткычтардын калдыктары топурака сиңип, андагы микро-организмдер тарабынан чиритилип, жер кыртышында өсүмдүктөргө керектүү азыктарды пайда кылат. Бул азыктар күндүн энергиясы менен бирдикте өсүмдүктөрдүн өсүшүнө мүмкүнчүлүк берет. Ошентип, бул процесс өзү айланып кайталанып турат.



Адам баласынын экологиялык айлануу процессине тийгизген таасири

Экологиялык айлануу процесси өтө кылдат процесс. Ал адам баласынын кийлигишүүсүнөн жабыр тартышы мүмкүн. Анткени, адамдар тамак ашты, кийим кечени, курулуш материалдарын, дегеле жашоо үчүн зарыл болгон нерселердин бардыгын жаратылыштан алары белгилүү. Ошентсе да, бул кийлигишүүнүн жаратылышка зыян алып келбегендей болушу өтө маанилүү. Ал эми, мындай үзгүлтүксүз кийлигишүүлөрдүн жаратылышка терс таасирин тийгизиши, адам баласынын келечегине коркунуч алып келээрине себеп болмокчу.

Окумуштуулардын изилдөөсү боюнча айлана-чөйрөгө эң чоң зыян алып келген бул адамдар. Алардын айтуусуна караганда, температурадагы жана жамгырдын курамындагы кескин өзгөрүүлөргө, шамалдын катуу жана борошолуу болушуна адамдар себепкер дешет. Бир кезде чокуларын такай кар басып жаткан тоолор бар болсо, жаратылыштагы мындай кескин өзгөрүүлөрдүн кесепетинен, эми минтип карсыз калып отурат.

Адам баласы жаралгандан тартып эле жаратылыш ресурстарын үзгүлтүксүз колдонуп келет. Дүйнөдөгү калктын өсүшү жана өнөр жайлардын тез өнүгүшү жаратылыш ресурстарынын тез жана ашыкча сарпталышына алып келип отурат. Өкүнүчтүүсү, дүйнө жүзүндөгү бардык эле адамдар экологиялык тең салмактуулуктун маанилүүлүгүн түшүнө беришпейт. Ал эми, экологиялык тең салмактуулуктун бузулушу, же жаратылыш ресурстарын учурдагыдай колдонуу, келечек муундарга чоң кыйынчылыктарды алып келээрин ким ойлойт?

Кыргызстанда калктын санынын өсүшү

Жыл	Калктын саны/млн.
1900	1 284
1950	1 740
2000	4 685
2005	5 329
2050	7 394
	Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика боюнча комитети

Калктын санынын көбөйүшү менен айдоо талааларында да турак жайлардын, жолдордун жана заводдордун курулушу, адамдардын жерди туура жана туруктуу пайдалана билиши зарыл экендигин айтып турат.

Экология жана жашылча бакчасы

Кандай иш-аракет болбосун, адамдар аны ишке ашырууда анын айлана чөйрөгө тийгизген таасирин эске алуусу зарыл. Жада калса, чакан жашылча бакчасын баштап жатып, биз экологияга кандай таасир тийгизерибизди билүүбүз өтө маанилүү жана ошондой эле, бул ишмердүүлүктү чарбачылыктын жаңы жана туруктуу ыкмаларынын негизинде ишке ашыруубуз зарыл.

Ал эми айыл чарба экосистемасын жакшы билүү, бизге жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн өсүүсүнө зарыл болгон факторлорду түшүнүүгө жардам берет. Бул болсо, өз кезегинде, табигый чөйрөдөн алууга мүмкүн болбогон факторлорду аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт.



Айыл чарба экосистемасы



Айыл чарба экосистемасында аны табигый экосистемаларынан айырмалап туруучу төмөндөгүдөй шарттар бар:

- системадагы убагынан эрте сарпталып кеткен кээ бир ресурстардын ордун толтуруу зарылдыгы;
- табигый түрдө белгилүү бир жерде өспөгөн же жашабаган бир топ өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын түрлөрүнүн ал жерде өсүшү же жашашы;
- туура эмес пайдаланылган химикаттардын кесепетинен жер кыртышындагы пайдалуу жандыктардын өлүмгө учурашы;
- чарбадагы климатты жана жер кыртышын башкарууга атайын иш-аракеттердин зарылдыгы.

Чарбадагы тең салмактуулукту көзөмөлдөп туруу жана анын ордун толтуруу бул чарба ээсинин **жоопкерчилиги**.

Айыл чарбалык экосистема үлгүсү көрсөтүп тургандай, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын бири-бирине болгон көзкарандылыгы алардын өндүрүмдүүлүк мүмкүнчүлүктөрүнө таасирин тийгизет.

Кыргызстандын жер кыртышын алсак, анда көпчүлүк учурда органикалык заттардын жетишсиздиги байкалат. Мындай органикалык заттарга муктаж, арык жерлер, жайкысын өтө ысык, кышкысын өтө эле муздак келет. Ал эми, жер кыртышында органикалык заттар бар болгон болсо, анда топурактагы майда организмдер жана сөөлжан жана коңуз өңдүү курт-кумурскалар алар менен азыктанып, ал топуракты иштетип чыкмак да, мындай жер кыртышында өсүмдүктөр жакшы өсүп, оттоочу малдар да жакшы чоңоймок.



Эки-экиден отуруп, төмөндөгү ишке ашпай калган жашылча бакчасынын сүрөтүн көңүл буруп карагыла. Алдында берилген таблицаны толтургула:



Адам баласынын иш-аракеттеринен келип чыккан проблемалар	Проблемаларды чечүүгө сунуштар

Бул таблицага жазган маалыматтарды класска билдиргиле. Класс менен бирге 5 негизги проблеманы жана алардын чечүү жолдорун талкуулап, доскага жазгыла.



Жер кыртышынын өндүрүү факторлору

Эгерде топурак начар болсо, ал жерде өскөн өсүмдүктөр да, ал өсүмдүктөрдү жеген мал да жакшы чоңойбойт. Төмөндө берилген таблицада топурактын асылдуулугун жогорулатуу үчүн колдонулуучу факторлор сунушталат.

Баштапкы геологиясы	Пайда болгон топурактын тиби	Топурактын табигый асылдуулугу	Топуракты оңоо факторлору	Кыргыз Республикасындагы географиялык жайланышы
Вулкандык	Чопо жана чопо-кумдуу, бирок гранит топурагы кумдуурак келет	Өтө семиз болушу мүмкүн, бирок гранит топурак өтө арык болушу мүмкүн	Фосфорго бай болушу мүмкүн, бирок жасалма жер семирткичтер керек, азот, калий, ж.б. Мында органикалык заттардын өрчүүсү керек	
Тунма	Кумдуу жана чополуу кум	Семиздиги төмөндөн өтө төмөнгө карай	Жасалма жер семирткичтин бардык түрлөрү керек, азот, калий, ж.б. Өтө көп органикалык заттар керек.	
Аралашма	Чопо жана кум	Орточодон төмөнгө карай	Жер семирткичтер жана органикалык заттар керек.	

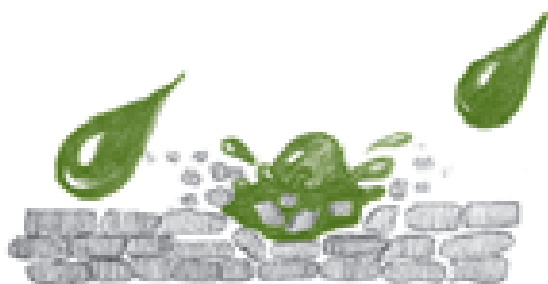
ТАПШЫРМА



Таблицанын акыркы тилкесин география сабагында толтур.

Топурак эрозиясы

Эч кандай органикалык заттар жок жер кыртышы кичине жааган жамгырдан эле чоң зыян тартып, эрозияга учурайт.



Жамгырданбы, же чачыратып сугаруунун натыйжасынанбы суунун топурак бетине келип түшүшү, жердин тартылуу күчүнүн негизинде жер кыртышынын үстүнкү катмарынын структурасын бузууга багытталат.

Топурак эрозиясын алдын алуу

- жамгыр тамчыларынан топурак бетин сактоо үчүн жер кыртышынын ички жана үстүнкү катмарына органикалык заттарды салуу керек
- шамал эпкинни топуракты тез аралап кетпеши үчүн топурактын бетине сынган жыгачтарды таштап коюу керек
- топурактын энкейишинде агып жаткан суу агымынын ылдамдыгын жайлатуу үчүн ал жерге түтүкчөлөрдү таштоо же топурактан жээкчелерди жасоо керек

Топурактагы органикалык заттар

Топурактагы эң маанилүү фактор бул органикалык заттар. Топурактагы органикалык заттар негизинен куурап калган жана өлгөн өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын калдыктарынын чиришинен пайда болуп, натыйжада **гумусту** же кара топуракты пайда кылат. Ал эми гумус топурактын түшүмдүүлүгүнүн негизги себеби, анда өсүмдүктөрдүн азыктануусу үчүн негизги азык заттар бар. Топурактын үстүнкү бетине саман менен же малдын кыгын себүү, анда органикалык заттардын пайда болушуна шарт түзөт.

Топурактагы организмдер

Кызык бирок чындык:

Жер бетинде басып жүргөн адамдар менен жаныбарлардын салмагына салыштырмалуу жер кыртышынын үстүнкү бетинин биринчи 10 см. катмарында жашаган жандыктардын салмагы беш эсеге оор. Топурактагы бул тирүү жандыктарга, өсүмдүктөрдүн тамырлары, бактериялар, сөөлжандар, коңуздар, кырк аяктар жана кумурскалар сыяктуу өсүмдүк жана жаныбарлар организмдери менен бирге эле топурак алдында азык издеп жүргөн кирпичи да кирет.

Чарба ээлери химикаттарды зыянкечтерге каршы колдонуу менен алар өсүмдүктөргө зыян келтирүүчү организмдерди гана өлтүрбөстөн, чындыгында пайдалуу организмдерди да кошо өлтүрүп алышат. Туура эмес химикаттарды ашыкча колдонуу экономикалык зыян тартууга алып келет. Ошондуктан, химикаттарды колдонуудан мурда кеңеш алууну унутпоо керек.

ТАПШЫРМА



4-6 окуучудан турган топторго бөлүнүп, жашылча бакчасына баргыла. Күрөк менен жерди 10 см. тереңдикте казгыла. Ал жерден алынган топуракты ак кездеменин же кагаздын үстүнө чачкыла. Топурактагы жер астынан чыккан жандыктарды (сөөлжандар, коңуздар, кумурскалар ж. б.) санап, алардын түрлөрүн жазгыла. Казылган жерди кайра көмүп койгула.

- Казылган жерде жандыктар аз же жок болсо, эмне себептен экендигин
- Ал эми көп болсо, ал топурак жөнүндө эмнени билдирерин айткыла

Жер кыртышындагы суу

Жер кыртышында суу болбосо өсүмдүктөр өспөйт. Өсүмдүктөрдүн тамыры керектүү болгон азыктарды суулуу топурактан алышат. Эгерде топурак кургак калса, көпчүлүк өсүмдүктөр өспөй калат. Топуракта органикалык заттар канчалык көп болсо, топуракта суу ошончолук көпкө сакталат. Бул болсо өз кезегинде, өсүмдүктөргө суу аркылуу керектүү азык заттарды оңой алуу менен түшүмдүүлүгүн арттырууга шарт түзөт.

Жер кыртышындагы кычкылтек

Өсүмдүктүн тамырларынын жакшы өсүшүндө кычкылтектин мааниси зор. Топурактын курамында кычкылтектин жетишсиздиги, өсүмдүктөрдү өлүмгө дуушар кылат. Алсак, көбүнчө топурактарда өсүмдүктөрдүн өсүшүнө жетиштүү кычкылтек бар, бирок топуракта суунун өтө эле көпкө кармалышы кычкылтектин өсүмдүктөрдүн тамырына жетпей калышына алып келет. Ошондуктан, топуракта суунун өтө эле көп убакытка кармалышы өсүмдүктөрдүн өсүүсүн токтотуп, өлүмгө алып келет.



Өсүмдүк өстүрүүдөгү факторлор

Өсүмдүк өстүрүү жана селекция

Өсүмдүк өстүрүү б. а. дыйканчылык бул татаал жана көп чыгымдарды талап кылуучу өзгөчө иш аракет болуу менен учурдагы көптөгөн көп улуттук компаниялардын алектенүүгө кызыккан чөйрөсү. Бул компаниялар чарба иштерин алпаруу боюнча атайын адис адамдарды б. а. чарба ээлерин өсүмдүк үрөндөрү менен камсыз кылат. Ал эми бул чарба ээлери алынган үрөндү көбөйтүп, кичи кожолуктардын керектөөсүн камсыздайт. Ошондой эле, жашылча бакчасы менен алектенген адамдар жана жеке кожолуктар жакшы сапаттагы үрөндү атайын үрөн өндүрүүчү кооперативдерден алышса болот.

Жашылча бакчасынын ээси катары сен кандай гана өсүмдүк болбосун, өстүрүүгө ниет кылган жашылча өсүмдүгүнүн эң жакшы сапаттагы үрөнүн тандашың керек. Ошондой эле, бул өсүмдүк үрөнүн ар жылы алмаштырып, улам жаңы үрөндү тандап турушуң зарыл.

Климат (температура жана күндүн узундугу)

Жайдын ысык мезгилинде өскөн өсүмдүктөр эрте уруктап, кышкы суук түшкүчөктү эле өлүп калышат. Температурасы 4°C дан төмөн болгон топуракта көпчүлүк өсүмдүктөр анчалык активдүү өсүшпөйт. Жүгөрү өндүү кээ бир өсүмдүктөр топурактын температурасы 22°C болмоюнча өнүп чыкпайт. Ошондуктан, ар бир өсүмдүктүн кандай температурада өсөөрүн билүү чарба ээлери үчүн өтө маанилүү.

Климаттын өсүмдүк үчүн мааниси зор. Ал үрөн себилгенден баштап, өсүмдүктүн өсүү процессинин акырына чейин таасир берет. Жердин бетине мульча жабуу менен теплицада (жылуу жай) жашылчаларды өз маалынан эрте же кеч өстүрүү чарбачылыкка жакшы киреше алып келет.

Күндүн узундугу өсүмдүктөрдүн өсүшү үчүн маанилүү. Соя, жүгөрү жана пахта сыяктуу өсүмдүктөр күндүн нурларын белгилүү бир өлчөмдө алганда гана бышат.

Өсүмдүктөрдүн азык-заттары төмөндөгүлөрдү камтыйт:

- өсүмдүк алып жаткан жарыктын сапаты жана өлчөмү;
- өсүмдүк тамыр аркылуу ала турган минералдык элементтер;
- суунун жетиштүүлүгү;
- тамырларга кычкылтектин жетиштүүлүгү.

Өсүмдүктөрдүн өсүшүнө топурактагы фосфор, сульфат, магний, кальций, калий жана азот сыяктуу эң негизги элементтер менен бирге эле жез, цинк, темир, марганец, бор, молибден жана хлор өңдүү кошумча элементтер да талап кылынат. Топуракта бул элементтердин бири эле жетишсиз болсо, өсүмдүк толук өсүп жетилбейт.

Азоттук жер семирткичтерди ар жыл сайын колдонуу, топурактын өтө эле кычкылданып кетишине алып келүү менен андагы элементтердин тең салмаксыздыгын жаратып, топурактын бузулушуна алып келет. Ошондуктан, топуракта кандай жер семирткичтер жетишсиз экендигин билүү үчүн аны текшерип туруу зарыл.

Өсүмдүк оорулары төмөнкүлөргө бөлүнөт:

- инфекциялык ооруу, мисалы: чаарала вирустар;
- зыянкечтер ооруусу, мисалы: картошкадагы колорадо коңузу;
- азыктын жетишсиздигинен келип чыккан ооруу, мисалы, өсүмдүктүн жалбырагында хлорофиллди пайда кылуучу магний өңдүү негизги элементтердин жетишсиздиги;
- уулануу, мисалы, уулуу заттар чачылганда.

Мал өстүрүүдөгү факторлор

Мал өстүрүүдөгү факторлор дыйканчылыктагы факторлорго окшош келет:

- асыроо, багуу жана селекция
- климат
- тоют же азык
- илдеттер же ооруулар

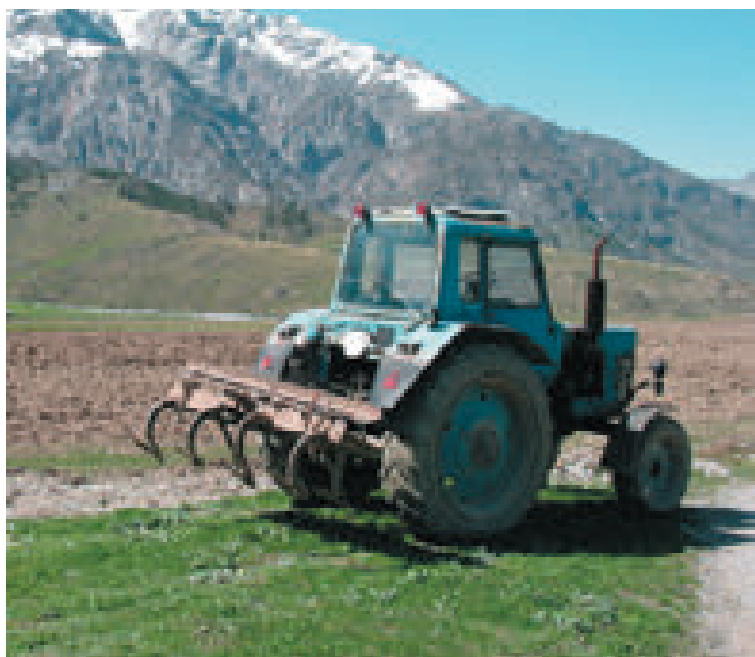
Бирок, дагы бир кошумча фактор бул:

- малдын социалдык абалы

Мал өстүрүүдөгү факторлор кийинки сабактарда кеңири каралат

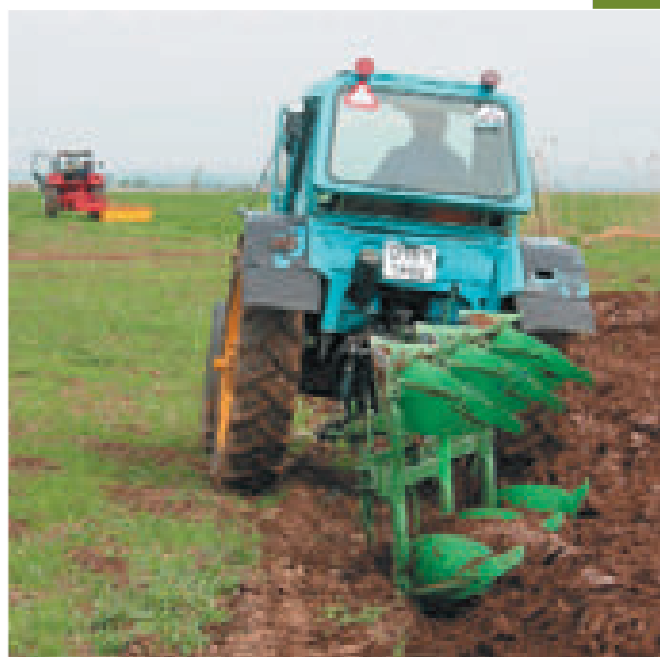


Чакан жашылча бакчасын ат соко менен айдоодон өтөөрү жок.



Кыргызстандын тоолуу аймактарында жерди 10 см. гана тереңдикте айдоо туура. Мындай жерге чоң соколуу тракторду пайдалануу туура болбойт.

Жерди өтө эле терең айдоо, топурактын асылдуулугун начарлатып, түшүмдүүлүктүн төмөн болушуна алып келет.



Жерди 25 см. тереңдикте казган чоң соколуу трактор, жер кыртышынын үстүнкү катмары калың болгон жерлерди айдоодо гана пайдаланылат.

ЖЕР КЫРТЫШЫН

БАШКАРУУ ЖАНА КОМПОСТ

Жаңы сөздөр

Компост даярдоо

жер кыртышын жакшыртууда колдонулуучу органикалык заттардын аралашмасын даярдоо. Бул жер кыртышын байытуунун арзан жана натыйжалуу жолу.

Минералдар

жер кыртышында тоо тектеринин кыйрашынан пайда болгон заттар.

Жер семирткичтер

жер кыртышынын сапатын жогорулатууда колдонулуучу өсүмдүктөр азыгы.

Жер кыртышындагы pH

pH жер кыртышындагы кычкылдуулуктун деңгээлин көрсөтөт. pH 7.0 бул курамы боюнча өтө кычкылдуу да, шорлуу да эмес орточо жер кыртышы. Жер кыртышында pH 3.0төн 7.0ге чейин болсо, анда кычкылдуу, ал эми pH 7.0ден 10.0го чейин болсо – шорлуу болот.

Жер кыртышынын асылдуулугу

Топурактын асылдуулугу айыл чарба продукцияларын өндүрүүнүн негизи болуп эсептелет. Топурактын сапаты канчалык жакшы, б. а. жер канчалык семиз болсо, түшүм ошончолук жакшы болот. Ал эми тескерисинче, канчалык начар же арык болсо, түшүм да ошончолук начар болот.

Эшик алдындагы чакан жашылча бакчасынан үйбүлөлүк керектөөлөргө, башка бир нерсеге айырбаштоого же сатууга жарай турган жетиштүү жогорку сапаттагы жашылча түшүмүн алууга болот. Бул үй алдындагы чакан жашылча бакчасынын аянты кичине келгендиктен, бул жердин жер кыртышынын өндүрүмдүүлүк мүмкүнчүлүгүнүн жогору болушу өтө маанилүү.

Жер кыртышы же топурак деген эмне?

Жер кыртышы же топурак – жердин үстүнкү катмары, бул органикалык жана органикалык эмес заттардын аралашмасы. Жер кыртышы тоо тектеринин кыйрап бузулушунан келип чыккан майда таштардан (органикалык эмес курамы), куурап жана өлүп калган өсүмдүктөрдүн жана малдын калдыктарынын чириндисинен (органикалык курамы) ж.б. заттардан турат. Жер кыртышы семиз болушу үчүн ушул эки курам тең болушу зарыл.

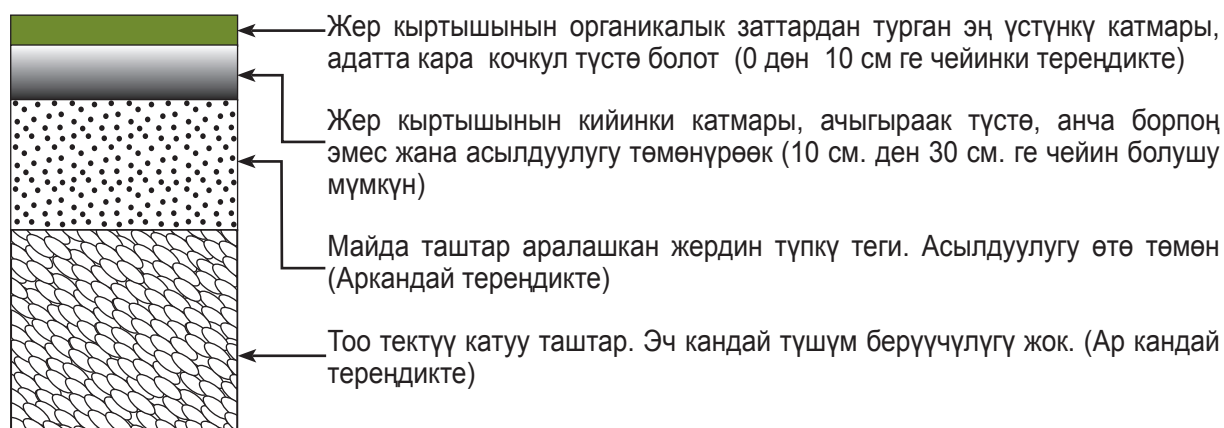
Тоо тектери кыйрап бузулушунун негизинде пайда болгон майда бөлүкчөлөр адеп чачыранды келишет. Бул майда бөлүкчөлөр жамгырдын же агын суунун басымынын негизинде андан ары дагы бөлүнүп, майдаланылат. Ал эми ошондой бөлүкчөлөрдү чачыранды кылбай бири-бири менен бириктирип турган бул органикалык заттар.

Куурап же өлүп калган өсүмдүктөр менен жаныбарлардын калдыктарынын чириндисинен пайда болгон органикалык заттарды түзгөн майда бөлүкчөлөрдүн өлчөмү артүрдүү келет. Ал эми мындай калдыктардын узакка созулган чирүү процессинин натыйжасында гумус (кара топурак) пайда болот. Гумус бөлүкчөлөрү жабышкак келип, жер кыртышынын курамын бириктирип турат. Алар ошондой эле жер кыртышында сууну кармап турганга да жардам берет.

Нымдуу жерге чачылган жер семирткичтер жердеги сууда тез эрип, жер кыртышына сиңип кетет. Ал эми жер семирткичтин курамындагы айрым бир химиялык заттар өсүмдүктүн тамыры аны сиңирип алгычакты же катуу жамгыр, сугат суусу жууп кеткичекти гумустун бөлүкчөлөрүнө жабышып тура берет.

Жер кыртышынын түзүлүшү

Жер кыртышын жакшы түшүнүү менен сен өсүмдүктөр кандайча өсөөрүн жана жер кыртышын кантип туура колдонуу керектигин түшүнө аласың. Жер кыртышынын түзүлүшүн көрүү үчүн жерди казып көрсө болот. Жерди канчалык терең казган сайын жер кыртышынын түсүнүн жана катмарынын өзгөрүшүн байкайсың.



ТАПШЫРМА



Эгерде мугалим уруксат берсе, 4-6 окуучудан турган топторго бөлүнүп, мектеп бакчасында казууга мүмкүн болгон жерге баргыла. Жердин тереңдиги 30-40 см. чуңкур казып, жер кыртышынын түзүлүшүн көргүлө. Кыртыш катмарларынын сүрөтүн тарткыла да, ар бир катмарга белги койгула. Бүткөндөн кийин казылган жерди кайра көмүп коюуну унутпагыла.



Жер кыртышындагы органикалык заттардын пайдасы кандай?

Жер кыртышындагы органикалык заттар:

- жер кыртышын кыш мезгилинде жылуу, жай мезгилинде салкын кармайт;
- өсүү мезгилин узартат, себеби жер кыртышынын температурасын өсүмдүктүн өсүшүнө ылайык кармап турат;
- жер кыртышынын бетин буулануудан сактап, нымдуулукту кармап турат;
- өсүмдүктөрдүн тамырларынын эркин таралышына шарт түзөт, мисалы, картошка тамырлары;
- жер кыртышындагы микроорганизмдерге, сөөлжандарга, коңуздарга азык болуучу заттарды камсыз кылат;
- жер кыртышындагы организмдердин жашоосуна жана көбөйүүсүнө ылайык шарт түзүп берет;
- өсүмдүктөрдүн тамырлары үчүн азык заттарды сактоочу жай катары кызмат аткарат;
- жер кыртышын эрозиядан (аккан суу жана шамалдын таасиринен желип бузулушунан) сактайт;
- жер кыртышындагы кычкылдуулуктун өзгөрүшүн чектеп турат.

ТАПШЫРМА



Төмөндө берилген суроолордун жоопторун бош орундарга жазгыла:

1. Эмне үчүн жер кыртышынын жакшы болушу айыл чарбасында чоң мааниге ээ?	
2. Жер кыртышындагы органикалык эмес заттар кайдан пайда болот?	
3. Органикалык зат деген эмне?	
4. Гумус деген эмне?	
5. Эмне үчүн гумусту жер кыртышына колдонобуз?	
6. Жер кыртышы негизги кандай катмарлардан турат?	
7. Эмне үчүн жер кыртышынын эң үстүнкү катмарынын түшүм берүүчүлүгү жогору болот?	
8. Органикалык заттардын 4 пайдалуу сапатын атагыла.	

Жашылча бакчасындагы жер кыртышынын мааниси

Жер кыртышынын үстүнкү катмары жана андагы органикалык заттар өсүмдүктөрдү өстүрүүдө мааниси чоң. Өсүмдүктөрдүн тамырлары көбүнчө жер кыртышынын 20 см. ге чейинки тереңдигинде өсөт. Кээ бир мөмө-жемиш бактарынын тамырлары жер кыртышынын 40 см. ге чейинки тереңдигинде өсүшү мүмкүн, бирок көпчүлүк жашылча өсүмдүктөрүнүн тамырлары 20 см. тереңдикке чейин эле өсөт.

Сабиз, пастернак (тамыры жемиш, жыттуу өсүмдүгү), шалгам сыяктуу тамырлуу жашылчалардын тамыры 15-20 см. тереңдикте, ал эми капуста, ачуу жана таттуу калемпирдин тамырлары 10 см. гана тереңдикте өсөт. Кандай гана өсүмдүк болбосун, анын тамыры жер кыртышында эркин жайылууга, керектүү азык заттарды алууга ыңгайлуу шарт болушу керек.

Жер кыртышындагы органикалык заттар

Жер кыртыштары аркандай болгондуктан аларды айдоого даярдоо да ар башка жол менен ишке ашырылат. Кыргызстандын көпчүлүк жерлеринде жер кыртышында органикалык заттардын жетишсиздиги байкалат. Россия жана Европанын жерлери Орто Азиянын жерлеринен айырмаланып тургандыктан, бул өлкөлөрдүн айыл чарба ыкмаларын колдонуу борбордук Азиядагы жерлердин көп бөлүгүнүн начарлап кетишине алып келди.

Жерди 40 см. тереңдикке чейин коңторуп айдаган сокону пайдалануу жердин жогорку катмарындагы органикалык заттардын жоголушуна алып келет. Бул ыкмаларды Европанын органикалык заттарга бай, калың жер кыртышын айдоодо пайдаланса болот, бирок Кыргызстандын жука, борпоң жана арык жер кыртышында пайдалануу туура эмес.

Кыргызстанда жер кыртышын айдоого даярдоо анын үстүнкү катмарындагы органикалык заттарды сактап калууга багытталышы керек.

Кыргызстандагы жашылча бакчаларын алсак, алар өтө эле терең айдала турганын байкайсыңар. Тилекке каршы, мынчалык терең айдоо жер кыртышынын түшүм берүүчүлүгүн төмөндөтө турганына адамдар анча маани бербей келишет. Жадагалса, ийгиликтүү деген чарба ээлеринин да жашылча бакчаларында жер кыртышынын үстүнкү катмарында органикалык заттардын жетишсиздиги көрүнүп турат.

Жер кыртышынын кычкылдуулугу жана шорлуулугу (Жер кыртышындагы pH)

Жер кыртышынын кычкылдуу же шорлуулугу өсүмдүктөрдүн жана жашылчалардын өсүшүнө чоң таасирин тийгизет. Ошондуктан жер кыртышынын кычкылдуулугун текшерүү зарыл. Ал эми, химиялык “pH” термини жер кыртышындагы кычкылдуулуктун деңгээлин көрсөтүү үчүн колдонулат.

pH 7.0 – нейтралдуу жер кыртышы, бул өтө кычкыл да, өтө шорлуу да эмес.

Эгер pH 7.0ден төмөн болсо, кычкыл, ал эми pH 7.0ден жогору болсо, шорлуу болот.

pH 5.5 жана pH 6.5дын аралыгындагы жер кыртышы көпчүлүк өсүмдүктөрдүн өсүшүнө жагымдуу шарт түзөт. Ал эми, кээ бир өсүмдүктөр pH 7.5дан жогорку кычкылдуулук шартында деле жакшы өсөт. Кыргызстандын жер кыртыштары pH 7.0 менен pH 8.0дин аралыгында.

Жер кыртышындагы өсүмдүктөргө эң пайдалуу минералдык заттар pH 5.5 - pH 7.5те болот.



Жер кыртышын сыноонун мааниси

Жер кыртышын сыноо менен сен жашылча отургузууда канчалык жакшы түшүм ала тургандыгыңды биле аласың. Бирок, сен айдаган жашылчанын түшүмдүүлүгүнө таасир берүүчү жер кыртышындагы рН тан башка да факторлор бар. Мисалы, жер кыртышында тиешелүү азык-заттардын болушу, суунун жана күн нурунун жетиштүүлүгү, жана албетте сен эккен үрөн же уруктун сапаты.

Эгерде жер кыртышы өтө эле кычкыл же шорлуу келсе, өсүмдүктөр үчүн өсүүгө зарыл болгон минералдык азык-заттарды сиңирүү кыйын болуп, мындай жерде өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн уулангандыгы алардын туура эмес өсүшүнөн дароо эле байкалат. Ал эми жер кыртышын кантип сыноо керектиги тууралуу маалыматты сен айылдык кеңешчиден ала аласың.

Жашылчаларды өстүрүүдөгү рН

Төмөндөгү таблицада кээ бир жашылчалардын артүрдүү рН деңгээлинде өсүү жөндөмдүүлүктөрү көрсөтүлгөн (м: пияз рН5.0 - рН7.0), кээ бир өсүмдүктөр сезгич келип, жер кыртышында рНтын төмөнүрөөк болушун талап кылат (м: картошка рН5.8 – рН6.5). Ошондуктан, жашылча бакчасынын ээси катары сен бакчаңдагы жер кыртышынын абалын текшерип, байкоо жүргүзүп турууң зарыл. Жер кыртышындагы рН өсүмдүктөрдүн түшүмдүү болушуна таасир берүүчү бирден бир негизги фактор экендигин унутпа.

Жашылча	рНтын оптималдуу деңгээли	Жашылча	рНтын оптималдуу деңгээли
Буурчак	6.0-7.0	Пияз	5.0-7.0
Кызылча	5.6-6.6	Пастернак	5.0-7.0
Брокколи (капуста спаржевая)	6.0-7.0	Төө буурчак	5.6-6.6
Капуста	5.6-6.6	Жер жаңгагы	5.0-6.0
Сабиз	5.0-6.0	Калемпир	6.0-8.0
Түстүү капуста	6.0-7.0	Картошка	5.8-6.5
Ачуу калемпир	5.0-6.0	Күн карама	6.0-7.0
Бадыраң	5.0-6.0	Жүгөрү	6.0-7.0
Баклажан	5.0-6.0	Помидор	5.0-7.0
Сарымсак	5.0-6.0	Шалгам	5.0-7.0

Жер кыртышындагы өсүмдүктөр үчүн азык заттар

Адам баласына зарыл болгондой эле, азык заттар өсүмдүктөр үчүн да зарыл. Алар азык-заттарды жер кыртышынан алышат. Эгерде жердин кыртышында өсүмдүктүн өсүшүнө керектүү азык заттар табылбай калса, бул өсүмдүктүн өсүшүнө таасир этет. Ошондуктан, жашылча чарбасында иштеген адам күн сайын өстүрүп жаткан өсүмдүктөрүнүн өңү-түсүнө көңүл буруп, керектүү азык заттардын жетиштүүлүгүнө байкоо жүргүзүп турушу зарыл.

Өсүмдүктөрдүн жакшы өсүшүнө жана түшүмдүүлүгүнүн жогору болушуна минералдык пайдалуу заттар талап кылынат. Өсүмдүктөрдүн өсүшүнө көп өлчөмдө керектелүүчү зарыл болгон эң негизги азык заттар булар, **азот, фосфор жана калий**.

Азот	өсүмдүктөрдүн жалбырагынын өсүшүнө керектүү азык.
Фосфор	өсүмдүктөрдүн тамырларынын, калемчелеринин жана бутакчаларынын өсүшүнө жардам берет.
Калий	өсүмдүктөрдүн ички химиялык реакцияларынын жүрүшүнө; клетка капталдарынын калың болушуна, өсүшүнө, оорууларга туруштук берүүсүнө, өсүмдүктөргө түс жана даам берүүгө зарыл азык.

Аз өлчөмдө керектелүүчү минералдык азык заттар:

Магний	хлорофил деп аталган өсүмдүктөрдөгү жашыл түстөгү заттардын түзүлүшүн жана иштешин камсыз кылат. Хлорофил бул өсүмдүктөрдөгү күндүн негизги нурларын өзүнө сиңирип алып, аларды өсүмдүктөрдүн өсүшүнө зарыл болгон кант жана крахмалга айландыруучу жашыл түстөгү фотосинтетикалык пигмент.
Кальций	өсүмдүктөрдүн жакшы өсүшүнө шарт түзөт.
Күкүрт	өсүмдүктөрдү белоктор менен камсыз кылат.

Өсүмдүктөргө аз өлчөмдө керектелүүчү дагы башка азык заттар – булар **темир, марганец, жез, молибден, бор, хлор жана цинк**.

Минералдык азык зат жетишпеген өсүмдүктөрдөн төмөндөгүдөй белгилерди байкаса болот:

Минералдык азык	Жетишпегендиктин белгилери
Темир	Өсүмдүктүн өсүп келаткан учтарынын жана бышкан жалбырактарынын саргайып кетиши, тамырчалардын тегерегинен башка бөлүктөрүнүн саргайышы; шорлуу жер кыртышында кездешет
Магний	Эски жалбырактарынын учтарынан баштап саргайышы; шорлуу жана кычкылдуу жер кыртыштарында кездешет
Жез	Саргайып, андан кийин көк жашыл тартып өзгөрүп кетиши
Молибден	Өсүмдүктүн өсүп келаткан учтарынын бузулганы; кычкылдуу жерде кездешет
Бор	Капусталардын сөңгөгүнүн көңдөй болушу, беденин жалбырактарынын кызарышы; шорлуу жер кыртышында кездешет
Хлор	Жалбырактардын тамырчаларынын жээктеринин саргайып кетиши
Цинк	Калемчелердин (бутакчалардын) кыска өсүшү жана жалбырактардын майдаланып кетиши

Өсүмдүктөргө кандай азык заттардын жетишпей жаткандыгын аныктоо бир аз кыйынчылыктарды алып келет. Себеби, өсүмдүктөрдө жогоруда каралган белгилер кандайдыр бир минералдардын жетишсиздигинен гана эмес, вирустук инфекциялардан жана суунун жетишсиздигинен да болушу мүмкүн. Адатта, өнүккөн өлкөлөрдө чарба ээлери өсүмдүктөрдөгү мындай көрүнүштөрдүн болушунун себебин аныктоо үчүн топурактын же өсүмдүктүн клеткаларын сыноодон өткөрүшөт.





Жакын жердеги жашылча бакчасына барып, өсүмдүктөрдү карагыла. Аларга эмне жетишпегендигин жазып алгыла да, бакча ээсине айткыла:

Проблемалар	Проблемалардын себеби

Жер семирткичтер жана кык

Жер семирткичтер булар өсүмдүктөрдү керектүү азык заттар менен камсыз кылуучу жасалма химиялык бирикмелер. Ал эми кык – өсүмдүк үчүн бардык керектүү азык заттарды камтыган бай органикалык бирикме. Адатта ал малдын калдыктары болот.

Химиялык жер семирткичтер өсүмдүктөрдү азык заттар менен камсыз кылганы менен, аларда кыкта болгон жер кыртышын жакшыртуу жөндөмдүүлүгү жок. Кык, жер кыртышын органикалык заттар менен камсыз кылуу менен бирге, андагы нымдуулукту жана температураны бир калыпта сактап турууга шарт түзөт.

Азоттук жер семирткичтерди артыкбаш колдонуу жана жер кыртышынын үстүнкү бетиндеги органикалык заттарды коңторуп жерди өтө эле терең айдоо, жер кыртышынын катмарын бузуп, өсүмдүктөрдүн тамырларынын кенен таралышына жана суунун сиңишине кыйынчылыктарды жаратуу менен, жердин бетине туздардын пайда болушун алып келет.



Терең тамырлуу өсүмдүктөрдүн жоктугу жердин туздуу болуп кетишине алып келди

Компост жасоо – үй алдындагы жашылча бакчанын жер кыртышын заттар менен байытуунун арзан жана жөнөкөй ыкмасы. Компост үймөгүн жасоо бир нече ай убакытты талап кылуу менен, аны алгачкы этабынан тартып эле көзөмөлгө алуу өз кезегинде чоң **жоопкерчиликти** талап кылат. Ошондуктан, компостун жазгы айдоо иштерине карата даяр болуусу үчүн аны жасоону күз мезгилинде баштоо зарыл.

Компост бул гумустун иштелип чыккан продуктусу, ал жер кыртышынын курамын төмөндөгүдөй шарттарда байытууга жардам берет:

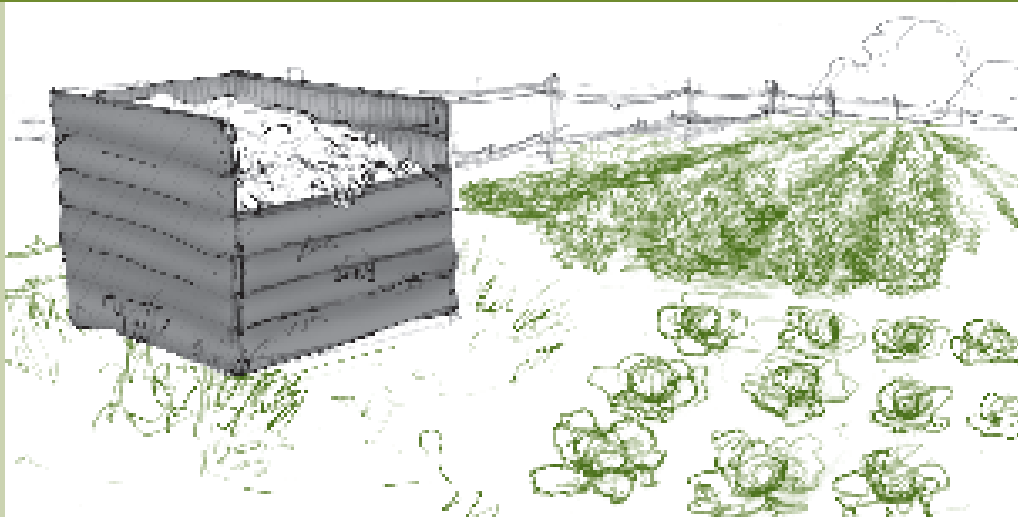
- сөөлжандарды жана башка жер кыртышындагы майда организмдерди көбөйтүү менен;
- жер кыртышынын температурасын мэлүүн кармоо менен;
- нымдуулукту кармап калуу мүмкүнчүлүгүн түзүү менен;
- жашылчалардын өсүшүнө жана гүлдөшүнө ыңгайлуу чөйрө түзүп берүү менен.

Компост үймөгүнө эмне салынат

Коңуз, кырк аяк жана сөөлжан сыяктуу курт-кумурскалар жер кыртышындагы органикалык заттар менен азыктанышып, алардан гумусту иштеп чыгышат. Бул кичине жандыктар эски же катып калган жана жыгач өңдөнгөн катуу заттарды натыйжалуу майдалай алышпайт. Ошондуктан компостко салынуучу өсүмдүктөрдү салуудан мурда кылдаттык менен майдалап, андан кийин салуу зарыл. Ошондой эле, компостко салынуучу заттарда нымдуулуктун болушу маанилүү. Буга мисал, жай жана күз мезгилинде коон-дарбыздын кабыктарын майдалап кесип компостко салуу эң туура.

Компост жасоодо, бир кезде тирүү организм болуп келген заттардын бардык түрүн колдонсо болот. Буларга, жалбырактар, саман, өсүмдүктөрдүн кесилген бутактары, ашканадан артып калган тамак-аш калдыктары (эттен башкасы! эт чымындардын чогулушуна алып келет), малдын кыгы жана ошондой эле гезиттер менен картондор мисал боло алат. Буларды майда бөлүкчөлөргө бөлүп салуу - компостун чирүү процессин тездетет. Эскерте кете турган нерсе, ооруга чалдыккан өсүмдүк заттарын компост үймөгүнө салбай эле коюу дурус.





Таштандыларды кайра иштетүү жана компост үймөгүн жасоо

Компост үймөгүн жасоо бул айыл-кыштак жерлеринде таштандылардын туура пайдаланылышына шарт түзүү менен алардын артыкбаш чогулушун кыскартуунун натыйжалуу жолу болуп эсептелет. Эгерде ашкана калдыктарын компост үймөгүнө таштасак, анда калай банкелерди, желим жана айнек бөтөлкөлөрдү өзүнчө үймөгө бөлүп таштоого жеңил болот. Бул болсо өз кезегинде, айлана-чөйрө үчүн өтө маанилүү. Таштандыларды мындай бөлүштүрүү үй бүлө ашканасында тамак даярдалып жаткан маалда эле, кийинкиге калтырылбай аткарылышы керек.

Таштандылардан органикалык калдыктарды бөлүп алуу келемиштер менен чычкандардын пайда болушунун алдын алат. Ошондой эле, мындай калдыктарды терең казылган жерге көмүп же компост үймөгүнө таштоо жер кыртышынын түшүм берүүчүлүгүнүн жогорулашына шарт түзөт.

Коңшулар менен бирдикте иштеш

Компост үймөгүн жасоону баштап жатып, коңшуларыңдан таштандыларынын органикалык калдыктарын сенин жасаган компост үймөгүңө таштоону суран. Бул компост үймөгүн сен жашылча бакчаңдын топурагынын асылдуулугун жогорулатууда колдонуу менен жакшы түшүм ала баштаганыңды көргөн эң эле жалкоо деген коңшуң да бул ыкманы пайдалангысы келет. Мындай компост үймөгүн жасоо, өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн гана жогорулатпастан, ал ошондой эле, сенин айылыңдын тазалыгын да камсыз кылат.



Компост үймөгүн жасоо жолдомолору

Компост үймөгүн жасоонун түрдүү жолдору бар. Компостту жерге аң казып жасоого да болот. Бирок, эгерде бул ыкма колдонулса, казылган аңга суунун толуп калбастыгына көз салып туруу өтө маанилүү. Компосттогу суунун ашыкча болушу - анын жараксыз болуп калышына алып келет.

Компостту атайын курулуш ыкмаларынын негизинде жасоо, же суу каптап кетпеши үчүн жердин үстүнө үймөк кылып жасоо туура. Жердин үстүңкү бетинде жасалган компост үймөгүнө абанын (кычкылтектин) таасири чоң болуп, андагы бактериялык реакциялардын жүрүшүнө шарт түзөт. Ошондой эле андагы заттарды кол менен аралаштырууга ыңгайлуу болуу менен алардын арасына абанын эркин киришине шарт түзүлүп, үймөктүн өтө ысып кетишинин алдын алат.

Компост жашигин жасоо:

1. Жыгачтан жасалган төрт бурчтуу түзүлүштөгү, туурасы бир же бир жарым чарчы метр, ал эми бийиктиги 1 метр, горизонталдык абалда аралары 1см. ден жайгаштырылган энсиз тактайлардан жасалган жашик;
2. Эгерде жыгач тактайлары жок болсо, анда бакчанын бир бурчуна үймөк жасап койгула. Бул бир чарчы метр жерди ээлеши керек. Ал эми таштандыларды ортого үймөк кылып чогултуп коюу керек;
3. Жалбырактардан, жерге түшкөн жемиштерден жана отоо чөптөрдөн катмар жасагыла. Катмардын калыңдыгы 15см. дей болушу керек;
4. Жалбырактардын үстүнө калыңдыгы 5 см. дей болгон малдын кыгынын катмарын таштагыла;
5. Кыктын үстүнө 3 см. дей топурак салгыла;
6. Үймөктүн ар бир катмарынын нымдуулугун байкагыла. Зарыл болсо азыраак өлчөмдө суу куюп койгула;
7. Катмарлардын калыңдыгы 15 см. ден кылып үймөк жасоону улантып, үстүнө малдын кыгын жана көп эмес өлчөмдөгү сууну кошуп туруу керек;
8. Бир нече күндөн кийин үймөктүн сыртына колуңарды койгондо, жылуулукту сезесиңер;
9. Үймөктүн бийиктиги 1,5 метрге жеткенде, 2 см. калыңдыктагы топурак катмары менен, же болбосо катуу жааган жамгырдын суусу тийбегендей кылып суу өткөрбөөчү жабуу менен үстүн жаап коюу керек;
10. 20 күндөн кийин чирибей калган заттар ортосуна келгендей кылып этияттык менен үймөктү оодаруу керек. Бул процессти ай сайын кайталап туруу зарыл.

ТАПШЫРМА



Бул орунга компосттун сүрөтүн тартып, ар бир катмарын белгилегиле.



Натыйжа

Органикалык заттардан туура жол менен компост үймөгүн жай мезгилинде жасоого болгону алты гана жума убакыт талап кылынат. Ал эми ушул эле компост үймөгүн бактериялык реакциянын жүрүшүнө таасирин тийгизген кышкы суук мезгилде жасоо, кыш мезгилинин акырына чейин созулуп, ошондой эле жаздын биринчи жана экинчи айларындагы жылуу температурага чейин созулат. Бул Кыргызстандын ар кайсы бөлүгүндө ар кандай болушу мүмкүн. Тажрыйба жүргүзүп көр!

Компостту жасоодо колдонулган заттардын бакчада колдонууга даяр болгон кара топуракка айлануу процесси ар кандай убакытты талап кылат. Ал эми бул кара топурактын пайда болушуна кеткен убакыт компостко салынган өсүмдүктөрдүн түрүнөн көзкаранды. Эгерде өсүмдүктөр өтө жетилген, кургак жана сабактары жоон болсо, алардын кара топуракка айлануу процесси узакка созулат.

Компост үймөгүнүн дайыма нымдуу болуп турушу зарыл. Бирок, ашыкча сууну колдонуу да туура эмес. Ошондуктан, компост үймөгүн суу өткөрбөөчү жабуу менен жаап коюу зарыл. Буга байланыштуу, эгерде компост үймөгүн жасоону күз мезгилинде баштабасан, анда жазгыга калтырып коюшуң оң.

Эгерде, сен жашылча бакча ишмердүүлүгүн өнүктүрө турган болсон, бакчаңдагы өсүмдүктөр талап кылган азык заттарга бай бир нече компост үймөктөрүн даярдап алышың дурус.

Компостту бакчада пайдалануу сен үчүн да, сенин бакчаң үчүн да өтө пайдалуу. Ал жашылча өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жана сапаттуулугун жогорулатуу менен сенин жакшы киреше алууңа шарт түзөт. Таштандылардын акчага айланышы бул керемет!

Компост үймөгүн жасоодо чычкан жана келемиштер

Жашылча-жемиштердин кабыктары өңдүү ашкана калдыктары чычкан жана келемиштердин көбөйүшүнө шарт түзөт. Бирок, жогоруда жолдомолорду колдонуп кылдаттык менен жасалган компост үймөгүнүн үстүңкү бети жабуу менен жабылгандыктан, ага келемиштер менен чычкандар кире алышпайт. Ал эми кыш мезгилинде ашкана калдыктарын алдынала атайын казылган чакан чуңкурга көмүп сактоо туура. Жаздын алды менен бул чуңкурдагы таштандыларды кайрадан казып алып, компост үймөгүн жасоодо пайдаланса болот.

Түз эле жашылча айдоочу жөөктөргө чуңкурчаларды казып, таштандыларды көмүп коюу, ашкана калдыктарын туура пайдалануунун дагы бир жолу. Же болбосо, жерди 20-30 см. тереңдикте казып, ашкана калдыктарын (эттен башкасын!) көмүп койсо да болот. Себеби, келемиштер менен чычкандар мындай тереңдикти казышпайт. Бул чуңкурга көмүлгөн калдыктар жер кыртышына сиңип, андагы сөөлжандардын азыктануучу булагы болуп калат. Ал эми бул сөөлжандар сенин бакчаңдын жер кыртышын жакшыртат.



Чычкандар менен келемиштерден таштандыларды жашыруу

ЖАШЫЛЧА

БАКЧАСЫН ИШТЕТҮҮ

Жаңы сөздөр

Белок	кишинин организмине жана ден соолугуна керектүү эң негизги азык-зат.
Витаминдер	денедеги өтө маанилүү химиялык реакциялардын жүрүп турушу үчүн аз санда керектүү болгон органикалык зат.
Була	өткөрүүчү ткань, ал аркылуу органикалык заттар өтөт, ичегилердин иштешине жардам берет.
Минералдар	азыктагы органикалык эмес химикаттар, дененин өсүшүнө жана иштешине керектүү.

Жашылча бакчанын ден соолукка пайдасы

Эгерде жашылча бакчасын кылдаттык менен пландаштырып, отургузса жана жакшы караса, анда үй-бүлө үчүн жакшы сапаттагы тамак-аш өндүрүлүп, жалпы үйбүлө мүчөлөрүнүн ден соолугун чыңдайт. Ошондой эле ашыкча өндүрүлгөнүн базарда сатып, мындан киреше алса да болот.

Жашылчалар күндүн энергиясын өсүмдүк кантына же энергияга айлантууда өтө эффективдүү. Алар топурактан тамыры аркылуу минералдарды тартып алуу менен кишинин организмине керектүү болгон көптөгөн минералдар менен камсыз кылат.

Адам баласынын ден соолугу үчүн маанилүү болгон негизги органикалык заттарды-белок жана энергия, витамин жана минералдардын көпчүлүгүн жашылчалардын ар кандай түрлөрү камсыз кылат. Бул болсо тамакты сиңирүүгө жана ичегилердин жакшы иштешине көмөк берет.

Өсүмдүктөрдүн жакшы түшүм берүүсү бакча ээсинин аларды жакшы кароосунан көз каранды. Жерди иштетүүдөн мурун топурак бардык керектүү органикалык заттар менен камсыздалынышы зарыл. Себеби, топуракта бардык керектүү азык заттардын болушу андагы температураны кышкысын тоңдурбай, жайкысын өтө ысытпай бирдей абалда сактап тураары белгилүү. Ошондой эле, топурак менен өсүмдүктө жетиштүү суунун жана мүмкүн болушунча жер семирткичтердин болушу да маанилүү.

Жашылча бакчасын иштетүү үчүн туура жайды табуу зарылдыгы

Жашылчалар күндүн нурун эффективдүү түрдө алуу менен өсүмдүктүн энергиясына айландыргандыктан, жашылча бакчасын күн нурлары жетиштүү тийген жерге жайгаштыруу керек. Кээ бир өсүмдүктөр түз тийген жана жайдын ысык күнүнүн ачуу нурларынан куурай башташы да мүмкүн, ошондуктан бакчанын бир бөлүгүн көлөкөдө жайгаштырса туура болот.

Ары-бери оттоп жүргөн мал жашылча бакчасына зыян келтириши толук ыктымал. Буга байланыштуу, жашылча бакчаңдын айланасына тосмо куруп, алардан коргоонун алдын ал.

Күнүмдүк турмушка керектелүүчү ашканандагы негизги жашылча азыктарын өз бакчаңдан алабаштаганыңда ал өтө чоң мааниге ээ болуп калат. Бул акчаны гана үнөмдөбөстөн, үйбүлөнүн денсоолугун чыңдоого да жардам берет. Жакшы каралган жашылча бакчасы үйбүлөнүн керектөөсүнөн ашыкча көлөмдөгү түшүмдү берүү менен, аны сатуудан үйбүлөгө кошумча киреше да алып келет.

Жашылча бакча жеринин асылдуулугун арттыруу үчүн курулган компост үймөгү, сенин эле корооң эмес, жалпы айылды таза жана тыкан кармоого шарт түзөт. Үйчарбасындагы таштандылар, отоо чөптөр жана башка органикалык заттарды компост үймөгүнө салып, ал эми айнек жана желим бөтөлкөлөр, калай банкалар өңдүү кургак таштандылардын көпчүлүгүн кайрадан иштетсе болот.

ТАПШЫРМА



Үй бүлөгө берилүүчү суроолор:

Үй бүлөдө кандай жашылчаларды жейсиңер?	
Жашылчаларды күнүгө жейсиңерби?	
Ашканадан калган жугундуларды эмне кыласыңар?	
Катуу кагаздарды эмне кыласыңар?	
Айнек жана желим бөтөлкөлөрдү, калай банкаларды эмне кыласыңар?	
Үйүңөрдүн жанында жашылча бакчасын уюштурууга ылайык жай барбы?	
Бул жашылча бакчасы канча адамга ылайык жашылча өндүрүшү керек?	
Жашылча бакчаны башкалардыкынан кантип өндүрүмдүүрөк кыла аласыңар?	

Жашылча бакчанын аянты канча болушу керек?

Жашылча бакчаң керектүү көлөмдөгү жашылчаларды өстүрүүгө ылайык болушу керек, бирок, аны чечээрден мурда сен өзүңдүн убактыңды жана күчүңдү да баалап көр. Эсинде болсун, жашылча бакчаны ийгиликтүү иштетем десең, анын **милдеттемесин алып**, жоопкерчилик менен иштөөң зарыл. Эгерде жашылча бакчасын иштетүү сен үчүн жаңы тажрыйба боло турган болсо, анда сен кичирээк жерден баштап, ал жерди иштетип, өзүңдүн мүмкүнчүлүктөрүңдү сынап көр. Билимиңди өркүндөтүп, тажрыйба алганыңдан кийин жашылча бакчаңдын аянтын чоңойтуу жөнүндө ойлонсоң болот.

Мындан мурунку сабактарда, бир сотик жашылча бакчасын иштетүүдөн баштаса болот деген ойду талкуулаганбыз. Ошондой эле, биз 1 сотик жер 100 кв. метрге барабар дегенбиз, б.а. бул 10 метрге X 10 метр же 25 метрге X 4 метр болушу мүмкүн. Бул жашылча бакчасын биринчи жолу иштетип жаткандар үчүн эң эле ылайыктуу аянт. Ушул жерде сен өзүңдүн билиминди жана жөндөмдөрүңдү эч кандай коркунучсуз текшерүүгө мүмкүнчүлүк аласың. Эгерде мурун ал жерде жашылча өстүрүлбөй келген болсо, анын топурагын даярдоо бир топ иштерди талап кылат.

Топурагы жакшы даярдалган, суудан өксүбөгөн жана курамында керектүү жер семирткичтери бар 1 сотик жашылча бакчасы, бир эмес бир нече адамды жыл бою тоюндура тургандай түшүм бериши керек. Кыргызстандагы тажрыйбага кайрылсак, 1 сотик жашылча бакчасынан жергиликтүү үрөндү пайдаланып эле, бир жылда 275 кг картошка алса болот. Ал эми тажрыйба алган соң, эң мыкты сапаттагы үрөндү айдоо менен түшүмдүүлүктү 600 кг.га чейин жеткирсең болот. Топуракты жакшы даярдап, компост же жер семирткичтерди колдонсоң, мүмкүн биринчи эле жылда сен жогорудагы эки түшүмдүүлүктүн сандарынын ортосундагы бир санга жетип калаарың толук мүмкүн

Ошондой эле, картошкадан башка жашылчанын түрлөрүн да өстүргүң келээр, м: сабиз, капуста, пияз, сарымсак, калемпир, ачуу калемпир, помидор, шалгам же дарбыз. Муну сен өзүң чечишиң керек, бирок алдынала кайсы жашылчаны үйдүн керегине, ал эми кайсынысын сатыкка алып чыгууну ойлонуп, чечип алышың туура. Үйбүлөңдүн керектөөлөрүнө ылайык түшүмдү алып калып, калганын базарда сатып, же айылыңдын ичинде башка бир товарга алмаштырсаң (бартер) да болот.

Жашылча бакчасын иштетүү бул илимий тажрыйба десе да болот. Мында байкоо жүргүзүү өтө маанилүү, анткени бул байкоо жүргүзүү сенин келерки жылда эмнени айдоо тууралуу чечим кабыл алууга багыт берет. Жашылча бакчасын өстүрүүдөгү дагы бир маанилүү фактор бул убакыт. Жашылча бакчасын иштетүү, компост жасоо, түшүм жыйноо жана алган түшүмдү сатуу - бир жылдай убакытты талап кылат.

Жашылча бакчамды кантип пландаштырсам болот?

Эң ыңгайлуусу – үйгө жакын жана малдан тосулган аянты 1 сотик жайды тандап алуу керек. Ал жайга жашылча бакчасын иштетүү үчүн уруксат алып, таштардан тазалап, топурагын даярда.

Адынала бардык маанилүү маселелерди эске алып, жашылча бакчасынын **планын** түз. Ал үчүн *Ишкердикти пландоо* сабагында берилген пландоо схемасын пайдалансаң болот. Андагы маселелр жана суроолор атайын жашылча бакчасын уюштурууга ылайыкташтырылып түзүлгөн.

Азыр мен өзүмдүн жашылча бакчама мурда биз тажрыйба кылган ишкердүүлүктүн планын түзөм.





Төмөндөгү суроолорго жооп бергиле:

Ишкердик планындагы маселе	Жашылча бакчасы жөнүндөгү суроолор	Жашылча бакча жөнүндө сенин оюң
Жайгашкан жери	Жашылча бакчасын кайсы жерде жайгаштырасың?	
	Үйбүлөңдүн бакчасынын аянты канчалык?	
	Биздин жашылча бакчага бир сотик жер керек, бул 100 квадрат метр, б.а. 10 X 10 метр, же • 10 узун шилтем кадамга X 10 узун шилтем кадам, же • 25 узун шилтем кадамга X 4 узун шилтем кадам	
	Сенин үйбүлөң жашылча бакчасынын бир сотик жерин иштеткенге сага уруксат береби?	
	Өндүрүүдө кандай максатты көздөйсүң? • жашылчалардын түрлөрүн • алардын көлөмү	
	Үрөн канча турат ? Башка өндүрүш каражаттары канча турат (суу, тосмо)? Акчаны кайдан аласың?	
	Үрөндүн наркын төмөндөтүш үчүн башкалар менен чогуу дүң сатып алуу мүмкүнчүлүгүң барбы?	
	Жашылча бакчаңды иштетүүдө сага кимдир бирөө жардам береби? Ким жардам берет?	
	Бакчаң базарга жакынбы ? Жашылча бакчаңа жетиштүү күн нурлары тиеби? Сууну кайдан аласың? Суунун сапаты жакшыбы ?	
Зыянкөчтөрдөн кутулуу	Кайсы курт-кумурскалар сенин өсүмдүктөрүңө зыян келтириши мүмкүн? Жашылчаларды кандай мал жеши ыктымал?	
Жашылча бакчаң кайсы тарапты карай жайгашкан?	Жай мезгилинде күндүн ачуу нуру кайсы тараптан тиет? Батыштанбы?	Жашылча бакчаң чыгышты же түштүктү карашы керек
	Кышында эң суук шамал кайдан урат?	Жашылча бакчаңды булардан сактаганга аракет кыл
	Эңкейиш жердин ылдый жагында жашылча бакчасын уюштурба, анткени ал кышында тоңуп калышы мүмкүн. Бир аз өйдөрөөк жерди тандасаң, жазгысын эртерээк айдап, түшүмдү да эртерээк алууга мүмкүн.	
Топурактын түрү	Мүмкүн болсо таштуу жерден алба	

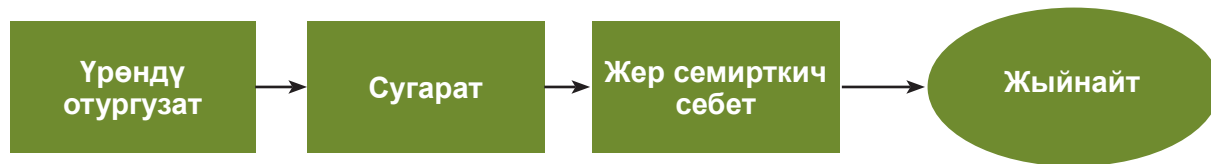
Ишкердик планындагы маселе	Жашылча бакчасы жөнүндөгү суроолор	Жашылча бакча жөнүндө сенин оюң
Суу	Суу көп жерде кычкылтек өсүмдүктүн тамырына жетпей калат да, ал өспөйт. Топурактагы суу оңой эле агып же сиңип кетеби? Эске ал.	
	Өсүмдүктөр суу аркылуу минералдарды тартып ала тургандай сууну кармап калчу органикалык заттар топуракта жетиштүүбү?	
	Таштуу жерби же кумдуубу ? Жердин үстүнө кошумча топурак салуунун кереги барбы/жокпу?	
	Жаан катуу жааганда жашылча бакчанды сел суулары бузуп кетпейби?	
Топурак жана отоо чөптөрү	Отоо чөптөрүн компостко пайдаланса болот. Аларды жулуп компостко пайдаланыш үчүн бир жерге жыйнап койсо болобу?	
	Отоо чөптөрүн өстүрбөй коюш үчүн жердин бетин гезит менен жаап кое аласыңбы?	
	Химиялык дарыларды пайдаланасыңбы?	
Мульча жана компост жасоо	Компост жасоочу материалдарды алууга мүмкүнчүлүк барбы?	
	Органикалык заттардын топуракка пайдасы кандай экени эсиндеби?	
	Компост үймөгүн жасоо үчүн жашылчанын чириндилери, түшкөн жемиштер, отоо чөптөр, малдын кыктары барбы?	
Башкаруу	Жумуштун баарын өзүм жасай аламбы? Жардам керек болсо, ким бералат?	
	Үрөндү убагында жерге отургузганга баарын уюштурдумбу?	
	Керектүү жабдыктарды/ шаймандарды иштин баарын аткарганга даярдадымбы?	
	Келерки жылкы уюштуруу жана өндүрүү системаларын канткенде жакшырта алам?	
Финансылык план-бюджет	Бюджетте боло турган чыгашалардын баары камтылдыбы?	
	Бюджеттеги сандар реалдуубу, же мен жөн гана мүмкүн болуучу натыйжаны жакшыраак көрсөтүүгө аракеттенип жатамынбы?	
	Өндүрүштүн бюджетин түзүүдө болуп кала турган коркунуч факторлорун эсепке алдымбы?	
	Мен бюджетимди киреше-чыгашаны анык көрсөтө алгандай жана өндүрүштүн жүрүшүндөгү кошумча киреше чыгашаларды жазууга ыңгайлуу кылып түздүмбү?	



Жашылча бакчасындагы кээ бир кыйынчылыктар

Адистер Кыргызстанда түшүмдүүлүк төмөндөп баратат деп айтышат. Эмне үчүн? Эмне себептен?

Жашылча өстүрүү үчүн дыйкандар:



Анда эмне үчүн түшүмдүүлүк төмөндөйт?

- Жаңы жана сапаттуу үрөн отургузулдубу?
- Сапаты тастыкталган булактардан жаңы үрөндү сатып албастан, эски эле үрөндү жыл сайын пайдаланып жатасыңбы?
- Суу жетиштүүбү, же ашыкча сугарылып жатабы?
- Суу өтө туздуу эмеспи?
- Кандай жер семирткичтерди колдоносун?
- Жер семирткичтерди канчалык көлөмдө колдоносун?
- Топурактын курамы жакшы элеби?

Божомол жооптор:

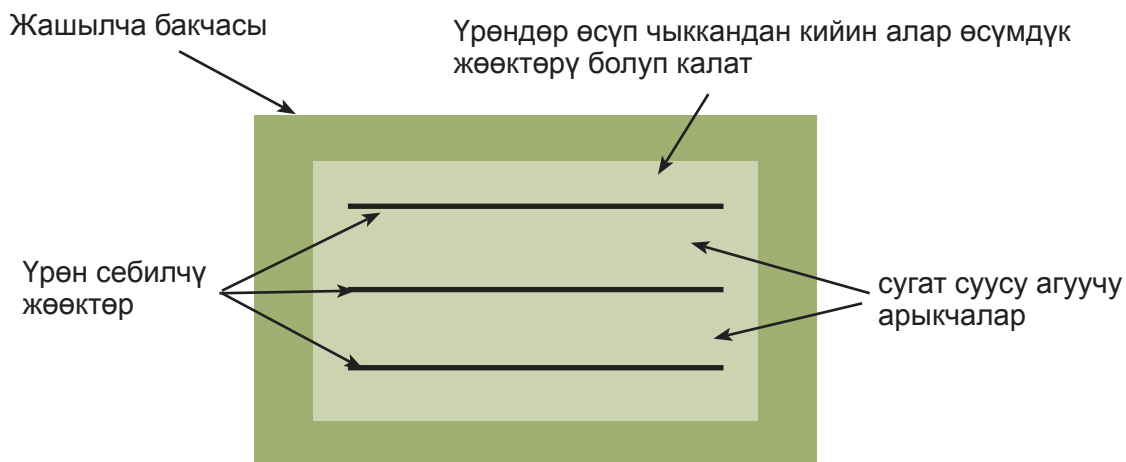
- Өндүрүмдүүлүгү төмөн эскирип калган үрөндү пайдаланып жатасың;
- Топуракта органикалык заттар жок, ошондуктан суу өсүмдүктөрдүн тамырын каптап, аларга кычкылтек жетишсиз болуп калган, же тамырлар чирий баштаган;
- Азоттук жер семирткичтер өсүмдүктөрдүн өсүшүнө керектүү элементтерди камсыз кылбай жатат;
- Мүмкүн калий жана фосфордук жер семирткичтер керектир;
- Мүмкүн топурактын pH деңгээли өсүмдүктөрдүн өсүшүнө ылайыксыз;
- Топурак аябай туздуу болушу мүмкүн;
- Мүмкүн ал жерге органикалык заттарды көбүрөөк керектеш керек;
- Мүмкүн жериңде бир эле өсүмдүктү жыл сайын өстүрүп, которуштуруп айдабай жатасың, анын натыйжасында топуракта бөтөнчө микроорганизмдер себепкер болгон оорулар көбөйүп жаткандыр.

Жашылча бакчасынын чиймесин чийүү

Жашылча бакчасын артүрдүү формада уюштурса болот. Адатта жашылча бакчасы төрт бурчтуу, же узун жөөк болот. Бирок сен алган жериңде эки же үч кичирээк жөөк жасап койсоң болот. Бул көнүгүү үчүн сенин жериңдин аянты 1 сотик же 100 квадрат метр, б.а. 10x10 метр, же 4x25, же 2x50 метр болушу керек.

Үрөндү бири биринен канчалык аралыкта себүүнүн жашылчанын түрүнө жараша бир аз айырмачылыктары бар. Анткени кээ бир өсүмдүктөр жалбырагын кенен жаят, ошондуктан берилген сандарды жолдомо катары гана пайдаланса болот. Органикалык заттар топурактын pH деңгээлин төмөндөтөт. Бул албетте жакшы.

Кыргызстанда топурактагы pH деңгээли орточо 7.0ден 8.0ге чейин. Бул жашылча өстүрүүгө анча ыңгайлуу эмес, себеби, бул жашылча үчүн жогорураак деңгээл. Демек, бул учурда, мульча жана органикалык заттарды колдонуу топурактагы нымдуулукту сактайт да, ал топуракты жашылча өстүрүүгө ыңгайлаштырат.



ТАПШЫРМА



Төмөндөгү таблицаны карап чыгып, өстүрүүнү каалаган жашылчалардын тизмесин жана керектүү маалыматты бош жерлерге жаз. Жайгашкан жайы жана айлана-чөйрө шарттарына жараша жөөктөрдүн жана жөөктөрдөгү үрөндөрдүн аралыгы артүрдүү болот. Ошондуктан төмөндө берилген сандарды жолдомо катары гана пайдаланууга болот. Алсак, Кыргызстанда картошка үрөнүн адаттагыдан тышкары бири бирине жакыныраак отургузушат. Бул өз кезегинде жердин тезирээк арыкташына жана мите козу карын орууларынын көбөйүшүнө алып келмекчи.

Жашылча	Жөөктөрдөгү үрөндөрдүн ортосундагы сунушталган аралык (см)		Жөөктөр ортосундагы сунушталган аралык (см)		Жашылча өстүрүү үчүн эң ылайыктуу рН деңгээли (Топурактын кычкылдуулук деңгээли)	1 килограммдагы үрөндүн орточо саны
	Аралык түрлөрү	Орточо аралык	Аралык түрлөрү	Орточо аралык		
Капуста	23-41	32	70-90	80	5.6-6.6	319,000
Сабиз	2.5-5.0	3.5	40-50	46	5.0-6.0	858,000
Жүгөрү	20-30	25	60-70	65	6.0-7.0	5,500
Бадыраң	15-30	22	90-180	135	5.0-6.0	37,400
Баклажан	40-50	45	70-90	80	5.0-6.0	220,000
Пияз	10-15	12	25-45	35	5.0-7.0	268,000
Калемпир	30-46	38	70-90	80	6.0-8.0	160,000
Картошка	20-33	26	70-90	80	5.8-6.5	орточо 10 урук
Ачуу калемпир	30-40	35	60-70	65	5.0-6.0	160,000
Помидор	40-50	45	70-90	80	5.0-7.0	374,000
Шалгам	5.0-15.0	10	30-60	45	5.0-7.0	484,000

Сенин бакчаң жөнүндө маалымат

Өзүңдүн бакчаңда отургузуу үчүн канча үрөн сатып алуу керектигин азыр эсептөө керек. Төмөнкү таблицада өсүмдүктөргө керектүү үрөндөр эсептелип берилген.





Сен помидор же сабиз эмес, ачуу калемпир жана шалгам өстүрүшүң керек. Аны үчүн эсеп жүргүзүп, төмөндө таблицаны толтур.

Аты А	Аянттын туурасы см Б	Жөөктөрдүн ортосундагы аралык (см) В	Жөөктөрдүн саны Г (=Б/В)	Жөөктүн узундугу см Д	Үрөндү себүү аралыгы см Е	Бир жөөктөгү үрөндүн саны Ж (=Д/Е)	Баардык үрөндүн саны З (=ГхЖ)	1 кг.дагы үрөндүн саны И	Керектелген үрөндүн салмагы К (=З/И)	Кг же жалпы салмак Л
Картошка	1000	80	12	2,500	26	96	1152	14	82кг	82кг
Пияз	1000	35	28	2,500	12	208	5824	268,000	0.022	22г
Капуста	1000	80	12	2,500	32	78	936	319,000	0.003	3г
Сабиз	500	46	11	2,500	3.5	712	7832	858,000	0.009	9г
Помидор	500	80	6	2,500	45	55	330	374,000	0.001	1г
Ачуу калемпир жана шалгам өстүрүү үчүн төмөндөгү таблицаны жогорудагыдай кылып толтур.										
Ачуу калемпир										
Шалгам										

Эскертүү: Балким сен өзүңдүн жашылча бакчаңа тигүүгө пияз, капуста же помидордун көчөттөрүн сатып аларсың. Анда жогорудагы сандар башкача болушу мүмкүн.

Акыры планым
ишке аша
баштады көрүнөт





Төмөндө берилген төрт чарчынын ичине сенин үйбүлөңдүн жашылча-жемиш айдоочу жерин тарт. Анын ичинде сенин үйүң жана үйбүлөңдүн жашылча бакчасынын жеринин сүрөтүн түшүрүп, өзүңдүн бир сотик бакчаңдын түзүлүшүн тарт. Өзүңдүн бакчаңдын жалпы аянтынын төрттөн бир бөлүгүнө катоска, төрттөн бир бөлүгүнө капуста, сегизден бир бөлүгүнө сабиз, сегизден бир бөлүгүнө помидор отургузууну сүрөттө көрсөт.

Масштаб: бир чакмак 1 кв. метр жерге барабар.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
1																									
2																									
3																									
4																									
5																									
6																									
7																									
8																									
9																									
10																									
11																									
12																									
13																									
14																									
15																									
16																									
17																									
18																									
19																									
20																									
21																									
22																									
23																									
24																									
25																									
26																									
27																									
28																									
29																									
30																									

Жашылча бакчаңды иштетүүдөгү он кадам:

- Жайды тандоо;
- Өзүңдүн бакчаңдын чектерин билүү үчүн казыктарды кагып, же тосмо куруп белгилеп алуу;
- Жерди таш, тамыр, отоо чөптөрдөн тазалаганга керектүү шаймандарды алуу: күрек, айры, кетмен, тырмоо;
- Жерди 8-10 см тереңдикте казуу. **Жерди терең айдабаш керек**, анткени органикалык заттар жердин бетине жакын калышы керек;



- Топурактын бетин жумшартып, тырмоо менен оңой тырмала тургандай кылуу;
- Эгерде малдын кыгы болсо, топурак менен аралаштырып коюу;
- Эгерде жер семирткичтин кандайдыр бир түрү болсо, 2 кг.дай, топурактын бетине жука кылып сээп, аралаштырып кой;
- Эгерде ашканадан арткан тамак аш болсо, жерди 20-30 см тереңдикте казып, салып коюу (*Компост жасоо сабагын кара*);
- Эгерде жашылча бакчаңды **күзүндө** даярдасаң, өсүмдүктөрдөн, жалбырактардан, кургак же жашыл чөптөрдөн, түшкөн алмалардан ж.б. жемиштерден топурактын бетине 15 см.дей катмарча жасап кой. Бул топуракты кышында кар жааган кезде жылуу кармайт. Ошондой эле, ал катмарда органикалык заттардын өтө жай бөлүнүү процесси жүрөт. Эгерде жашылча бакчаңды **жазында** даярдай турган болсоң, анда жерди казып, үрөндү эгүүдөн башка сунуш жок. Ал эми компостту жасоого өсүмдүк калдыктарын жазында, жайында жана күзүндө чогулга беришиң зарыл;
- Жазында, жайында жана күзүндө жашылча жемиштердин калдыктарын топуракка көөмп жүр.

ТАПШЫРМА



Ошентип, жашылча бакчасын түзүү үчүн биринчи кадамды жасадың, күндөлүккө бүгүнкү күндү белгилеп жазып, эмне жумуш аткарганыңды жаз. Ар дайым бакчаңа барып, байкоо жүргүзгөндөн кийин, же жумуш жасагандан кийин **сөзсүз** күндөлүккө жазып тур. Кийин эмне кылганыңды, качан жасаганыңды эстегенге жардам берет. Бул **учет жүргүзүүнүн** биринчи кадамы болуп эсептелет.

Канча үрөн алганыңды, канчага алганыңды унутпай күндөлүккө жаз.

Жашылча бакчасын иштетүүдө сенин күндөлүгүң

Бардык ийгиликтүү ишкерлер жана жашылча бакча ээлери топуракты даярдаганда, отургузганда, сугарганда, жер семирткич колдонгондо, жана түшүм жыйнаганда күндөлүккө жазышат. Компост жасоо, органикалык заттарды себүү, ж.б.у.с. иш-аракеттердин бардыгын күндөлүккө жазып жүрүү зарыл. Бул жазуулар сенин кийинки аткара турган иш-аракеттериң үчүн сөзсүз пайдасы тиет.

Күндөлүк жөнөкөй, толтурганга жана кийин окуганга оңой болушу керек. Мисалы:

Дата	Иш-аракет	Эскертмелер жана байкоолор

Жашылча бакчадан канча түшүм алса болот?

Өздөрүнүн бакчасынан канча түшүм алып жаткандыгын салыштыруу дыйкандарды дайым кызыктырып келет. Төмөндөгү таблица, Австралияда 1 сотик жерден (100 кв.м) канча түшүм алынгандыгын көрсөтүп турат. Климаты менен топурагы жай мезгилинде Кыргызстандыкына окшошуп кеткени менен Австралияда кыш Кыргызстандагыдай өтө суук болбойт. Бул жерде жашылча-жемиш өстүрүү сезону узунураак болгондуктан Австралиялык дыйкандардын көбүрөөк түшүм алуу мүмкүнчүлүгү бар. Бирок Кыргызстандыкына салыштырмалуу бир аз гана айырмасы бар.

Бул түшүм жогоруда таблицадагы жөөктөрдүн жайланышына негизделип эсептелген. Эсиңерде болсун, Австралияда бакча ээлери органикалык заттарды көп пайдаланышат, жана мульчага көп көңүл бурулат.

Бул сага сабак болсун

Баштаган иш ар дайым эле ийгиликтүү боло бербейт. Кичинекей каталар сенин бардык ишиңдин бузулушуна алып келбейт. Бирок, кылдаттык менен учет жүргүзүү келечекте каталарды талдап, ошол эле катаны кетируудөн сактайт. Тажрыйба - кетирилген каталардан жана жетишкен ийгиликтерден топтолору эсиңде болсун.

ТАПШЫРМА



Кыргызстандагы жашылча бакчасынан алынган түшүмдөрдү изилде, эгер алар Австралиядагыдай жогору болбосо, эмне үчүн экенин түшүндүрүүгө аракет кыл.

Жашылчалар	Австралиядагы 1 сотик жерден алынган түшүм	Кыргызстандагы түшүм
Капуста	18-36 кг	
Сабиз	220 кг	
Жүгөрү	360-720 баш	
Бадыраң	233-280 даана	
Баклажан	90-135 кг	
Пияз	97-290 кг	
Калемпир	110-180 кг	
Картошка	333 кг	
Ачуу калемпир	100-150 кг	
Помидор	60-120 кг	
Шалгам	28-43 кг	



Жөнөкөй тосмолор сенин жашылча бакчаңды мал жандыктардан коргойт





Бул фермер Баткен районуна караштуу Үч Дөбө айылында кароосуз калган жерди кирешелүү бакча кылып алды. Сүрөттөн көрүп тургандай мындай пайдаланбай жаткан жерлер көп.



Баткен районуна караштуу тоолуу Дара айыл өкмөтүндөгү фермер өз жашылча бакчасын натыйжалуу пайдаланат, машинасы бар жана жаңы үй куруп жатат.



Айдоо аянтынын чектелүүлүгүнө карабастан Лейлек районуна караштуу Өзгөрүш айылындагы бул үйбүлө болгон жашылча бакчасын натыйжалуу пайдаланууда.

Сууну туура пайдалануу

Жаңы сөздөр

Суунун тартыштыгы	өсүмдүктөрдө суунун жетишсиздигинин белгилери.
Жердин сыйымдуулугу	жакшы сугарылгандан бир күндөн кийин жер кыртышында калган суунун көлөмү (жайкы ысык күндө).
Кургакчылыкка чыдамкайлык	кээ бир өсүмдүктөрдүн суунун тартыштыгына карабастан түшүм берүүсү.
Мульча	топурактын бетине 15 см калыңдыкта төшөлгөн органикалык материалдын катмары
Уруктун өнүүсү	уруктан тамырлар жана жалбырактардын чыга башташы.
Көчөт	тез түшүм алуу максатында отургузулган жаш, жетиле элек өсүмдүк.
Мөмө байлоо	жемиш бактарынын гүлдөрү мөмөгө айланышы.
Тамырдын түйүлүшү	картошка тамырларынын учтары көөп, крахмалга толугу.

Жер кыртышындагы суунун мааниси

Өсүмдүктөрдүн өсүшү үчүн топуракта жетиштүү суу болушу зарыл. Өсүмдүктөрдүн 80% -90%ын суу түзөт. Ошондуктан алар өсүш үчүн сууну жана азыктарды топурактагы суунун эритмесинен жана атмосферадан сиңирип алышат. Жер кыртышындагы суунун жетишсиздиги, өсүмдүк клеткаларынын кургашына, аны менен бирге эле өсүмдүктүн куурап калышына алып келет.

Өсүмдүктөрдө суунун кыймылы

Өсүмдүктөр сууну топурактагы суунун эритмесинен тамырлары аркылуу тартып алып, сиңирет. Тамырлардын капталдарындагы майда өсүндүлөр «тамыр чачы» деп аталат. Өсүмдүктөрдүн сөңгөгүнө суу жана минералдык заттар тамыр чачы аркылуу сиңирилет.

Ошондой эле өсүмдүктөр жалбырактарындагы атайын **үт** деп аталуучу клеткалары аркылуу сууну буулантат жана дем алат. Эгерде өсүмдүктөргө суу жетишсиз болсо, ал **үт** бекилип, өсүмдүк бар болгон сууну өзүнө сактап калууга аракет кылат.

Суу өсүмдүктүн тамырларынан сабак аркылуу өйдө жалбырактарга карай жылат да, жалбырактар аркылуу суунун басымдуу бөлүгү атмосферага чыгып кетет.

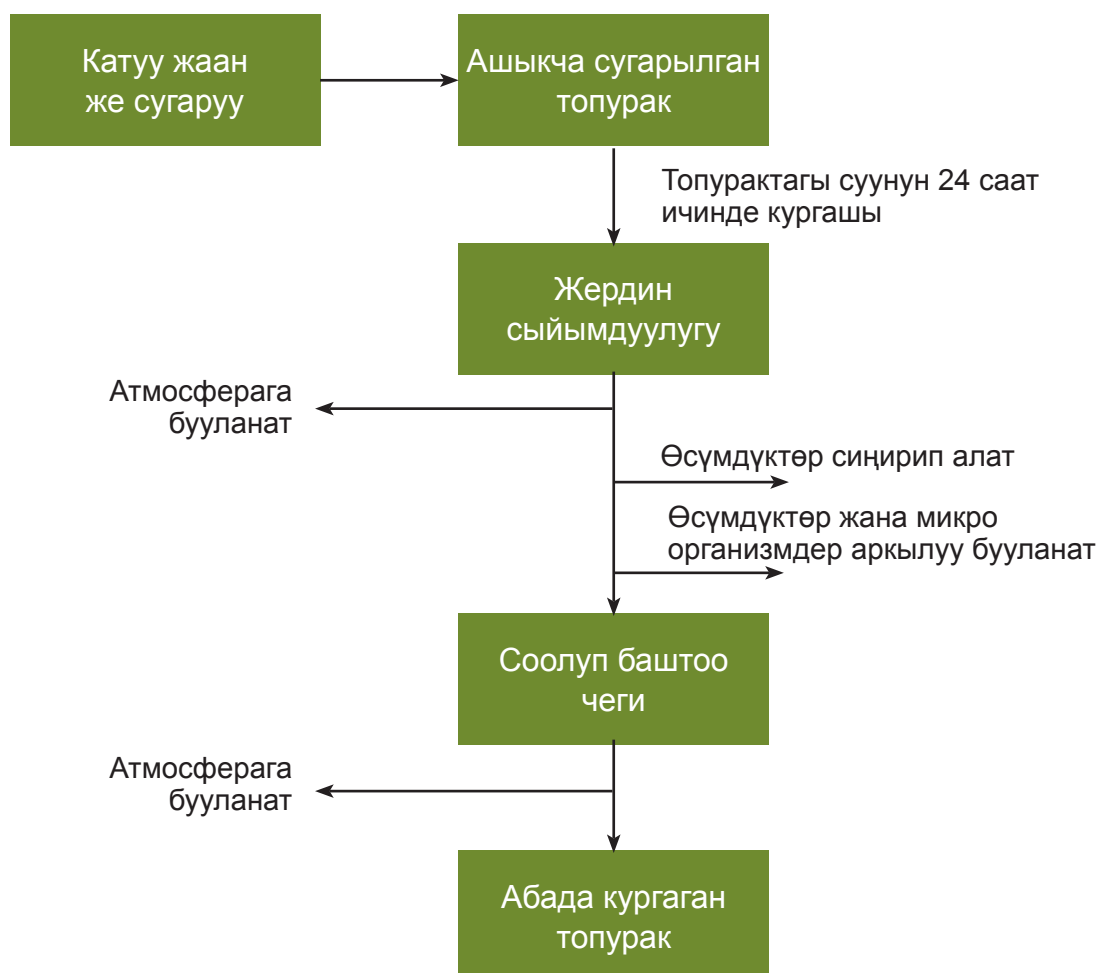
Жер кыртышындагы суу

Жер кыртыштары сууну сактоо мүмкүнчүлүгү боюнча айырмаланышат. Жер кыртышы сактай ала турган суунун көлөмүнө төмөнкү факторлор таасир кылат:

- Жер кыртышында канча чопо топурак, тунма же кум бар;
- Жер кыртышында канчалык органикалык заттар же гумус бар, анткени алар топуракта сууну кармап турат;
- Топурактын үстүндө мульча барбы;
- Топурактын шамалга ачыктыгы;
- Качан жаан-чачын болгон, топурак качан сугарылган.

Топурактагы суунун өлчөмү белгилүү деңгээлде болуусу зарыл. Андагы суунун өтө эле **ашыкча** болушу же топурактын **өтө эле кургап** кетиши өсүмдүктүн куурап же солугуна алып келет. Төмөндө көрсөтүлгөндөй топурактагы суу **Жердин сыйымдуулугу** менен **Соолуп баштоо чегинин** ортосундагы деңгээлде болушу керек. Ошондуктан, жашылча бакчадагы өсүмдүктөрдү солуй башташына жеткирбестен маалында сугарып турууң өтө зарыл, бирок ашыкча эле сугара бербей!

Жер кыртышындагы суунун кыймылы



Соолуп баштоо чеги топуракта өсүп жаткан өсүмдүктөрдүн түрүнө жараша ар түрдүү болот. Кээ бир өсүмдүктөр кургакчылыкка чыдамдуу келет, бирок үй чарбасында өстүрүлгөн жашылчалардын көбү кургакчылыкка чыдамсыз келишет.

Жердин сыйымдуулугу

Эң катуу жер кыртышы – бул ири кумдуу, ал эми **эң жумшак жер кыртышы** бул чопо топурак. Топурактын түрүнө жараша анда сакталуучу суунун көлөмү да аркандай болот. Төмөнкү таблицада артүрдүү жер кыртышынын сууну сактоо мүмкүнчүлүгү көрсөтүлгөн. Өлчөмү бир миллиметр суу бир сантиметр терең жерге.

Жер кыртышынын түрү	Жердин суу сактоо мүмкүнчүлүгү А	Солуп баштоо чеги В	Суу (=А-В)
Катуу ири кумдуу жер	0.6	0.2	0.4
Жумшак кумдуу жер	1.0	0.4	0.6
Чопо аралашкан кумдуу жер	1.4	0.6	0.8
Кум аралашкан чополуу жер	2.0	0.8	1.2
Чополуу жер	2.7	1.2	1.5
Чополуу кара топурак	3.2	1.4	1.8
Кара топурак	4.0	2.5	1.5

Бул таблицадан көрүнүп тургандай, жаандан жана сугаргандан кийин кумдуу жер кыртышына салыштырмалуу чополуу кара топурак жана кара топурактарда суу көбүрөөк сакталып калат.

ТАПШЫРМА



- Таза пластик бөтөлкөсүн тапкыла.
- Жашылча бактан бир ууч топуракты салып, бөтөлкөнүн жарымына чейин таза суу куюп, оозун катуу бурап жаап кой.
- Бөтөлкөнү эртеси күнү мектепке алып кел. Сабак башталарда бөтөлкөнү бир-эки мүнөт катуу силкип, суу менен топуракты аралаштыр.
- Бөтөлкөнү жерге коюп кой, андагы суу тунсун.
- Сабак бүткөндөн кийин, бөтөлкөнү жакындан карап;
 - суунун бетиндеги органикалык заттардын,
 - бөтөлкөнүн ичинде топурактын минералдык компоненттери – чөгүндүлөр бөтөлкөнүн үстүндө, ал эми ири кумдар түбүндө жайгашып калганын көрөсүңөр.

Эмне үчүн суу менен топурактын өз ара байланышы жөнүндө билүү керек?

Өсүмдүктөрдүн өсүшү үчүн жер кыртышын качан сугаруу керектигин аныктоодо **жаан-чачын жана температуранын** көрсөткүчтөрү маанилүү. Төмөндөгү таблицада Бишкек жана Оштогу жаан-чачын жана абанын температурасынын көрсөткүчтөрү берилген. Жылдан жылга бул көрсөткүчтөр катуу өзгөрүп кетиши ыктымал. Ошого карабастан мындан бир нече жыл мурдагы көрсөткүчтөрдөн алардын жылдан жылга кандай өзгөрөөрүн көрсө да болот.



Бишкекте жана Ошто аба температурасы (°C) жана жаан-чачындын (мм) көрсөткүчтөрү

Ай	Бишкек 1961-1990				Ош 1961-1990		
	Күндүз минимум °C	Күндүз максимум °C	Жаан-чачын		Күндүз минимум °C	Күндүз максимум °C Орточо мм	Жаан-чачын Орточо мм
			Орточо мм	Орточо күндөрдүн саны			
Январь	-8.6	2.7	26	6.2	-3.3	3.9	35.0
Февраль	-7.3	3.3	31	6.4	-1.7	6.1	42.2
Март	-0.3	10.1	47	8.5	3.9	12.8	61.5
Апрель	6.3	18.1	76	8.8	8.9	19.4	67.8
Май	10.9	23.1	64	7.9	13.3	24.4	47.0
Июнь	15.1	28.4	35	4.4	16.7	30.0	23.1
Июль	17.5	31.4	19	3.2	18.9	31.6	9.9
Август	15.7	29.9	12	2.2	17.8	31.1	7.1
Сентябрь	10.6	24.8	17	2.7	13.3	26.7	6.1
Октябрь	4.5	17.1	43	5.8	8.3	19.4	37.6
Ноябрь	-1.1	10.1	44	6.5	2.2	12.2	36.3
Декабрь	-5.4	4.8	28	5.6	-2.2	5.0	47.8
Бардыгы			442				421.4

Жер кыртышынын температурасы жыл бою абанын температурасы менен бирдей болот. Жазында, жалпысынан алганда жердин температурасы абанын температурасына салыштырмалуу төмөнүрөөк, бирок жайында топурактын температурасы абанын температурасынан жогорурак болуп турат. Күз мезгилинде топурактын температурасы бир-эки градуска жогорураак болушу мүмкүн, ал эми кыштын орто ченине барып, алар бирдей болуп калат.

Жер кыртышын органикалык заттар жана мульча менен төшөө, күнүмдүк же мезгилдик аба температурасындагы өзгөрүүлөргө карабастан андагы температуранын бирдей сакталышына шарт түзөт.

Жер кыртышынын температурасы уруктун өнүүсүнө жана жер бетине тез өсүп чыгуусуна таасирин тийгизет. Эгерде урук жер кыртышы муздак кезде себилсе, өтө жай өсүп чыгышы же такыр эле өнүп чыкпай калышы ыктымал. Ал эми өтө эле ысык кезде себилсе, урук өнбөй эле, тескерисинче чирип калышы да ыктымал.

Сенин айылыңда жашылча жемиштерин эгүүгө эң ылайыктуу мезгил кайсыл экенин тажрыйбалуу дыйкандардан же айылдык кеңешчилеринен сурап бил.

ТАПШЫРМА



Төмөнкү графикте Бишкек менен Ошко берилген температуранын максимум, минимум жана орточо көрсөткүчтөрүн коюп чыккыла. Берилген түшүндүрмөдө анын ар бирөөсүн белгилөөдө кайсы түстөгү сызыкчаны пайдаланууну керектиги көрсөтүлгөн.

Эгерде өзүңдүн айылың боюнча көрсөткүчтөрдү тапсаң, аларды график кылып чийип алып, жашылча бакты сугарганда ал графикти пайдалансаң болот.

Температура таблицасын жана графикти тажрыйбалуу жашылча бак ээлери менен же айылдык кеңешчи менен талкуула, алардан качан жана канча жолу жашылча бакчанды сугаруу керектигин сурап бил.

Максимум, минимум жана орточо температураларынын көрсөткүчтөр графиги
(°C), Бишкек, Ош.

T°C	Январь	Февраль	Март	Апр	Май	Июнь	Июль	Авг	Сент	Окт	Нояб	Дек	Жаан
40													
39													
38													
37													
36													
35													
34													
33													
32													
31													
30													
29													
28													
27													
26													
25													
24													
23													
22													
21													
20													
19													
18													
17													
16													
15													
14													
13													
12													
11													
10													
9													
8													
7													
6													
5													
4													
3													
2													Жаан
1													
0													80.0
-1													75.0
-2													70.0
-3													65.0
-4													60.0
-5													55.0
-6													50.0
-7													45.0
-8													40.0
-9													35.0
-10													30.0
-11													25.0
-12													20.0
-13													15.0
-14													10.0
-15													5.0

Эми төмөндөгү таблицада жашылчалардын ар кандай түрлөрүн өстүрүүдө кандай температура ылайык келерин карап чык. Сенин айылыңда жашылча үрөнүн себүү кайсы мезгилге туура келерин аныкта.



Жашылчалардын уругун өндүрүүдө талап кылынган температура

Жашылча	Төмөндөгү температурадан суук болсо урук жай өнөт	Төмөндөгү температуралар ортосунда урук тез өнөт	Төмөндөгү температурадан ысык болсо, урук жай өнөт, же такыр өнбөйт
Капуста	5°C	10°C-25°C	25°C
Сабиз	5°C	10°C-35°C	35°C
Бадыраң	15°C	15°C-35°C	35°C
Баклажан	20°C	20°C-30°C	30°C
Сарымсак	7°C	7°C -15°C	Октябрь-ноябрда эгилет
Пияз	5°C	5°C-35°C	35°C
Калемпир	15°C	15°C-35°C	35°C
Картошка	6°C	15°C-21°C	25°C
Жүгөрү	15°C	20°C-35°C	35°C
Помидор	10°C	10°C-35°C	35°C
Дарбыз	20°C	20°C-35°C	35°C

Өсүмдүктөрдүн сууну болжолдуу керектөөсү

Төмөндөгү таблицада өсүмдүктөр эң жакшы өсүшү үчүн талап болгон суунун көлөмү берилген. Суудан сырткары, албетте, өсүмдүктүн сорту, жер семирткичтер жана жер кыртышынын абалын эске алышың керек. Бул маалымат жолдомо катары берилет, анткени Кыргызстандын ар регионунда шарттар башкача болуп калышы мүмкүн. Маалыматта сууну туура пайдалануу мезгилдери белгиленген.

Өсүмдүк	Сугаруу мезгилдери	Сууга болгон талап	10 л. суу чакасы менен өлчөгөндө
Сабиз	Акыркы тамыр өсүп жетилгенче үзгүлтүксүз сугаруу керек	Эң катуу өсүп келаткан мезгилде сабиз күнүгө 4 - 6 мм суу талап кылат	4 - 6 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Капуста	Капустанын башы түйүлүп, чоңойуп жатканда	Өсүү мезгилинде капуста 380 -500 мм суу талап кылат	2 - 3 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака суу)
Жүгөрү	Чач чыкканда, чаңдашканда жана сотосу толуп жатканда	Жүгөрү эң катуу өсүп келаткан мезгилде 6 мм ге чейин сууну керектейт. Жалпы өсүү мезгилинде 5210 мм суу керектейт	4 - 6 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Бадыраң	Гүлдөгөндө, жемиш чыкканда жана өсө баштаганда	Отургузгандан кийин 25 мм талап болот. Эң маанилүү мезгилде кургатып алба.	2 -3 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Баклажан	Гүлдөгөндө, жемиш чыкканда жана чоңойо баштаганда	Бир жумада 25 мм суу керектейт	4 - 6 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)

Өсүмдүк	Сугаруу мезгилдери	Сууга болгон талап	10 л. суу чакасы менен өлчөгөндө
Сарымсак	Башы түзүлүп жатканда жана чоңойо баштаганда	Кеминде 25 мм суу бир жумада.	4 - 6 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Пияз	Башы түзүлүп жатканда жана чоңойо баштаганда	Пияз эң катуу өсүп жаткан мезгилде күн сайын 4-5 мм суу талап кылат. бир жумада 25 мм суу бергиле. Жалпы сезондо 350 – 500 мм суу керектейт.	4 - 6 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Калемпир	Гүлдөгөндө, жемиш чыкканда жана чоңойо баштаганда	бир жумада 25 мм	4 - 6 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Картошка	Жемиш тамырлары өнө баштаганда жана жемиштери диаметри 1.5см болгондо	Картошка катуу өсүп келатканда күнүнө 5.5- 6 мм суу талап кылат. Жалпы мезгилде 300дөн 500 мм чейин суу керектейт.	4 - 6 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Помидор	Гүлдөгөндө, жемиш байлаганда жана чоңойо баштаганда	бир жумада 25 мм суу талап кылат	2 - 3 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Кулпунай	Отургузгандан кийин, гүлдөгөндө, жемиш байлаганда, жана жемиш өсө баштаганда	Топурак кургап калбашына көз салгыла. Ар эки күндө 6 – 8 мм суу керектейт.	2 - 3 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)
Малина	Отургузгандан кийин, гүлдөгөндө, жемиш байлаганда, жана жемиш өсө баштаганда	Катуу өсүп келаткан мезгилде 5 - 8 мм суу күн сайын талап кылат. Гүлдөгөндөн бышканга чейин бир жумада 25 - 37 мм суу менен сугар.	2 - 3 л бир күндө (бир кв.м. жерге бир күндө жарым чака)

Суунун сапаты

Жашылча өсүмдүктөрү өсүүсү жана түшүм берүүсү үчүн сууну өтө көп керектейт. Ошентсе дагы суунун сапаты маанилүү. Туздуу суу жашылчалардын түшүмдүүлүгүн төмөндөтөт. Топуракта пайда болуучу негизги туздар - хлорид, карбонат, сульфат, аммоний жана фосфат түрүндөгү натрий, калий, кальций жана магний. Кыргызстандын жер кыртышы шор нейтралдуу келет, демек бул туздар жер кыртышында жолугат. Тилекке каршы, топуракта туздун курамы өтө жогору болсо жана сугат суусу да туздарды алып келсе, тузга чыдамкай сорттогу жашылчаларды өстүрүүдөн башка жакшы түшүм алуунун жолун табуу кыйын.



Бул жер дарбыз өстүрүүгө ылайык болду бекен? Суусучу?

Бул жерге урукту себүүдөн мурда сизден кеңеш алалык дедик эле.



Топурактын туздуу болушу

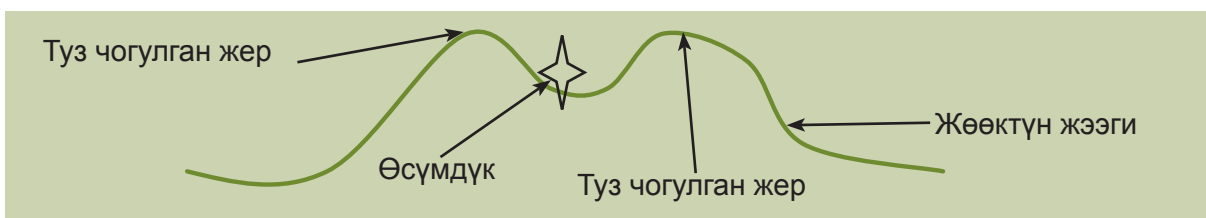
Дүйнө жүзүндө, айыл чарбачылыкта жерлердин колдонулуп келиши жерлердин көпчүлүк бөлүгүнүн туздуу болуп кетишине алып келди. Жердин мындай туздуу болуп кетиши айыл чарба өндүрүшүн токтотуу коркунучуна алып келет. Бул көйгөйдүн себептери көп, бирок, адамдардын бак-дарактарды өтө эле көп кыйып жок кылышы буга эң негизги себеп боло алат.

Дарактардын тамырлары жер кыртышына терең кирип өсөт. Дарактар да сууну жашылчалардай көп талап кылат. Дарактарды алып салгандыктан топурак эритмелери жер кыртышынын тереңинде сакталбай калып, суу топурактын бетине көтөрүлөт. Суу менен кошо топурактагы табигый туздар да, ошондой эле адам баласы пайдаланган жер семирткичтердин составындагы туздар да топурактын бетине көтөрүлүп чыгат. Төмөндөгү ыкмалар ашыкча туздуулуктун таасирин төмөндөтөт:

- Дарактарды кайра отургузуу. Бул суу чарбачылыгындагы сууну сактоо боюнча иш чаралар деп аталат. Жашылча өстүрүүгө жараксыз туздуу жерлерде малга тоют даярдоо үчүн беде өстүрсөң болот. Анын терең тамырлары жердин туздуулугунун жогорулап кетишинен сактайт.
- Мүмкүн болушунча көп органикалык заттарды топурактын бетине чачуу.
- Туздун таасирин жогото тургандай кымбат дарыларды колдонуу.

Топурак туздуу болуп калганда

Жер кыртышындагы өсүп жаткан өсүмдүктөрдү туздан куткаруу үчүн пайдаланылган ийгиликтүү технологиялардын бири - уруктарды же көчөттөрдү жөөктүн чокусунан ылдыйраак жерде отургузуу. Суу топурактын эң бийик чегине жылып барып, ошол жерден бууланат. Суу бууланган чекит туздун эң көп чогулган жери болот. Бул ыкма пайдалуу, бирок туздуулук маселесин чечпейт. Төмөндөгү сүрөт бул ыкманы түшүндүрүп турат.





Кадамжай районундагы жергиликтүү «Жаңы-Жер» коомдук бирикмеси бир нече жыл бою 400 га кайрак жерин жаңыдан ачып пайдалануу үчүн бир топ акча жана жумушун салым кылышкан. ГТКК бир нече каналдардын курулушун каржылады. Анын ичинде Лейлек районуна караштуу Максат айылында ГТКК түтүкчөлөргө негизделген сууну эффективдүү пайдалаган сугат системасын иштеп чыгып, анын курулушун каржылады. Мындай жол аркылуу жердин эрозияга дуушар болушу жана чегаранын аркы бетиндеги Тажикстанда жер астындагы суунун деңгээлинин көтөрүлүшүнүн алдын алынып, чыр-чатактан сактайт.



Коомдук каналдардын жеке пайда үчүн бузулушун жергиликтүү коомчулук өз алдынча жөнгө салганы дурус. Лейлек районуна караштуу Катраң айылында көп жыл бою каналдын абалына көңүл коштук мамиленин кесепетинен эми аны оңдоого көптөгөн каражат талап кылынат. ГТКК керектүү курулуш материалдарын сатып берди, ал эми жергиликтүү коомчулук ашар аркылуу жумуш аткарды.

Баткен облусунун Лейлек районундагы жаз мезгили.



Жалал-Абад облусунун Чаткал районундагы жай мезгили.



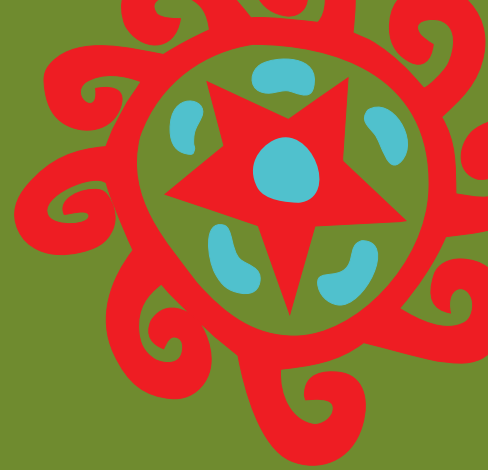
Талас облусундагы күз мезгили.



Айдаркен шаарчасында кыш мезгили.



7 – БӨЛҮМ



ЗАМАНБАП ЧАРБА ЖҮРГҮЗҮҮ



204–бет

Чарба коопсуздугу

212–бет

Өсүмдүктөрдү коргоо. Табигый дарылар

220–бет

Өсүмдүктөрдү коргоо. Химиялык дарылар

ЧАРБА КООПСУЗДУГУ



Коопсуздук – бул дүйнөдөгү өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө өтө кылдаттык менен изилденип чыккан маселе. Жумушчу орундагы коопсуздук ишкердиктин ийгилиги жана өлкөнүн экономикасы үчүн өтө маанилүү деп каралып келет. Бул болсо, өз кезегинде өнүккөн өлкөлөргө продукцияны экспорттоодо өнүгүп бараткан өлкөлөрдөгү жумушчу орундагы коопсуздук эрежелерин сактоо талабы коюлат.

Себеп: Ар бир адамдагы эң кымбат байлык бул ден соолук жана өзүнө жакшы турмуш камсыздоого ден соолугунун мүмкүнчүлүгү.

Жумушчу орундардагы коопсуздукту сактоонун мааниси бул кырсыктуу окуялардын болуу мүмкүнчүлүгүн азайтуу

Кырсык ар убакта болуп калышы мүмкүн, бирок болуучу кырсык тууралуу адамдардын алдын ала кабардар болушу, анын болуу мүмкүнчүлүгүн азайтат. Ар бир адам кандайдыр бир кырсыктуу окуяга жана ооруларга дуушар болушу мүмкүн. Бирок адамдардын көпчүлүгү оорулар тууралуу кабардар болгондуктан, алар оорубаганга аракет кылышат. Ошондой эле, алардын сак болууга дагы бир аз аракети жана ал тууралуу кабардар болушу, боло турган чоң кырсыктын да алдын алмак.

Жумушчунун кырсыкка учурашы, дартка чалдыгышы же ооруп калышы, иштин жүрүшүнө, аны менен бирге эле өлкөнүн экономикасына түшкөн зор чыгым. Кырсыктарды алдын алууга жумушчулар да, ишкердиктин ээлери да кызыкдар. Ал эми, өнүккөн өлкөлөрдө коопсуздук камсыздалбаган ишканалардын ээлери коопсуздук эрежелерин сактабагандыгы жана анын кесепетинен жумушчулары жабыр тарткандыгы үчүн камакка алынышат.

Алдын ала эскертүү белгилери:

Жумушчу жайларында жана коомдук жерлерде ушул беттин башында берилген сыяктуу алдын ала эскертүү белгилери кеңири пайдаланылат. Коркунучтар болгон жайларда, жумушчулардын же жалпы эле элдин коопсуздугун коргоо үчүн атайын белгилер турат. Мектептерде болсо, илимий лабораторияларда химиялык коркунучтуу заттарды көрсөткөн, ал эми металл жана темир иштеткен ишканаларда коркунучтуу шаймандар жана жогорку вольттогу электр тогун көрсөткөн атайын белгилер илинген.

Жарнама, гезит жана сыналгыдан, мектептеги сабактардан бул белгилердин жана символдордун маанисин түшүндүргөн берүүлөр көрсөтүлөт, ошондуктан мектеп окуучулары да алардан сак болууну үйрөнүшөт.



Сак бол!
Уулуу зат!



Сак бол!
Электр
энергиясы!



Коркунуч!



Күндүн нурунан
сактоо керек!



Нымдуулуктан
сактоо керек!



Чылым
чегүүгө тыюу
салынат

Чарбада болуучу кырсыктар:

Чарба – бул болууга мүмкүн болгон ар түрдүү коркунучтарды камтыган чөйрө. Бул чөйрөдө адамдын дайым сак болуп, өзүнүн коопсуздугун сактоосу зарыл. Ошондой эле, чарба ээси өзүнүн кол алдында иштеген жумушчуларынын жана ал жердеги туугандарынын коопсуздугу үчүн да жооптуу. Ал эми жумушчулардын жоопкерчилиги – өз коопсуздугуна кам көрүү менен бирге, башкаларды да коркунучтардан сактоо.

Чарбада болуучу кырсыктардын булактары

Чарбада болуучу кырсыктардын булактары көп, алар:

- картошка казуучу тракторлор, арабалар, эгин жыйноочу комбайндар;
- жүк ташуучу машина, жеңил машина жана мотоциклдер;
- балка, кетмен, бычак, ж.б. шаймандар;
- уй, ат, топоз өңдүү бодо малдар;
- кой, эчки, чочко, канаттуулар, күчүктөр сыяктуу майда мал жандыктар;
- жапайы жаныбарлар, мисалы, уулуу жылан;
- малга же өсүмдүктөргө, алардын ооруларына жана илдеттерине, зыянкечтерге каршы колдонулуучу химиялык дарылар;
- короодо жарык берүүчү же жабдууларды иштетүү үчүн орнотулган электр жабдыктары;
- кишинин дем алышына тоскоол кылган чаң, мисалы: дан эгинин орууда, данды сактоочу жайга киргизүүдө, короодогу кыкты күрөп алып жашылча бакчага чачканда, ж.б.;
- өз денесине өтө оор келген нерселерди көтөргөндө;
- жарык жетиштүү болбогон шарттарда көзгө зыян келтирүүчү кээ бир майда барат жумуштар, мисалы сайма саюу, килем токуу.

Кыргызстанда бүгүнкү күндөгү колдонулуп келген көпчүлүк айыл чарба техникаларына жыйырмадан ашык жылдын жүзү болду. Айрыкча ушундай эски, тамтыгы чыккан техникаларды адис эмес кишилер тарабынан жасалган туура эмес оңдоо иштеринин кесепетинен, күтүлбөгөн кырсыкка учураткан механикалык бузулуулар көп болуп келет. Ошондуктан эски техниканы иштетүүдө айрыкча сак бол! Алсак, Германиядан келген айыл чарба техникасынын Кытайдан келген техникага салыштырмалуу кымбатыраак болгондугунун бир себеби – Германияда бул техника жогорку деңгээлде коопсуздукту камсыз кыла тургандай өндүрүлөт. Коопсуздук эрежелери менен таанышып, аларды дайым сактоого милдеттенишиң керек. Эң негизгиси – бул кырсыктын алдын алуу!



[illegible]

Чарбадагы негизги коркунучтар



Чарба жүргүзүүдөгү коркунучтарды башкаруу

Чарбадагы кырсыктардан алдын ала сактануунун эң натыйжалуу жолу бул чарбада кандай коркунучтар болоорун билүү жана туура ой жүгүртүү менен алдын алуучу жолдорду издөө. Төмөнкү кадамдарды аткаруу зарыл:

- Мүмкүн болгон коркунучтарды аныктоо;
- Анын кырсыкка алып келүү мүмкүнчүлүгүн баалоо;
- Коркунуч булактарын көзөмөлдөө;
- Чарбадагы кырсыкка алып келүүчү коркунучтарды көзөмөлдөө чараларын уюштуруу жана көрүлгөн чаралар жөнүндө жазып туруу. Бул чаралар тууралуу чарбадагы адамдардын баарына маалымдап, кез-кезде аларга көз салып туруу. Ар бир чарбада алгачкы медициналык жардам көрсөтүү үчүн кол астында дары кутчасы (аптечка) жана өрт өчүргүч болууга тийиш! Ар үч жыл сайын буларды жаңылап туруу зарыл. Бул шаймандарды сатып алуу ишкердиктин негизги чыгымдарына кирет.

Окутуу

Чарба жетекчилери жана жумушчулары бирге чогулушуп, ишкердикти алып барууда мүмкүн болуучу ден соолукка коркунуч туудурган жагдайларды талкуулап, алардын кантип алдын алуунун жолдорун аныкташы зарыл.

Жетекчи ошондой эле жаңы келген бардык жумушчуларды ишти баштаардан мурун коопсуздук эрежелери менен тааныштырууга жооптуу. Бул тааныштырууда же окутууда, ошондой эле чарбада колдонулуучу негизги химиялык дары-дармектер менен коопсуз иштөөнүн жолдомолору да берилиши зарыл. Мунун баары өнүккөн өлкөлөрдө кадыресе эле көрүнүш. Кыргызстанда да ушундай болуп калуусу толук мүмкүн, сен кандай деп ойлойсуң?

Химиялык заттарды коопсуз пайдалануу

Чарба ээси химиялык заттарды сактоодо, бир жерден экинчи жерге ташууда жана колдонууда өзүнүн жана айлана чөйрөнүн коопсуздугун эске алышы зарыл. Табигый же жасалма химиялык заттар болобу, алардын бардыгы өтө кылдаттык менен колдонулууга тийиш, анткени алардын чыгарган буусу же түздөн-түз тийгизген таасири ден соолукка зыян алып келүү менен уулантып же болбосо күйгүзүп жибериши мүмкүн.

Химиялык заттарды колдонууда атайын коргоочу кийимди кийип алуу зарыл!

Негизги химиялык дарылар

Айыл чарба химиялык дарылары таза же аралашма түрдө болот. Негизги көп пайдаланылуучу химиялык дарыларга пестициддер, гербициддер жана фунгициддер кирет. Алар так жазылган этикеткалары бар идиштерде сатылат. Этикеткасын эч качан алып таштабагыла. Эгерде, кооперативден сен аз эле өлчөмдөгү дары сатып ала турган болсоң, сага даярдалган идишке да этикетканын көчүрмөсүн чаптап берүүсүн талап кыл. Бошогон идиштерин башка максатта кайра пайдаланууга болбойт, анткени ал химиялык заттар адам баласынын ден соолугуна өтө коркунучтуу.

Кыйыр таасири

Химиялык дарылардын кыйыр таасири химиялык заттын түрүнө жана таасир этүү деңгээлине жараша болот. Эгерде химиялык заттарды жутуп алса, териге тийсе, же буу, чаң түрүндө дем алса, ошол замат же бир топ убакыттан кийин төмөнкүдөй таасири болушу мүмкүн:

- уулануу;
- баш ооруу;
- көңүл айлануу;
- териге чыккан бүдүр, кычышуу;
- химиялык күйүк;
- рак;
- адам жана жаныбарлардын тубаса кемчиликтери;
- өпкө, боор жана бөйрөк оорулары;
- нерв системасынын оорулары;

Чарбада химиялык заттарды коопсуз колдонуу

Химиялык заттардын баары тең аларды пайдалангандардын жана алар колдонулган жерге жакын тургандардын ден соолугуна өтө зыяндуу. Чарбада колдонулган химиялык заттар өмүргө коркунуч туудурат. Химиялык заттарды пайдалануудан келип чыккан кырсыктар жана аларды туура эмес пайдалануу, ууланууга же акырындык менен рак оорусуна алып келүү менен өлүмгө дуушар кылат.



САК БОЛ!

Бул белги коркунучтуу химиялык заттардын бар экендигин билдирет.

Химиялык заттарды туура сактоо

Химиялык заттарды коопсуз сактоо боюнча сунуштар:

- Химикаттарды өндүрүүчүнүн туура сактоо жөнүндөгү эрежелерин дайым аткаруу;
- Мүмкүн болушунча химиялык заттарды өз идиштеринде сактоо;
- Идиштеринен этикеткасын эч качан алып таштабоо;
- Жакшы шамалдай турган, кулпу салынган короодо сактоо, полдо тешик болбошу керек;
- Химиялык заттарды коргоочу кийимдерден алыс кармоо;
- Реакция жүрүп кетпеши үчүн ар түрдүү класстагы химиялык заттарды ар башка сактоо;
- Малдын тоютун, үрөндү жана жер семирткичтерди химиялык заттардан башка жерге сактоо;
- Сактоочу жайда топурак жана кумдун дайыма болушу зарыл;
- Күйүүчү заттарды химиялык заттардан алыс кармоо;
- Сатып алган, сакталган жана пайдаланылган химиялык заттардын эсебин жүргүзүү зарыл.





Атайын коопсуз идиштерде сакталган химикаттар

Химиялык заттардын агып кетишин токтотуу

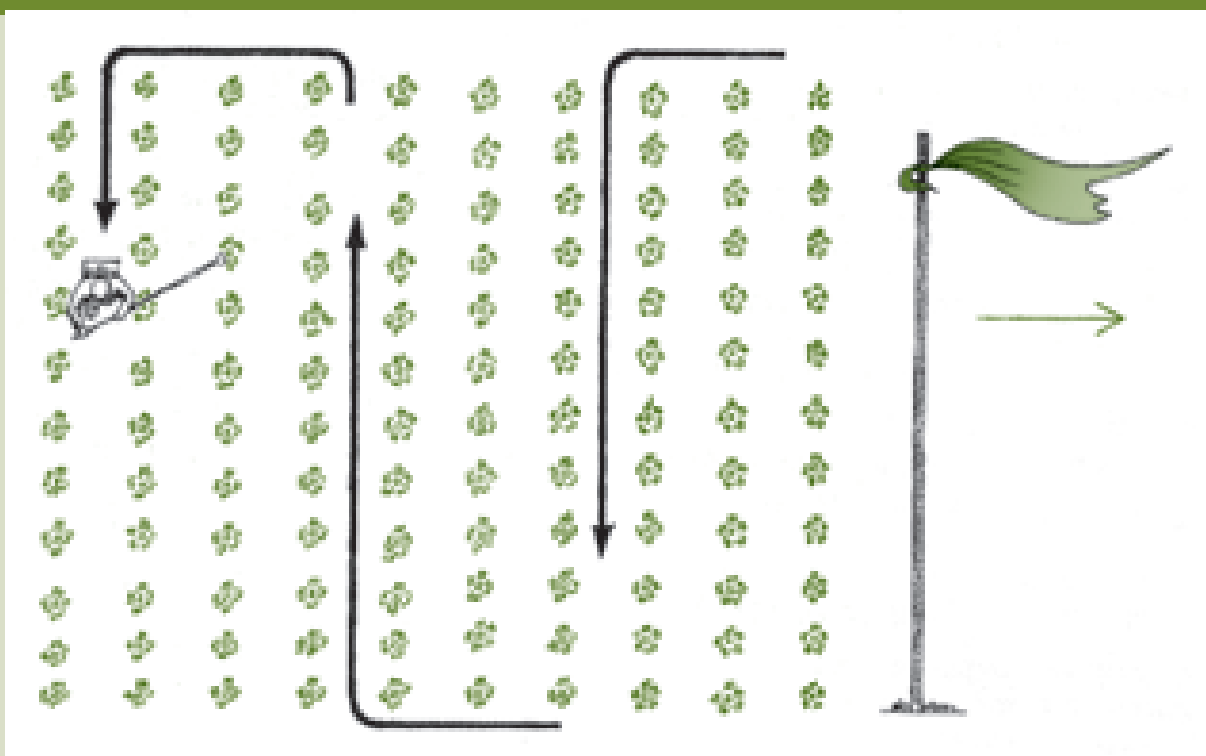
- Коргоочу кийиминди кий.
- Агымды (сүрөттөгүдөй) кармап калууга аракет кыл.
- Адамдардан же малдан сак болуу үчүн тосмо жаса.
- Токтоосуз атайын адиске кайрыл.

Чарба жетекчисинин жоопкерчиликти

- Химиялык заттарды сактоочу атайын жай бөлүү.
- Химиялык заттарды өсүмдүктөргө же малга колдонууда жумушчуларды коргоочу кийим менен камсыз кылуу.
- Химиялык заттардын идишине жазылган эрежелерди кунт коюп окуу.
- Химиялык заттарды колдонууга даярдап жаткан жумушчуларга көз салуу.
- Пайдаланылуучу химиялык заттардын аралашмасын колдонууга даярдоодо алардын туура өлчөмдө колдонулушуна көз салуу.
- Айлана-чөйрөгө же жумушчуларга зыяны тийбеши үчүн, химиялык заттарды пайдаланууда колдонуучу жабдыктардын таза жана жакшы иштеген абалда болушун камсыз кылуу.
- Кырсык болуп калган учурда колдо болгондой, суу жана атайын жуучу шаймандарды камсыз кылуу.
- Бош калган идиштер жана химиялык заттын калдыктарын сактоого ылайыктуу, коопсуз жайды камсыз кылуу.

Жумушчулардын жоопкерчилиги

- Колдонулуучу химиялык заттардын коркунучтуулугу тууралуу кабардар болуу.
- Химиялык заттарды пайдалануу жана сактоо жөнүндө маалыматты иш баштаардан мурун сурап алуу.
- Ыңгайсыз болсо да, коргоочу кийимдерди кийүү. **Ал кийимдер өмүрдү сактайт.**
- **Коопсуздук эрежелерин бузууга алып барган буйруктарды аткаруудан баш тартуу.**



Чачып жатканда:

- Шамалдын багытына көңүл бур!
- Коргоочу кийимди кий!
- Дары чачылган жерлерди кайра төпселебе!

Чарбадагы башка коркунучтар

Бул сабактын башындагы таблицаны (чарбада болуучу кырсыктардын булактары) эки окуучудан турган топтордо талкуулап, дагы эмнени кошсо боло тургандыгын ойлонгула.



ӨСҮМДҮКТӨРДҮ КОРГОО.

21- САБАК

ТАБИГЫЙ ДАРЫЛАР

Жаңы сөздөр

Пестицид	зыянкечтерди жок кылуу үчүн өндүрүлгөн химикаттар.
Өсүмдүк зыянкечтери	өсүмдүктөрдүн өсүшүнө зыян келтирүүчү тирүү организмдер.
Зыянкечтердин душмандары	өсүмдүк зыянкечтерин өлтүрүп жок кылуучу жаныбарлар жана курт-кумурскалар.
Жашоо чөйрөсү	жаныбарлар же өсүмдүктөр жашаган жер.
Фунгицид	жугуштуу оору таркатуучу өсүмдүк микроорганизмдерин өлтүрүүчү же азайтуучу химикат.
Чийки жер семирткичтер	бышып жетиле элек, көк кезинде эле топурактын органикалык курамын байытуу максатында топуракка көмүлгөн чийки өсүмдүк даны.

Өсүмдүк зыянкечтери – бул өсүмдүктөргө зыян келтирүүчү тирүү организмдер. Жалпылап айтканда, өсүмдүк зыянкечтери көйгөй жаратуучулар деп эсептелинип, бул болсо өз кезегинде, аларды жок кылуу керек дегенди билдирет. Бирок, ошентсе да, өсүмдүк зыянкечтери тең салмактанып турган экологиялык системасынын бир бөлүгү экенин эстен чыгарбашыбыз керек. Алар адамдардын айлана чөйрөнү пайдалануусунда тоскоолдук жаратып келишкендиктен, адамдар үчүн алар, зыянкечтер деп эсептелинип келишет.

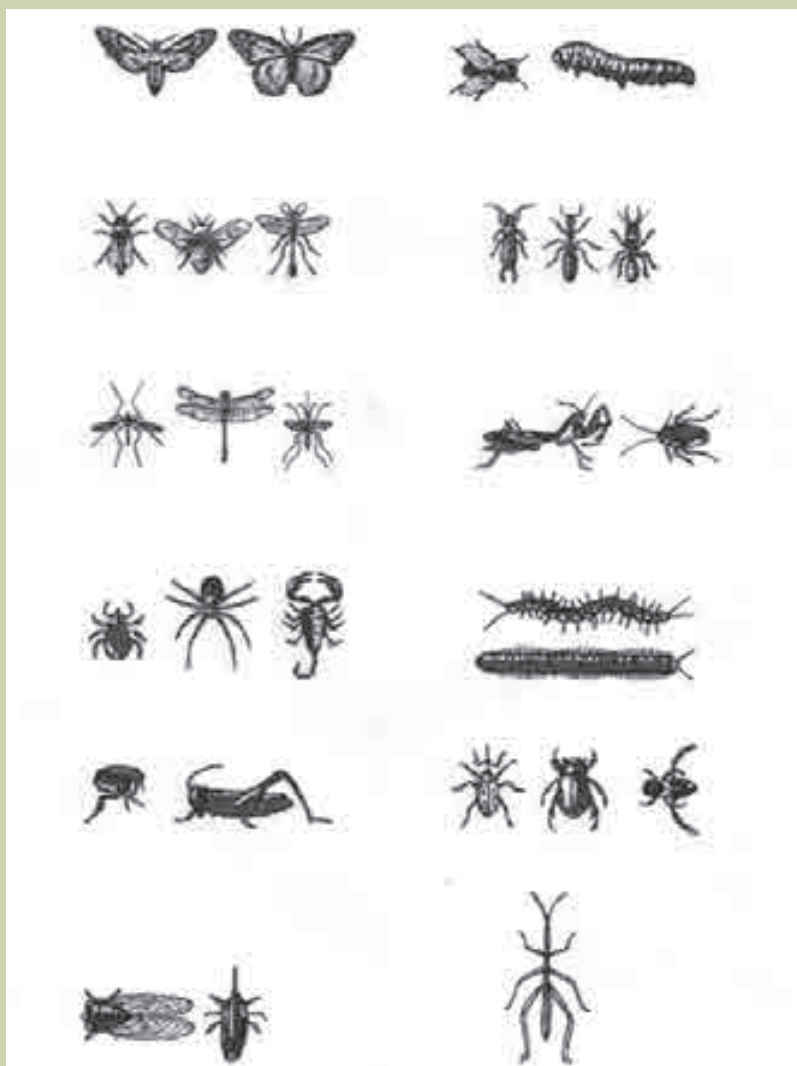
Бул организмдерди көйгөй катары карап, алардын пайда болушу экосистемадагы тең салмактуулуктун бузулушу деп түшүнсө болот.

Табигый шарттарда зыянкечтерди көзөмөлдөө жакшы ишке ашырылып келет. Курт-кумурскалар, коңуздар, чымындар жана чымчыктар – булардын бардыгы тең бул табигый процесстин активдүү катышуучулары.



1. Күнүгө байкап жүргөн курт-кумурскалардын тизмесин жазгыла.
2. Алардын көпчүлүгү пайдалуу. Эмнеге экендигин билесиңби?
3. Булардын баардыгы жок болуп кетсе, айлана-чөйрөдө эмне болот?

Класска айтып бергиле. Төмөндө сүрөттө берилген курт-кумурскалардын канчасын билесиң жана таба аласың?



Табигый процесске адамдын кийлигишүүсү

Адамдардын айыл чарбасында жүргүзүп келген иш-аракеттери айлана-чөйрөгө жана экологияга ар кандай көйгөйлөрдү жаратып келет. Аларга:

- Бир эле өсүмдүк түрүнүн бир чоң жер аянтына эгиле бериши, мисалы, буудай, жана башка дан өсүмдүктөрү, күрүч, жүгөрү ж.б. Айыл чарбасында - бул «монокультура» деп аталат;
- Зыянкечтердин табигый душмандарынын чөйрөсүнүн жоголушу;
- Пестициддерди колдонууда зыянкечтердин табигый душмандарынын да өлүмгө дуушар болушу;
- Дыйканчылыкта өсүмдүктөрдүн табигый коргоо механизмин төмөндөтүшү;
- Айыл чарба техникаларын колдонууда зыянкечтерди жугуштуруу.



XX кылымда калктын санынын өсүшү менен жерге болгон тартыштык, адамдардын колунда бар айдоо жерлердин өндүрүмдүүлүк сапатын жакшыртууга аракет жасоосуна алып келди. Ал эми өсүмдүк зыянкечтерин контролдоо айыл чарбасын өнүктүрүүдөгү бирден бир чоң маселе болуп чыкты.

Ошентип, өсүмдүк зыянкечтерин көзөмөлдөө максатында ар түрдүү жасалма химикаттар чыгарылды. Бул химикаттар өтө көп пайдаланылып, бирок алардын айлана чөйрөгө тийгизген таасири көп жылдарга чейин көзөмөлгө алынбай келди. Натыйжада, химикаттар жалаң гана өсүмдүк зыянкечтерин өлтүрбөстөн, алардын табигый душмандары болгон башка жаныбарларды да өлүмгө дуушар кылып, адам баласынын кызыкчылыгына терс таасирин тийгизген экологиялык тең салмаксыздыкка алып келди.

Өсүмдүк зыянкечтеринин химикаттарга туруктуулугу

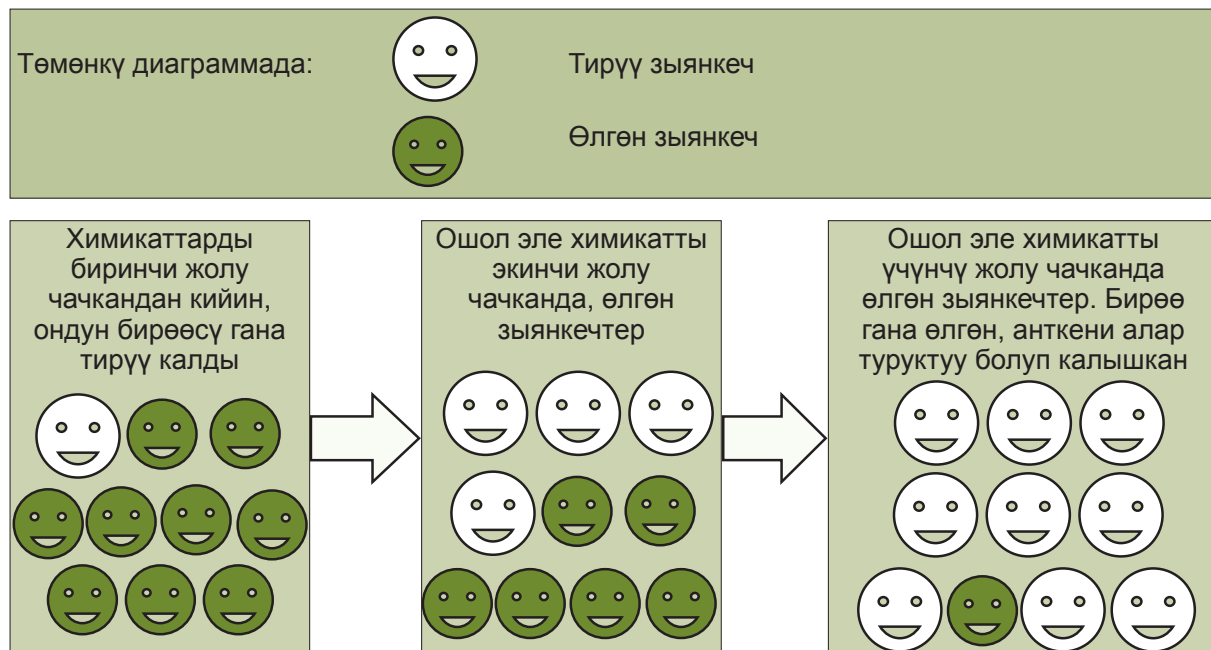
Химиялык пестициддерди артык баш колдонуу дагы бир кыйынчылыкка алып келет, зыянкечтердин организми өтө көп өлчөмдө колдонулган химикаттарга көнүп калат да, мындай химикаттарга организми туруктуу зыянкечтердин саны көбөйөт.

Илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, 1935-жылы, зыянкечтердин жети эле түрү чачылган химикаттын таасирине туруштук бере алса, 1986-жылы, ушундай эле тажрыйба учурунда, химикаттардын мындан да уулуу иштелип чыккандыгына карабастан, зыянкечтердин 462 түрү ага туруштук берип өлбөй койгон. Буга окшош эле, фунгициддерди да өтө көп пайдалануу мите козу карындардын көптөгөн түрлөрүнүн ага туруштук бере баштоосуна алып келген. 1986-жылдан бери өсүмдүк зыянкечтеринин көп түрлөрү химикаттарга туруктуу болуп келишет.

Химикат колдонулгандан кийин, зыянкечтердин арасында тирүү калган бир нечелери болору сөзсүз. Ал эми, бул тирүү калган зыянкечтердин кийинки муундары да мындай уулуу затка туруктуу келишет, себеби, мындай туруктуулук аларга ууга организми көнүп калган ата-энесинен берилет. Бир нече жылдардан кийин, бул зыянкечтердин көпчүлүгү химикаттарга туруктуу болуп, химикаттарды аларга каршы колдонуу толугу менен натыйжасыз болуп калат. Бирок, мындан зыянкечтердин табигый душмандарынын да жабыр тартып келиши бул жерде негизги маселе болуп келет. Ошентип, зыянкечтерге каршы күрөшүүдө, химиялык да, табигый да ыкмалар натыйжасыз болуп келет.

Зыянкечтерди башкаруу боюнча натыйжалуу жана туруктуу атайын иш-аракеттерди иштеп чыгуу үчүн табигый экосистемада табылган критерийлерди жана тең салмактуулуктарды анализдеп чыгуу зарыл. *Табигый* система эмне экендигин билүү – бул бардык өлкөлөрдөгү негизги маселе.

Чарба ээлери колдон келишинче химиялык чачкычтарды колдонбоого аракет жасоолору зарыл. Анын ордуна алар зыянкечтердин табигый душмандарын көбөйтүүлөрү дурус.





Байкоо жүргүзүү

- 2-4 окуучудан турган топко бөлүнүп алып, сыртка чыгып жок дегенде үч зыянкечти таап, сүрөтүн тарткыла. Алардын атын атай аласыңарбы? Кайсы жерден тапканыңды жаз (даракта, таштын түбүндө, роза гүлүнөн, ж.б.)
- Ошондой эле көргөн чымчыктардын сүрөтүн тарткыла.
- Чымчыктардын турмушун байкоо эмне үчүн маанилүү?

Зыянкечтер жаркырап күйгөн жарыкка келишет. Эгерде короондо электр жарыгы болсо, түндөсү чыгып күйгүзүп, зыянкечтердин кандай түрлөрү жарыкка келерин байкап көр.

Өсүмдүк зыянкечтеринин табигый душмандарынын жардамы менен биологиялык контролдоо

Өсүмдүктөрдүн табигый душмандарынын санын көбөйтүү үчүн атайын экологиялык шарт түзүшүбүз керек. Буга бир топ убакыт талап кылынат (жылдар), бирок аны төмөнкү жолдор аркылуу ишке ашырууга болот:

- **Өсүмдүктөрдүн ар кандай түрлөрүн отургузуу**, мисалы, дарактарды, гүлдөрдү, бадалдарды жана дан өсүмдүктөрүн. Өсүмдүктөрдүн түрлөрү канчалык көп болсо, зыянкечтердин табигый душмандары да ал жерде ошончолук көп болуп, бара-бара өсүп көбөйүшөт.
- **Жашыл тосмолорду жасоо**, бул жапыз жана бийик өскөн дарактар, бадалдар, м: бийик өсүмдүктөргө жөргөмүштөр желесин салып, бийик учуп жүрүүчү зыянкечтерди тутат.
- **Поликультура**, дан өсүмдүктөрү менен чөп өсүмдүктөрүнүн көп түрүн өстүрүү, алардын ичинен кээ бирлери өсүмдүктөрдү зыянкечтерден сактайт же жолотпойт (17-сабакты кара: Жашылча өстүрүү).
- **Инсектарий өсүмдүктөрүн өстүрүү**, шире жана чаңча бөлүп чыгаруучу өсүмдүк. Бул шире менен чаңча табигый душмандардын ал жерде таштаган жумурткаларындагы жаш зыянкечтер душмандарын өстүрүүгө жардам берет.

Адам баласынын табиятка болгон кийлигишүүсү, айлана-чөйрөнү көптөгөн жоготууларга алып келди, ал эми бул жоготуулардын ордун толтуруу көп убакытты жана чоң аракетти талап кылмакчы.

Өсүмдүктөрдү коргоо

Өсүмдүк зыянкечтеринин душмандарын өзүнө тартып, аларга азык боло турган бир топ өсүмдүктөрдүн түрү бар. Алар төмөнкүлөр:

Өсүмдүк түркүмү	Өсүмдүк
Ромашка	Каакым, ноготки (Сары гүл)
Сабиз	Фенхель(таттуу укроп), укроп, кориандр
Буурчак	Люцерна, беде, тоют буурчагы
Капуста	Горчица, чамгыр
Гречиха	Инсектарий өсүмдүгү жана эффективдүү жашыл кык өсүмдүгү



Бул өсүмдүк түрлөрү зыянкеч душмандарына шире жана чаңча берип, алардын өсүшүнө жана көбөйүшүнө шарт түзөт.

Ошондой эле өсүмдүк зыянкечтерин жечү **чымчыктар, рептилиялар жана курт-кумурскалар** бар. Алар:

- Малиновка, крапивник, чабалекей, чымынчыл, славка, ж.б. чымчыктар бийик дарактарга уя жасап, ошол жерде көбөйөт, жана мышык өңдүү башка жаныбарлардан корголошот. Чымчыктар өсүмдүк зыянкечтеринин көбүн жешет;
- Бакалар түнкүсүн өсүмдүк зыянкечтерин, коңуз жана личинкаларды жешет;
- Кескелдирик жана чүткөрлөр үлүлдөрдү жешет;
- Кырк аяк майда мителерди жейт;
- Жөргөмүштөр да жырткыч келет, зыянкечтерди желе торуна түшүрөт;
- Златоглазка, журчалка, соно, аары, учуучу дракон сыяктуу учуп жүрүүчү зыянкечтер душмандары өсүмдүк зыянкечтерин уяларына алып барып, балапандарына берет;
- Жер коңуздар, жырткыч мителер;
- Эл кайда көчөт;
- Жарганат.

Бул тирүү организмдердин жашылча бакчасындагы өсүмдүктөрдүн жакшы өсүшүндө маанилүү ролду ойношот, ошондуктан аларга этият мамиле жасоо зарыл. Аларды да **химикаттар** менен байкабастан өлтүрүп алуу мүмкүн.

Зыянкечтерди жок кылуучу жырткычтардын жардамы менен өсүмдүктөрдү коргоо ыкмаларын кеңейтүү зарыл. Ал эми химиялык чачмаларды пайдаланууну токтотмоюнча жана зыянкечтерге азык болуучу жана аларды көбөйтүүчү өсүмдүктөрдү өстүрмөйүнчө сенин өсүмдүктөрүңдү коргоо үчүн канча зыянкеч душмандары керек экенин билүү кыйын.

Жашылча бакчасында курт-кумурскалардын жана өсүмдүктөрдүн жашоосуна кылдаттык менен байкоо жүргүзүү менен гана химиялык чачмаларды колдонууну кыскартса болот. Зыянкечтерге каршы күрөшүүдө арзан химиялык эмес чачмалар да бар. Аларды кымбат химикаттарды чачуудан мурун пайдаланып көрүү керек.

Табигый химиялык эмес чачмалар

Булардын курамында табигый заттар бар чачмалар. Бирок табигый болгону менен, буларды туура эмес пайдалануу адам баласына зыян алып келиши мүмкүн. Ошондуктан, эскерте кете турган нерсе, чачманын кандай гана түрүн пайдаланба, “Чарба коопсуздугу” сабагында берилген эрежелерди сактоо зарыл.

Табигый чачмаларды пайдалануу ыкмасын «эски мода» дешет, бирок алар дагы да болсо өсүмдүктөрдү коргоо үчүн пайдалуу.

Пайдалуу табигый чачмалар

1. Органикалык эмес пестициддер. Бул пестициддер:

Күкүрт: шүүдүрүм, дат, котур, данектүү жемиштердеги көк тартып кетүү ж.б. – ооруларга – каршы колдонулат. Күкүрт порошок же суу эритмеси катары колдонулат. Температура 32°Сдан жогору болгондо колдонбоо керек, анткени жалбырактарды күйгүзүп жиберет. Күкүрт пайдалуу курт-кумурскаларга зыяны жок. Чачкан кишилер атайын коргоочу кийим кийүүсү керек, порошок менен дем албоого жана терисине же көздөрүнө тийгизип албаганга аракет кылуу керек.

Жез: Бордос эритмесинин негизги курамы, адатта мите козу карын инфекцияларына каршы пайдаланылуучу пестицид. Бул шабдаалынын жалбырагы оролуп калууда, ак кеберге, кара такка жана датка, жалбырактардын бактериялык тактарына жана өсүмдүктүн соолуушуна каршы колдонулат. Колдоно турган мезгилди туура сактабаса, жаш жалбырактарды уулантып жиберет. Бордос эритмеси күкүрттүү жез кислотасы менен гидранттуу акиташтын аралашмасынан турат. Бордос эритмесин колдонгон кишилер атайын кийимдерди кийип, эритме менен дем албашы керек.

Бор: Табигый минерал, ал сода, бор жана кычкылтектен турат. Бул өтө майдаланган порошок жана таракандарга каршы колдонулат, ошондой эле цитрус өсүмдүктөрүндөгү мите козу карындарга каршы колдонулат.

2. Жемиш бактарынын майлары:

Нефтиден жасалган майлар зыянкечтердин дем алуу органдарын кысыктырып жана ууктуруп бардык этапта өлтүрөт. Алар ошондой эле зыянкечтердин жумурткаларын, кенелерди, калканчыларды, коңуздарды жана ак чымынды жок кылат. Колдонууда атайын кийим кийүү керек.

3. Зыянкечтерге каршы ботаникалык жана биологиялык заттар:

Зыянкечтерге каршы ботаникалык заттар өсүмдүктөрдөн бөлүнүп чыгат. Бул заттардын артыкчылыгы, алардын айлана-чөйрөгө тез бөлүнүп кетиши жана топурактагы микроорганизмдердин жардамы менен бат чиреши.

Пиретрум: Ботаникалык зат, *Chrysanthemum cinerariaeolium* (хрезантема) гүлдөрүнөн келип чыгат. Пиретрум тля, кумурска, коңуз, гусеница, чымын, таракан, бүргө, биттерден сактайт. Бул ошондой эле пайдалуу курт-кумурскаларды да өлтүрөт, мүмкүн болсо пайдаланбоого аракет кылуу керек. **Чачкан кишилер атайын кийим кийиши керек.** Зыянкечтерден коргоо үчүн бул өсүмдүктү бакчада өстүрүүгө болот.

Мелия: Мелия бул ирандык мелия *Azadirachta indica* дарагынан сыгылып алынган экстракт. Кургак ысыкка жана суук климатка чыдамкай келет. Бирок суукка чыдамсыз болгондуктан Кыргызстанда өспөйт. Бирок, буга окшош түрүн издесе болот. Мелиянын экстракты репеллент сыяктуу, ингибиторлорго жем, жумурткалардын жаралышына, өсүшүнө тоскоолдук кылат, стерилизатор жана уу болуп эсептелет. Зыянкечтер ага чыдамсыз келишет. **Кээ бир көрсөткүчтөргө караганда, пайдалуу курт-кумурскалар, аары жана жырткыч бүргөлөргө таасирин тийгизбейт.**

Сарымсак майы: Сарымсак майы сарымсак өсүмдүгүнөн *Allium sativum* алынат. Сарымсак курт-кумурскалар үчүн, алардын ичинен пайдалуулары үчүн да уу болот. Ал тляны, ошондой эле анын душмандарын да өлтүрөт, ошондуктан аргасыз учурда гана колдонгонго аракет кылуу керек.

4. Чачманы жасоо үчүн:

1. Майда тууралган пияз, алты баш сарымсакты жана алты даана ачуу калемпирди аралаштыр.
2. Желим идишке салып 200 гр. суу кошуп аралаштырып, капкагын жаап 24 саат коюп кой.
3. Беш литр сууга ашканада пайдалануучу жуугуч порошогунан бир аз эрит.
4. Пияз, сарымсак жана ачуу калемпирди ага сыгып кошуп, 24 сааттын ичинде колдонууга болот.





Курт-кумурскалардын феромондору: зыянкечтерди уулуу нерсеге тартуучу жыныстык тартмалар (аттрактанттар).

Бактерия, *Bacillus thuringiensis*, бул сатып алууга мүмкүн болгон микробдордун порошогу, көпөлөк курт жана капуста кабыгындагы личинкаларды контролдоо үчүн пайдаланылат.

Жуп өсүмдүктөр: Бакчада өсүмдүктөрдүн түрүн аралаштырып отургузуу зыянкечтердин таасирин азайтат. Укропту капуста менен отургузса гусеницалар азаят, пиязды сабиз менен отургузса, сабиз чымыны азаят, сарымсакка зыянкечтер жолобойт жана африкалык ноготки нематодаларды көзөмөлдөйт. (21-сабакты кара: Жашылча өстүрүү).

5. Физикалык тоскоолдуктар

Өчүрүлгөн акиташка 4-5 чыны акиташты кошуп эки литр сууга аралаштырып, коюу акиташ жаса. Дарактын сөңгөгүн биринчи бутактарына чейин актагыла. Бул тоскоолдук жөргөлөгөн зыянкеч курт-кумурскалардын мөмөлөргө баруучу жолун тосот.

Сары тактайчалар: сары түс көп курт-кумурскаларды өзүнө тартат, демек аларды жабышкак капканга кармаганга пайдаланса болот. 30 см. өлчөмүндөгү тактайчаны ачык сары боекко боеп, бактын ичине ар кайсы жерлерге 2 м. аралыкта сайып кой. Алардын бетине жабышкак май сүйкөп, зыянкечтерди капканга түшүрсө болот.

Жогорудагы айтылган ыкмалардын баары тең экологиялык негизде сунушталат. Бул ыкмаларды өзүңөрдүн айыл шартыңарда сынап көрүү менен, алардын канчалык баалуу экендигин аныктап алсаңар да болот. Көп өлкөлөрдө адамдар табигый системаны кайрадан курууга аракет жасоо менен, коргоого алынган экологиялык системада коммерциялык жашоону куруп келишет.

Адам баласынын соңку турмушу үчүн жана келечеги үчүн ар бир адам табият системасына өз алдынча толукталып турушуна мүмкүндүк берүүсү зарыл.

Зыянкечтерди башкаруу иш-аракеттерин пландоонун маанилүүлүгү

Зыянкечтерди башкаруу иш-аракеттерин пландаштыруунун зарылдыгы бар. Убакыт өткөн сайын негизги басым жашылча же жемиш багында тең салмактуу экосистеманы түзүүгө багытталышы керек. Анткени, чарба ээси колдонулган чачмалардын убактысын, натыйжасын кылдаттык менен жазып жүргөндө гана ошол натыйжага жетише алат.



Акыркы элүү жылдан бери чарбачылык менен алектенгендерден, өзгөчө улгайган адамдардан сура: 1960-1970-жылдары химикаттарды пайдалануу тажрыйбасы кандай эле? Кандай химикаттар колдонулчу эле? Эмне үчүн? Оң жана терс таасирлери болгон беле? (Улгайган кишилерге суроо менен кайрылуу аларды аябай кубантат, анткени өткөн күндөрдү эстөө алар үчүн кызыктуу).

Мүмкүн айылдык кеңешчиге да суроо салып, азыр кандай химикаттар колдонулуп жатканын билерсиң? Оң жана терс таасирлери кандай? Класска келип айтып бер.



САК БОЛ!

Бардык чачкычтар сактык менен колдонулушу керек. Калыбында жармаштырылган этикеткада ал чачкычтын курамындагы заттар менен бирге эле колдонуу жолдомолору берилет. Жолдомолорду кунт коюп окуп чыгып, чачкычты алар боюнча колдонула.



ӨСҮМДҮКТӨРДҮ КОРГОО.

22-

САБАК

ХИМИЯЛЫК ДАРЫЛАР

Жаңы сөздөр

Өсүмдүктөрдү коргоо

жашылча бакчада, жемиш бактарында же эгин талааларында өсүмдүктөргө зыян келтирген организмдерге каршы күрөшүү иш-аракеттери.

Зыянкечтер

түшүмдүүлүктү азайткан, же анын сапатын бузган, айыл чарбасына экономикалык зыян келтирген организмдер. Зыянкечтер бул бактерия, мите, бубак козу карындар, вирус, курт-кумурска жана кене түрүндө, же болбосо отоо чөптөр же кемирүүчүлөр түрүндө болушу мүмкүн.

Күйгүзүп жиберүү

өсүмдүктөрдүн жаңы назик клеткаларын химиялык заттын өтө жогору көлөмдө пайдалануу менен күйгүзүп жиберүү.

Пестицид

жалпы зыянкечтерге каршы күрөшүү үчүн пайдаланылган бардык химиялык дарыларга колдонуучу термин.

Пестициддер күрөшүп жаткан зыянкечтердин түрүнө жараша төмөнкүдөй бөлүнөт: гербициддер, фунгициддер, инсектициддер жана акарициддер.

Гербицид

отоо чөптөргө каршы күрөшүүдө колдонуучу химиялык дарылар.

Фунгицид

мите козу карындардын өсүшүнө жана көбөйүшүнө каршы колдонуучу химиялык дарылар.

Инсектицид

курт-кумурскаларга жана башка майда зыянкечтерге каршы күрөшүүдө пайдаланылуучу химиялык дарылар.

Акарицид

өсүмдүктөрдү кенелерден коргоо үчүн пайдаланылуучу химиялык дарылар.

Өсүмдүктөрдү зыянкечтерден жана оорулардан коргоо

Эгерде өсүмдүктөр зыянкечтердин таасиринен ооруларга дуушар болсо, анда продукциянын сапаты төмөн болуп, түшүмдүүлүктүн начар болушуна алып келет. Бул жоготууларды кыскартуу үчүн өсүмдүктөрдү туура жана өз убагында коргоо зарыл.

Зыянкечтер менен оорулар өсүмдүктөрдүн жаңы өсүп баштаган мезгилден баштап, толук өсүп жетилгенге чейинки мезгилде зыян келтиргендиктен, коргоо иш-аракеттери да эрте жаздан кеч күзгө чейин аткарылышы зарыл. Зыянкечтердин же башка оорулардын пайда болгонун эрте билип, өз убагында дарылоо үчүн өсүмдүктөрдү сөзсүз түрдө бир жумада бир жолу текшерип туруу керек. Жашылча бакчаларында, жемиш бактарында же эгин талааларында зыянкечтер менен күрөшүүдө химиялык жана химиялык эмес ыкмаларды колдонууга болот. Өткөн сабакта сен бул ыкмалардын химиялык эмес табигый жолдорун үйрөнсөң, бул сабак сени химиялык ыкмалар менен тааныштырат.

Бул өсүмдүктөрдү коргоо ыкмасы атайын химиялык пестициддерди колдонууга негизделип, анын натыйжасында зыянкечтерди, кенелерди жана башка зыянкечтердин түрлөрүн өлтүрүп жок кылат. Аз өлчөмдөгү химиялык дарылар тез жана натыйжалуу таасирин тийгизет.

Химиялык дарыларды колдонууда келип чыккан көйгөйлөр

Химиялык дарылар айлана-чөйрөнү булгайт, өсүмдүктөрдүн күйүп кетишине, же дыйкандардын ооруга жана аллергияга чалдыгышына алып келет. Андан сырткары, дайыма колдонулуп туруучу химиялык дарыларга зыянкечтер жана оорулар акырындык менен көнүп, аларга туруштук берип калышат. Демек, бул дарылар зыянкечтерге каршы күрөшүүдө бара-бара күчүн жоготот. Ошондуктан окумуштуулар жаңы химиялык дарыларды иштеп чыгууну улантышууда.

Пестициддердин түрлөрү:

- Контакттык пестициддери, зыянкечтердин денесине тийгенде таасирин берет;
- Системалык пестициддер, өсүмдүктүн клеткаларына сиңип, анын ширесин уулуу кылат.

Бирок, зыянкечтер химиялык дарылардын кандай гана түрү болбосун убакыт өткөн сайын аларга туруштук көрсөтүп, келерки жолу пайдаланганда натыйжасы төмөндүрөөк болуп барат.

Өсүмдүктөрдү коргоочу химиялык дарылар төмөндөгүчө бөлүнөт:

- Гербициддер – отоо чөптөргө каршы
- Инсектициддер жана акарициддер – курт-кумурскалар жана кенелерге каршы
- Фунгициддер – мите козу карын, бубак ооруларына каршы

Бардык зыянкечтерге жана ооруларга каршы бир да универсалдуу химиялык дары жок. Ошондуктан, чарба жетекчиси ар бир химиялык дарынын өзгөчөлүктөрүн билип, ошого жараша колдонуусу дурус.

Химиялык дарыларды коопсуз пайдалануу

Чарба коопсуздугу жөнүндөгү сабакты кайталагыла.



Пестициддерди этияттык менен колдонууну талап кылат!!! Химиялык дарылар **сени** дем алуу тракты аркылуу, же тери жана ооз аркылуу ууланташы мүмкүн. Пестициддерди коопсуздук эрежелерине ылайык, адам баласынын жана айлана-чөйрөгө тийгизе турган залакасын, уулуу калдыктары өсүмдүктөрдө же малда чогулуп калуусунун алдын алып пайдалануу керек.

Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык, өсүмдүктөрдү коргоо кызматын атайын окуп үйрөнгөн жана мамлекеттик сертификаты бар адистер гана көрсөтө алышат.

ТАПШЫРМА



Төмөнкүлөрдү аныктагыла:

1. Силердин айылда же коңшу айылда өсүмдүктөрдү коргоо кызматын ким көрсөтө алат?
2. Бул кызматтын акысы кандай?
3. Химиялык дарыларды чачуу кызматын көрсөткөн адамдар кандай сактануусу керек?

Жалпы сактануунун эрежелери:

- Химиялык дарыларды чачып жатканда атайын коргоочу кийимдерин кийүү зарыл, алардын ичинде маска, кол кап, суу өтпөгөн бут кийим жана көз айнек.
- Химиялык дарыларды чачып жаткан учурда жана чачып бүткөндөн кийин 5 саатка чейин балдарды жана кош бойлуу аялдарды дарыланган жайга жакындатпагыла.
- Шамал учурунда чачпоо керек, шамалдын багыты дарыны чачып жаткан адам тарапка болбошу керек.
- Химиялык дарыларды чачып жатканда тамеки чекпейт жана тамак жебейт.
- Химиялык дарыларды өз идишинде сактайт. Этикеткаларын эч качан алып таштабагыла.
- Бошоп калган идиштер кайра пайдаланылбайт. Алардын зыяны эч кимге тийбегендей кылып этияттык менен сактагыла.
- Чачып бүткөндөн кийин, оолагыраак жерде жуунгула. Колдонулган суу таза сууга кошулуп кетпегендей болсун. Атайын коргоочу кийимдерди да жууп коюу керек.
- Пайдаланылган жабдыктар да жуулат, анын суусу таза сууга кошулуп кетишинен сак болуу керек.
- Кийимдер жана жабдыктарды кийинки жолу колдонулганга чейин коопсуз жерде сактап коюу керек.

Кыргызстандын территориясында жалпысынан төмөнкү отоо чөптөрү өсөт:

Арпакан (овсюг)



- Дан өсүмдүктөрүндөгү бир жылдык отоо чөп
- Уруктары менен гана көбөйө алат, бир өсүмдүк 600гө жакын урук бере алат
- Арпакан топурактын нымдуулугун азайтып, жердин асылдуулугун төмөндөтөт
- Арпакан сулу менен оңой чаңдашып, сулунун сапатын начарлатат

Күрөшүү

- Үрөндү тазалоо
- Эгин быша элегинде тоют катары чаап алуу (арпаканды майдалап тоюттандыруу сунуш кылынат, ошондой эле арпакан менен тоюттандырылган малдын кыгын жер семирткич катары колдонбоо керек)
- Атайы гербициддерди пайдалануу

Сүт тикен (осот полевой)



- Тамыры менен да көбөйүүчү көп жылдык, отоо чөп
- Нымдуу, сууну начар өткөрүүчү чополуу жерлерде көп кездешет
- Бийиктиги 150 смге чейин жетет
- Бардык айыл чарба өсүмдүктөрүнө зыян келтирет
- Ыңгайлуу шартта тамырынан тышкары сабагынын калдыктары аркылуу да көбөйө алат
- Бир өсүмдүк 20 миңге жакын урук берет, эгерде уругу жерде 3 смден төмөн жайгашса, өнүп чыга албайт

Күрөшүү

- Эрте күздөгү тоңдурма айдоо
- Өсүмдүктөрдүн катар аралыктарын иштетүү
- Гербициддерди колдонуу



Кызгалдак (мак самосейка)



- Бир же эки жылдык отоо чөп
- Карбонатка бай жерлерде жакшы өсөт
- Уруктары менен гана көбөйө алат, бир өсүмдүк 10-20 миң урук берет.

Коко тикен (бодяк полевой)



- Көп жылдык отоо чөп
- Азотко бай жерлерди сүйөт
- Бир өсүмдүк 4-36 миңге чейин урук берет
- Уругу 5 см тереңдиктен баштап өнө алат
- Көбүнчө тамыры, сабагынын сыныктары аркылуу көбөйөт
- Үрөндү жыйноодо тоскоолдуктарды алып келет
- Түшүмдүүлүктү төмөндөтүп, анын сапатын начарлатат

Күрөшүү

- Эрте күздөгү терең тоңдурма айдоо
- Өсүмдүктөрдүн катар аралыктарын иштетүү
- Гербициддерди колдонуу

Курт-кумурскалардан коргоо – Инсектициддер жана акарициддер

Төмөнкү таблицада өсүмдүктөргө зыян келтирүүчү өтө кеңири жайылган курт-кумурскаларды көрө аласыңар

Өсүмдүк	Зыянкеч
Өрүк	Жалбырак түргүч, өсүмдүк бити, өсүмдүк күбөсү, акация жалган калканчыгы, мөмө кенелери, мөмө чехлоноскасы
Баклажан	Колорадо коңузу, желе кенеси
Кант кызылчасы	Үкүчөлөр, кызылча бүргөлөрү, желе кенеси, кызылча шиш тумшукчалар, талаа көпөлөгү, жалбырак жегичтер
Жүзүм	Жалбырак түргүч, кенелер
Дан өсүмдүктөрү	Данчыл кантала, буудай трипси, данчыл өсүмдүк бити, талаа көпөлөгү
Капуста	Капуста бити, капустанын күбөсү, капуста жалбырак жегичи, талаа көпөлөгү, кенелер
Картошка	Колорадо коңузу, зым курттар, алтын сымал нематода
Люцерна (беде)	Шиш тумшукча, өсүмдүк бити, бүлбүлдөктөр, бедедеги жоон сандуулар, беде трипси, коңуздар
Шабдалы	Күбөсү, акация жалган калканчыгы, мөмө кенелери, мөмө чехлоноскасы
Кара өрүк, алчалар	Күбөсү, өсүмдүк бүргөсү, кенелер, акация жалган калканчыгы, мөмө чехлоноскасы
Помидор	Колорадо коңузу, жалбырак жегичи, кенелер
Бадыраң	Өсүмдүк бити, трипс, кенелер
Алма, алмурут	Алма мөмө жегичи, жалбырак түргүч, мөмө кенелери, жалбырак бүргөчөлөрү, златогуска, акация жалган калканчыгы, мөмө чехлоноскасы
Алча	Алча чымыны, бүргөчөлөр, акация жалган калканчыгы, мөмө чехлоноскасы
Пияз	Желе кенеси, пияз чымыны
Буурчак өсүмдүктөрү	Буурчак данчысы
Малина, кулпунай (клубника)	Кенелер, жалбырак жегичтер, жалбырак түргүч

Алма курту (плодожорка)



- Бул курт алмадан тышкары алмурутка, өрүккө, шабдалыга жана грек жаңгагына да зыян келтирет.
- Көпөлөктүн узундугу 14-20 мм чейин болот.
- Чоң курттары көбүнчө дарактардын кабыктарынын астында, мөмө сактоочу жайларда кышташат.
- Курттар жазында куурчакчага айланат да, бак гүлдөгөн мезгилде көпөлөк учуп чыгат.
- Ургаачысы жумурткаларды жалбырактын же мөмөнүн үстүнө таштайт.
- 15-20 күндөн кийин курттар пайда болот.
- Алар мөмөнүн өзүн жана уругун жеп, аны соолутат. Ушунун негизинде мөөнөтүнөн эрте бышып, мөмө жерге түшөт.
- Жылына 2-3 жолу көбөйүшөт.
- Алманын жайкы сортторун 2 жолу, кышкы сортторун 3 жолу атайы инсектициддер менен дарылоо сунуш кылынат.
- Дарыны алма гүлдөгөндөн 15-20 күндөн кийин чачуу керек.
- Экинчи жолу 10-12 күндөн кийин (1-дарылоодон кийин).
- Ал эми кышкы сорттор үчүн дагы 10-12 күндөн кийин (2-дарылоодон кийин).



Пияз чымыны



- Чоң чымындардын жонундагы боз тактары менен үй чымындарынан айырмаланышат.
- Узундугу 8 смге чейин.
- Куурчакчасы күрөң түстө болот.
- Талаа шарттарында эрте жазда, алча жана каакым гүлдөгөн маалда пайда болот.
- Жумурткаларын топурактын астына, өсүмдүккө жакын жерге таштайт.
- 3-4 күндөн кийин жумурткадан личинкалар чыгып, өсүмдүккө зыян келтире баштайт.
- Личинканын өнүгүү мөөнөтү 3 жумага чейин.
- Личинка жабыркаган өсүмдүктүн жанында эле куурчакчага айланат.

Күрөшүү

- Түшүм жыйнагандан кийин пияздын калдыктарын жок кылуу
- Мурда калып өсүп чыккан пияздардан талааны тазалоо
- Которуштуруп айдоону сактоо
- Жаңы эгилген көчөттөрдү мурда пияз эгилген талаалардан алыстатып эгүү

Химиялык жол менен

- Убактысы маанилүү
- Чымындардын пайда болушун байкоо (бирок кыйын)
- Инсектициддерди (системалык) чачуу:
- Жазда чачуу жана 10 күндөн кийин чымындар пайда болсо кайталап чачуу

Оорулардан коргоо – фунгициддер

Оорулардын булагы кайсылар?

Өсүмдүк ооруларынын эң биринчи булагы бул үрөн жана топурак. Үрөндөрдүн бетинде ошондой эле ичинде көп түрдүү оорулардын вирустары болушу мүмкүн, бардык оорулардын вирустары жашылча бакчадагы өсүмдүктөрдүн, топурактын үстүндөгү жалбыктардын калдыгында кыштап чыгат.

Пайдалануу максатына жараша фунгициддер үрөнгө да пайдаланышы мүмкүн, же болбосо өсүмдүктөргө жана топуракка чачылышы да мүмкүн. Андан сырткары, кээ бир учурларда сактала турган продукцияларга пайдаланылса да болот.

Төмөнкү таблицада өтө кеңири жайылган өсүмдүктөрдүн ооруларын көрө аласыңар

Өсүмдүк	Мите козу карын
Өрүк	Ак кебер, клястероспориоз (тешик тактар), монилиз, бактериалдык рак
Кант кызылчасы	Пероноспороз, церкоспороз, ак кебер
Жүзүм	Ак кебер
Дан өсүмдүктөрү	Чаңчыл кара көсөө, катуу кара көсөө, ак кебер
Капуста	Түтүкчө бактериозу, фитофтороз
Картошка	Фитофтороз, пероноспороз, кара бут
Шабдалы	Шабдалы жалбырактарынын тармалданышы, ак кебер, клястероспориоз (тешик тактар), монилиз, бактериалдык рак
Кара өрүк, алчалар	Ак кебер, клястероспориоз (тешик тактар), монилиз, бактериалдык рак
Помидор	Фитофтороз
Бадыраң	Пероноспороз
Алма, алмурут	Котур илдет, ак кебер, монилиз, бактериалдык рак
Алча	Ак кебер, монилиз, бактериалдык рак
Пияз	Пероноспороз
Буурчак өсүмдүктөрү	Антракноз

Калифорниялык щитовка



- Калифорниялык щитовка бул алма, алмурут, шабдалы жана башка мөмө дарактарында жолуугучу зыянкеч.
- Жылына 2-3 жолу көбөйүшөт, узундугу 1-мм, жалтырак күрөң түстө болгон эркеги өтө кичинекей канаттуу болот.
- Жаздын жылуу мезгилинде аларды гүлдөгөн алма шактарынын арасынан көрүүгө болот.
- Кабыкчанын астындагы зыянкеч өзү түссүз ачык сары түстө болот. Ургачы мителер жумуртка таштабай тирүү личинкаларды тууйт.
- Личинкалар энеси менен 4-6 жумага чейин чогуу жүрүшү мүмкүн.
- Ургачы мите 7-8 жуманын ичинде ар 10 күндө бир жолу личинка таштап алардын жалпы саны 80-100 жетет.
- Дарактын өсүшүнө, мөмө алышына зыян келтирет.
- Зыянкеч азыктанган жердин айланасында кызгылт түс пайда болот.
- Мөмөгө эрте түшкөн зыянкеч анын кичинекей болушуна алып келет.

Күрөшүү

- Дарактардын бүчүрү өнө элегинде жана личинкалардын кабыкчасы жука мезгилинде майды колдонуу керек.
- Өз убактысында дары чачпай жашыл даракчада жара пайда болушу жаман натыйжа алып келет.
- Интектиддер личинкалардын өнүгүүсүнө тоскоол болот бирок өз убагында чачпоо жакшы натыйжа бербейт.

Өсүмдүктөрдү комплекстүү коргоо иш-аракети агротехникалык, биологиялык, химиялык ыкмаларды айкалыштырып, зыянкечтерге, илдеттерге жана отоо чөптөрүнө каршы күрөшүүнү билдирет. Мындай ыкма пайдалуу курт-кумускаларды сактап, өсүмдүктөрдү коргоо чараларынын айлана-чөйрөгө жана адам баласына болгон терс таасирин азайтууга жардам берет.



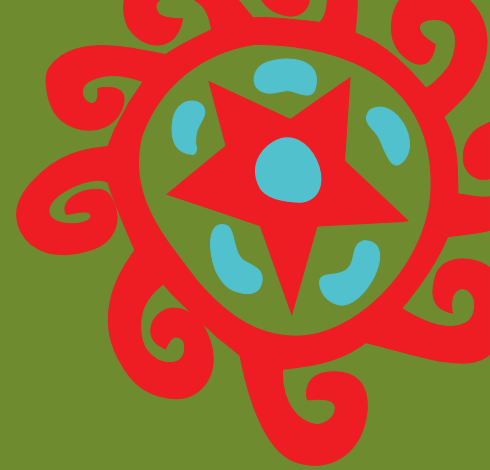


ТАПШЫРМА



Айылыңдагы өсүмдүктөрдү коопсуз коргоо жана өсүмдүктөрдү коргоо кызматтары тууралуу макала жаз. Эң мыктысы жергиликтүү гезитке чыгарылышы керек.

8 — БӨЛҮМ



Айыл чарбасын өнүктүрүү



230-бет

Жашылча өстүрүү

240-бет

Картошка өстүрүү

247-бет

Мөмө-жемиш бактарын өстүрүү жана бутоо

ЖАШЫЛЧА ӨСТҮРҮҮ

Жаңы сөздөр

Которуштуруп айдоо

оорулардын топуракка сиңип калбашы үчүн мезгил-мезгили менен ал жерде ар башка өсүмдүктөрдүн түрлөрүн которуп туруу. Көпчүлүк өсүмдүктөрдү кезектеги жылда кайра эле ошол жерге айдоо туура болбойт, бир нече жылдан кийин гана ал өсүмдүк түрүн айдоого мүмкүн болот. Мисалы, сен быйыл картошка айдаган болсоң, ошол эле жерге картошканы эми кайра үч жылдан кийин гана айдоого болот.

Нематоддор

майда жумуру курттар.

Жашылча бакчасы – бул дайым өзгөрүп туруучу жердин бир бөлүгү.

Жашылчанын өсүшүнө таасир этүүчү төмөндөгү факторлор жөнүндө биз буга чейин сөз кылганбыз:

- Температура жана суу
- Жер семирткичтер
- Жашылчаларды отургузуу жана алардын ортосундагы аралык
- Өсүмдүктөрдү оорулардан жана курт-кумурскадан сактоо үчүн табигый жана химиялык дарыларды чачуу

Бул сабакты баштоодон мурда жогорудагы маалыматтарды эсиңерге салгыла.

Жашылча бакчада жашылчаларды өстүрүүнүн маанилүүлүгү

Жашылчаларды өстүрүүнүн негизги себеби – адамдын өсүүсүнө талап болгон төмөндөгү заттарды алуу:

- Дененин кадимки иш-аракети жана өсүүсүнө керектүү энергияны;
- Булчуңдарды жана башка дене клеткаларын жаратууга керектүү белокту;
- Кийин пайдаланууга багытталган энергияны сактоого керектүү майды;
- Денедеги химиялык реакцияларды жүргүзүүчү майда химиялык заттар -витаминдерди;
- Сөөк менен жумшак клеткаларды түзүүгө жана денедеги химиялык реакцияларды жүргүзүүгө жардамдашууга керектүү болгон минералдарды.

Тамак-аш берген химиялык элементтерден сырткары, денеге сиңирүү системасынын жакшы иштешин камсыз кылуучу була керек. Ал эми ошол буланы жашылчалар берет.

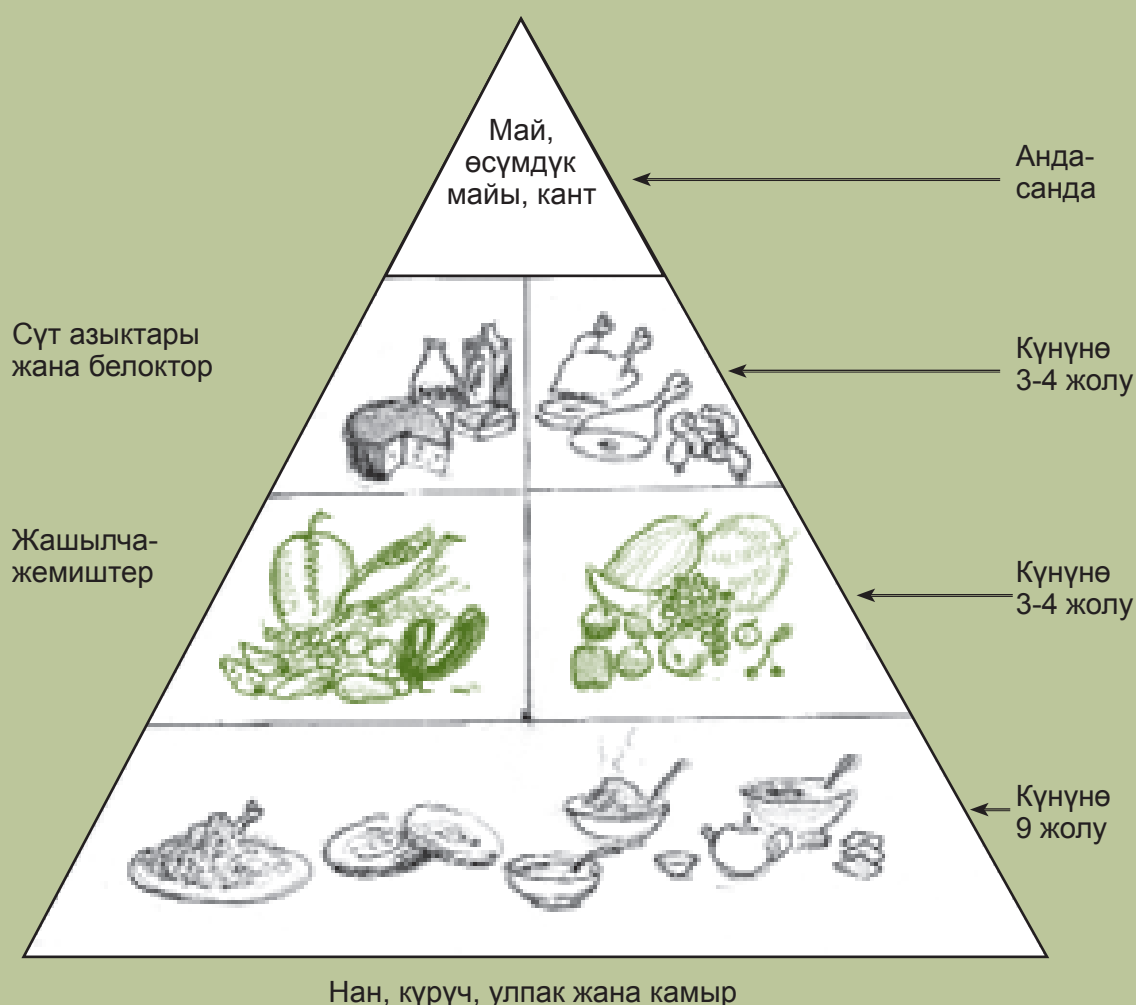


Сенин үй бүлөң акыркы үч күндүн ичинде жеген бардык азык-түлүктүн тизмесин түз. Ал тизмеге кандай жашылчалардын түрлөрү кирди? Төмөндөгү таблицаны колдонуп, тизмеңдеги азык-түлүктө канча энергия, белок, углевод жана май бар экенин эсептегиле. Үч күндүк тамак үйбүлөңдү дагы кандай элементтер менен камсыздады?

Дененин жакшы иштешине, андагы химиялык реакциялардын жүрүп турушуна, керексиз заттардан арылууга жана дененин температурасын сактап турууга суу керек. Адамдын денесинин 66 пайызы суудан турат. Денедеги суунун өлчөмү адамдын жашынан, жынысынан жана чоңдугунан көз каранды.

Күнүмдүк азыктанууга коюлуучу талап

Туура тамактануу пирамидасы



Жашылчалар адамга керектүү көп заттарды берет. Төмөндөгү таблицада Кыргызстанда өсүүчү жашылчалардын 100 граммында канча керектүү заттар бар экени эл аралык азыктануу стандарттарына негизделип көрсөтүлгөн. Көрсөткүчтөр бышырылбаган чийки жашылчалардан алынган.



Жашылча	Энергия	Белок	Көмүртек	Була	Май	Кошумча маалымат
Капуста	25 килокалория	1.4 грамм	5.4 грамм	2.3 грамм	0.3 грамм	С жана В6 витаминдери, фолий кислотасы, кальций жана темирге бай
Сабиз	31 килокалория	0.7 грамм	7.3 грамм	2.1 грамм	0.1	С, А витаминдери аябай көп жана В6 витамини бар
Бадыраң	39 килокалория	2.1 грамм	8.3 грамм	2.4 грамм	0.4 грамм	С витаминине өтө бай, А жана В6 витаминдери, магний, кальций, темир, цинк, фосфор жана фолий кислотасы бар
Баклажан	28 килокалория	0.8 грамм	6.6 грамм	2.5 грамм	0.2 грамм	Тиамин жана В6 витаминине өтө бай
Пияз	42 килокалория	1.3 грамм	9.5 грамм	2 грамм	0.2 грамм	С жана В6 витаминдери жана фолий кислотасына бай
Пастернак	130 килокалория	2.1 грамм	31 грамм	6.4 грамм	0.5 грамм	С, Е витаминдери, магний, фосфор жана фолий кислотасына өтө бай. Кальций, темир, ниацин, тиамин бар
Калемпир	32 килокалория	1.1 грамм	7.7 грамм	2.1 грамм	0.2 грамм	С витаминине өтө бай, А, В6, Е витаминдери, темир, жана фолий кислотасы бар
Кайнатылган картошка	144 килокалория	2.9 грамм	33.4 грамм	3.3 грамм	0.17 грамм	С, В6 витаминдерине өтө бай, ниацин, тиамин, магний, темир, фосфор да бар
Помидор	21 килокалория	0.85 грамм	4.6 грамм	1.1 грамм	0.3 грамм	С витаминине өтө бай, А витамини да курамында бар.

Жашылчаларды өстүрүүгө жер тандоо

Эгерде, жер тандоо мүмкүнчүлүгүң бар болсо, анда жашылчаларды төмөндөгүдөй шарттары бар жерге отургузганың туура:

- Күн нурлары жакшы тийген, көлөкөсү азыраак
- Суу жакшы сиңген
- Топурагы борпоң, органикалык заттарга бай
- Таза суу келе турган
- Суукка ачык эмес
- Шамалдан тосулган.

Көп жашылчалар күн нурлары көп тийген жерде жакшы өсөт. Себеби, күн фотосинтезге гана жардам бербестен, жалбырактарды кургак кармап, аларды көп оорулардан сактайт.

Өсүмдүктөрдү которуштуруп айдоо

Бир эле ботаникалык түргө таандык өсүмдүктөрдү жыл сайын бир эле жерге өстүрө бербестен, аларды которуштуруп айдоо зарыл. Аларды ошол эле жерге үч же беш жылдан кийин гана кайра айдоого болот.

Өсүмдүктөрдү которуштуруп айдоо жашылчаларды ар кандай оорулардан сактоодо абдан маанилүү. Бир эле өсүмдүк түрүн бир эле жерде жыл сайын өстүрө берүү - топуракка ага таандык оорулардын сиңип калуусуна алып келет. Андыктан, өсүмдүктөрдү которуштуруп айдоо - бул өсүмдүктөрдүн ооруларынын чоң түйшүккө айланып кетишинен сактоого жардам берет.

Төмөндөгү таблицада Кыргызстанда өскөн жашылчалар көрсөтүлгөн. Өсүмдүктөрдү которуштуруп айдоо системасына ылайык жыл алмашкан сайын бир жерге башка ботаникалык топторго кирген өсүмдүктөрдү өстүрүү сунушталат.

Ботаникалык түрү	Пияз түрдүүлөр	Капуста түрдүүлөр	Бадыраң түрдүүлөр	Буурчак түрдүүлөр	Калемпир түрдүүлөр	Жүгөрү түрдүүлөр	Сабиз түрдүүлөр
Жалпы аталыштары	Сарым-сак Пияз Көк пияз Жапайы пияз	Капуста Түстүү капуста Брокколи Түрп Шалгам	Бадыраң Коон Дарбыз Ашкабак Кабакча	Буурчактын бардык түрлөрү	Баклажан Калемпир Картошка Помидор	Жүгөрү	Сабиз

Башка оорулар

Өсүмдүктөргө топурак аркылуу жугуп, алардын сабактарын, тамырларын же жалбырактарын чиритип же солутуп коюучу оору түрлөрү бар. Эгер алар көк даттан же бактериядан тараган болсо, өсүмдүктөрдү которуштуруп айдоо жардам бербейт. Бул оорулар топуракта көп жыл жашап, өсүмдүктөрдүн бир нече түрлөрүнө зыян келтирет.

Оорубаган үрөн

Өсүмдүктөрдүн ооруларынын көп түрлөрү жылдан-жылга үрөн аркылуу тарайт. Ошондуктан, **бир эле үрөндү жыл сайын колдоно берген болбойт**. Ишенимдүү үрөн өстүрүүчүлөр үрөндөрүн мындай ооруларга каршы химиялык дарылар менен коргошот. Сатыкка сунушталчу кетүүчү үрөндөр көбүнчө атайын оорулары жок жерлерге өстүрүлөт.

Үрөндү химикаттар менен коргоонун шарттары

Көк дат ооруларына каршы химиялык дарылар жаш өсүмдүктөрдү белгилүү мезгил аралыгында гана коргойт. Эгер топуракта оору бар болсо, ал өсүмдүк чоңойгондо таасир этет. Бирок өсүмдүк күчтүү болсо, ал ооруга туруктуу болуп, жакшы түшүм бериши да мүмкүн.

Өсүмдүк өстүрүү

Өсүмдүктөрдү сатыкка чыгаруучу чарбалар, дыйкандар жана багбандар дайыма ооруларга жана башка айлана-чөйрөнүн көрүнүштөрүнө туруштук берала турган өсүмдүктөрдү издешет. Бирок, азыркы күндө өсүмдүктөрдү көбөйтүү жана селекциялоо айыл чарбасынын атайын ири эларалык ишканалар иштеген тармагы болуп калды.

Күн карамалардын кээ бирлери башкаларына караганда бийигирээк, баштары чоңураак жана түшүмдүүрөөк болгонун көрүп жүрсөңөр керек. Себеби аларда башкаларга караганда жердин азыгын, сууну, топурактын түзүлүшүн, тузду жана башка факторлорду жакшыраак колдонуу мүмкүнчүлүгү бар. Ошондой өсүмдүктөрдүн үрөндөрүн кийинки жылы эгүү үчүн сактап койсо болот.

Өсүмдүктөрдү көбөйтүү жана селекциялоо алардын айрымдарын ооруларга жана курт-кумурскаларга туруктуураак кылуу максатын көздөйт. Бул өсүмдүктөрдүн айрымдарына башкаларга караганда жер семирткичтерди, сууну жана жылуулукту жакшыраак пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет. Ошол себептен жыл сайын үрөндү жаңылап туруу – туура болот.

Жашылча бакчаны көзөмөлдөө

Айыл чарба экосистемасынан билгендей, өсүмдүктөрдү өстүрүү бир нече факторлордон көз каранды экендигин сен билесиң. Бул факторлордун тең салмакта болушуна, өсүмдүктүн жакшы түшүм беришине шарт түзүү – бакча ээсинин жоопкерчилиги.

Бакча ээси андан сырткары изилдөөчү да болуп, өсүмдүктөрдү байкап, **эмне үчүн мындай болуп жатат** деп сурап турушу керек. Ушул суроону көбүрөөк берип туруу сенин ийгиликтүү ишкер болушуңа түрткү берет.



Өзүңдүн бакчаңдагы өсүмдүктөргө байкоо жүргүзүүдө, айрымдары башкаларга караганда жакшыраак өскөнүн көрөсүң. Ошондой өсүмдүктөрдү карап, өзүңдөн төмөнкү суроолорду сура:

- Өсүмдүктүн генетикасы башкалардан жакшыраак болуп, оору жана зыянкечтерге туруктуураак болгондуктанбы?
- Өсүмдүк башкалардан жакшыраак жерде турабы?
- Ал көбүрөөк суу, күн нурларын алып, шамалдан жакшыраак корголуп турабы?
- Ал өсүп турган жерге көбүрөөк жер семирткич берилди беле?

Өсүмдүктөрдү отургузуу мезгилин аныктоо

Бакчада сууну туура пайдалануу деген сабакта түрдүү жашылчаларды отургузууга туура келүүчү температуралардын таблицасын көрөласың. Эгер өсүмдүктү ага туура келбеген суугураак температурада эксең, ал кеч тамыр алып, бош болуп, топурактагы оорулар ага оңой жугуп калышы мүмкүн.

Көчөттөрдү сатып алуу жана отургузуу



Бакчада отургузуу үчүн көчөттөрдү атайын көчөт өстүрүүчү адистерден алуу керек. Ал эми жашылча бакча ээси чоңоюп калган көчөттөрдү сатып алып, бакчасына отургузса болот.

Эгер топурак жакшы болсо, (семиз, суулуу, органикалык заттарга бай) анда көчөттөр тез тамыр алып, башкаларга караганда сенин бакчаң бир же эки жума эртерээк түшүм берип, эрте бышкан продукцияны жогорураак баага сатсаң болот.

Көчөт берүүчү үрөн жаңы жана сапаттуу болушу керек. Көчөт өстүрүүдө колдонулган бардык аспаптар жана жердин өзү оору таратпоо үчүн стерилдүү болушу зарыл.

Көчөт сатып алуу мүмкүнчүлүгүң болуп калса, ал көчөттөрдү сатып алаардан мурда аны жакшылап карап чыгуу керек. Көчөт солубаган, түз турган жана оорудан кабар берген тагы жок болуусу дурус.

Жашылчалардын ортосундагы аралык

Жашылча бакчасын иштетүү деген сабакта жашылчалардын ортосундагы аралык жөнүндө маалымат берилген. Ал аралыктарды жергиликтүү шарттарга жараша өзгөртсө болгону менен, ал маалыматты жакшылап окуп чыгуу пайдалуу. Өсүмдүктөр же жаныбарлар бири бирине абдан жакын отургузулса же багылса, пайда болгон оору тез эле тарап кетет. Өсүмдүктөрдүн ортосундагы аралык туура коюлса, оорунун таралуу мүмкүнчүлүгү азыраак болот.

Казыктоо

Айрым жашылчалар таякка, казыкка же башка нерсеге тирелип турса жакшы өсөт. Казыктоо да бакчаны оорулардан сактайт. Дайыма ным же сууда турган топурак шартында өсүмдүктөрдүн аралыгы жакын болсо, жалбырактар кургабай көк дат ооруларынын таралышына шарт түзүлөт. Бадыранды, буурчакты, коонду же помидорду казыкка көтөрүп койсо, алардын жалбырактары, жемиштери да топуракка тийбей оорудан оолак турушат. Абанын айланып туруусу да оорулардан сак болууга шарт түзөт.

Бакчаны тазалоо

Бакчаны тазалоо – аны курт-кумурсканын көбөйүшүнө шарт түзүүчү нерселерден арылтуу дегенди түшүндүрөт. Ооруп калган өсүмдүктөрдү жана ичинде курт болушу мүмкүн болгон жемиштерди, бакчадан алып салуу керек. Аларды өрттөп, компостко кошуп, же жерге көмүп таштаса болот. Бул жөнүндө жергиликтүү адистерден кеңеш сура.

Тосмо өсүмдүктөр

Тосмо өсүмдүктөрдү отургузуу бакчаны оорулардан жана курт-кумурскалардан сактоого жардам берет. Бакчаны тегерете бир нече катар арпа же жүгөрү эгип койсо, зыянкеч курт-кумурскалар биринчи ошолорго келип, тоюп, жумурткаларын ошол жакка калтырып кетиши мүмкүн. Бул көбүнчө коон, помидор жана картошка эккенде пайдалуу.

Кошуна өсүмдүктөр

Кошуна өсүмдүктөр деген түшүнүк көп дыйкандарга белгилүү. Бакча менен алектенген адам артүрдүү өсүмдүктөрдү байкап, кайсы өсүмдүктөр бири бирин жактырып, кайсылары бирге өсө албасын аныкташы керек.

Кошуна өсүмдүктөр көбүнчө карама каршы сапаттарга ээ болот:

- Күндө жакшы өскөндөр менен көлөкөнү жакшы көргөндөр
- Тамыры тереңдер менен тамыры терең эместер
- Тез өскөндөр менен жай өскөндөр
- Көп азык талап кылгандар менен аз азык керектегендер
- Курт-кумурскаларга жагымсыз жыт чыгаргандар жана жыты жоктор
- Эрте гүлдөп, кээ бир курт-кумурскаларга керектүү нектар жана чаңча чыгаргандар жана кеч гүлдөп, нектарды жана чаңчаны кеч чыгаргандар
- Башкаларга караганда кээ бир курт-кумурскаларга жагымдуу болгон өсүмдүктөр жана жагымсыздар
- Башка өсүмдүктөргө топуракты жагымдуу кылып берген өсүмдүктөр

Кошуна өсүмдүктөрдү жашылча бакчада өстүрүү көбүрөөк пландоону жана эмгекти талап кылат.

Эмне үчүн кошуна өсүмдүктөр бири бирине пайдалуу болоору так белгилүү эмес, бирок бул жөнүндө төмөндөгүдөй ойлор бар:

- Айрым өсүмдүктөрдүн тамырлары башка өсүмдүктөргө жагымдуу химиялык заттарды бөлүп чыгышы мүмкүн;



- Айрым өсүмдүктөрдүн тамырлары отоо чөптөрдү жана курттарды басынтуучу химиялык заттарды бөлүп чыгарышы мүмкүн;
- Айрым өсүмдүктөрдүн тамырлары жана жалбырактары башка өсүмдүктөрдү жана курттарды айдоочу химиялык заттарды бөлүп чыгышы мүмкүн;
- Өсүмдүктөр артүрдүү азыктарды керектеши мүмкүн.

Төмөндөгү таблицада Кыргызстанда көп кездешүүчү өсүмдүктөрдүн арасындагы мамилелер келтирилген. Бул таблица көптөгөн практикалык факторлорго негизделгени менен булардын өз жашылча багында бири бирине туура таасир эткендигин өзүң байкап көр.

ТАПШЫРМА



Өзүңдүн бакчаңдагы өсүмдүктөрдүн тизмесин түз. Төмөндөгү таблицаны карап, ал өсүмдүктөргө сенин бакчаңдагы кайсылар кошуналаш боло алаарын жаз. Башкача максатка пайдаланууга боло турган өсүмдүктөрдү ата, мисалы – тамак-ашка кошсо боло турган чөптөр.

Өсүмдүктөрдүн түшүмдүү болушуна көп факторлор таасир бергендиктен, эки өсүмдүктүн жакшы кошуна болушу да көп нерседен көз каранды.

Жакшы кошуна болуучу өсүмдүктөр: чөптөр, гүлдөр жана жашылчалар			
Өсүмдүктөр	Кошунасы	Эмнеге каршы	Жаман кошуналары
Базилик (райкан)	Спаржа, помидор	Көпчүлүк курттар	
Огуречник (Бораго оффисинале)	Кабакча, кулпунай, помидор	Помидор курту жана арыларды тартат	
Ромашка	Капуста жана пияз		
Көк пияз	Алма, сабиз, роза		
Корриандр (Кориандрум сативум)	Анис	Көпчүлүк курттар	Таттуу укроп
Укроп	Капуста	Курттар	Сабиз
Сарымсак	Мөмөлүү дарактар, малина, роза	Шире, курттар, япон коңузу, дарак курту	Буурчактар
Бархатка (Календула оффисиналис)	Көпчүлүк өсүмдүктөр, айрыкча буурчак, картошка, роза жана помидор	Көпчүлүк курт-кумурскалар, айрыкча ак көпөлөк, мексика буурчак курту жана нематоддор	Көптөгөн чөптөр
Майоран жана ореган (Ориганум сп.)	Көпчүлүк өсүмдүктөр	Көпчүлүк курт-кумурскалар	
Спаржа	Помидор		
Капуста тобу	Буурчак, кызылча, сабиз, бадыраң, укроп, пияз, картошка, помидор жана бархатец		Кулпунай
Сабиз	Буурчак, капуста, көк пияз, пияз, түрп, помидор		

Жакшы кошуна болуучу өсүмдүктөр: чөптөр, гүлдөр жана жашылчалар			
Өсүмдүктөр	Кошунасы	Эмнеге каршы	Жаман кошуналары
Жүгөрү	Капуста, бадыраң, коон, картошка, буурчак, ашкабак, кабачки.		
Бадыраң	Буурчак, капуста, жүгөрү, баклажан, пияз, түрп, помидор, күн карама.		Картошка
Баклажан	Буурчак, калемпир, помидор.		
Коон	Жүгөрү, түрп.		
Пияз	Буурчак, сабиз, бадыраң, калемпир, кабачки, кулпунай, помидор, шалгам, пастернак.		
Петрушка	Помидор.		
Пастернак	Түрп.		
Картошка	Буурчак, капуста, сабиз, жүгөрү, петрушка, пияз жана бархатец.	Бадыраң, петрушка, ашкабак, кабачки, күн карама, түрп, таттуу укроп.	
Түрп	Буурчак, капуста, сабиз, жүгөрү, петрушка, пияз, коон, бадыраң, ашкабак.		
Коон, бадыраң, аш-кабак	Жүгөрү, пияз, түрп.		
Кулпунай	Буурчак, пияз, түрп.		
Помидор	Спаржа, райкан, капуста, коон, бадыраң, сабиз, таттуу укроп, сарымсак, пияз, укроп, бархатец.		

Сугаруу

Бакчадагы өсүмдүктөрдү ашыкча сугарган болбойт, анткени өсүмдүктүн жалбырактары жана тамырлары чирип, ооруга дуушар болот да, түшүмдү начарлатат. Сугаруунун эң жакшы түрү - Кыргызстанда колдонулуучу арык менен сугаруу. Сугарууда өсүмдүктүн жалбырактарына суу тийбегени жакшы, анткени жалбырактарга топурак жабышып калышы мүмкүн. Өсүмдүктөрдүн көп оорулары топурактан жуккандыктан, чачылган суу менен жалбыракка жабышкан топурак өсүмдүккө оору жугузушу мүмкүн. Эгер жалбырактарды **суу кылбай сугаруу мүмкүн болбосо, анда аларды эртең менен сугаруу керек**, ошондо жалбырактар күндүзү кургап калышат да, күн нурлары да аларды күйгүзүп салбайт.

Нымдуулукту сактоо

Кургак жалбырактар, жыгачтын кесиндилери же органикалык заттар менен сугарылуучу жердин бетин жаап койсо, топурактагы нымдуулук бууланып кетпей сакталып, жер семирткичтер жакшы өздөштүрүлүп, пайдалуу курт-кумурскалардын көбөйүшүнө шарт түзүлөт.



Жер семирткичтер

Бардык өсүмдүктөргө эң керектүү жер семирткичтер – бул азот, фосфор, күкүрт жана калий. Өсүмдүктөргө ченелүү өлчөмдө цинк, жез, темир, магний, хлор, молибден, марганец, бор ж.б. да керек. Компост ушулардын көпчүлүгүн сенин жашылча бакчаңа жетиштүү камсыз кыла алат, ошондуктан даярдалган жер семирткичтерди сатып алуунун кажети жок.

Өзүңдүн жеринде, түрдүү өсүмдүктөр үчүн жана жылдын түрдүү мезгилдеринде кандай жер семирткичтерди, алардын кандай аралашмаларын жана кандай түрүндө колдонуу керектигин айыл чарба адистеринен тактап сурап алышың керек.

Эгерде сенде компост жок болсо же жетишсиз болсо, даярдалган сапаты тастыкталган жер семирткичтерди пайдалануу, сага чыгаша болсо да, эң мыкты түшүм алышыңа шарт түзөт. Албетте аны үчүн топурактын курамы, үрөн жана зыянкечтерге каршы күрөшүүгө да тийиштүү көңүл бурушуң талап болот. Жер семирткич бул акчалай пайда табуу үчүн керек болгон салым же инвестиция.

Пестициддер

Өсүмдүктөрдү коргоо сабагында пестициддерди колдонуу жөнүндө сөз кылганбыз. Пестициддерди мүмкүн болушунча азыраак колдонгонго аракет кылуу керек экендигин айтып кетүү зарыл. Химиялык дарыларды пайдаланууну чечсең сөзсүз түрдө коргоочу кийимдерди кийип, сен пайдаланган химиялык дарынын залалы башка адамдарга тийбөөсүнө да кам көрүшүң зарыл.



Биздин ийгиликтүү ЖАШЫЛЧА БАКЧАБЫЗ

- ▶ Топурак жана анын абалы, органикалык заттары жана буулануудан корголушу
- ▶ Жердин шартына эң жакшы ылайыкталган өсүмдүктөрдү тандоо
- ▶ Туура жана жетишээрлик сугаруу
- ▶ Кошуна өсүмдүктөрдү туура тандоо, аларды туура аралыкта отургузуу жана өсүү мезгилин эске алуу
- ▶ Туура жана жетишээрлик жер семирткичтерди берүү
- ▶ Айлана чөйрөгө зыянсыз пестициддерди колдонуу
- ▶ Сапаттуу продукт өндүрүп, аны маркетинг жолу менен сатуу
- ▶ Бакчадан түшкөн кирешени кайра бакча ишкердигине жумшоо
- ▶ Дыйканчылыкты жакшыртууга жана кеңейтүүгө кызыккан адамдар менен бирикме түзүү.



КАРТОШКА ӨСТҮРҮҮ

Жаңы сөздөр

Температура жана климаттык аймактар

дүйнөнүн кышысын суук, ал эми жайкысын ысык жана кургак болгон аймактары.

Столон

картошка өсүмдүгүнүн топурактын астындагы тамыр сабагы.

Жемиш тамырлары

картошка өсүмдүгү крахмалын чогултуучу топурактын астындагы баштары көөп турган тамыр сабактары.

Суукка сезимдүүлүк

суук температуранын өсүмдүккө өтө терс таасирин тийгизиши же өлтүрүп коюшу.

Картошка катуру

картошканын бетиндеги күрөң тактар.

Түптөө

картошка өсүмдүгүнүн тегеригин чаап топуракты чогултуу.

Картошканын маанилүүгү

Картошка дүйнө жүзүнүн мелүүн климаттык аймактарында өсүүчү өсүмдүк. Анын азыктык кубаттуулугу эң эле күчтүү келип, элдер үчүн эң негизги азык болуп эсептелинет. Картошканын курамында белок менен буланын өлчөмү аз болгону менен, ал темирге, кальцийге жана башка витаминдер жана минералдарга өтө бай келет.

Ашканада картошкадан ар кандай тамактарды даярдоого болот. Азыркы күндө ал соода-сатык багытында да кеңири колдонулуп келет, алсак, бай өлкөлөрдө чипсы жана фри картошкасына суроо-талап жогору.

ТАПШЫРМА



Класста изилдөө жүргүзүү. Ар бир окуучу төмөндөгү суроолорго жооп бериши керек. Мугалим жоопторду доскага жазып, суммасын чыгарат. Бул картошканын пайдалануу көрсөткүчтөрүн эсептөөгө жардам берет.

1. Жумасына канча килограмм картошка сарптайсыңар?
2. Жумасына канча жолу картошка тамак ичесиңер?
3. Картошканы өзүңөрдүн жашылча бакчаңарда өстүрөсүңбү же базардан сатып аласыңарбы?
4. Кайсы мезгилде картошканы көбүрөөк колдоносуңар – суук мезгилдеби же ысык мезгилдеби?

Башка өсүмдүктөрдөн айырмаланып картошка өсүмдүгү уруктан өспөйт. Картошка жыныссыз жемиш тамырлары аркылуу көбөйөт. Жемиш тамырлары башка өсүмдүктөрдүн уруктарындай эле топуракка эгилет, бирок жемиш тамырлары **үрөн картошкасы** деп аталат.



Үрөндүк картошка

Үрөн картошкасынын салмагы 75-150 гр. болушу керек. Картошка бүтүн эгилет. Үрөндүк картошканы кесип эгүү - анын ооруга чалдыктырышы мүмкүн. Кээ бир чарба ээлери алигиче эле чоңураак картошкаларды бир нечеге бөлүп отургузушат. Бул, үрөндүк картошканын ооруларга ачык болушуна, ошону менен бирге, картошканын түшүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет.

Үрөндүк картошка - генетика жагынан баштапкы өсүмдүккө окшогон, топурактын астындагы көөп турган сөңгөк. Үрөндүк картошканын колтук бүчүрлөрү, же болбосо көзчөлөрү болот. Көзчөдөн жердин үстүнө сабак өсүп чыгып, андан жалбырактар пайда болот.

Ал эми сабактан чыккан жердин астынкы бөлүгүндөгү була тамыр системалары 60 см.ге чейин узарып, 30 см. тереңдикке чейин өсөт. Ошондуктан топурактын борпоң болушу картошканын жеңил жана жакшы өсүшүнө шарт түзөт.

Көзчөлөрдөн тамырлар чыгып, анан сабактан ак түстөгү столондор пайда болот. Алар топурактан горизонталдуу түрдө өсүп чыгат да, столондордун уч жактары жооноуп түймөк пайда болот, анда эң көп санда крахмал топтолуп, биз казып алуучу картошка пайда болот.

Крахмалды топтоо өсүмдүктүн жер үстүндөгү бөлүгү куурап калмайынча улана берет. Ошондуктан, картошка, анын үстүнкү бөлүгү кургап калгандан кийин казылып алынат.



Өндүрүү чынжыры

Үрөн картошкасы үчүн топурактын температурасы жок дегенде 6°C же жогорураак болушу керек. Картошканын жаш жалбырактары суука аябай сезгич келет, ошондуктан кыш бүткөндөн кийин суук түшсө, жалбырактар куурап калат. Жаңы өсүп чыккан өсүмдүктү суук уруп кетпеси үчүн эрте отургузулган картошканын үстүн бутактар, саман же болбосо кездеме менен жаап коюу туура болот. Эгерде жаңы чыккан жаш бутактарын үшүк алып кетсе, бүтүндөй картошканын түшүмүнө таасири тиет. Кыргызстанда өстүрүлгөн жайына жана климаттык шарттарга жараша картошканын өсүү мезгили 90-150 күнгө созулат.

Картошканын сорттору

Сенин айылыңдын шартында картошканын кандай сорттору жакшы өсөт, жана кайсы мезгилде отургузуу керектигин айылдык кеңешчиден сурап бил. Картошканын жаңы сортторунун жыл сайын көбөйүшүнө байланыштуу кооперативдер менен айыл кеңешчилери ал жаңы сорт тууралуу кабардар болуп туруулары зарыл. Мындай маалымат аларга силерге туура кеңеш берүүдө пайдалуу.

ТАПШЫРМА



Айыл кеңешчиси, кооперативдин өкүлү же ийгиликтүү картошка өстүрүүчү дыйкан менен маектеш. Алардан төмөнкү суроолорду сура:

- айылда картошканын кандай сорттору эгилүүдө
- аларды адатта кайсы мезгилде эгишет
- үрөн картошканы кайсы жерден алышат

Сенин айылыңдагы картошканы кандай өстүрүлгөндүгү жөнүндө бир бетке аңгеме жаз.

Картошканы айдоо үчүн топуракты даярдоо

Картошка – бул күн жарыгын сүйгөн өсүмдүк. Көлөкөдө отургузулган картошканын түшүмдүүлүгү төмөн болот. Картошкадан эң жогору түшүм алуу үчүн, аны мурунку жылы беде өндүү көп жылдык өсүмдүк, же күздүк буудай, бадыраң, же капуста эгилген жерге айдоо туура. Картошка менен помидорду которуштуруп айдаганга болбойт, анткени бул өсүмдүктөр бир эле ботаникалык топко таандык. Картошканы помидор менен которуштуруп айдоо, же болбосо картошканы которуштурбастан бир нече жыл бою бир эле жерге айдоо - ал жердин топурагында оорулардын, айрыкча фитофтороз оорусунун мите козу карындарынын пайда болушуна алып келет.

Топуракты даярдоону картошканы эгүүдөн төрт-алты жума мурун баштоо керек, анткени ал жерде буга чейин өскөн өсүмдүктүн калдыктары топурактын астына көмүлүп, картошканы отургузгуча чирип калышы керек. Бул болсо, өсүп жаткан жашылчага керектүү болгон топурактын нымдуулугун камсыз кылат. Ал эми эгерде жашылча бакча органикалык заттар менен камсыз кылынбаса, андагы топуракты жана картошканы сугаруу натыйжа бербейт.

Картошка өстүүлүүчү топурак борпоң болушу керек, анткени борпоң топурак картошканын тамырларынын топуракка терең өсүшүнө шарт түзөт. Катуу, тапталган топурак картошка өстүрүүгө жарабайт. Мындай жерге колдон келишинче көбүрөөк органикалык заттарды пайдалануу туура. Борпоң кумдуу жер, картошканын оңой өсүүсүнө шарт түзөт, бирок топурак өтө эле кумдуу келсе, анда көбүрөөк жер семирткичи талап кылат. Себеби, мындай жер сууну тез сиңирип алат.

Айдоо

Суукка үшүбөс үчүн эгүү маалын аныктап алуу керек. Жогоруда айтылгандай үрөн картошкасын отургузуу үчүн топурактын температурасы жок дегенде 60°C же жогорураак болушу керек. Топурактын температурасы 6°C болгонун чөп чыга баштагандан билсе да болот. Жаңы картошка өсүмдүгүн жазгы суукка үшүтүп албоого аракет кылуу зарыл.

Үрөн картошкасын отургузууда, биринчи жөөк казып алып, үрөн 5-10 сантиметр тереңдикте көмүлө тургандай отургузуу керек. Бир жөөктөгү үрөн картошкаларды аралыгы 20 см, ал эми жөөктөрдүн аралыгы 60 см алыстыкта болушу керек.

Адатта жердин бетине жалбырактар өсүп чыкмайынча эгилген картошканы сугарбоо туура. Көп сугаруу, картошканын үрөндөрүнүн чирип кетишине алып келиши мүмкүн.

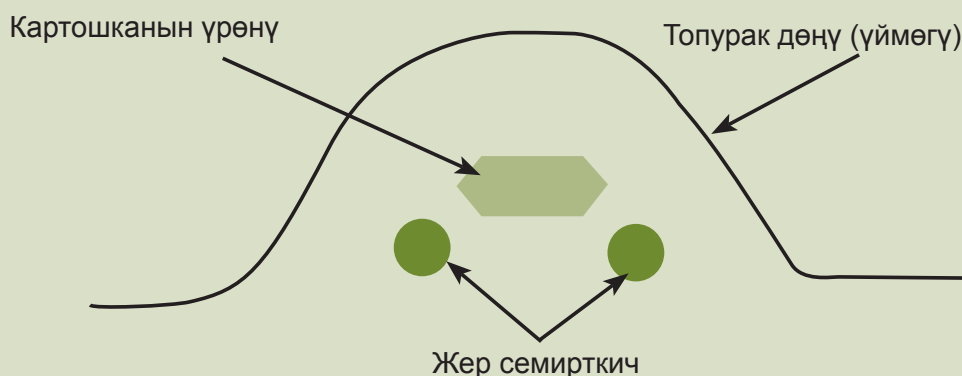
Картошканы эгүү боюнча айыл кеңешчисинен кеңеш алуу өтө маанилүү, анткени ар бир жердин өзүнүн өзгөчө шарттары бар, жана ошого жараша эгүү технологиясынын атайын эрежелери болот. Бул эрежелерди сактоо - жакшы түшүм алууга шарт түзөт.

Жер семирткичти колдонуу

Европада жана башка өлкөлөрдө картошкадан жогорку түшүм алуу тажрыйбасы жасалма өндүрүлгөн жер семирткичтерди туура колдонууга негизделет. Картошкага керектүү өлчөмдө азот, фосфор жана калий камтыган жер семирткичтерди колдонсо же топуракта алар табигый түрдө бар болсо, ал эң жакшы өсөт. Топурактын түрүнө жана мурунку үч жылдын ичинде пайдаланылышына жараша жогорудагы элементтердин керектөө көлөмүн аныктаса болот. Айыл кеңешчисинен же ийгиликтүү жашылча бакча ээсинен сенин айылыңдагы топурактын шарттары жөнүндө сурап билип ал.

Эң жакшы түшүм алуу үчүн жер семирткичти картошка үрөнүнүн эки жагына, картошкадан 5-8 см аралыкта жайгаштыруу керек. Мындай жер семирткичтер колдонулбаса, анда картошканын түшүмү да төмөн болушу күтүлөт.

Жакшы түшүм алуунун эң негизги шарты - бул топуракта органикалык заттын курамын көбөйтүү. Бул жөнүндө башка сабактарда да баса белгилеп кеткенбиз. Муну эсиңден чыгарба!



Малдын кыгын пайдалануу

Жасалма жер семирткичтер өндүрүлө элек кезде, жер семирткич катары малдын кыгын сууга жибитип, суюк түрүндө жерге пайдаланылып келген. Себеби, койдун, бодо малдын, эчкилердин жана топоздордун кыгы менен заңынын курамында картошка өсүмдүгүнө эң керектүү элементтер: азот, фосфор, калий жана башка заттар бар. Кантсе да, бул элементтер сууга жибиткенге карабастан, картошка өсүмдүгүнүн жакшы өсүшүнө жана жакшы түшүм беришине жетиштүү өлчөмдө чыгарылбайт.

Кыктагы жана заңдагы азык элементтери топуракка белгилүү бир убакыт өткөндөн кийин гана сиңет, бирок жылдын биринчи мезгилинде жакшы түшүм берүүгө жардам бере албайт. Эң ыйгайлуусу, малдын кыгын топуракка дайыма кошуп туруу керек. Себеби, убакыт өткөн сайын топурактагы кыктан өсүмдүктөргө керек болгон азык-заттар бөлүнүп чыгат.

Жаңы заңды пайдалануу туура эмес, ал топуракка азыктарды жана калийди камсыз кылат, бирок курамындагы заң концентраты өтө жогору болгондуктан өсүмдүктөрдү өлтүрүшү ыктымал. Андан сырткары сары чырмоок тарап кетиши мүмкүн. Ошондуктан аны картошканын үрөөнүн себээрдөн бир топ убакыт мурун колдонуу керек.

Сугаруу

Жерди айдоодон бир жума мурун сугарып коюу туура, анткени нымдуу топурак жаңы өсүмдүктүн тез өсүп чыгышына жардам берет. Жаңы өсүмдүктүн жалбырактары жердин бетине чыккандан кийин, дагы бир жолу сугаруу керек.

Эң натыйжалуу сугаруу мезгили – жаш жемиш тамырларынын чоңдугунун диаметри 1.5 см.ди түзгөн учур. Бул адатта өсүмдүктүн гүлдөп баштаган учуруна туура келет.

Картошка толугу менен өсүшү үчүн болжолдуу 300 мм. нымдуулук керектиги белгилүү. Бул цифра топурактын абалына, топурактын курамындагы органикалык затка, температурага, бууланууга, атмосферанын нымдуулугуна жараша бир аз өзгөрүшү мүмкүн.

Жакшы түшүм алуу үчүн топурактын нымдуулугун сактоо зарыл. Нымдуулук – бул суунун көлчүктөп турушу эмес, көлчүктөгөн суу мите козу карын ооруларынын тарашына жана тамырлардын чиришине алып келет. Андан сырткары азыктарды өсүмдүктүн тамыр зонасынан жууп кетет. Ал эми, кык, компост жана жалбырактар топуракта нымдуулукту сактап турат.

Отоо чөптөр менен күрөшүү

Картошка өсүп келаткан кезде, жөөктөрүндө отоо чөптөрдүн жок болгону жакшы. Отоо чөп басып кеткен жерде өскөн картошканын түшүмү, таза жөөктөрдө өскөн картошканын түшүмүнө салыштырмалуу эки эсе төмөн болоорун тажрыйба көрсөткөн.

Өсүмдүк жердин үстүнө өсүп чыккандан кийин отолушу керек.

ЭСКЕРТМЕ!

Эгер жаңы кык колдонулса, сары чырмоок (повелика) талааны каптайт.

Түптөө

Түптөө бул өсүмдүктүн сабактары жана жалбырактарынын айланасына топуракты топтоо. Бул чараны картошка өсүп жаткан мезгилде эки жолу өткөрсө болот. Биринчи жолу өсүмдүк жер үстүнө өсүп чыкканда, андан кийин гүлдөгөндө. Түптөөнүн үч себеби бар:

1. Өсүмдүктү отургузгандан бир айдан кийин отоо чөптөрдү жок кылуу максатында.
2. Жемиш тамырларынын өнүгүүсү үчүн жетиштүү топуракты камсыз кылуу жана күндөн сактоо. Күн нурунда калган жемиш тамырлары жашыл болуп калат да, уу заттарын пайда кылат. Бул картошка адам баласы үчүн бышырылган да, бышпаган да түрдө уулуу.
3. Эгерде картошканын жемиши топурак менен жакшы жабылса, күбөнүн личинкалары үчүн аларга жетүү кыйынга турат.

Картошканы жыйноо

Жашылча бакчада өстүрүлгөн картошканы өтө кылдаттык менен кароо керек. Жакшы түшүм алуу үчүн, картошканын жалбырактары соолуп калгандан кийин, эки жума өткөн мезгилде казуу туура. Себеби, картошканын кабыгы жакшыраак катып, кийин жер төлөдө урулбай жана чирибей жакшы сакталышына жакшы. Казылган картошканы сокмо каптарда сактоо, аларга аба кирип, жакшы сакталышына шарт түзөт. Чирип жана жашыл болуп калбашы үчүн, картошканы салкын жана күн тийбеген жерде сактоо зарыл.

Кол менен картошканы жыйноодо этияттык менен иштөө талап. Айры менен тазалап, картошканын астын терең казуу анын кесилип кетүүсүнөн сактайт.

Сактоо

Эгерде картошка түшүмүн сактоо керек болсо, караңгы, температурасы 15°C - 18°C дан жогору болбогон, жана нымдуулугу 85 пайыздан ашпаган жерде 10 күндөй сактоо керек. Андан кийин 4°C - 7°C га чейинки, жогорку нымдуулугу бар жерге которуу керек.

Эгерде картошканы кыш бою сактайм десең, айылдык кеңешчи менен кеңеш алганың оң.

Маркетинг



Өндүрүүчүлөрдүн бардыгы ашыкча продукциясын сатып, пайда алгысы келет.

Эгерде сен сапаттуу продукция өндүрүп, аны базарга чыгарам десең, төмөнкүлөрдү аткарышың керек:

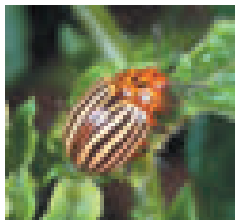
- Картошканы чоңдугуна карап сорттоого убакыт бөл
- Бөлүнүп, же бузулуп калган картошкаларды бөлүп башкаларга аралаштырбай кой
- Картошканы чоңдугу жана сапатына ылайык ар түрдүү баада сатыкка чыгар
- Эң жакшы сорту үчүн үстүнө 3 сомго чейин кошуп сатууга мүмкүн болор бекен, байкап көр

Базардагы бардык сатуучулардай эле жөн гана сатпастан, продукцияңдын баасын чыгарып маркетинг жолу менен сатууга аракет кыл.

Картошканын зыянкечтери

Картошка күбөсү, жумурткаларын жалбырактардын астына жана жемиш тамырларынын көзчөлөрүндө таштайт. Алар түшүмдүүлүктү бир топ төмөндөтүшөт. Чабуу жана сугаруу личинкалардын өсүп жаткан түшүмгө жетишин бөгөйт.

Мите, ширени соруп алат, ошондой эле вирус ооруларын алып келет, мисалы картошканын жалбырагынын вирус оорусуна.



Колорадо коңузу өсүмдүктүн жалбырактарына шыпшап жейт, фотосинтезди төмөндөтөт, ошондуктан түшүмдүүлүк төмөндөйт.

Картошка жалбырагынын вирусу: Бул картошканын ооруларынын бир түрү, мында жалбырак оролуп калат да, жакшы күн тийбей, өндүрүүмдүүлүк төмөндөйт.

Кеч кыйроо: Бул көк дат картошканын түшүмүн бузат. Дат салкын жана муздак жерде болот да, картошканы чиритип боткого айландырат. Кутулуу жолу- өсүмдүктүн бул ооруга туруктуу сортторун тандоо.

Нематоддор: картошканын тамырын жейт, өсүшүн токтотуп, түшүмдүүлүктү төмөндөтөт. Жумурткалары топуракта 20 жылга чейин сакталып кала берет да, түбү менен жок кылганга кыйын. Ал үчүн өсүмдүктөрдү которуштуруп айдоо керек. Нематоддордун жана дат ооруларынын пайда болушун алдын алуу үчүн ал жерге картошканы кайра айдоодон мурда эч болбосо үч жыл бою башка өсүмдүктөр айкалышы керек.

Бактериялык алсыздык (соолуу): Бактериялык оору жалбырактарды бузат, жемиш тамырларын күрөң чирик басат. Жылуулукта жакшы тарайт. Бул оору менен күрөшүү жолу - таза үрөндү пайдаланып, мурун бул оору менен инфекцияланган жерге картошка айдабоо.

Мөмө-жемиш

БАКТАРЫН

ӨСТҮРҮҮ ЖАНА БУТОО

25-
САБАК

Жаңы сөздөр

Сөңгөк	өсүмдүктүн же дарактын ортоңку жоон жана негизги сабагы.
Жан бутак	дарактын түбүнөн жанаша өсүп чыккан жетиле элек жаш дарак өсүндү бутак.
Бутак	дарактын негизги сөңгөгүнөн тараган туурасынан өскөн жоон негизги сабактар.
Сабак	дарактын негизги сөңгөгүнөн тараган каптал бутачалар.
Чатыр	өйдөңкү бутактардын жалбырактарынын ылдыйкы бутактарды жаап калышы.
Буттоо	дарактын структурасын оңдоо жана кубатын сактоо үчүн анын айрым бутактарын кесип салуу.
Формалоо	дарактын бутактарын туура формада жана багытта өсүшү үчүн акырындап көндүрүү, формага салуу.
Кышкы буттоо	дарактар уктап жаткан кеч кыш мезгилинде алардын бутактарын кыюу.
Тике калемчелер	тике өскөн жаш бутакчалар.
Дарактын күйүшү	дарактын ички клеткалары үшүккө же химиялык заттардын таасирине дуушар болгондо.

Кыргызстанда өскөн мөмө дарактары

Кыргызстанда мөмөлүү жана жаңгак дарактарынын көп түрлөрү жакшы өсөт. Алар байлыктын, акчалай кирешенин, жана тамак-аштын булагы. Мөмөлүү жана жаңгак дарактарынан сапаттуу жана мол түшүм алуу үчүн аларды жакшылап кароо талап. Жемиш бактарынан натыйжалуу түшүм алууга бир нече жылдар талап кылынат. Андыктан, аларга дайым көз салып, түшүмдүүлүгү төмөндөгөн кезде ордуна жаш дарак отургузуп, толуктап туруу зарыл.



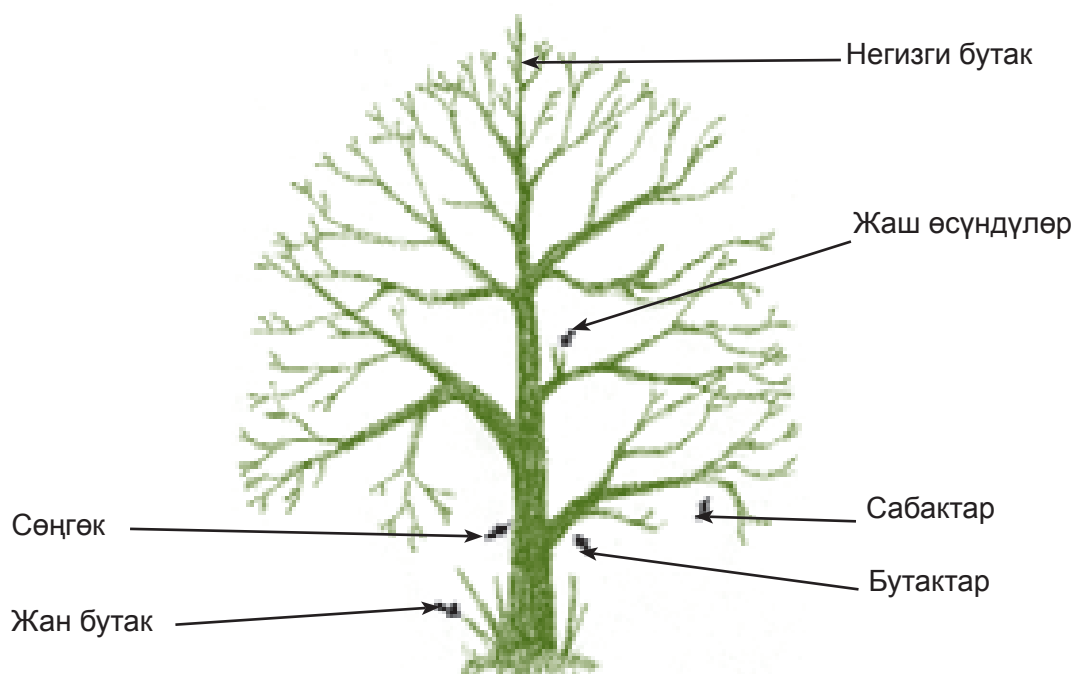
Сен жашаган жерде өскөн мөмөлүү жана жаңгак дарактарынын түрлөрүн атап чык. Мектептен үйгө бараткан жолдо, сен атагандан башка да унутулган дарактар бар бекенин карай жүр.

Адатта, дарактардын мөмөсү көп болсун деп алардын бутактарын абдан өсүп кеткенче кесишпейт. Убагында каралбай, ашыкча бутактары кесилбей калган дарактарда зыяндуу курт-кумурскалар көп болот. Алардын мөмөлөрү жана бутактарында оорулар жакшы тарайт.

Мөмөлүү дарактарга топурактын кычкылдуулугу 6.5-7 болгону туура. Кыргызстандын топурагынын кычкылдуулугу да буга барабар болгондуктан, бул жердин мөмөлүү жана жаңгак дарактарын өстүрүүдө салыштырмалуу артыкчылыгы бар.

Үчкоргондун алчасы дүйнөлүк рынокко экспорттолгон мисалы эсиндеби?

Дарактын түзүлүшү



Дарактарды кароо же багуу

Дарактар адамдын багуусуна муктаж болгон назик өсүмдүктөр. Дарактын өсүп жетилишине жүздөгөн жылдар талап кылынса, ал эми адам болсо аны бир нече мүнөттүн ичинде жок кылып коё алат. Дарактарды кыюу жер бетиндеги эң маанилүү тирүү жандыкты өлтүргөнгө барабар. Дарактар биз жана жаныбарлар дем алуучу абаны тазалайт, демек, жердеги бардык тирүү жандыктардын жашоосуна өтө маанилүү.

Дүйнөдө өнөр жайдын өнүгүшү абаны адамдарга да, жаныбарларга да зыян болгон көмүр кычкыл газы менен булгап келет. Дарактар өздөрүнүн жалбырактары аркылуу абдан көп көмүр кычкыл газын сиңирип, күндөн алынган энергияны пайдаланып аны суу менен аралаштырат да, кант менен крахмалга айлантаат. Ал эми, кант менен крахмал болсо планетабыздагы бардык жаныбарлардын жашоосуна эң зарыл болгон заттар экенин билсеңер керек.

Суу + көмүр кычкыл газы → хлорофилл/күндүн энергиясы → кычкылтек + кант

Демек, дарактар жана башка өсүмдүктөр адамдарга керектүү кычкылтекти жаратат!

Мөмөлүү дарактарды отургузуу



Жемиш бактарын отургузууда физикалык операциялардын учетун жүргүзүү керек

Кыргызстандагы негизги киреше алып келүүчү мөмөлүү дарактарга алма, алча, шабдалы жана өрүк кирет.

Түндүк Кыргызстан	Түштүк Кыргызстан
Алма	
Алча	
Шабдалы	
	Өрүк

Кыргызстанда дарактардын көчөттөрүн тамыры ачык бойдон отургузушат. Кээде аларды сатууда алардын тамырларын атайын нымдуу баштыкчаларга ороп коюшат. Бирок, отургузууда алардын тамырлары ачык бойдон эле жерге көмүлөт. Мындай көчөттөрдү дарактар уктап жаткан жылдын салкын айларында отургузуу туура. Эгерде, көчөт өзүнүн топурагы менен сатылса, аны жылдын кайсы айында болбосун отургузууга боло берет. Ошентсе да, мындай көчөттөрдү күн абдан ысып, жер кургак болуп турган жай айларында отургузбоо сунушталат.



Көчөт отургузуу жолу

1. Көчөт отургузар алдында, тамырдын бардык сабактары бата турган кеңдикте жана тереңдикте чуңкур казуу керек. Көчөт буга чейин питомникте кандай тереңдикте отурган болсо, жаңы жерде да ошончо терең отургузулушу керек. Аны көчөткө жабышкан ылайдан же сабагынын түсүнүн өзгөрүшүнөн байкаса болот. *Чуңкурду көчөттү отургузар күнү казуу зарыл*, себеби эрте казылган чуңкурдун капталдары жана аны толтура турган топурак кургап кетет.
2. Көчөттү чуңкурга салып анын үстүнөн уучтап топурак толтуруу керек. Тамырдын тегерегине топурак жыш толушу үчүн топурак салып жатканда көчөттү акырын өйдө-төмөн кыймылдатып туруу зарыл.
3. Чуңкурдун жарымы толгондо салынган топуракты тебелеп, толук толгондо дагы бир жолу тебелеп ныктоо керек. Топурак ашыкча ныкталып кетсе көчөттүн тамырлары сабагынан үзүлүп же сынып калышы да мүмкүн.
4. Көчөттүн тамырларын абайлап анын жанына казык кагуу керек. Себеби, көчөттөн бутак жана жалбырактар чыкканда тамырлары аны тик кармап турганга жарагыдай болгонго чейин казык көчөттү кармап турат.
5. Көчөттүн тегерегине 5-8 сантиметр тереңдикте чириген жалбырактар же жыгачтын таарындылары менен көмүп койсо, анын айланасындагы нымдуулук жакшы сакталат. *Чириген жалбырактар же жыгачтын таарындылары көчөттүн сабагына тийбей турушу керек.*

Мөмөлүү дарактарды сугаруу

Мөмөлүү дарактарга суу жакшы сиңе турган топурак жагат, ошондуктан аларды ылай болуп калуучу сары топуракка отургузган жарабайт. Жетилип калган мөмөлүү дарактардын бутактары канча жайылса, алардын тамырлары да ошончолук кеңири жайылат. Дарактын кийинки жылы мөмө бере турган жаңы бутактары өсүп жатканда жай мезгилинде ага суу өзгөчө керек. Эгер дарак жайкысын жакшы сугарылбай калса, кийинки жылы анын түшүмү аз болуп калышы мүмкүн. Мындай дарактар көбүнчө эки жылда бир жакшы түшүм берет.

Жайдын эң ысык күндөрүндө дарактарды кечинде же түндөсү сугаруу дурус. Себеби, күндүзү буулануу абдан көп болуп жалбырактарды күйгүзүп жиберети да мүмкүн.

Дарактарды формалоо жана бутоонун зарылдыгы эмнеде?

Дарактардын бутактарын формага салып жана бутап турбаса алар туура калыпта өспөйт. Туура формага салынган жана буталган дарактар сапаттуу түшүмдү адаттагыдан эртерээк берет жана көпкө жашайт.

Даракты үйрөтүп жана бутап турунун негизги максаты – анын бутактарын мол түшүм берүүгө күчтүү кылуу. Жакшы буталбаган бутактар дээрлик тик өсүп, мөмө көп болгондо сынып калат. Бул дарактын түшүмдүүлүгүн азайтып анын өмүрүн да кыскартышы мүмкүн. Кургап калган, оорулуу же сынык бутактар биринчи кезекте буталышы керек.

Бутоо жалбырактар түзгөн чатырды сейректетип, күндүн тийишин да жакшыртат. Көпчүлүк жалбырактуу дарактар кийинки жылы түшүм берүүчү гүлдөрдүн бүчүрлөрүн жай айларында эле байлашат. Ал бүчүрлөрдүн жетилиши үчүн күндүн нуру маанилүү.

Дарак күндүн нуру жетиштүү тийген жерде өсүп турса да, эгерде анын жалбырактары өтө эле жыш болсо, ички бутактарга күн жетишсиз болуп калышы мүмкүн. Бутактардын ортосун ачып коюу абанын айланышына жардам берип, бутактарды кургак кармап, жугуштуу оорулардан сактайт. Бутактарынын аралыгы ачык дарактарга зыяндуу курт-кумурскаларга каршы дары чачуу да оңой болот.

Бутоо жана үйрөтүү

Жаш мөмөлүү дарактардын бутактарын туура ийилип өсүүгө үйрөтүү дарактын жакшы жетилишине жардам берет.

Бутоо дарактар уктап жаткан кыш мезгилинде көрүлүүчү чара, көбүнчө кышкы бутоо деп аталат.

Кышкы бутоо менен жайкы бутоонун айырмасы

Бутоо, кыш же жай мезгилинде болобу, мезгилге жараша дарактарга ар түрдүү таасирин тийгизет.

Кышкы бутоо дарактын өсүшү жана түшүмдүү болушу үчүн абдан пайдалуу.

Күз мезгилинде дарактын кубатынын көпчүлүгү анын сөңгөгүндө жана тамырында болот. Эгер дарак уктап жаткан кыш мезгилинде анын үстүңкү бөлүгүндөгү көпчүлүк ашыкча бутактарын кесип салса, анын кубаты сакталып, кийинки жылы жазында сакталган кубат, жаш күчтүү бутактардын өсүп чыгуусуна жумшалат.

Тилекке каршы, ал жаш бутактар тик өскөн бутак болуп, күндү тосуп калгандыктан өсүүгө тоскоолдук кылат да, аларды да кесип салуу керек болот.

Бутоону мүмкүн болушунча кеч кышта баштоо туура, анткени кыштын ортосунда жаңы кесилген бутактардын клеткаларын үшүк алып кетиши мүмкүн. Бутоону биринчи алма дарактарынан баштап, андан кийин алча, шабдалы жана кара өрүк бактарын бутоо керек.

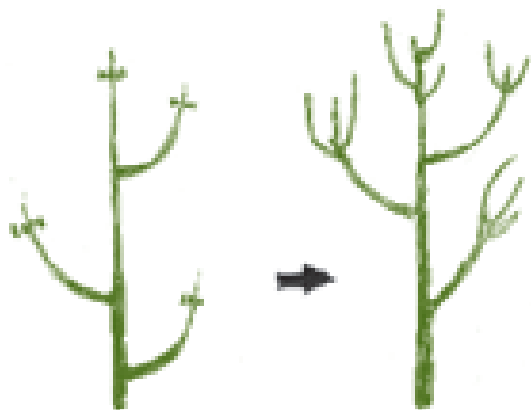
Жайкы бутоо дарактын өсүшүн басаңдатат. Жайкы бутоону дарак бүчүр байлаганда баштаса болот, бирок көбүнчө жаңы сабактар бир нече сантиметр болуп калганда буталат. Жайкы бутоодо ошол мезгилдин жаңы чыккан тик жана күчтүү сабактары кесилет. Кесилген жерлерди кышында үшүк албасы үчүн Кыргызстанда дарактарды июль айынан кийин бутоо сунуш кылынбайт.

Бутоонун түрлөрү

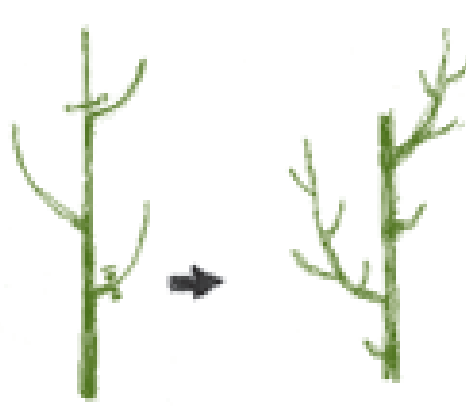
Бутоонун негизги эки түрү бар – суюлтуучу жана баш чыгаруучу.

Суюлтуучу бутоодо каптал бутактарындагы тик өскөн бутактар түбүнөн кесип салынат.

Учунан бутоодо сабактардын башы эле кесилет. Кесүүнүн бул түрү кесилген жерден ылдый турган сабактардын өсүшүнө жана жаңы сабактардын чыгышына жардам берет.



Учунан бутоодо сабактардын учтары эле кесилет



Суюлтуучу кесүүдө ашыкча сабактар түбүнөн кесилет



Бутактарды кескенде кесилген жерлерди тез айыктыруучу ыкмаларды колдонгон абдан маанилүү. Жай мезгилинде кессе, дарактын ширеси агып, күндүн жылуулугу менен кесилген жер бат бүтөт. Бат айыгуу даракты оорулардан жана зыяндуу курт-кумурскалардан сактайт. Тик бутактарды кескенде кесилген жер кыйгачыраак болушу керек, ошондо анын бетине шире топтолбой оорулуу микробдор жукпайт.

Кесилген жерлерге шыбай турган атайын аралашмалар жана сырлар бар. Бирок эң жакшысы бутакты туура кесип, аны табигый жол менен бүтүрүү. Кесилген жерлерге шыбай турган химиялык аралашмалар ооруну клеткалардан алыстатуунун ордуна аны кесилген жерге камап коюусу да ыктымал.

Формалоо системалар

Бутактарды бутуо жана формалоонун негизги максаты – дарактын түшүмдүүлүгүн арттырып, жашоосун узартуу. Бутуо аркылуу мөмөлүү дарактарды аркандай формага алып келсе болот. Ар бир адам өз дарактары кандай формада өсүүсү керектигин тажрыйбалуу багбан же адистер менен кеңешип туруп аныкташы керек. Ал багбан же адис бутактарды бутуонун жана үйрөтүүнүн түрдүү ыкмаларын да айтып бералат. Төмөндөгү сүрөттөрдө бутуонун кээ бир формалары көрсөтүлгөн.

Ортоңку тик бутакты бутуо

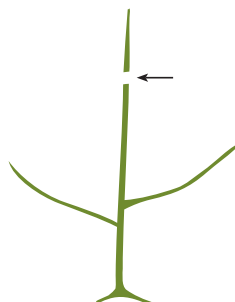
Отургузуп жатканда бутуо

Бүчүрлөр пайда боло баштаган кезде тик бутакты жерден 75-80 см бийиктикте кесүү керек.



Кышкы бутуо

Тик бутакты дарактын эң өйдөңкү бутактары тараган жерден 60-75 см бийик жерден кесүү керек

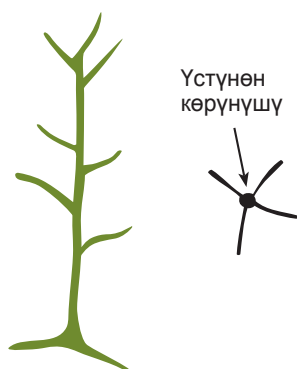


Бутуонун кадамдары:

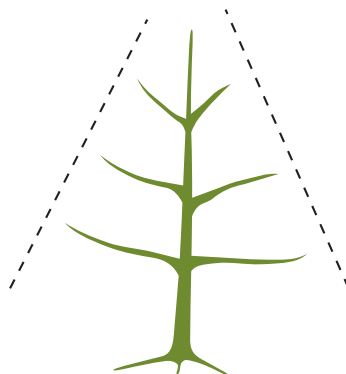
- Бир гана ортоңку тик бутакты калтыруу керек
- Бутактарды 60° же андан да кичирээк бурч менен кесүү керек
- Ортоңку тик бутактын капталынан бири биринин тушунда өскөн сабактарды кесүү керек.

Биринчи жылда жайкы бутуо

Жайкы бутуо жаңы бутактар 7-10 см болгондо жасалат. Ортоңку “а” бутагын тик өскөнгө калтырып, “б” жана “с” бутактарын алып салуу керек. Бири биринен бирдей аралыкта өскөн төрт каптал бутакты калтырып, калгандарын кесип салуу керек.



Бутуодон кийин үчүнчү жылда дарактын бутактары үч же төрт деңгээлде бири биринен бирдей аралыкта болуп арбашка жакты карап өсөт. Дарактын формасы күндүн нурлары бардык бутактарга жана алардын араларына тийишине мүмкүнчүлүк бергенине көңүл бургула.



- Капталдан өскөн бутактарды чоңойгондо бири бирине жолтоо болбошу үчүн аларды бирдей аралыкта калтыруу керек.

Жайкы бутуо

Жаңы сабактардын узундугу 7 – 10 см болгондо жайкы бутуону баштаса болот. Биринчи ортоңку тик өскөн бутак болуучу сабакты тандап алуу керек. Ага атаандаш боло турган жанындагы сабактарды андан 10 см ылдыйраактан кесип салуу керек.

Ашыкча бутактарды кесип салуу үчүн апрель айынан июль айына чейин көчөттүн бутактарын бир айда бир жолу бутап жана жай ичи формалап туруу керек. Жай мезгилинде туура бутуо, кышкы бутуонун зарылдыгын бир топ азайтат.

Жайкы бутуодон калган дарак туура эмес өсүп, дарактын структурасын тууралаш үчүн кышкы бутуодо көп кесүүгө дуушар болот.

Кийинки жылдарда ортоңку тик бутакты сактоо жана ага көбүрөөк күч берүү кышкы кесүүнүн эң негизги максаты болот. Кышында бардык куураган, ооруган жана сынган бутактарды бутап салуу керек.

Дарак алгачкы эле жылдары көп мөмө байлоосуна жол бербөө керек, себеби мөмөлөрдүн салмагы бутактарды жерди каратып ийип салат. Бутактар жерди карап өсүп калса, алар бош жана түшүмү аз болуп, аларды кийин кесип салууга туура келет.

Кышкы бутуонун дагы бир максаты – сабактардын узундугун көзөмөлдөп туруу. Дарактын формасын сактоо үчүн сабактарды кыскартып туруу зарыл.

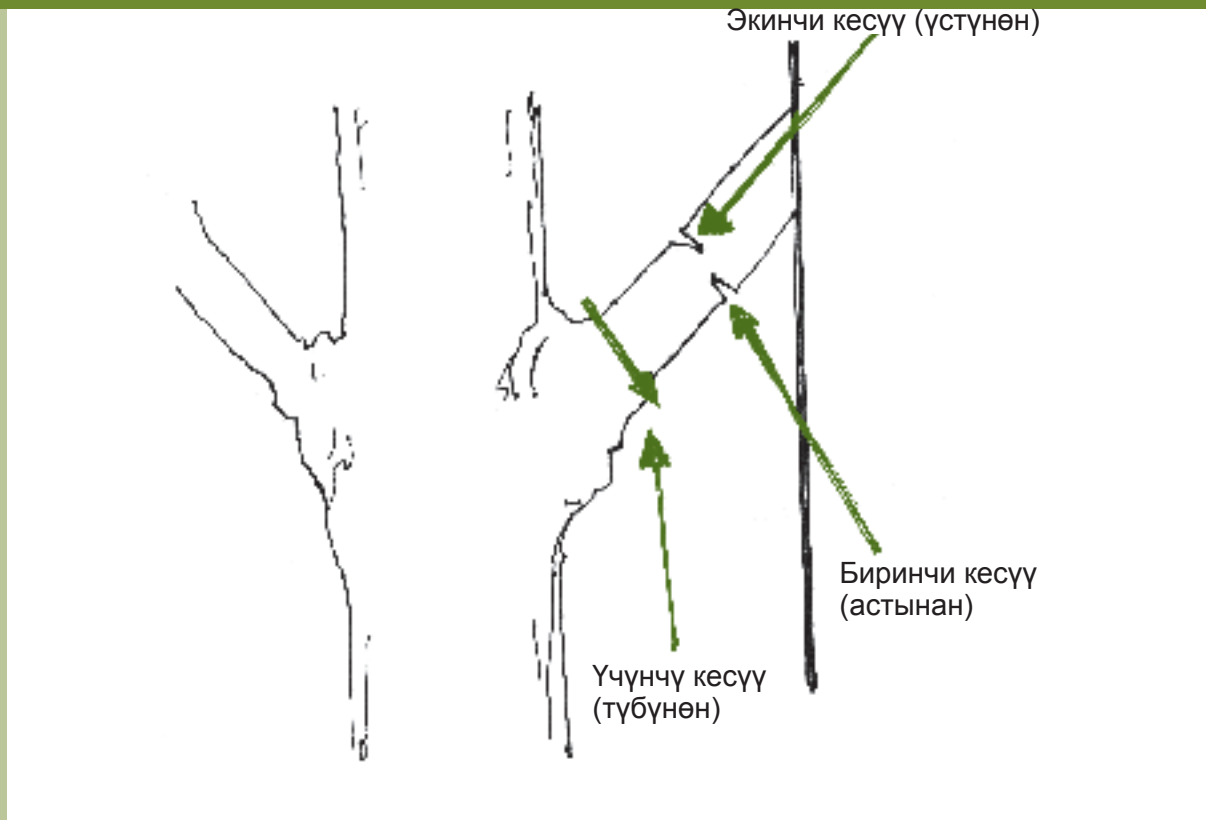
Жетилген дарактар туура формада жана жайында буталган болсо аз эле бутуону талап кылат. Бардык куураган, ооруган, сынган, ошондой эле бурчу тик жана жерди карап калган бутактарды алып салуу керек.

Жакшы каралбаган дарактардын баш жагында бутактары көп болуп, ылдыйкы бутактарды күндөн тоскон чатыр катары болуп калат. Андай дарактардын баш жагындагы бутактарын суюлтуу керек. Бирок, бир кескенде бутактардын 30 пайызын алып салуу – дарактын кубатынын көбү мөмө алганга эмес, өсүүгө сарпталып кетишине алып келет.

Жетилген бутактарды бутуо

Жетилген дарактардын бутактарын туура кеспесе, дарактар жабырланып калышы мүмкүн. Төмөндөгү сүрөттө кесүүнүн туура жолу көрсөтүлгөн. Бутакты биринчи ылдый жагынан кесип, анан өйдө жагын кесүү керек. Ошондо кесилген бутак кулап жатып кесилген жерден төмөн карай дарактын кабыгын сыйрыбайт. Эгер бутак астынан биринчи кесилбей, кабыгы сыйрылып түшсө, сыйрылган жерге оорулар жана зыяндуу курттар жабышат. Үчүнчү кесүүдө бутак кулагандан кийин анын үзүлгөн жериндеги калдыктарын да аралап салуу керек.





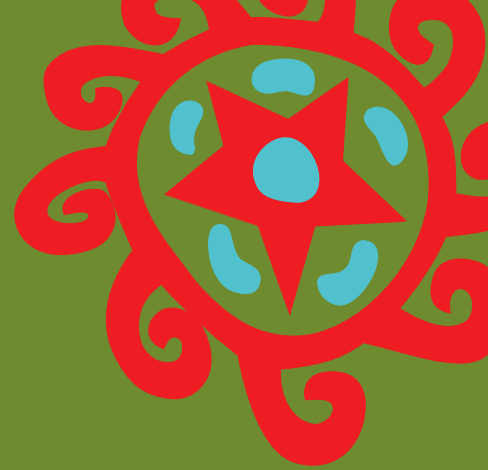
ТАПШЫРМА



Мурда түзүлгөн жемиш бактарынын тизмесин колдонуп, үйүңө баратканда дарактарды карап, төмөндөгү таблицаны толтур.

Дарактын түрү	Болжолдуу жашы	Кесилген/ кесилбеген	Оорулары жана курттары барбы же жокпу

9 — БӨЛҮМ



МАЛ ЧАРБАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ



256-бет

Чарбамдагы мал-жандыктар

267-бет

Заманбап мал багуу тажрыйбалары

ЧАРБАМДАГЫ МАЛ-ЖАНДЫКТАР

Жаңы сөздөр

Мал чарбачылык	экономикалык пайда алуу максатында мал менен чарбачылык жүргүзүү, мал багуу.
Бакма жаныбарлар	адамдар багып, алар менен жакын жашоого көнгөн жаныбарлар.
Өсүмдүк жечү жаныбарлар	өсүмдүктөр менен тамактанган жаныбарлар.
Жалгыз карындуулар	карыны бирөө гана болгон жандыктар, мисалы: жылкы, эшек, адамдар.
Кепшөөчүлөр	карыны бирөө гана, бирок андан сырткары кекиртектин аягында өсүмдүктөрдү аш кылуу үчүн бактерияларды бөлүп чыгаруучу органы (жемсөөсү) өнүккөн жаныбарлар. Аларга кой, эчки, уй, топоз жана төө кирет.

Бакма жаныбарлар – робот же машина эмес. Адамдардай эле, аларга да суу, тамак-аш жана баш калкалоочу жай керек. Алар да өздөрүн коопсуз сезиши керек. Бул шарттарсыз, алардын адамга керектүү продукцияларды өндүрүмдүүлүгү төмөн болот. Бакма малдарын жакшы багуу үчүн алардын дене түзүлүшүн билүү зарыл. Аны билүү менен, малдын негизги керектөөлөрүн түшүнүүгө болот. Көп эле адамдар мал жөнүндө көптү билем деп ойлошот. Ошентсе да, көпчүлүк түшүнбөгөн бир топ маанилүү нерселер да бар. Андыктан, бул бөлүмдү көңүл коюп окуп чык.

Кыргызстандагы бакма жаныбарлар жана алар берген продукция

Мал түрү	Багыты	Негизги берүүчү же берүүгө мүмкүн болгон продуктулары
Уй	Сүт	Сүт, каймак, эт, тери, сөөк, кык
	Эт	Эт, тери, сөөк, кык, эмгек
Топоз	Сүт жана эт	Сүт, эт, жүн, тыбыт, тери, сөөк, кык, эмгек
Кой	Эт	Эт, жүн, тери, сөөк, кык
	Жүн	Эт, тыбыт, тери, сөөк, кык
	Жүн жана эт	Эт, жумшак жүн, тери, сөөк, кык
Эчки	Эт	Эт, тери, сөөк, кык
	Сүт	Эт, сүт, тери, сөөк, кык
	Тыбыт	Эт, сапаттуу тыбыт, тери, сөөк, кык
Жылкы	Жылкы	Унаа, кымыз, эт, тери, сөөк, кык, эмгек
Эшек	Эшек	Унаа, кык, эмгек
Канаттуулар	Тоок, каз, өрдөк, үндүк	Жумуртка, эт, мамык, сөөк, кык, зыянкеч курт-кумурскалардан арылтат



Малдын продукциясы көңүл ачууда да колдонулат

Малдан алынган заттардан: сүттөн-айран, жүндөн-кийиз, сөөктөн жана кандан - жер семирткич, сөөктөн жана тарамыштан - желим жасалат. Желим малдын жемине да кошулуп берилет, бирок акыркы жылдарда, уйдун кутурма оорусунун тарап кетпешин алдын алуу үчүн, аны колдонууга дүйнө жүзүндө тыюу салынууда.

ТАПШЫРМА



4-6 окуучудан турган топторго бөлүнүп, айылыңарда багылуучу бакма жаныбарлардын жана алардан алынуучу продуктулардын тизмесин түзгүлө. Ал жаныбарлардан дагы эмнелерди алса болот, алынган заттарды кайра иштетүүгө болобу? Кайра иштетүүдөн эмне чыгарса болот? Ошондой кайра иштетүүнү силердин айылда ишке ашырса болобу? Жоопторуңарды класс менен талкуулагыла.

Бакма малдарды жакшы багуу үчүн алар жөнүндө эмнелерди билүү зарыл?

- Алар качан төлдөшү керектигин
- Аларга кандай климат жана чөйрө шарттары жагымдуу болорун
- Аларга кандай тоют жагарын, канча жем жээрин, жемди алардын организмдери кандайча өздөштүрөрүн
- Аларга кандай курт-кумурскалар жана оорулар зыяндуу экендигин
- Аларга алар жашап жаткан шарттар жагар-жакпасын билүү зарыл.

Жаныбарлардын денесиндеги системалар

Мал багуудан мурда, бага турган адам малдын денеси тууралуу жана андагы бир топ системалар тууралуу билиши зарыл. Ал системалар бирге иштеп малды тирүү кармап, ага төлдөөгө жана продуктуларды өндүрүүгө шарт түзөт.



Ал системалар төмөндөгүлөр:

Денедеги система	Денедеги органдар	Аткарган кызматы
Булчуң-сөөк	Булчуң (эт)сөөк	Денени кармап, кыймылдатат
Сиңирүү	Карын, боор, ичеги, өт	Жемди эритет жана сиңирет
Кан айлануу	Жүрөк, кан тамырлар, боор	Кан бүт денеге заттарды жеткирет
Дем алуу	Мурун, кекиртект жана өпкө	Аба менен камсыздайт
Бөлүп чыгаруу	Бөйрөк жана табарсык	Уулардан жана керексиз заттардан арылтат (заң)
Нерв системасы	Мээ, нервдер жана жүлүн	Дененин ичинде маалымат жиберип, аны башкарып турат
Сезимдер	Көз, мурун, кулак жана тери	Сырткы чөйрөнү сездирип, байкатып турат
Жыныстык система	Жыныс мүчөсү, уруктуктар, урук түтүгү, кынаа, жатын, желеин	Тукум улантат
Лимфа торлору	Лимфа торлору жана көк боор	Жугуштуу оорулардан коргоп, кан иштеп чыгарат

Бириккен Улуттар Уюмунун Азык-түлүк жана айыл чарба уюму (FAO)

Бул системалардын баары тери деп аталган сырткы кабыктын ичинде жайгашкан. Тери да өзүнчө бир нече системалардан туруп, жогоруда сөз болгон башка системалардын жардамы менен жаныбарга айлана-чөйрө менен байланышууга шарт түзөт. Эгерде, бул системалардын бирөө иштен чыкса, жаныбар өлүмгө дуушар болот.

Мал чарбачылыгында системалардын физикалык түзүлүшү жаныбардын анатомиясы (түзүлүшү) деп аталат. Ал эми системанын иштеши жаныбардын физиологиясы деп аталат.

Жаныбарларды жана алардын денелеринин иштешин изилдөө адам үчүн абдан пайдалуу. Себеби, жаныбарлар менен адамдын акыл деңгээлинде чоң айырма болгону менен, алардын сезимдери жана керектөөлөрү окшош.

Физикалык муктаждыктар	Сезимдер
Таза тамак жана суу	Коркуу
Таза аба	Бакыт
Басуу	Ачкалык
Чуркоо	Жинденүү/ачуулануу
Үй	Кыйналуу
Көбөйүү	Ооруу
	Жакындыкты каалоо
	Балдардын энеге жакын болууну каалоосу

Эгер мал кармаган адам жогорудагы физикалык муктаждыктар менен сезимдерге маани бербей турган болсо, малдан натыйжалуу продукция да, тукум да ала албайт.

Нерв системасы

Жаныбардын нерв системасынын негизин мээ жана жүлүн түзөт. Бирок, алардан сырткары, дененин ар бир кызматын аткарууга керектүү көптөгөн нервдер да бар. Мээден чыккан нервдер көрүү, жыттоо, даамдоо, угуу жана тийүү сезимдери үчүн жооп берет. Жүлүн мээден тараган нервдер дененин бардык бөлүктөрүнө туташып, тийүү жана кыймылдоо сезимдери үчүн жооп берет.

Мээнин буйругусуз эле дене аткарган абдан көп функциялар бар. Мисалы, жаныбарга айлана чөйрөнүн таасирлерине жооп кайтаргып турган нерв системасы, анын мээси кийлигишсе да, кийлигишпесе да денесин иштетип турат.

Мисалы, уйдун туут турган маалы келгенде, уй-эненин акылы менен туут мезгили келгендигин түшүнүүсү жана чечимсиз эле, анын жатынынын булчуңдары жыйрылып, музоону сыртка түртөт. Энесинин атайын түшүнүп уруксат берүүсү талап болбостон эле музоонун гормондук системасы жатындын булчуңдарын жыйрылууга алып келет.

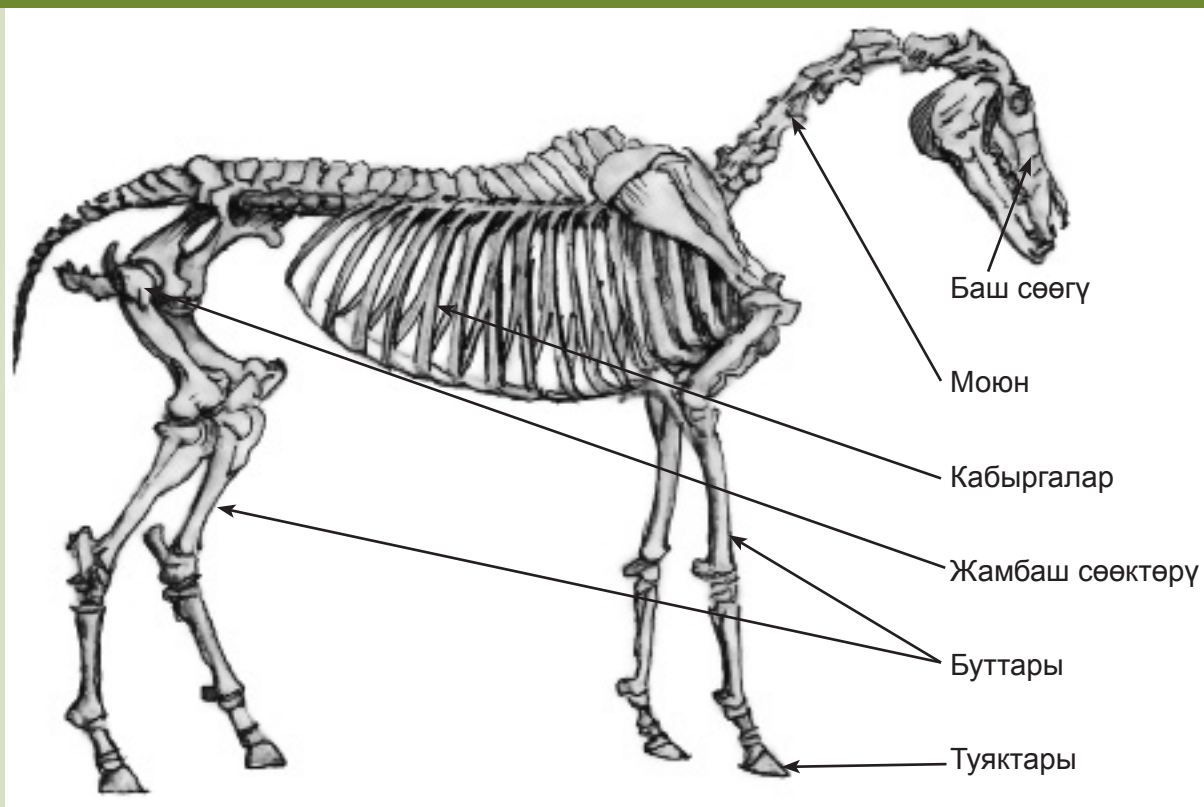
Жаныбардын жүрөгү да мээнин буйругусуз эле согуп турат. Анын өпкөсү да мээнин буйругусуз дем алат. Адам болсо өзү каалаганда дем алуусун башкара алат, мисалы биз терең дем алсак боло тургандыгын түшүнүп билебиз, бирок демейде, биз дем алып туруу керектигин ойлонбостон эле дем алабыз.

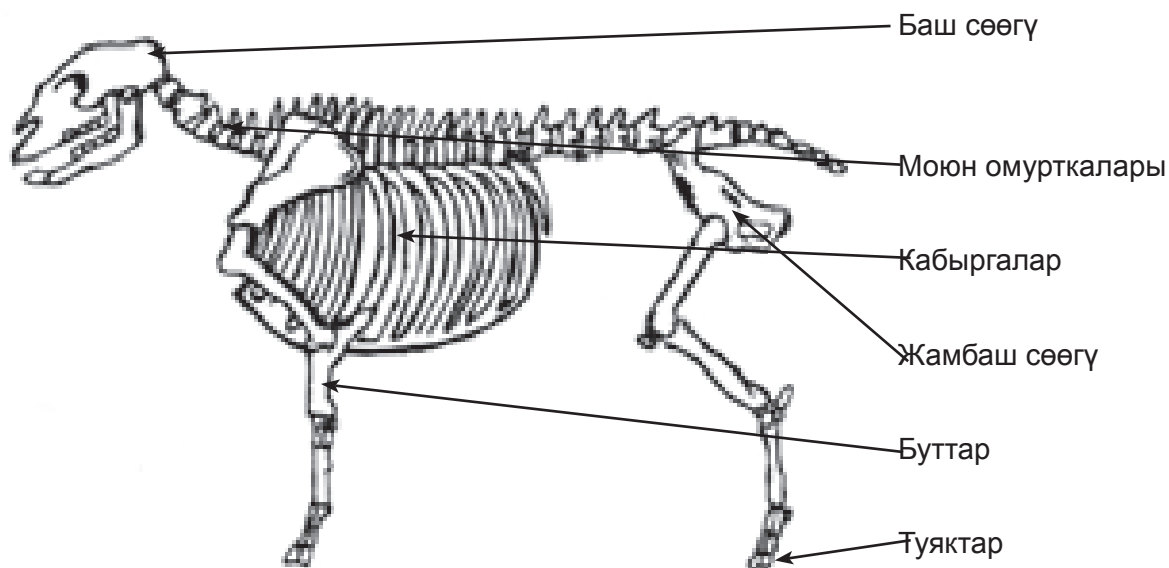
Сөөк системасы

Жаныбардын сөөк системасы анын бардык органдарын кармап турган структуралык система. Сөөктөр жаныбардын формасын же тулку боюн түзүшөт. Андан сырткары сөөктөр жаныбарга кыймылдоого, тик турууга жана жумуш аткарууга мүмкүндүк берет.

Тирүү жаныбардын сөөгү тирүү заттардан туруп, денеде көптөгөн маанилүү кызматтарды аткарат. Сөөктөрдүн үчтөн бир бөлүгү органикалык заттардан туруп, өзүнө кан тамырларды, лимфа түйүндөрүн жана була заттарын камтыйт. Ал заттар – негизинен кан клеткаларын иштеп чыгууда жана жугуштуу ооруларга каршы туруучу антителолорду жаратууда эң маанилүү чучукту түзөт.

Жылкынын сөөк түзүлүшү





Катуу сөөк структурасынын курамында аларга катуулукту берип турган кальций жана фосфор туздары болот. Тирүү жаныбарларда бул заттар дайыма кыймылда болот. Мисалы, туздар сөөктөрдө сакталып, дене талап кылганда сууга аралашып, керектүү жерге жеткирилип турат. Жаныбардын денеси кальций жетишсиз болгондо, анын сөөктөрү бош боло баштайт, себеби алардагы кальций дененин башка бөлүктөрүнө багытталат.

ТАПШЫРМА



Кой менен жылкынын сөөк түзүлүшүн салыштыр. Эмне үчүн жылкы тезирээк чуркай алышын ойлоп тап.

Булчуң системасы

Булчуң клеткалары эң өзгөчө – жыйрылуу - кызматын аткарууга багытталган. Булчуңдун жыйрылышы басуу, дем алуу жана кан айлануу сыяктуу көптөгөн зарыл кыймыл-аракеттерди аткарууга шарт түзөт.

Ар бир булчуң байламталарга бириктирилген жүз миңдеген майда булчуң клеткаларынан турат. Кээ бир мындай булчуңдар байламталары чоң болот, мисалы жаныбардын арткы буттарында, айрымдары майда болот мисалга алсак көз булчуңдары. Булчуңдар байламталары бириктиргич тканында чогулуп оролуп турат.

Булчуңдардын учтары абдан бекем тарамышка айланып, анын сөөккө жабышып туруусун мүмкүн кылат. Булчуң жыйрылганда ал бекиген эки сөөк бирдей кыймылга келет.

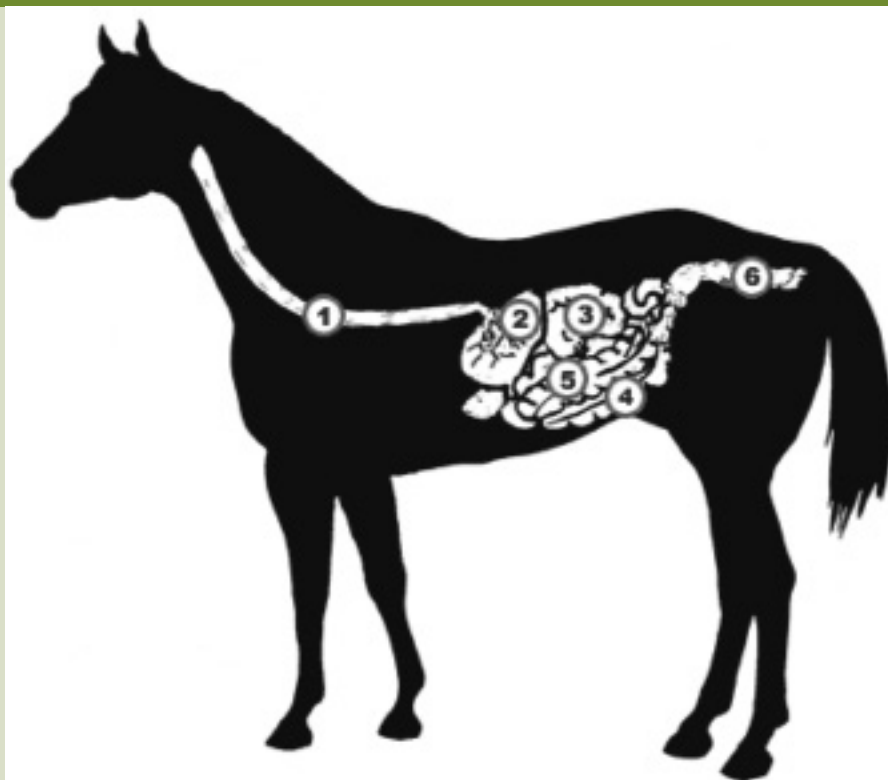
Жаныбарлардын булчуңдары дененин артүрдүү бөлүктөрүндө жайгаштырылган. Эң бийик баалануучу же адамдар эт катары пайдалануучу булчуңдар жаныбарлардын арткы жагында жайгашат. Жаныбарлардын салмагынын дээрлик 60 пайызын алардын акыркы кабыргасынан башталып арткы буттары менен бүткөн бөлүгү түзөт.

Жаныбарлардын алдыңкы жарымы же баш жагы азыраак өнүккөн булчуңдардан, көбүнчө байланыштыруучу буладан, майдан, сөөктөрдөн жана жүрөк менен өпкөнү коргоп турган кабырга торунан турат.

Сиңирүү системасы

Жаныбарлардын сиңирүү системасы – бул ооздон башталып, бүтүн денеден өтүп, арткы түз ичеги менен бүткөн атайын түтүккө чейинки система десек болот. Анын милдети жаныбар жеген жемди сиңирүү. Жаныбарлардын сиңирүү системасы - бул жемдеги азыктарды жаныбардын жашоосуна, өсүүсүнө, кыймылдоосуна, тукум улантуусуна жана башка аракеттерге керектүү заттарга айлантуучу орган.

Мал чарбачылыгында өстүрүлгөн жаныбарлардын көпчүлүгү өсүмдүк жечүлөр. Ал жаныбарлардын айрымдары жалгыз карындуу болушса, калгандары кепшөөчүлөргө киришет.



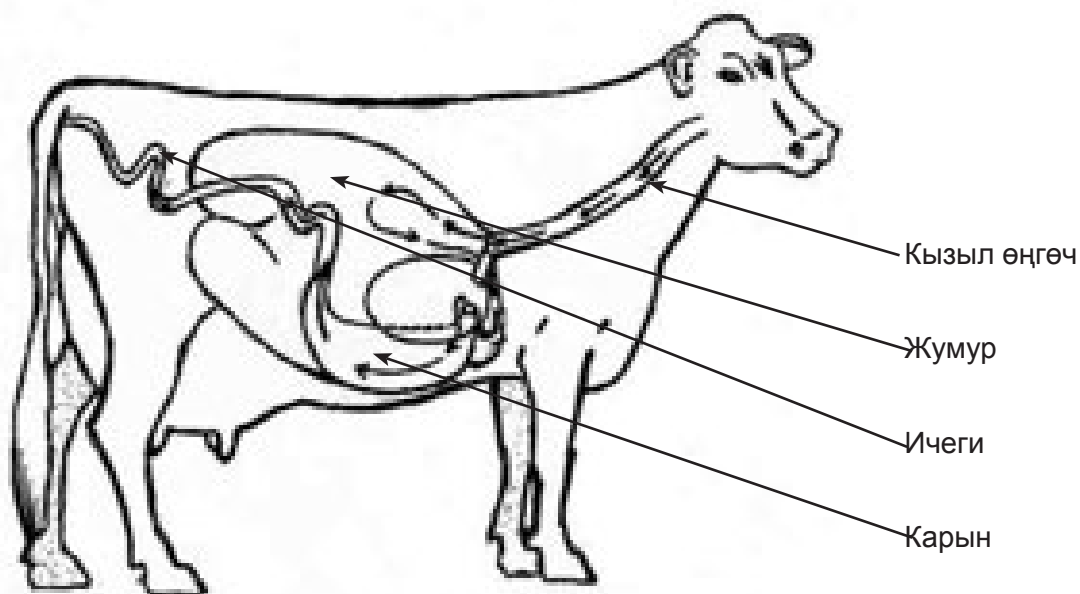
- 1 Кекиртек
- 2 Карын
- 3 Ичке ичеги
- 4 Узун ичеги
- 5 Сокур ичеги
- 6 Түз ичеги

Жылкынын сиңирүү системасы

Бул сүрөттөн өсүмдүк жечүлөр түрүнө кирген жылкынын сиңирүү системасында кеңейтилген сокур ичегиси бар экенин байкаса болот. Сиңирүү системасынын бул бөлүгүндө азыктар карындан өткөндөн кийин сакталып турат. Түрдүү бактериялар жана микро-организмдер сокур ичегидеги азыктарды жылкынын денесине пайдалуу заттарга айлантип турат.

Кепшөөчү жаныбарлар да өсүмдүк жечүүлөргө киришет. Алардын кызыл өңгөчүнүн аяк жагында, карынга жетээрде, жемсөө деп аталчу органы бар. Жемсөө үч бөлүктөн турат, ал бөлүктөр торчо, жумур жана тогуз кат карын. Андан сырткары төртүнчү карын деп аталуучу жоон ичегиси бар.





Кепшөөчү малдын сиңирүү системасы

Карын – бактериялар жемди эритип, анын пайдалуу заттарын жаныбардын денесине жибергенге чейин жем сакталып туруучу орган. Малды тоюттандыруу боюнча адистердин айтуусунда, кепшөөчү мал баккан адам жемди малдын өзүнө эмес, анын карынындагы бактерияларга жана микро-организмдерге жедирет. Эгер ал бактериялар жана микро-организмдерге берилген тоют жакпаса, малдын карыны ооруп, мал этин жоготот. Мындай мисал койду, эчкини жана уйду үйдөгү кургак чөптөн жайыттагы көк чөпкө которгондо алардын көпчүлүгүнүн ичи өтүп же өтө суюк заңынан көрүнөт.

Кепшөөчүлөрдүн жылкыдан айырмаланган дагы бир жагы бар. Алар эс алып жатканда ага чейин жеген чөптөрүн кекирип оозуна чыгарып, кайрадан чайнап жутушат. Бул кошумча чайноо чөптү дагы майдараак кылып, бактериялардын азыктарды өздөштүрүшүн оңойлотот.

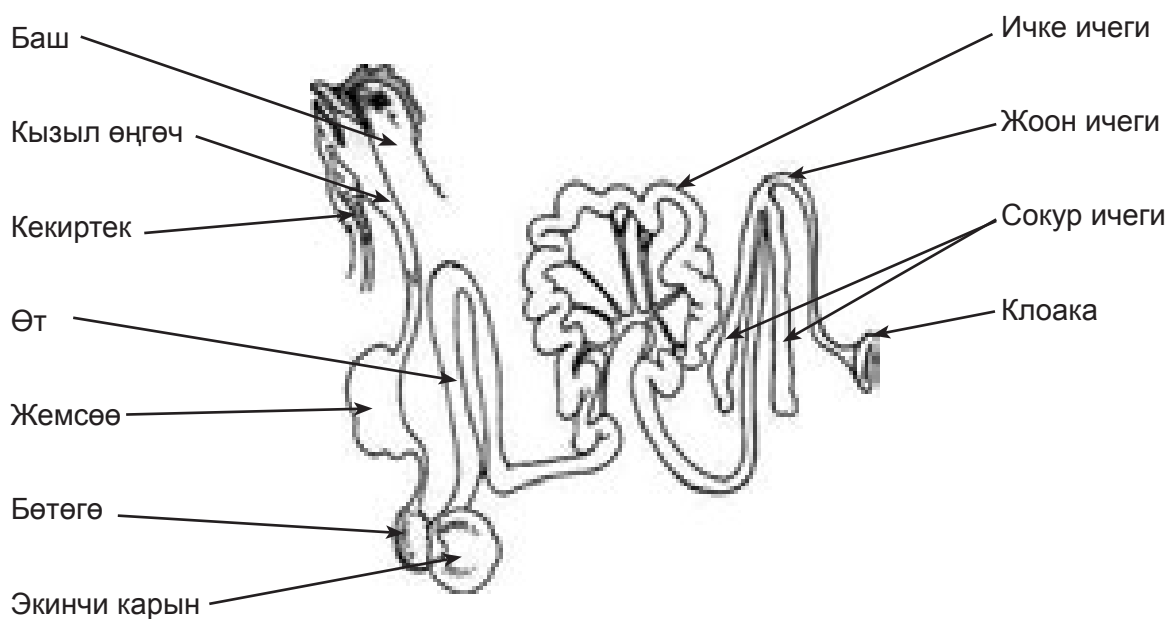
Карындагы бактериялар жана микро-организмдер чөптү эриткенде, андан түрдүү химиялык заттар бөлүнүп чыгып, алар карындын капталдарына сиңип, андан ары жаныбардын бооруна жиберилет. Боордо ал заттар кайра иштетилип, жаныбарды энергия менен камсыздайт.

Ичке ичегиде тоюттун белоктору, майлары жана башка кубат берүүчү заттары сиңирилет. Ал эми узун ичегиде болсо суюктуктар сиңирилет. Иштетилген тоют түз ичегиге жеткенче, андагы суунун дээрлик баары алынып, сыртка чыгарылуучу калдыктар салыштырмалуу кургак абалга жетип калат.

Канаттуулардын сиңирүү системасы

Канаттууларда тиш болбогондуктан алар жемди чайнабай жутушат. Жутулган жем түз эле бөтөгөгө барат. Бөтөгөгөдөн жемге шилекей кошулуп, ал карынга кеткенче жумшартылат. Карын жемди эрите турган суюктуктарды бөлүп чыгарат. Жем андан ары экинчи карынга барат. Экинчи карын канаттууларда гана болот. Бул күчтүү булчуңдардан туруп, жемдеги катуу нерселерди сындырып майдалайт. Канаттуулар жем менен кошо майда таштарды же кумду жутушу керек, анткени булар жемди майдалоо үчүн жардам берет.

Жем андан ары ичке ичегиге өтүп, ага химиялык заттар жиберилип, денеге керектүү белоктор, майлар жана кубат берүүчү заттар бөлүнүп алынат.



Канаттуунун сиңирүү системасы

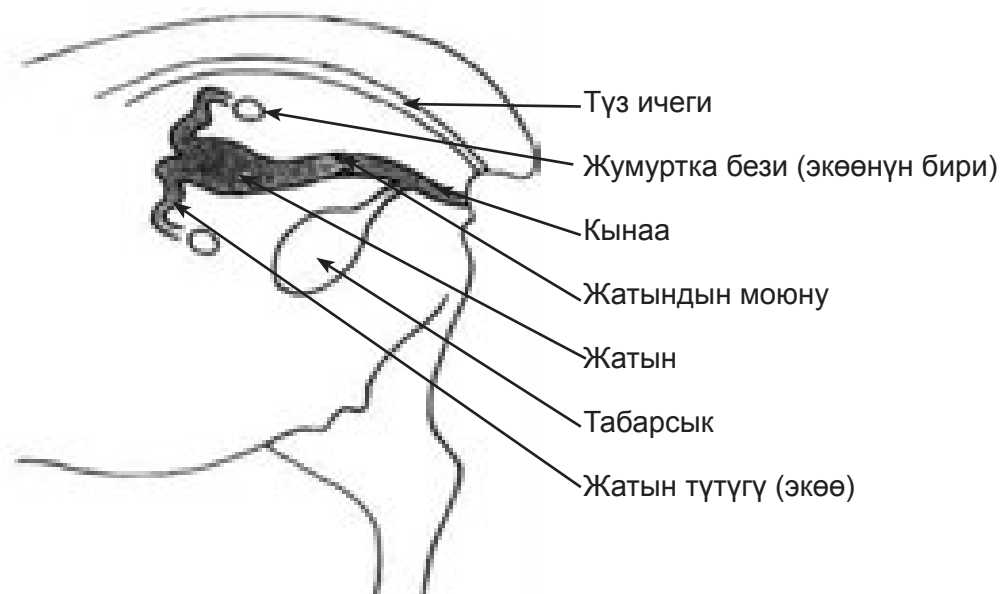
Жыныстык системасы

Жыныстык көбөйүүдө эркектин бир уругу көбүнчө ургаачынын бир урук клеткасы же жумурткасы менен жупташат. Бул уруктандыруу деп аталат жана ургаачынын фаллопий (жатын) түтүгүндө ишке ашат. Уруктандырылган жумуртка бара-бара түйүлдүккө, андан ары жаныбардын жаш баласына айланат.

Эркектин негизги жыныстык органдары болуп анын уруктуктары эсептелет. Кепшөөчү жаныбарлардын уруктуктары дененин сыртындагы калтада жайгашат. Мындай калта куулук деп аталат. Куулук уруктуктарды дене температурасынан 3-4 градуска муздагыраак абалда сактап, уруктун туура бөлүнүшүн камсыз кылат. Эгер куулуктагы температура ысык болуп кетсе, уруктун сапаты төмөндөп, ургаачыны уруктандырганга жарабай калышы мүмкүн.



Ургаачынын негизги жыныс органы – бул анын урук бездери. Ал бездер ургаачынын жумуртка клеткаларын бөлүп чыгарат. Бул процесс овуляция деп аталып, кой-эчкилерде болжолдуу ар 17 күндө, ал эми уйларда ар 21 күндө болуп турат. Бооз малда овуляция болбойт.



Койлор көбүнчө жазда эмес, күздө жыныстык кошулууга даяр болушат.

Урук клеткасы жатын түтүгүнө чыкканда эркектин уругу келип ага кошулса, уруктандыруу ишке ашат. Ар бир эле эркектин урук клеткасы жумуртка клеткасын уруктандыра бербейт, бирок уруктандыруу болгон учурда көбөйүү процесси башталат.

Уруктандыруудан он эки күндөн кийин жумуртка клеткасы түрдүү клеткаларга бөлүнүп, ал клеткалар бара-бара түйүлдүктүн нервдерине, булчуңдарына жана башка органдарына айланат. Түйүлдүк да өзүнчө чел кабыктын ичинде жетилип, ал кабык жатынга уланып түйүлдүктүн төшөгүнө айланат. Төшөктүн жатынга кошулуп туруучу жери **киндик** деп аталат. Киндик аркылуу тукумдун өсүшүнө керектүү заттар энеден балага жеткирилип, жаш жаныбардын өсүп жетилишине шарт түзөт.

Көбөйүү процессин дененин эндокрин системасы башкарып турат.

Уйдун бооз мезгили 283 күн же 9 айга жакын созулат. Кой- эчкилер баласын 151 күн же 5 ай көтөрүшөт.

Дем алуу системасы

Дем алуу системасы жаныбардын денесин аба менен камсыздап турат. Ал өзүнө мурунду, мурун көңдөйүн, алкымды жана өпкө алып баруучу кекиртекти камтыйт. Жаныбардын дем алуусу жакшы иштеши үчүн бул органдардын ар бири чоң ролду ойнойт.

Мурун - бул дем алуу системасынын тышкы чөйрө менен байланыштыруучу бөлүгү.

Аба мурундан кирип, тамакты кызыл өңгөчкө, ал эми абаны кекиртекке жиберип туруучу, тамактын арт жагында жайгашкан алкымдан өтүп, өпкөгө барат. Кекиртек – бул кемирчектен турган ичи бош түтүк. Кемирчектин түзүлүшү сөөктүкүнө окшош, бирок анда кальций азыраак болот. Ал абдан бекем жана ийилчээк болот да, аба жүрчү

түтүктү ачык кармап, абаны өпкөгө жеткирип, кайра сыртка чыгарып турат. Кекиртек өпкө менен байланышта турат.

Өпкө жумшак заттан турат жана капталдары абдан жука болгон көптөгөн ачык уюктарга ээ. Кан өпкөнүн ошол уюктарынан өтүп жатып, денеден чогултуп келген көмүр-кычкыл газын калтырып, сырткы чөйрөдөн келген абадан кычкылтекти бөлүп алып кетип турат.

Дем алуу системасы, жөнөкөй айтканда, денеден зыяндуу көмүр-кычкыл газын сыртка чыгарып, дененин жашоосу жана андагы химиялык реакциялардын жүрүп туруусу үчүн керек болгон кычкылтекти ташып келүүчү система.

Кан айлануу жана лимфа системалары

Денедегі айлануучу система эки бөлүктөн турат, алардын бири кан айлануу системасы, экинчиси – лимфа системасы. Кан айлануу системасы дененин баарына тараган кан тамырлардан турат. Кан тамырлар түрдүү жоондукта болушат, алардын айрымдары миңден бир миллиметрлик капиллярлар болсо, кээ бирлеринин жоондугу 2-3 сантиметрге жетет. Кан айлануучу системасынын негизги кызматы – денедө химиялык реакциялардын жүрүп туруусу үчүн керек болгон кычкылтекти органдарга жеткирип, керексиз заттарды клеткалардан алып кетип туруу. Андай керексиз заттарга көмүр-кычкыл газы жана кан бөйрөктөн өтүп жатканда ага кошулуп кетүүчү заң сыяктуу азот заттары кирет.

Андан сырткары, кан денедө коркуу же кубануу сыяктуу реакцияларды жараткан гормондорду да ташып турат.

Лимфа системасы да абдан маанилүү система. Ал денени жугуштуу оорулардан сактайт жана майларды дененин түрдүү бөлүктөрүнө жеткирет.

Бөлүп чыгаруу системасы

Бөлүп чыгаруу системасы – бул канды зыяндуу заттардан тазалап, аларды денеден чыгарып туруучу система.

Бөлүп чыгаруу системасы өзүнө кишинин муштуму менен тең болгон эки бөйрөктү, бөйрөккө кан жеткирип турган кан тамырларды, ар бир бөйрөктөн табарсыкка заңды жеткирип туруучу түтүктөрдү жана заң сакталып туруучу орган – табарсыкты камтыйт.

Бөйрөктөр денедегі абдан көп иштеген органдардын бири. Адамдын бөйрөгү күн сайын 200 литр канды тазалап, андан 2 литрге жакын керексиз затты бөлүп алып турат. Бой жеткен адамдын денесинде беш литрге жакын кан болот, андыктан бөйрөктөр денедегі канды күн сайын кырк жолу өздөрү аркылуу өткөрөт.

Денедегі гипофиз беши мээнин астыңкы бөлүгүндө жайгашып, жаныбардын канында канча суу болушу керектигин жана анын кан системасынан канча заттар тышка чыгарылып турушун көзөмөлдөйт.

Гормон системасы

Денедегі бардык реакцияларга гормондор катышат. Ал реакцияларга коркуу, ачуулануу, капалануу, кубануу, жыныстык кызыгуу, тукум улоо, сүт чыгаруу, картаюу, өсүү, суусоо же башка тышкы чөйрөнүн таасирлерине жооп кайтаруу кирет.

Мээге жакын жайгашкан гипофиз беши – денедегі эндокрин системасынын эң маанилүү беши. Ал дененин суукка, ысыкка жана жогоруда айтылган башка таасирлерге жооп кайтаруусун камсыз кылат. Гипофиз беши менен кошо, коркуу сезими болгондо, бөйрөккө жакын жайгашкан адренал беши да гормон бөлүп чыгарат.





Дененин баардык кыймылына гормондордун таасири бар. Эгер уйду айдоо үчүн аны чыбык менен чапсаңыз, уйда коркуу реакциясы жүрүп ал чуркайт. Коркуу реакциясын адренал безинен бөлүнүп чыккан адреналиндин жана гипофиз безинен бөлүнүп чыккан гормондордун аралашмасы жаратат.

Ошентип, жаныбардын денеси – бул абдан татаал түзүлүш. Мал ээси катары сен малдын организминин кандайча иштешин жана ал кандай системалардан тураарын билишиң зарыл. Бул билимдин негизинде сен малды жакшыраак кароонун жолдорун тапканга аракет жасай аласың.

ЗАМАНБАП МАЛ БАГУУ ТАЖРЫЙБАЛАРЫ

27-

САБАК

Жаңы сөздөр

Селекция (тандоо)

тандоо жолу менен малдын асыл тукумун жаратуу, мыктылоо.

Ген

ата-энеден балага отүүчү касиеттер.

Күндүн узактыгы

күн чыккандан батканга чейинки убакыт же 24 сааттын жарык бөлүгү. Ал эми, 24 сааттын караңгы бөлүгү - жаныбарлардын жупташуусуна түрткү берүүчү фактор болуп эсептелет.

Оору

жаныбарды кыйнаган жана терс таасир берүүчү организмдеги бузулуулар.

Айыл чарба экосистемасы менен таанышуу учурунда силер жаныбарлардын өндүрүмдүүлүгүнө таасир этүүчү төмөндөгү факторлор бар экендигин билгенсиңер:

- Малды төлдөтүү жана селекциялоо
- Климат
- Малды багуу
- Малдын оорулары
- Малдын кармоо шарттары

Жаныбарлар машина эмес. Алардын адамга керектүү продукцияны өндүрүшү үчүн, аларды жакшы багуу керектигин түшүнүү зарыл. Ал эми, мал ээси мал чарбачылыгын жакшы билген күндө гана жогорудагы факторлорду туура пайдалануу менен малдын адамга керектүү продукцияны өндүрүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзөт. Ушундай болгон учурда гана, малдан жакшы сапаттагы эт, сүт азыктарын, жумуртка, тери, жүн алууга мүмкүн.



Жумушчу мал-жандыктарды
да жакшы асыроо керек.

Малды төлдөтүү жана селекциялоо

Малдын өзүнө мүнөздүү продукция берүү мүмкүнчүлүгү анын өз ата-энесинен алган гендеринен көзкаранды. Кээ бир малдар өзүнө окшогон башка малдарга караганда ашыгыраак сүт, эт, жүн, жумуртка сыяктуу продукция берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Мал кармаган адам кайсы жаныбар көбүрөөк продукция берээрин байкоо жүргүзүү аркылуу аныктап, мындай асыл тукум мал-жандыктардын ургаачысы менен эркегин аргындаштыруусу зарыл. Бул малды селекциялоо деп аталат. Ал эми, өндүрүмдүүлүгү начар ургаачы жана эркек малды бакпай эле коюу дурус. Аларды союп, сатып жиберүү оң.

Ошондой эле, малдан жакшы продукция алуу, малга ген аркылуу берилген касиеттер менен эле чектелбесин мал кармаган адамдар жакшы билишет. Асыл тукум малдын жакшы продукция берүүсүнө ошондой эле жогоруда айтылган факторлор да таасирин тийгизет. Атап айтсак, малдан натыйжалуу эт, сүт азыктарын алуу үчүн, аларга климаттык шарттын ыңгайлуу болушу менен бирге эле, жакшы тоют камсыздандырылышы жана оорулардан сактоо чаралары көрүлүшү керек.

Мал продукциясын өндүрүүдө, малдын берген **продукциясы** – бул малдын **гени** менен ал жашаган **чөйрөнүн** өзара аракеттешүүсүнөн келип чыккан жыйынтык, деп айтылып келет.

Генинде эң жакшы өндүрүмдүүлүк касиетине ээ болгон асыл тукум мал, анын жашаган жери ага ыңгайсыз, б. а. өтө эле ысык же суук болсо, жакшы тоюттандырылбаса, оорудан кыйналып турса, ал эч кандай жакшы продукция бералбайт. Мындан тышкары, малды короого жалгыз камап бакса, же өтө эле тар короодо толгон мал менен кысылтып бакса, бул дагы малдын өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет. Короодо жалгыз камалган койдун же эчкинин жай алалбай маараганын уккан чыгаарсыңар?

ТАПШЫРМА



Төрт-алтыдан биригип, уйдун, койдун же эчкинин өндүрүмдүүлүгүн чектей турган жылдын төрт мезгилиндеги климаттык шарттардын тизмесин түзгүлө.

Тизмени класска окуп бергиле.

Климат

Мал үчүн ал жашаган жашоо шарттары ыңгайлуу болсо, анын өндүрүмдүүлүгүнүн жогору болушу шексиз. Ар түрдүү мал ар башка климаттык шарттарда жашоого көнгөн. Топоз багуучулардын айтуусуна караганда, топозду түз жана ысык жерге бакса, ал оорукчан болуп калат дешет. Мындай болуунун себеби эмнеде?

Топоз – бийик тоолуу жана суук жерди жактырат. Анын кышкы жайлоонун сөөк какшаткан суугуна да чыдай турган калың териси жана жылуу тону бар. Топоздун тону эки кат жүндөн туруп, сырткы каты катуу жана узун, ал эми ичкиси абдан жумшак келет.

Топозду түздүк жана ысык жерге багуу, аны ооруга дуушар кылып, азоо болушуна алып келет. Топоз негизинен адамдардын каалоосу менен гана өзүнүн табигый жашоо чөйрөсүнөн алыстатылат. Бирок, бул анын өндүрүмдүүлүгүнө терс таасирин берет.

Койдун жүнүн жана эчкинин тыбытын күн жылып, алар үшүбөй турган мезгилге чейин кыркпоо керек. Жүндү кыркуу маалы алардын ургаачылары төлдөп, козу-улактар сүт эме турган маалга туш келиши керек. Жүнү кыркылган кой-эчкинин козу-улактары энесинин эмчегин оңой таап сүт эмгенине ыңгайлуу болот.

Күндүн узактыгы мал чарбачылыгында чоң мааниге ээ, себеби көп үй жаныбарларынын кууту ушул мезгилден көзкаранды. Кой-эчкилер көбүнчө күз мезгилинде куут баштаса, жылкылардын кайыты көбүнчө жазында башталат. Ал эми күндүн караңгы бөлүгүнүн узактыгы малдын гипофиз безине таасир этип, ургаачы жаныбарлардын организмине куутту каалаткан гормондорду жиберет.



Тоют малга:

- кубат берет, дем алуу, басуу дене температурасын сактоо сымал функцияларды аткаруу үчүн керек
- сөөктөрүн, булчуңдарын жана башка клеткаларын чыңдоо үчүн керектүү заттарды
- тукум улоого керек заттарды
- өсүүгө, сүт, жумуртка жана башкаларды өндүрүүгө керектүү азык-заттарды берет.

Малды ал сиңире албай турган азык менен тоюттандыруунун кажети жок. Мисалы, койду эт менен баккан пайдасыз, себеби ал этти жактырбайт, анын үстүнө анын этти майдалай турган, же химиялык заттар менен эритип денеге сиңире турган органдары жок. Ал адамды чөп менен бакканга эле барабар. Адамда да чөптүн көпчүлүк түрүн сиңире турган орган жок. Адам чөптүн негизин түзгөн целлюлоза жана лигнинди сиңире албайт, бирок чөптүн клеткаларынан алынган заттарды сиңире алат.

Малдын жетилип, продукция бериши үчүн, ага берилүүчү тоют өзүнө көптөгөн пайдалуу заттарды камтышы керек.



Малды тоюттандыруудагы негизги талаптар

Кубат берүүчү заттар	Мындай заттар дан эгиндеринде жана буурчактын түрлөрүндө болот. Кубат берүүчү заттар ошондой эле чөптө жана башка өсүмдүктөрдө болот.
Белоктор	Мындай заттар дан эгиндеринде, буурчактын түрлөрүндө жана беде сыяктуу өсүмдүктөрдө болот.
Витаминдер	Витаминдер жашыл өсүмдүктөрдө көп болот. Андан сырткары, малдын өз денеси жана андагы бактериялар да ага керектүү витаминдердин көп түрлөрүн чыгарып турушат.
Минералдар	Малга керектүү минералдар жайыттардагы чөптөрдүн курамында кездешет, бирок жайыт жердин топурагында минералдар аз болсо, чөп да минералсыз болуп, мал анын жетишсиздигинен кыйналышы мүмкүн.
Суу	Суу жаныбарга эң керектүү азык. Мал кармаган адам жаныбарларды таза суу менен дайым камсыз кылып туруусу зарыл.

Малдын сүттүүлүгүн арттыруу үчүн тоюттандыруу

Адатта чарба ээлери сүт берүүчү малжандыктарды үй бүлө керектөөсүнө сүт алуу үчүн, же көбүрөөк сүт өндүрүп, аны сатуу менен пайда табуу максатында багып келишет. Сүт берүүчү уйду баккан менен, анын натыйжалуу сүт бере албастыгы – бул мүмкүнчүлүктү текке кетирген менен барабар.

Суу: Сүт берүү багытындагы малды багууда эң маанилүү азык – бул таза суу. Аларга күнүнө чоң өлчөмдөгү таза суу талап кылынат. Сүттүн дээрлик 87 пайызын суу түзгөндүктөн, сүт берүүчү мал суудан өксүү болбошу зарыл. Мындай болгон учурда, малдын сүттүүлүгү төмөндөйт.

Түрдүү сүт эмүүчүлөрдүн сүтүнүн курамы

Курамы	Уй сүтү	Эчки сүтү	Кой сүтү	Адам сүтү
Белок %	3.2 – 3.6	3.4-3.6	6.0	1.2
Май %	3.8	4.1	6.0	3.8
Кубат (углеводдор) %	4.9	4.7	5.0	7.0
Жалпы катуу заттар	12.8	13.0	18.0	12.4

Малдын генетикалык мүмкүнчүлүктөрү канчалык көп сүт өндүрүүгө мүмкүндүк берген күндө да, ал таза сууну жетишээрлик өлчөмдө ичпесе, сүт берүү мүмкүнчүлүгүн эч качан толук колдоно албайт. Малга бир күндө талап кылынуучу суунун өлчөмү күндүн ысыктыгынан, малдын жасаган кыймылынан жана ал жеген жемдин сапатынан көз каранды.

Сүт багытындагы малга бир күндө талап кылынган суунун өлчөмү

Мезгил	Уй	Эчки	Кой
Жай	60 литр	10 литр	12 литр
Кыш	40 литр	6 литр	8 литр



Сүт берүүчү малдын алдында дайым суунун турушу зарыл.

Сүт багытындагы малды багуу

Сиңимдүүлүк: Малдын тоюту тууралуу эске алуучу нерсе - бул, тоюттун сиңимдүү болушу. Андыктан, сүт берүүчү малды эски саман, күн-караманын кургап калган сабагы же дарактардын жалбырагы менен тоюттандыруу туура эмес. Буларды жеген малдын организми мындай катуу заттарды көпкө сиңирип, мал өзүн ток сезип, көпкө чейин жем жебей калышына алып келет. Бул болсо, малды организmine керектүү азыкты жебестен, катуу заттарды сиңирүү менен алектендирет. Жогорудагы азыктардын сиңимдүүлүгү 30 –35 пайыздан ашпайт, демек, алардын 70 пайызы малдын организминен сиңирилбестен эле өтөт.

Ошондуктан, сүт багытындагы малга сиңимдүү тоют берүү маанилүү. Мындай тоют алардын сүттүүлүгүн арттырууда эң зарыл болгон кубаттуулук жана белок менен камсыз кылат.

Мал тоюту төмөндөгүлөрдү камтый турганын унутпа:

- Кубат берүүчү заттар
- Белоктор
- Май
- Витаминдер жана минералдар.

Сүт берүүчү малга бул заттардын ар биринин бирдей өлчөмү талап кылынат. Бул заттар өз алдынча кургак тоют жана концентрат болуп экиге бөлүнөт.

Кургак тоют: жайыт чөптөрү, эгин калдыктары, кургак чөп жана жол боюндагы чөптөр.

Концентрат: буудай, сапаттуу чөп, буудай кебеги, тааруу кабыктары, чигит жана күн-карама тоюту.

Сүт бербей турган көпчүлүк мал күнүнө өз салмагынын 1.5%-2.0%на барабар кургак тоют жейт. Мисалы, уйдун салмагы 300 кг. болсо, ал күнүнө 4.5-6 кг кургак тоют жеши керек. Эгерде уй эми сүт бере баштаган болсо, ал сүт бербеген учурунан 1.5 эсе көбүрөөк, же күнүнө 7–10 кг кургак тоют жейт.

Уйдун карыны мынча көп кургак тоютту батырууга мүмкүндүк бербеши да мүмкүн. Натыйжада, ал жетишээрлик кургак тоют жебегендиктен, сүт чыгарууга керектүү заттарды толук албай калуу менен, анын сүттүүлүгүн төмөндөтүшү да мүмкүн.



Анда эмне кылуу керек?

Мындай учурда, уйдун жемине концентраттарды кошуп берүү туура. Концентраттардан уй оозу толо жеген кургак тоютка караганда көбүрөөк кубаттуулукту жана белокторду бере турган заттарды алат. Бирок, катуу тоютка концентраттарды аралаштырып бергенде, алардын белгилүү өлчөмдө аралаштырылышына да көңүл буруу зарыл.

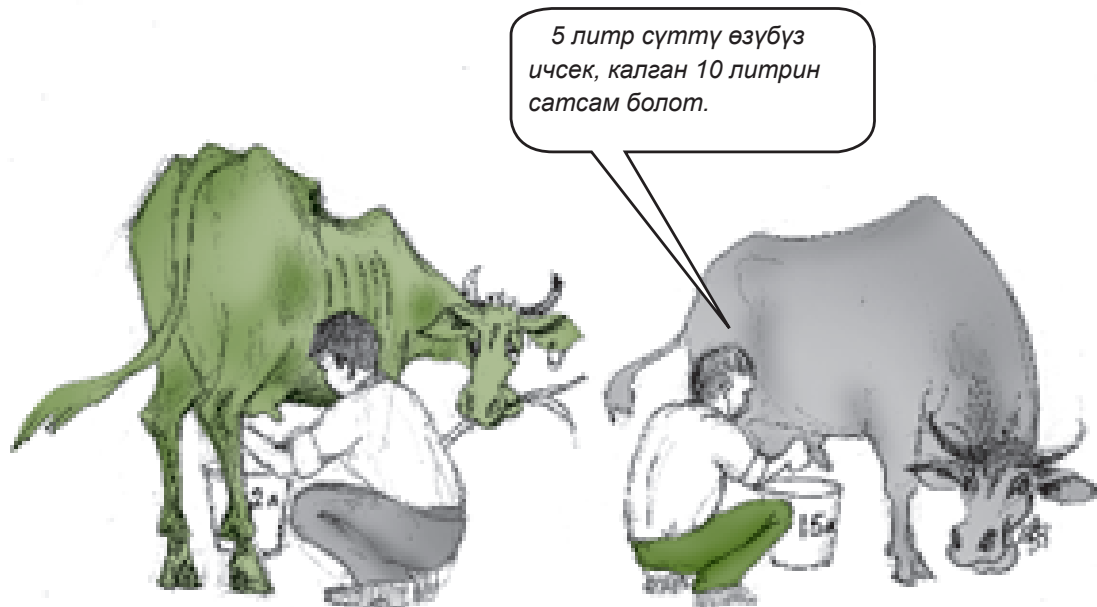
Илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары көрсөткөндөй, дан жеми менен багылган мал тезирээк өсүп, сүттүүрөөк келишет. Бирок, малга дан жемин ашыкча берүү да зыяндуу. Андыктан, бул жерде да тең салмактуулук болушу зарыл. Эгерде малдын жеген тоютунда жемдин өлчөмү ашыкча болуп, жана ошол маалда күн капысынан сууктап кетсе, малдын карынындагы бактериялар кислота бөлүп чыгарып, мал ууланып, **өлүмгө дуушар болушу** мүмкүн. Тажрыйбалар көрсөткөндөй, эгер малдын жеминин 30 пайызынан көбү дан жеминен турса, аны илдетке чалдыкпашы үчүн абдан жакшы кароо зарыл.

Мал багууда “*ээсинин көзү малды семиртет*” деп айтылып келет. Бул эмнени түшүндүрөт? Малды кандай багуу тууралуу канчалык көп кеңеш уксаң да, малдын ээси катары сен өз малыңды жакшы карап, анын өндүрүмдүүлүгүнө көз салып турушң зарыл.

Иш жүзүндөгү жагдайдан алсак, айылдагы сүт багытындагы уй жана эчкилерди туура багуу үчүн алардын дене салмагын билүү зарыл.

Уй: уйдун салмагы божомолдоп алганда 300 кг. болсо ал күнүнө өз салмагынын 2,0% на барабар азык жейт. Бул 6 кг. чөптү түзөт. Ал эми бул өсүп жаткан жашыл чөп болсо, анын курамынын 70%н суу түзгөндүктөн, уй мындай чөптөн күнүнө 12 кг. жегени туура. Бирок, мынча чөп уйдун карынына батпагандыктан, ага көк чөпкө аралаштырып кургак чөп жана буудай, жүгөрү өңдүү жем кошуп берүү керек.

Эгер уй күнүнө 10 литр сүт берсе, анын сүттүүлүгүн кармап туруу үчүн күнүнө 3 кг.дай дан жемин берип туруу керек. Уйга берилген дан жеминин ар бир килограммы күнүнө 3 литр сүттү өндүрөт.



Начар багылган уй күнүнө болгону 2 литр гана сүт берсе, жакшы багылганы 15 литрди берет.

Сүт багытындагы эчки багуу уй багууга эле окшош келет. Эчкинин салмагын аныктап, ал берген сүттүн ар 3 литрине 1 килограммдан туура келе турган дан жемин берүү зарыл.

Бардык эле малды багууда аларга астейдил мамиле жасоо зарыл. Мал ээси дайым малдын денсоолугуна көз салып туруусу маанилүү. Мисалы, эгер малга ашыкча дан жеми берилип калса, ал анын сиңирүү системасынын бузулушуна алып келиши мүмкүн болгондуктан, ага такай көз салып туруу керек. Эгерде мал өзүн жакшы сезбей турган болсо, эң биринчи кезекте ага дан жемин бергенди токтотуу туура. Мындан жылыш болбосо ветеринар чакыруу зарыл.

Малга жетиштүү таза суу, сиңимдүү жана сапаттуу жем керек экенин унутпагыла.

Мал багуунун экономикалык пайдасы жемдин баасынан жана сүт сатуудан түшкөн кирешенин өлчөмүнөн көзкаранды.

Мал оорулары

Малдын оорусу анын ээсине чыгаша алып келет.

Мал ооруларынын төрт түрү бар:

Ген аркылуу берилүүчү оорулар	Ата-энеден балага өтүүчү бул оорулар чанда кездешет. Мындай оорунун мисалы – пары жок жөжөлөрдүн жаралышы.
Зат алмашуу оорулары	Кальций же башка минералдар жаныбардын денесинде азайып кеткенде пайда болот. Сүт берүүчү уйдун денесинде кальций азайып кетсе, ал калган кальцийди сүт менен чыгара берип, кальцийдин жетишсиздигинен өлүп калышы мүмкүн. Мындай ооруну уй тууганда оңой эле байкаса болот.
Патогендик оорулар	Мындай ооруларга вирустар, бактериялар, жаралар же микро-организмдер себеп болушат. Андай ооруну жаныбардын көзүнөн, бутунан байкаса болот, бирок оору ички органдарда болушу да мүмкүн.
Мите оорулары	Түрдүү курттар же чымын-чиркейдин жумурткалары себеп болот. Мите оорулары тышкы жана ички болуп бөлүнөт. Тышкы болгондо жаныбардын териси жабыркайт, ички болгондо ички органдарынын начар иштешине алып келет.

Мите оорулары, бут ооруларын кошпогондо, бакма жаныбарларда эң эле көп учуроочу оорулар. Ички мителер көбүнчө курт түрүндө болуп, жаныбардын сиңирүү системасында, боорунда, өпкөсүндө жана мурун көңдөйүндө жашашы мүмкүн. Ички органдардагы мителер жаныбардын тынчын көп албайт, мурундагы мителер болсо, аны көп чүчкүртөт.

Мителердин дагы бир түрү жаныбарга керектүү заттарды ага жеткирбей жеп алат. Андай учурда мал эттен кетип, дарылабаса өлүп да калышы ыктымал.

Тышкы мителер жаныбардын терисине зыян келтиришет. Ал мителер же чагуучу же кан соруучу болушат. Жаныбар устундарга же дарактарга кашынып, мителерден кутулганга аракеттенет. Мындай кашынуунун натыйжасында койлордун жүнүнүн сапаты бузулат, уйлардын болсо түгү кетип, териси жараланып жүдөйт.





Айыл чарба кеңешчисинен же тажрыйбалуу малчыдан айылыңардагы малдарда кандай мал оорулары кездешээрин сурап келгиле. Аларды оорунун төрт түрү боюнча бөлүштүргүлө.

Эгер малдын ооруп калганын байкасаңар мал доктурга (ветеринарга) кайрылгыла.

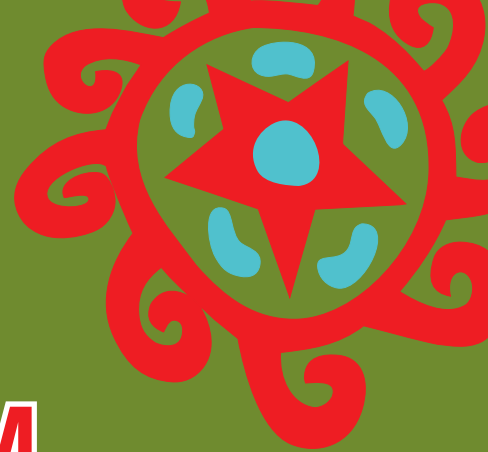
Малды кармоо шарттары

Малды, биз жогоруда келтирген мисалдагы койдой же эчкидей кылып жалгыз короого камап баксак, же көп малды тар жерде кысылтып бага турган болсок, алар өздөрүн ыңгайлуу сезишпейт. Мисалы, күрп тоокторду да бир жерге чогултуп бакса, алар бири-бири менен чокушуп, жумуртка баспай коюшат.

Бардык эле мал жандыктар, дегеле, адамдар да, үйүрлөшүп жашашат. Ошондуктан, бардык жаныбарлар өзү өңдүүлөр менен көбүнчө бирге болгонго умтулушат. Бирок, буга карабастан, бардык жаныбарлардын тиешелүү орундары да болушу керек. Эгер бир малды башка малга өтө эле жакын же андан өтө эле алыс жерде кармап бакса, ал өзүн ыңгайлуу сезбейт. Ошондуктан, мал жандыктардын өзүн жакшы сезип, өндүрүмдүүлүгү жогору болушу менен мал ээсинин үй бүлөсүнө жана үй бүлөлүк кирешесине да жакшы пайда алып келиши үчүн, мал ээси аларга ыңгайлуу шарт түзүп берүүсү өтө маанилүү.



10-БӨЛҮМ



БАКМА КАНАТТУУЛАРДЫ ӨНҮКТҮРҮҮ



276-бет

Чарбамдагы бакма канаттуулар

279-бет

Бакма канаттууларды багуу усулдары

ЧАРБАМДАГЫ БАКМА КАНАТТУУЛАР

Жаңы сөздөр

**Үй канаттуулар
чарбачылыгы**

бакма канаттууларын өстүрүү/бакма канаттуулар чарбачылыгы - үй канаттууларынын үй-бүлөө үчүн пайдалануусун мүнөздөйт.

**Бакма
канаттуулар**

эволюция мезгилинде адамдын таасири менен жапайы канаттуулардан үй канаттууларга калыптанган.

**Сууда сүзүүчү
канаттуулар**

өрдөк, каз, мускус-өрдөгү жана башка үй-канаттуулар калакча буттуу, коюу мамыктуу болуп, алардын сууда жеңил сүзүүгө жардам берет.

**Биологиялык
өзгөчөлүк**

канаттууларда табарсык болбойт, сийдикти бөйрөктөн эле жоон ичеги аркылуу кык менен кошо сыртка бөлүп чыгарат.

**Чендүү
учуучулар**

аба капчасы (воздушный мешок) – учма канаттуулардын артыкчылыгы. Алар – тоок, цесарка, үндүк, мускус-өрдөгү, талаа тоогу (фазан).

Мүнөз (диета)

тооктун эти медицинада далилденгендей баалуу (диета). Составында майдын саны төмөн болгондуктан бакма канаттуулардын эти ден соолукка пайдалуу жана диеталык тамак болуп саналат.

Кыргызстандагы үй канаттуулар жана алар берген продукциялар

Канаттуунун түрү	Багыты	Негизги берүүчү продуктулары
Тоок	Жумуртка Эт-жумуртка Эт	Жумуртка, диеталык эт, кык, тыбыт-мамык
Өрдөк	Эт Жумуртка	Эт, жумуртка, тыбыт-мамык
Каз	Эт	Эт, жумуртка, май
Үндүк	Эт	Эт, жумуртка, тыбыт-мамык

Жумурткадан жөжө чыгуу убактысы



Канаттуулардын түрү	Чыгуу убактысы, күн
Тоок	20 – 21
Өрдөк	27 – 28
Үндүк	27 – 28
Каз	30 – 31

Кыргызстандагы негизги бакма канаттуулар

Жумуртка багытындагы

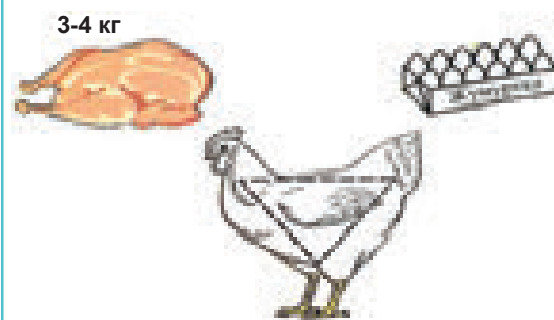
Жумуртка багытындагы тооктордун жумуртка берүү жөндөмдүүлүгү жогору. Алар жылына орто эсеп менен 250-300 жумуртка бере алышат. Эт берүү жөндөмдүүлүгү жагынан начарыраак. Тооктордун салмагы болжолдуу 2-3 кг түзөт. Кыргызстанда төмөнкү жумуртка багытындагы тооктору белгилүү: Родонит, Хай Лайн, Ломан Сенди, Корал.

Хай Лайн тоогу



Эт-жумуртка багытындагы

Эт-жумуртка багытындагы тооктор эки багытта продукция берип, жылына орто эсеп менен 150-200 жумуртка, 3-4 кг чейин эт продукциясын бере алышат. Кеңири тараган породадары: Кыргыз, Нью-Хемпшир, Род-Айленд, Кучин.



Эт багытындагы

Эт багытындагы тооктор негизинен эт продукциясын өндүрүүгө багытталган. Алардын тирүү салмагы 5-6,5 кг га чейин болуп, 4-6 кг чейин эт продукциясын бере алышат. Бул багыттагы тооктордун жумуртка продукциясы азыраак (жылына 80-100 даана жумуртка). Кыргызстандагы эт багытындагы Хохинкин, Брама, Корниш породадары кездешет.



Коло түстүү Түндүк Кавказ үндүгү

Бул породанын артыкчылыгы жайытка багууга ыңгайлашкан. Тез кыймылдаганга жөндөмдүү. Тирүүлөй салмагы – корозу 12-14 кг, мекияны 8-9 кг.



Пекин өрдөгү

Негизинен дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө багылат. Корозунун тирүүлөй салмагы – 4 кг, мекияны – 3,5 кг. Жылына 80-120 даанага чейин жумуртка берет. Союз мезгилинде Кыргызстанда өрдөктөр көптөгөн өрдөк фабрикаларында багылган. Экономикалык эсептерге ылайык бул өрдөктөр аз жем жеп, көп салмак кошот.



Каз чарбасы

Ар кандай чарбаларда каздын 20дан ашык породалары бар. Каздан эт эле өндүрүлбөй, баалуу мамык да өндүрүлөт.



Кытай казы - байыркы породаларга кирет. Дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө тараган. Көбөйүү жөндөмдүүлүгү жогору. Ар кандай климаттык шартка тез көнөт. Бир сезондо 50-60 жумуртка берет. Жумуртканын салмагы 140-160 г. Салмагы: корозу 6-7 кг, мекияны 4-5 кг.

БАКМА

КАНАТТУУЛАРДЫ БАГУУ УСУЛДАРЫ

Жаңы сөздөр

Селекция (тандоо)	канаттуулардын тукумун жакшыртуу, кунардуулугун жогорулатуу жолдорун изилдөөчү генетиканын илими.
Ген	ата-энеден балага өтүүчү тукум куучулук касиеттер.
Күндүн узактыгы	күн чыккандан батканга чейинки убакыт. 1 жумуртка пайда болушу үчүн 17-18 саат жарык керектелет.
Репродукция үчүн инкубациялык ыкма	жумурткадагы түйүлдүктү өстүрүп жөжө чыгаруучу шкаф
Оорулардын инкубациялык мезгили	оору жуккандан тартып анын биринчи белгисинин пайда болушуна чейин өтө турган убакыт
Оорулардын белгилери (симптомдору)	оору жөнүндө белги
Оорунун козгогучтары (носители)	вирустук, бактериялык, грибдик козгогучтар.

Айыл-чарба, экологиялык темалар менен таанышуу учурунда Сиздер үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгүнө таасир этүүчү төмөндөгү факторлор бар экендигин билгенсиңер:

- Айлана- чөйрө
- Климат
- Канаттууларды багуу
- Тоют жана тоюттандыруу
- Канаттуулардын оорулары

Канаттууларга башка мал жандыктардай эле алардан адамга керектүү продукцияны өндүрүш үчүн, жагымдуу шарт түзүү керек. Ал эми, жогорудагы факторлорду туура пайдалануу менен канаттуулардан адамга керектүү продукцияны өндүрүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзүү - бул чарбакердин милдети. Ушундай болгон учурда гана, канаттуулардан жакшы сапаттагы эт, жумуртка жана мамык алууга мүмкүн.

Айлана-чөйрө жана климат

Ар түрдүү канаттуулар ар башка климаттык шарттарда жашоого ыңгайланышкан. Тооктор жана үндүктөрдү багуу жана көбөйтүү үчүн – адамдар биологиялык же инкубациялык ыкмаларды колдонушат. Кыргызстандын тоолуу райондорунда жаз кеч келип, кыш эрте түшсө, бул шартта инкубаториялык ыкма менен канаттууларды багып, андан күткөн продукция алуу өзүнө турган наркы жогору экенин билүү өтө маанилүү. Ошондуктан мелүүн климаттагы райондордун фермерлери эки ыкма менен иш алып барса болот. Биологиялык ыкмада- жөжөгө 28-29⁰С жылуулукту – тоок же үндүк өзү канаттарына калкалап шарт жаратат да, тоют берүү, жарык, кургак жерге жөжөлөрдү жетелеп багуу жумуштарды – чарба ээси аркалайт, ал эми инкубатордук ыкмада бул жумуштун баары, климаттык шарт түзүү чарба ээсине жүктөлгөнүн билүү зарыл. Мелүүн аймактарда эки ыкма тең колдонулушу мүмкүн, бирок, тоолуу аймактарда (жаз мезгили кеч, кыш эрте келген) инкубациялык ыкма кымбатка турат.

Репродукция ыкмасы	Артыкчылыгы	Кемчилдиги
Биологиялык ыкма	• чыгаша жок • адам эмгеги аз талап кылынат • табыйгый процесс	• ыңгайлуу гана мезгилде колдонулат • жөжө чыгуу пайызы төмөн
Инкубациялык ыкма	• жылдын бардык мезгилинде жөжө чыгат • көп санда жөжө чыгат • жөжө чыгаруу боюнча пайызы жогору	• чыгымдар чоң (электр энергия, эмгек акы, эмеректер) • адам эмгеги көп талап кылынат

Өрдөк, каз – сүзүүгө жөндөмдүү болгон үчүн аларга башка шарт түзүп, чени менен сүзүүгө шарт жаратуу керек экендигин билгиле. Эгерде сиз баккан өрдөк же каз сутка бою сууда сүзсө, ал сиз ойлогон продукцияны бербейт, өз күчүн сүзгөнгө жумшаган болот.

Канаттуулар негизинен жаз мезгилинен баштап, март-апрель айларында күндүн жылыган мезгилине жараша жумуртка берүү деңгээли жогорулап барат да, жай айларында температура жогорулашына байланыштуу бир топ төмөндөп, анан күн салкындаган мезгилде кайрадан көтөрүлүп, кеч күздө же кыш мезгилинде өтө төмөн болгонун практика далилдеген.

Негизинен баардык шарт жаратып, бирок ооруларга алдын ала иш- чаралар жасалбаса эт, жумуртка өндүрө албайбыз.

Канаттууларды тоюттандыруу



Тоюттун түрлөрү

Тооктордон алынуучу азык-түлүктөрдүн көлөмү сапаттуу тоюттандыруудан түздөн-түз көз каранды. Тооктор белокко, майга, углеводдорго, витаминдерге жана минералдык заттарга бай ар турдүү тоюттарга муктаж. Бул тоюттарга дандуу жана чанактуу өсүмдүктөрдүн даны (жүгөрү, буудай, арпа, буурчак, таруу ж.б.), кайра иштетилүүчү, жашылча-жемиштердин калдыктары (күнжара, шрот) жана кошумча минералдык заттар (кальций, фосфор, бор, балык майы, сөөк уну, жумуртка кабыгы ж.б.) кирет.

Жөжөлөргө берилүүчү болжолдуу бир күндүк рацион, (бир башка гр менен)

Тоют	1-10 күн	11-30 күн	31-60 күн	61-90 күн	91-120 күн
Дан жеми (тартылбаган)	-	-	-	30	40
Дан жеми (тартылган)	4	20	40	35	35
Буудай улпагы (кебек)	1	2	5	5	6
Таруу	1	2	-	-	-
Кургатылган чөп уну	0,1	0,3	0,9	2	3
Жмых, шрот	0,1	0,5	11	15	20
Көк чөп	1	5	10	10	10
Сөөк уну, бор, өчүрүлгөн акиташ	0,1	0,4	0,7	1,5	1,7
Жумуртка	2	-	-	-	-
Быштак	1	-	-	-	-
Аш тузу	-	0,05	0,07	0,07	0,07
Бардыгы:	10,3	30,2	57,6	98,6	115,7

Кошумча минералдык заттар



Метионин



Премикс



Лизин



Аш тузу



Монокальций
фосфат



Үлүл таш
(ракушка)



Аш
содаcы



Өсүмдүк майы



Тапшырма

1. Бул бөлүмдө айылда канаттууларды баккан үй-бүлөлөр кандай жем бергендигин аныктагыла.
2. Канаттууларга рацион түзгүлө жана күнүмдүк рационду канаттууларды тоюттандыруу сунуштарынын негизинде эсептеп чыккыла. Ошондой эле үй- бүлөнүн шарттарын эске алгыла.
3. Кошумча кандай тоюттар колдонулат жана дагы эмне жетишпесин аныктагыла.

Канаттууларды кароо жана шарт жаратуу

Жакшы өстүрүү жана продукция алуу үчүн башка үй жаныбарларындай эле үй канаттууларына деле атайын адам баласынын таасири менен талаптагыдай түзүлгөн шарт керек. Кармоого, багууга шарт жаратканда гана биз андан күткөн жумуртка, эт өндүрүп башын аман асыроого жетишебиз. Ошондуктан аларга короо-сарай керек.

■ **КЫШКЫ ТООККАНА** – төмөнкүдөй талаптарга жооп берүүсү зарыл:

- ▶ Тооккананын бир квадрат метр аянтына 6 тоок батат.
- ▶ Тооккана курула турган аянт жер деңгээлинен 40-50 см бийиктикте жайланышуусу зарыл.
- ▶ Фундамент 50 см тереңдикте куюлуп, бийиктиги 30–50 см болуш керек.
- ▶ Дубалдын бийиктиги алды 2,5 м, арткы 1,5 м түзөт.
- ▶ Тооккана жылууланган болушу зарыл.
- ▶ Полуна тактай кагып же болбосо майдаланган айнектин сыныктарынын үстүнөн ылай менен бастырып шыбап чыгуу керек.
- ▶ Дубалдары шыбалып, акиташ менен акталганы зарыл (5 л сууга 1 кг акиташ, 100 гр туз кошулат).
- ▶ Тооктордун жайкы бөлмөсүндөгү кирип – чыгуучу эшиктери 30x40 см, полдон 5-10 см бийиктикте курулуш керек, 30-40 баш тоокко бирден эшик туура келет.
- ▶ Тооктордун түнөгү (коноор жайы) 70 см бийиктикте жасалат, бардык жактары тосулган.



■ **ЖАЙКЫ ТООККАНА** – шифер, камыш, кара кагаз, пленка ж.б. нерселер менен жабылган бастырма болот.

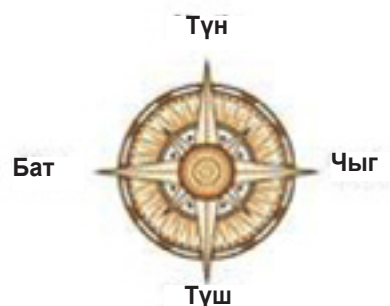
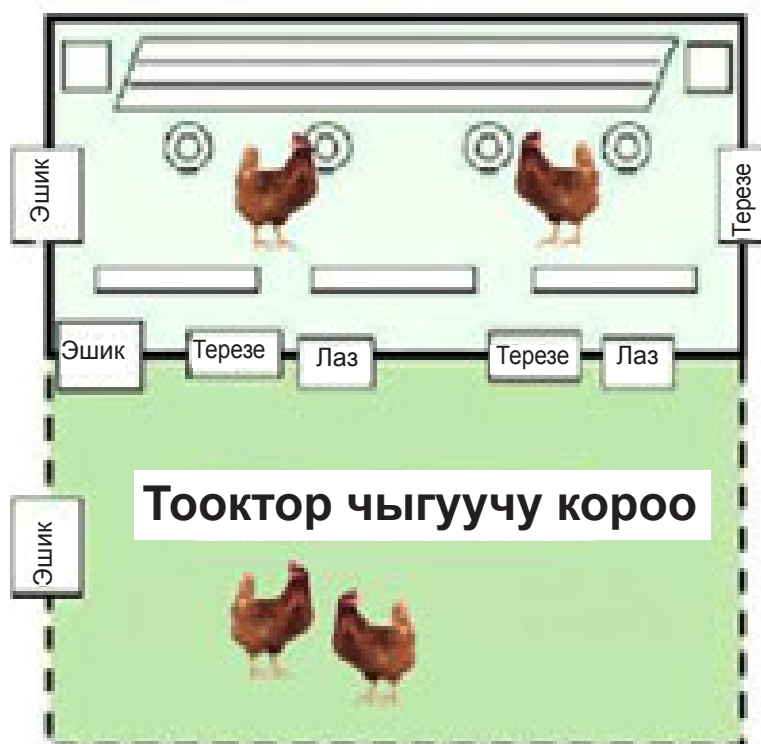
- Жайкы тооккананын бир квадрат метр аянтына 6 тоок батат.
- Тооктор чыгуучу короо мүмкүн болушунча түштүк тарапта жайланышканы оң. 1 м² аянтка 4 баш тоок батат.
- Келемиш жана башка жырткыч, канаттуулардан коргоо үчүн сетка (сетканын тешиктери 3х3 см чоң эмес) менен тосулган болушу керек.

■ **АБА АЛМАШУУ** – табигый – түтүк аркылуу (20х20 см), түтүк үйдүн чатырынан 50-60 см чыгып туруусу керек.

■ ЖАРЫК БЕРҮҮ:

- Тоокканада 10 м² жерге 1 даана электро-лампочка талап кылынат.
- Табигый жарыкты аныктоонун эрежеси полдун аянты 7 м², ал эми терезенин аянты 1 м² болуш керек.
- Тоокканада 10-16 саат бою жарык болуу шарт.

Тооккананын түзүлүшү



- **Конорго:** бийиктиги 80 см, бир тоокко 18 см, рейканын аралыгы 30 см.
- **Суу куюлуучу идиш:** 1 тоокко 2-3 см, мүмкүн болсо агын суу болуусу зарыл.
- **Уя:** 8-10 тоокко бир уя, полдон 50 см бийик жерге орнотулат, мүмкүн болсо үч кабат болсун.
- **Жем салуучу идиш:** туурасы 8-10 см, бийиктиги 5-8 см, чекелери кайрылган, полдон 6-10 см көтөрүлгөн.
- **Тооктор кирип чыгуучу эшикче.**



Тооктордун оорулары жана аларга каршы күрөшүү

Тооктордун ооруларга чалдыгышы негизинен туура эмес багуудан жана тоюттандыруудан келип чыгат.

Тооктордун коркунучтуу ооруларына Ньюкасл оорусу (кыргын), тоок чечеги, Гамборо жана Марек оорулары, ичеге курттары пайда кылган – аскаридоз жана кокцидиоз, шыйрак котуру (кнемидокоптоз), жүнүн жеп коюу, өзүн-өзү майып кылуу (каннибализм) оорулары кирет. Тоокторго ошондой эле кенелер, биттер, бүргөлөр жана башка курттар залакасын тийгизишет.

Ньюкасл ылаңы

Бул оорунун кыргызча аты – кыргын. Аты айтып тургандай, тооктор бул ооруга чалдыкса, 100%га чейин кырылат.

Оорунун белгиси. Өтө жугуштуу вирустук ылаң. Ылаң дем алуу органдарын, тамак сиңирүү жана нерв системаларын жабыркатат. Букма мезгили 4-7 күнгө, кээде 15 күнгө чейин созулат. Ылаң көбүнчө курч (1-4 күн), өтө курч 1-3 сааттын ичинде өлүмгө дуушар кылат. Ылаңдаган канаттуунун денесинин температурасы $43-44^{\circ}\text{C}$ чейин көтөрүлөт, шалдырап, уйку сураган абалда болот. Оозу менен мурунуна коюу илешчээк суюктук топтолуп, ичи өтөт, заңы саргыч-жашыл түстө болот.



Дарылоо ыкмалары жок.

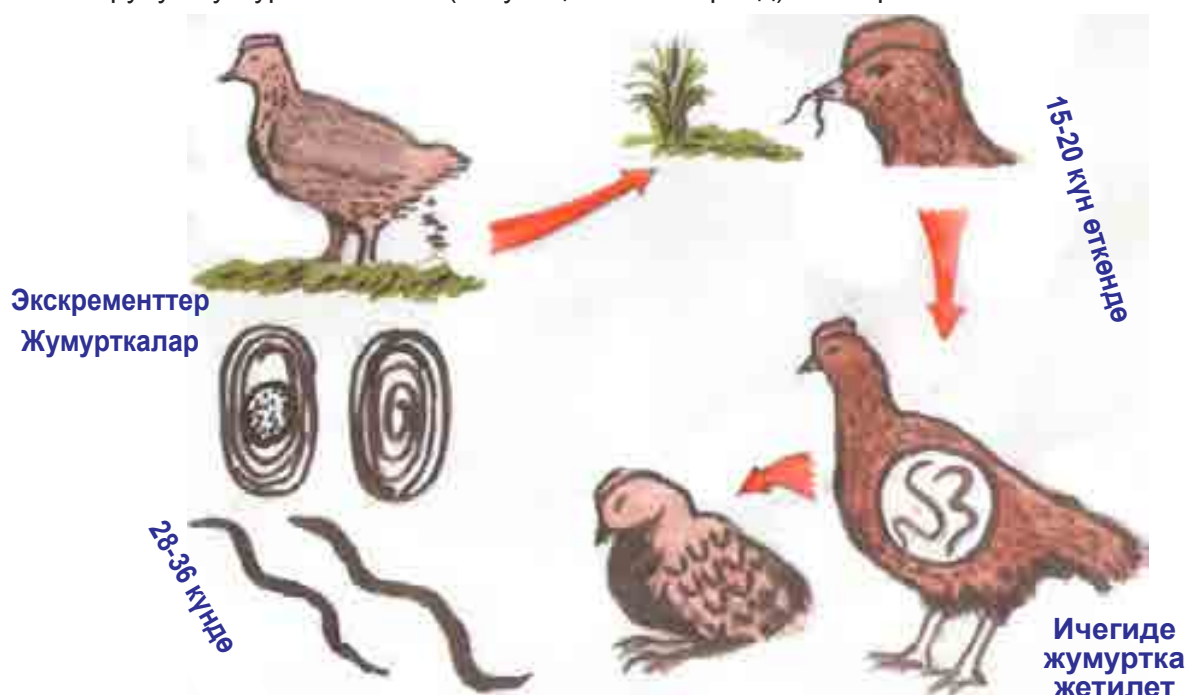
Алдын алуу жана күрөшүү чаралары:

► Кыргызстанда жана чет өлкөдө спецификалык күчсүздөндүрүлгөн вакциналар колдонулат.

Аскаридоз

Бул мите курттар - жумуру (нематода) болот да тооктордун ичке ичегесиндеги мителик.

Ооруунун таркатуучулары: Оорулуу тооктор, шаймандар, жем, чөп, суу, сөөлжандар ж.б. Оорунун буктурма мезгили (инкубационный период) 7-10 күн.



Оорунун себебин аныктоо. Митенин жумурткасын жутуп алгандан кийин (7-10 күн) арт жагынан ак сары суюктук чыгып, жем начар жеп калат. Канаттары шалпайып, кыймылы азыраак болот, таажысы, сакалы агыш тартып калат, бир жерге топтошуп алышат.



Алдын алуу чаралары:

► Тооккананы кургак жана 2-3 жолу тазалоо менен дезинфекциялап туруу талапка ылайыктуу.

Өзүн-өзү майып кылуу оорусу

(Каннибализм)

Бул канаттуулар бирин-бири чокуп канатып, улам канаган жерин чокуй берип, аны өлтүрүшөт да, таптакыр калтырбай сөөгүнө чейин жеп салышат, же жумурткаларды жарып жеп коюшат.

Оорунун себептери: Бул талаптагыдай эмес тоюттандыруу, турак жайлары тар, нымдуу болгондо пайда болуучу көрүнүш ошону менен бирге тукум куучулук факторлору да таасирин тийгизет.



Үй канаттууларынын шыйрак котуру

Ооруну жугузуучу булактар жана анын себебин аныктоо:

► Бул оору - оорулуу канаттуулардан, шаймандардан жугат. Күн жылыганда тез көбөйөт да, кышында азайып калат. Мындай учурда канаттуунун буттары кычышып, аны чокуп отурганын көрүүгө болот. Жумуртка тууганы азаят, арыктайт.

Оорунун козгогучу

► Кене – үй канаттуусунун бутуна жармашкандан кийин, терисин тешип кирет да канын соро баштайт. Кене 10 градус суукта 5-7 жыл жашайт, өлгөн тооктун бутунда 10-15 күнгө чейин тирүү болот. Кайнак сууда ошол замат өлөт.

► Оорунун буктурма мезгили (инкубационный период) 3-5 ай.

Алдын алуу чаралары

► Тооккананы жылына жок дегенде эки жолу тазалап, дезакаризация (курт, кумурсканы өлтүрүүчү дарыларды чачуу) кылуу талапка ылайыктуу.

► Жаңы келген канаттууларды, өзгөчө чоң тоокторду, өзүнчө кармап буттарын дарылап, анан кошуу керек.

Дарылоо

► Кайың чайырын 40°C чейин ысытып, бутун жүнүнө чейин салып 1-2 минута кармап туруу керек.

► Кир самындын 6% эритмесин (1 л сууга 60 гр кир самынды эритүү), 1% карбофос эритмесин, таза нефт продукталарын (автол, солярка, бензин, керосин ж.б.) пайдаланса болот. Бул эритмелерге тооктун бутун 1-1,5 мүнөт кармоо жакшы натыйжа берет.



Тооктордун оорууларын алдын алуу үчүн төмөнкү иш-чараларды аткаруу керек

Алдын алуу чаралары:

- ▶ Тоюттун курамында сөзсүз балык майы, сөөктүн уну, кунжара, жумуртканын майдаланган кабыгы, бор, таш (жүгөрүдөн кичирээк), балык уну болушу абзел. Ошондой эле башка жактан тоок алып келгенде тоокканага түн мезгилинде киргизүү талапка ылайык.
- ▶ 7-10 күндүк жашында жөжөлөрдүн тумшугун кесип таштоо.
- ▶ Эгерде жумуртканы жарып жеп койсо, тооктордун өйдөңкү тумшугун кесип таштоо керек (0,5-1 см).

Тооккананы тазалоо, дезинфекция өткөрүү:

- ▶ Көчкөн жерлерди, жаракаларды шыбоо, актоо – ай сайын;
- ▶ Механикалык тазалоо жүргүзүү – ар жума сайын;
- ▶ Дезинфекция өткөрүү үчүн химикаттардан колдонууга болот* – ай сайын;

Жаңы келген тоокторду карантинде 1 айга чейин башка тоокторго кошпой кармоо керек.

Ички жана сырткы зыянкечтерге каршы күрөшүү:

Сырткы зыянкечтерге каршы күрөшүү үчүн тооккананын күнөстүү бурчуна атайлап күл салынуучу ящик жасалат.



Дарылоо жана вакцинация үчүн ар дайым жергиликтүү ветеринардык дарыгерлерге кайрылуу керек.

*** ЭСКЕРТҮҮ:** Тооккананы химикаттар менен дезинфекциялоону ветеринардык адистер гана жасашы керек!

Бул бөлүмдөгү маалыматтар төмөндөгү адабияттардан алынды:

1. Айыл чарба малдарынын анатомиясы. Оганов Э.О., Мурзакулов У.З. Бишкек-2003.
2. Жыл бою жумуртка алуунун сырлары. Халяпов Т., Кадыркулов С., Казбеков Э. Ош-2013.

11 — БӨЛҮМ

МЕНИН КИРЕШЕЛҮҮ ЧАРБАМ



МЕНИН КИРЕШЕЛҮҮ ЧАРБАМ

30-
САБАК

Киришүү

"Менин кирешелүү чарбам" окуу курсун толук бүтүрүп, сен ийгиликтүү ишкердикти уюштуруп, аны башкарууну үйрөндүң. Ушул бөлүмдө өз жашылча бакчаңды өнүктүрүп, аны сени жана келечекте сенин үй-бүлөңдү багуучу кирешелүү чарбага айланта болоорун көрсөтүлөт. Ушул окуу китебинден алган билимиңди чыныгы турмушта ишке ашырып, талыкпай эмгектенип, ошондой эле ар дайым кеңеш алуу аркылуу сен өз жашылча бакчаңды уюштурган күндөн тартып үч жарым жылдан кийин ийгиликтүү чарба ээси болуп калууга толук мүмкүнчүлүгүң бар. Бул бөлүмдө жаш ишкердин өзүнүн районундагы эң ири ийгиликтүү сарымсак өндүрүүчү болууга жетишкен мисал келтирилет. Өз жашылча чарбаңда биринчи жыл сен төрт түрдүү жашылчаны өстүрүп баштагандыктан, сен келечекте сарымсак эмес сенин аймагыңдагы башка бир киреше берүүчү өсүмдүктүн ири өндүрүүчүсү болууга умтулсаң деле болот.

Сарымсак өстүрүү көп эмгекти, башкалардын тажрыйбасын көрүп, андан үйрөнүүнү талап кылат. Эгерде жакшы карасаң, сен сарптаган күчүң сарымсактын жердин бирдигине чоң пайда алып келүүсү менен акталат. Сарымсакты ташуу, сактоо жана сатуу жеңил болот. Эгерде алдыңа койгон максатыңа чын дилиң менен жетишүүгө милдет алып, көп эмгектенип, ар дайым тартипти сактап жана жаңы билим, жаңы маалыматтарды алууга, жаңы нерселерди үйрөнүүгө ачык болсоң, 9-класста 1 000 сом сарптап баштаган өз жашылча бакчаңдан, төрт жылдан соң сен анын түшүмүн сатуудан бир миллион сом таза пайда алууга жетише аласың!

Быйыл жазында сенин программандын жүрүшүнүн 1-жылында сен үй-бүлөңө таандык жашылча бакчанын бир сотик жерине төрт түрдүү жашылча отургузасың. Кийинки бетте сен сегиз кеңири өстүрүлүүчү жашылчалардын кирешелүүлүгү менен таанышсаң болот. Китепте берилген мисалда биз 1-жылы баштоо үчүн төрт түрү тандалган. Жашылча бакчаңды кичинекей жерге, жана ар түрдүү жашылчаларды айдоо аркылуу сен коркунучтун мүмкүнчүлүгүн азайтып, тажрыйба алаласың. Бул тажрыйба сага ар бир айдалган жашылчанын өзгөчөлүктөрү, ар бири талап кылган эмгектин жана убакыттын көлөмү жөнүндө үйрөнүүгө жардам берет. Бул билимге жана тажрыйбага негиздеп, сен андан ары келерки жылы айдоо үчүн жашылчалардын эки түрүн тандап аласың. Китепте берилген мисалда сен сарымсак өстүрүүчү адис болуу максатын койгондуктан, үчүнчү жылдан баштап жалаң сарымсак айдап, ал аркылуу ийгиликтүү чарба ээси болуп каласың.

Төртүнчү жылдын аягында сенин ишкердигиңдин пайдасы сага трактор же жүк ташуучу унаа сатып алууга, там сатып алууга же курууга жана кааласаң үйлөнүп өз үй-бүлөңдү курууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Бул программаны жүзөгө ашыруу үчүн эмнелер талап болот?

- Сен бир нече убакыттын ичинде көп эмгектенип, ишкердикти жүргүзүүгө жоопкерчилик менен берилүүнү талап болот.
- Программада көрсөтүлгөн натыйжаларга жетишүү үчү *Менин кирешелүү чарбам* курсунда үйрөнгөн бардык билиминди өз чарбанда пайдалануу талап болот.
- Үй-бүлөңдүн жашылча бакчасынын бир сотик жерин иштетүүгө ата-энеңдин уруксаты же башка бир ылайыктуу жерди иштетүүгө мүмкүнчүлүк керек болот.
- Өз бакчаңда өзүңдүн эмгектенүүгө мүмкүнчүлүгүң же болбосо жардамчыларың болушу керек.
- Мүмкүн болсо ата-энеңден үстүнө пайыз төлөнүү талап кылбаган 1 000 сом насыя акча, ал эми андай мүмкүнчүлүк жок болсо анда башка бирөөдөн 1 000 сом насыя алышың керек. Бул насыяны жана анын пайыздык үстөгүн кайтарып берүүгө сенин жашылча бакчаң тез эле убакыттын ичинде жетиштүү пайда алып келет.
- Сен үчүн эң пайдалуу өсүмдүктү тандап алуу максатында ушул бөлүмдө Кыргызстанда жана сенин аймагыңда өстүрүлүүчү жашылчалардын түрлөрүнүн кирешелүүлүгү берилген.
- Сен тандап алган өсүмдүктөрдүн сенин аймагыңа ылайыктуулугу жана аны өстүрүү боюнча адистен кеңеш алууң керек болот.
- Ишкердигиңдин өнүгүүсүнүн планын түзүп, физикалык жана финансылык бюджеттерин түзүп жана ишкердигиңдин натыйжаларын көзөмөлдөөгө даярдыгың талап болот.
- Өз жетишкендиктериңди жана катачылыктарыңды калыстык менен талдап, айыл кеңешчиси менен аларды талкуулап жана катачылыктарды кайталабоо үчүн жашылча өстүрүү программаңа өзгөртүүлөрдү киргизүү.

Баштоодон мурда

- Тиешелүү жабдыктарды жана керектелүүчү үрөн, жер семирткичтер жана химиялык дарыларды алууну уюштурушуң керек
- Кеңешчилерден же ийгиликтүү сарымсак өстүрүүчүлөрдөн кеңеш алууң керек
- Өз ишкердик планыңды түзүп алууң керек.

Жашылчалардын кирешелүүлүгү

Төмөндө берилген таблица ар түрдүү жашылчалардын кирешелүүлүгүн көрсөтүп турат. Берилген сандар АКК жана ГТКК Элет турмушун жакшыртуу боюнча долбоорунун жүздөгөн жашылча бакча ээлеринин ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөдөн алынган. Кантсе да бул сандар убакыт өткөн сайын жана өстүрүлгөн аймакка жараша өзгөрүлүшү ыктымал, ошондуктан булар колдонмо катары гана пайдаланылышы керек. Өзүңдүн шартыңа ылайыктуулугун кылдаттык менен баалашың талап болот. Кимдир бирөөлөр белгилүү бир финансылык киреше алууга жетишкендиги сенин дагы өз жериңдин, башкаруу ыкмандын шарттарында ошондой кирешеге жетише тургандыгыңды билдирбейт. Мүмкүн сен андан да көп киреше алууга жетишерсиң, бул бир гана сенин башкаруу жөндөмдүүлүгүңдөн жана ишкердигиңе берилгендигиңден көз каранды болот.



Жашылча түрү	Картошка	Помидор	Сабиз	Пияз
Айдалган айы	Март-Май	Февраль-Апрель	Март-Апрель	Сентябрь
Түшүм жыйналган ай	Июль-Сентябрь	Июнь-Сентябрь	Июль-Август	Август-Сентябрь
Чыгымдар:				
Жердин ижарасы/Топуракты даярдоо	100	100	100	100
Айдоо: Үрөн	700	300	250	250
Жер семирткич	110	110	110	150
Жалдануучу жумуш				
Отоо чөптөрү: Дарылар		20	20	30
Жалд. жумуш		5	5	10
Зыянкечтер: Дарылар	15	20	20	40
Жалд. жумуш	5	5	5	10
Дат илдеттери: Дарылар	15	20	20	40
Жалд. жумуш	5	5	5	10
Сугаруу	40	60	60	80
Түшүм жыйноо: Техниканы жалдоо	20			
Жалд. жумуш	150	500	200	240
Унаа (ташуу)	90	150	150	170
Маркетинг – базар оруну	20	20	20	20
Маркетинг – капка салуу	50		70	100
Социалдык фонддун төлөмдөрү	3	3	3	3
Салыктар (жер салыгы)	3	3	3	3
Жалпы чыгымдар	1326	1321	1041	1256
Киреше: Бир сотиктин түшүмү, кг	300	500	500	600
Бир кг баасы	10-20	10-14	15-21	10-20
Жалпы киреше/сотик	4500	6000	9000	9000
Таза пайда/сотик	3174	4679	7959	7744
Сарпталган ар бир сом X сом таза пайдага айланат	2.4	3.5	7.6	6.2

Жашылча түрү	Капуста	Бадыраң	Сарымсак	Жүгөрү
Айдалган айы	Март-Апрель	Март-Апрель	Апрель	Апрель
Түшүм жыйналган ай	Июнь-Сентябрь	Июнь-Сентябрь	Август-Сентябрь	Август-Сентябрь
Чыгымдар:				
Жердин ижарасы/Топуракты даярдоо	100	100	100	50
Айдоо: Үрөн	150	200	750	30
Жер семирткич	70	90	80	80
Жалдануучу жумуш				
Отоо чөптөрү: Дарылар			20	15
Жалд. жумуш			5	5
Зыянкечтер: Дарылар	15	20	20	15
Жалд. жумуш	5	5	5	5
Дат илдеттери: Дарылар	15	20	20	15
Жалд. жумуш	5	5	5	5

Жашылча түрү	Капуста	Бадыраң	Сарымсак	Жүгөрү
Сугаруу	60	60	60	40
Түшүм жыйноо: Техниканы жалдоо				60
Жалд. жумуш	100	120	80	30
Унаа (ташуу)	100	90	80	30
Маркетинг – базар оруну	40	40	40	20
Маркетинг – капка салуу		50	30	20
Социалдык фонддун төлөмдөрү	3	3	3	3
Салыктар (жер салыгы)	3	3	3	3
Жалпы чыгымдар	666	806	1301	426
Киреше: Бир сотиктин түшүмү, кг	400	350	225	100
Бир кг баасы	12-14	10-20	50-60	10-20
Жалпы киреше/сотик	5200	5250	12375	1500
Таза пайда/сотик	4534	4444	11074	1074
Сарпталган ар бир сом Х сом таза пайдага айланат	6.8	5.5	8.5	2.5

Таблицада көрсөтүлгөн сандар 2014-жылдын айыл чарба сезонундагы бааларга негизделген. Сактык үчүн сатуу баалары эң төмөн деңгээлде коюлган, андыктан эгерде сен өз түшүмүңдү жакшы маркетинг жүргүзүп сатсаң, мындан да көп пайдага жетише аласың. Ал эми сатып алынуучу каражаттардын баасы болсо орточо деңгээлде коюлган.

Эске алуучу дагы эки факторлор – булар өндүрүүдөгү коркунучтар жана түшүмдү сатуу жана сактоо үчүн ыңгайлуулугу.

Коркунучтарды башкаруу сабагынан үйрөнгөнүңдөй эле ишкердикти жүргүзүүдө төмөнкү коркунучтарды дайыма эске алуу керек:

- сапаты начар үрөндү пайдалануу пайданын төмөндөшүнө алып барат
- жашылчалар айдалуучу топурактын жакшы даярдалбаганы, а.и. органикалык заттардын жоктугу, сууну кармоо жөндөмү
- терс таасирин тийгизген климаттык шарттары жана жашылчалардын өсүү мезгилиндеги сугаруунун жакшы уюштурулбагандыгы
- зыянкеч жана илдеттердин терс таасири
- жер семирткичти туура эмес - өтө көп же өтө аз көлөмдө - колдонуу
- начар башкаруу, майда суроолорго көңүл бурбоо



Бардык факторлорду эске ал



Жогоруда айткандай жашылчаны өстүрүүдө анын сактоого жана сатууга ыңгайлуулугун да эске алыш керек. Мисалы, капустаны алсак, ал ыңгайлуу эмес. Капустаны өстүрүүдөн пайда өтө жогору болгону менен, аларды ташууда аябай көлөмдүү келет да, капуста баштары тез жаракат алып, жарамсыз болуп калышы ыктымал. Андан сырткары, капуста өсүмдүгүндө аябай көп зыянкечтер болот, адегенде кадимки эле өсүмдүктү коргоо ыкмаларын пайдалануу бул маселени чечет.

Бул китепте биз сарымсак өстүрүүнү тандап алганбыздын себеби, сарымсактан өтө жакшы пайда түшөт, көлөмдүү болбойт да аны ташуу жеңилге турат: бир баштык сарымсакты салып алып, базарга алып сатуу оңой эле болот. Сарымсакты сактоо да, ал тез бузулбагандыктан, кыйынчылыкты туудурбайт.

Бирок бардык эле топурактын түрүндө сарымсак өстүрүүгө боло бербешин унутпа. Сарымсак негизги тамактануучу азыктарга да кирбейт. Кыргызстанда сарымсактын өндүрүш көлөмү аябай көбөйүп кетиши анын базар баасынын кескин төмөндөшүнө алып келет. Ал эми бир эле продуктуну өндүрүүгө багытталган ишкердикте коркунуч жогору болот.

Программанын жүрүшү

1-жыл (2017)

Программанын башталышында сен бир сотик жердин 0,25 сотигине картошка, 0,25 сотигине сарымсак, 0,25 сотигине пияз, жана 0,25 сотигине сабиз айдайсың. Бул жылы сен тажрыйба алып, ар бир жашылчанын түрүн өстүрүүдөгү башкаруу талаптары жөнүндө билесиң. Бул тажрыйба келерки жылы кайсы жашылчаларды өстүрүү жөнүндө сага чечим чыгарууга жардам болот. Сен келечекте өндүрүүнү ойлогон жашылчаны биринчи жылдан баштап айдаганың туура болот, анткени жылдан жылга бул жашылчаны өстүрүү боюнча сенин билимиң да, тажрыйбаң да артып барат. Ал эми эгерде үчүнчү жылга барганда сен эч бир буга чейин өстүрүп көрбөгөн жашылчаны айдоону чечсең, сен өз ишкердигиңе коркунуч туудурасың.

Сага эмнелер керек болот?

- Ата-энеңдин үй-бүлө бакчасынын бир сотик жерин иштетүүгө уруксаты, анын ордуна сен иштеткен топурактын абалын жакшыртып бересиң.
- Ушул бөлүмдүн аягында берилген ар бир өстүргөн жашылчаң боюнча техникалык маалыматты окуп чыгуу.
- Чыгымдарды каржылоо үчүн 1 000 сом насыя.
- Көп жана өз убагында иштөөгө милдеттенме.

Эмнени эсиңе тутууң зарыл?

- Насыя акча алууга жана жер иштетүүгө мүмкүнчүлүгүң болушу керек.
- Жерди айдоого керектүү жабдыктарды жана үрөн, жер семирткич жана дарылар сыяктуу өндүрүш каражаттарын алууну уюштурушуң керек. Сен билгендей, айыл кеңешчиси же кооперативдин агенти сага сапаттуу өндүрүш каражаттарын камсыз кылат.
- Ар бир жашылчаны кантип өстүрүү керек жөнүндөгү маалыматты таап окуп, же болбосо айыл кеңешчи же ийгиликтүү дыйкандардан кеңеш алуу.
- *"Менин кирешелүү чарбам"* окуу китебинен алган билимди пайдаланып, өз ишкердигиңди пландооң керек.

1 сотик жашылча бакчасынын планы

0.25 сотик: КАРТОШКА		0.25 сотик: САРЫМСАК	
Сарптоо:	332	Сарптоо:	326
Киреше:	1125	Киреше:	3094
Кирешелүүлүк, %:	239	Кирешелүүлүк, %:	849
0.25 сотик: ПИЯЗ		0.25 сотик: САБИЗ	
Сарптоо:	313	Сарптоо:	261
Киреше:	2250	Киреше:	2250
Кирешелүүлүк, %:	619	Кирешелүүлүк, %:	762

0.25 сотик = 5 метрге X 5 метр

1-жылдын бюджети (2017)

Баштапкы инвестиция (сарптоо) 1000 сом

Жер аянты	0,25 сотик	0,25 сотик	0,25 сотик	0,25 сотик	
Жайгашкан жайы: ата-энендин жашылча бакчасы					
2014-жылдын баалары					
Чыгымдар	Картошка	Сарымсак	Пияз	Сабиз	
Топуракты даярдоо	25	25	25	25	
Жердин ижарасы					
Үрөн	175	188	62	62	
Жер семирткич	28	20	38	28	
Отоо чөптөр: химиялык дарылар		5	8	5	
Жалдануучу жумуш		1	2	1	
Зыянкечтер: химиялык дарылар	4	5	10	5	
Жалдануучу жумуш	1	1	2	1	
Дат илдеттери: химиялык дарылар	4	5	10	5	
Жалдануучу жумуш	1	1	2	1	
Сугаруу	10	15	20	15	
Түшүм жыйноо	5				
Жалдануучу жумуш	38	20	60	50	
Унаа (ташуу)	22	20	42	38	
Базардагы орунга төлөм	5	10	5	5	
Капка салуу	12	8	25	18	
Социалдык фондко төлөм	1	1	1	1	
Салыктар	1	1	1	1	
Жалпы чыгымдар	332	326	313	261	1232
Киреше	1125	3094	2250	2250	8719
Таза пайда	793	2768	1937	1989	7487
Кирешелүүлүк, %	239	849	619	762	608
Насыянын кайтарымы, акчалай		550			550
Насыянын кайтары- мы, продукту менен	450				450
2-жылга инвестициялоого болгон сумма					6487

Отоо чөптөр ме-
нен күрөшүүнүн
жолдору
Өсүмдүктөрдү
коргоо сабакта-
рында каралган.
Бул ыкмалар
жашылча-
ларыңды коргоо
үчүн керек. Та-
бигый ыкмалар
көп убакытты
талап кылышы
мүмкүн. Табигый
аралашмалар-
ды, ошондой эле
химиялык дары-
ларды пайдалан-
са болот. Бирок
химиялык да-
рыларды жалаң
ана атайын
окуудан өткөн
жана сертифика-
ты бар кишилер
жасаганы эсинде
болсун.



2017-жылы сен ата-энеңдин уруксаты менен үй-бүлөлүк бакчанын бөлүгүн иштеткендиктен, бул жылдын бюджетине жердин ижарасы киргизилген эмес. Эң мыкты түшүм алууга аракеттенсең жердин топурагын даярдоого өзгөчө көңүл бурушуң керек. Ушул жылы жакшы түшүм алсаң, сен ата-энеңе жоопкердүү жана ишенимдүү экендигиңди далилдеп, дагы да көбүрөөк үй-бүлөлүк мүлктү башкарууга укук алышың мүмкүн. Үй-бүлөнүн ичиндеги маселелерди чечүүдө да сенин айткан оюңа көңүл бурулат. Бирок эң негизги быйылкы кирешени 2018-жылы үй-бүлөлүк бакчанын үч сотигин алып иштетүүгө уруксат алууга жардам берет.

Өзүңдүн ишкердиктин финансылык операцияларын өзүң башкарганың туура болот. Өз ишкердигиңди өз алдынча жүргүзүп, үй-бүлөлүк жалпы бюджетке кошпоо зарыл.

2-жыл (2018)

Бул жылы, сарымсак салыштырмалуу бир топ кирешелүү экендигин өзүңө далилдегенден кийин сарымсак өстүрүүгө үч сотик жер айдалат. Бирок аны үчүн ата-энеңден үй-бүлөнүн бакчасынан кошумча жер иштетүүгө уруксат алууң керек. Андан сырткары ушул жылы сен жарым сотик сабизди да которуштуруп айдоону баштоо үчүн эгесиң.

Сага эмнелер керек болот?

- Былтыркы кирешени быйылкы өндүрүшкө сарптоо (инвестициялоо)
- Көп эмгектенүүгө жана бош убактыңда достор менен эмес өз бакчаңда эмгектенип, аны көзөмөлдөп турууга даярдык
- Ишкердигиңдин былтыркы 0,25 сотикте сабиз жана сарымсак өстүрүүнүн жазууларын кайра карап, тыянактардын негизинде өстүрүүгө өзгөртүүлөрдү киргизип, керектүү уюштуруу иштерин өз убагында аткаруу (мисалы, өндүрүш каражаттарын айылдаштар менен биргеликте сатып алуу же кооперативдин мүчөлүгүнө кирүү, өзгөчө бир былтыркы жылы кыйынчылыкты туудурган зыянкеч жана илдеттер жөнүндө адистерден кеңеш алуу, ж.б.)

Эмнелерди эсиңе тутууң зарыл?

- Жашылчалардын кирешелүүлүгүн салыштырып көрүп, андан сырткары тажрыйбалуу жана ийгиликтүү дыйкандар же кеңешчилер менен аларды өстүрүүдөгү коркунучтар жөнүндө талкуулап, андан кийин гана кайсы жашылчаны өстүрүү жөнүндө чеч
- Которуштуруп айдоону уюштур: сарымсакты да, сабизди да былтыркы айдалган жайына кайра быйыл айдаганга болбойт
- Сапаттуу үрөн тап, жогору түшүм алуу үчүн алар абдан маанилүү
- Тандалган жашылчалардын экөө тең – сарымсак да, сабиз да – таштары жок борпоң жерде өсүүнү жактырат, ошондуктан топуракты тиешелүү даярда
- Келерки жылы өз ишкердигиңдин көлөмүн көп эсеге чоңойтууга жетише аласың. Берилген мисалда 2-жылдын (2018) пайдасы менен сен келерки жылы (үчүнчү жыл, 2019) сен 20 сотик сарымсак айдай аласың. Аны үчүн сен расмий түрүндө жерди ижарага алышың зарыл болот. Жакшы топурактуу жана сугат суусу менен камсыз болгон жерди табуу үчүн сен быйыл эле андай жерди издей башташың керек. Жерди жыл сайын айыл өкмөтүндө коомдук аукцион аркылуу ижарага алсаң болот. Буга сен катышып, пайдандын эсебинен жерди ижарага алышың керек болот. Былтыркы жылдын ижарасы кайсы деңгээлде болгондугу жөнүндө сурап билгенге аракеттен. Же болбосо жерди башка айылдаштардан же үй-бүлөң иштетпеген учурда, үй-бүлөңдөн да ижарага алсаң болот.

Айдоо аянтынын планы

		0.5 сотик: САБИЗ	
	Сарптоо:	551	
	Киреше:	4770	
	Кирешелүүлүк, %:	766	
3 сотик: САРЫМСАК			
	Сарптоо:	4137	
	Киреше:	39352	
	Кирешелүүлүк, %:	851	

2-жылдын бюджети (2018)

Баштапкы инвестиция (сарптоо)	6487	сом	
Жер аянты	0.5 сотик	3 сотик	0
Жайгашкан жайы	Үй-бүлөлүк	Үй-бүлөлүк	
<i>Инфляция деңгээли 6%</i>			
Чыгымдар	Сабиз	Сарымсак	
Топуракты даярдоо	50	300	
Жердин ижарасы			
Үрөн	125	2250	
Жер семирткич	55	240	
Отоо чөптөр: химиялык дарылар	10	60	
Жалдануучу жумуш	2	15	
Зыянкечтер: химиялык дарылар	10	60	
Жалдануучу жумуш	2	15	
Дат илдеттери: химиялык дарылар	10	60	
Жалдануучу жумуш	2	15	
Сугаруу	30	180	
Түшүм жыйноо			
Жалдануучу жумуш	100	240	
Унаа (ташуу)	75	240	
Базардагы орунга төлөм	10	120	
Капка салуу	35	90	
Социалдык фондко төлөм	2	9	
Салыктар	2	9	
Жалпы чыгымдар	551	4137	4688
Киреше	4770	39352	44122
Таза пайда	4219	35215	39434
Кирешелүүлүк, %	766	851	841
3-жылга инвестициялоого болгон сумма			45921

Бардык чыгымдар жана сатуу баалары жыл сайын инфляцияны эске алуу менен 6% көбөйтүлгөн.

Унаа же ташуу чыгымдары түшүмдү сактоо жайына, андан ары базарга сатыкка алып чыгууга байланыштуу. Бул чыгымдар сенин айылыңда базарда жайгашкан алыстыкка жараша башка сумманы түзүшү мүмкүн.

Базардагы орунга төлөм бир күндө 20 сом деп эсептелген. Тажрыйбага ылайык эгерде сатылуучу товарыңды сорттоп, сатып алуучулар үчүн даярдап сатса, тезирээк сатылып, натыйжада буга байланыштуу чыгымдын азайышына алып келет. Маркетинг жана Сатуу сабагына кайрыл.

4688 сомду сабиз менен сарымсак өндүрүүгө жумшап, сен жалпы 39434 сом түзгөн киреше алууга мүмкүнчүлүк алдың. Демек ар бир сарпталган сом натыйжада 8,4 сом алып келди. Ошол себептен өз ишкердигиңди баштаган баштапкы учурларда мүмкүн болушунча көбүрөөк сарптоо (инвестициялоо) туура болот. Акчаңды коротуп же башка бирөөгө берерден мурун ойлонуп көр, ал акча да келерки жылы тартиптүү болсоң 8,4 эсеге көп акча алып келмек! Бул мезгилден үч жылдын кийин эле, сен жетишкен ийгилик-сарпталган эмгекти актап чыгат.



3-жыл (2019)

2-жылдын кирешесинен сен айдоо аянтыңды чоңойто аласың. Өзүңдүн айылыңда же жакын жайгашкан жайлардан кошумча 20 сотик жерди ижарага алууну уюштурушуң керек. Жогоруда айтылгандай аны үчүн 2-жылда (2018) эле жерди таап, сен айдоочу жашылчалардын талаптарына ылайык топуракты даярдоо иштерин жүргүзүү керек. Андан сырткары сен үй-бүлөңдүн бакчасында 4 сотик сабиз өстүрүүнү улантасың.

Буга чейинки эки жылда чарба жүргүзүү тажрыйбасын алып, анын жалпы талаптары жана сен тараптан милдеттенмелер талабы менен тааныштың эле. Сен төрт түрдүү жашылча өстүрүп көрдүң. Ушул жылдан баштап, сен өзүңдүн аймагыңдагы бир жашылчанын эң ири жана эң ийгиликтүү өстүрүүчүсү болууга максат коюшуң керек. Ишкердиктин кайсы түрү болбосун, бир тармакта адис болуу керек. Бул ишкерге билимин өркүндөтүп, бай тажрыйбага ээ болуп, бар болгон ресурстарды – анын ичинде сенин убакытың жана жөндөмдөрүң – бир ишкердикке багыттоо аркылуу эң мыкты сапаттагы товарды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет. Сапаттын мыкты болгондугу натыйжада албетте сага көбүрөөк пайда келишин билдирет. Мындан ары ишкердигиңди өнүктүрүүдө сен коркунучтарды бөлүштүрүү үчүн эки негизги ишкердикти алпарсаң болот.

Сага эмнелер керек болот?

- Үй-бүлөнүн төрт сотик жерин иштетүүгө уруксат
- Былтыркы кирешени ушул жылы өндүрүшкө инвестициялоо
- Көп эмгектенип, кылдат план түзүп, ишкердиктин жазууларын жүргүзүп турууга даярдык
- Ишкердигиңдин былтыркы сабиз жана сарымсак өстүрүүнүн жазууларын кайра карап, тыянактардын негизинде өстүрүүгө өзгөртүүлөрдү киргизип, керектүү уюштуруу иштерин өз убагында аткаруу
- Алган тажрыйбандын негизинде коркунучтардын алдын алуу жолдорун иштеп чыгуу

Эмнелерди эсинде тутууң зарыл?

- Мыкты түшүм алуу үчүн зарыл болгон сапаттуу үрөндөрдү алуу
- Которуштуруп айдоо: сабизди былтыр айдаган бакчанын бөлүгүнө айдабоо керек. Ал эми ижарага алган жеринде сарымсакка зыян тийгизүүчү оорулар болбогонун билүү үчүн былтыр эмне эгилгенин алдын ала билип алганың туура
- Сарымсак да, сабиз да таштары жок борпоң жерде өсүүнү жактырат, ошондуктан топуракты тиешелүү даярда
- Келерки жылы өз ишкердигиңдин көлөмүн көп эсеге чоңойтууга жетише аласың. Берилген мисалда быйылкы өндүрүштүн пайдасы менен сен келерки жылы 100 сотик сарымсак айдай аласың. Аны үчүн сен жерди ижарага алышың зарыл болот. Жакшы топурактуу жана сугат суусу менен камсыз болгон жерди табуу үчүн сен быйыл эле андай жерди издей башташың керек.

Айдоо аянтынын планы

		4 сотик: САБИЗ	
		Сарптоо:	5760
		Киреше:	38160
		Кирешелүүлүк, %:	562
4 сотик: САРЫМСАК			
Сарптоо:		32606	
Киреше:		262350	
Кирешелүүлүк, %:		805	

3-жылдын бюджети (2019)

Баштапкы инвестиция (сарптоо)	45921	сом
Жер аянты	4 сотик	20 сотик
Жайгашкан жайы	Үй-бүлөлүк	Ижара
Инфляция деңгээли 6%		
Чыгымдар	Сабиз	Сарымсак
Топуракты даярдоо	400	2000
Жердин ижарасы		2240
Үрөн	1000	1500
Жер семирткич	440	1600
Отоо чөптөр: химиялык дарылар	80	400
Жалдануучу жумуш	20	100
Зыянкечтер: химиялык дарылар	80	400
Жалдануучу жумуш	20	100
Дат илдеттери: химиялык дарылар	80	400
Жалдануучу жумуш	20	100
Сугаруу	240	1200
Түшүм жыйноо		
Жалдануучу жумуш	800	1600
Унаа (ташуу)	600	1600
Маркетинг	80	800
Капка салуу	280	600
Социалдык фондко төлөм	12	60
Салыктар	12	60
Сактоо	1000	2500
Жалпы чыгымдар	5760	32606
Киреше	38160	262350
Таза пайда	32400	229744
4-жылга инвестициялоого болгон сумма		308065

Сарымсактын түшүмү аябай көп көлөмдү түзөт, ошондуктан аны сатууга башка маркетинг каналдарын табуу зарыл. Аны үчүн чоң борбордук базарларга, мисалы Ош же Бишкекке барып, дүң сатып алуучуларды камсыздоочу каналын орнотуп келүү талап болушу мүмкүн. (Маркетинг жана сатуу сабагында каралган алча маркетинг системасын кара). Сен буга байланыштуу чыгымдарды актай аласың, анткени өндүргөн товарыңды жакшыраак сатууга мүмкүн болот. Айылдаштарыңа ал жактан өндүрүш каражаттарын сатып алып келип, кеткен чыгымдарды ортодо төлөсөңөр да болот.

Ишкердигиңдин ушул өнүгүү деңгээлинде сен жер салыгын гана төлөөгө милдеттүүсүң. Киреше салыгын төлөп баштоо үчүн сен андай киреше көрсөткүчүнө жете элексиң. Кантсе да тиешелүү мыйзамдардан кабардар болуп турганың дурус.

Бир тоннадан ашкан түшүмдү ата-энеңдин сактоо жайынын бир бурчуна батпай калды. Ошондуктан кошумча сактоо мүмкүнчүлүктөрүн караштырышың керек. Мүмкүн айылдаштын чарбасында, же болбосо коомдук имараттардын астында.

Бул жылы айдалган жердин аянты бир топ чоңойду. Мындай жерди сен өз алдыңча эмгектенип же бир туугандар же досторуңа ишенип иштете албайсың. Ошондуктан, эми кошумча жумушчуларды жалдоо керек болот. Ушу себептен бул жылдагы бюджетте жалданган жумушка бөлүнгөн суммалар бир топ жогорулады. Сен эми жумуш орун берүүчү болуп калгандан кийин өз жумушчуларыңды кооптуу жумуш шарттары менен камсыздашың керек (*Чарба коопсуздуугу* сабагын кара). Жумушчуларга кеткен убакыт, же көлөм эле эмес, аткарган жумушунун сапатына жараша төлөөнү ойлон (мисалы: ар бир жумушчуга өзүнүн жерин бөлүп берип, аткарган жумушунун сапатын көрүүгө мүмкүнчүлүк аласың да, эң мыкты иштегендерге сыйлык бераласың. Келерки жылы ушундай жумушчуларды жалдаш керек). Андан сырткары ишкердигиңдин жүрүшүн профессионалдаштырууну ойлонуп башта: жумушчуларды келишимдин негизинде жалдоо, банкта эсеп ачуу, базарды изилдөө, дүң соодагерлер менен, борбордогу супермаркеттер менен байланыш түзүү, визитка басып чыгаруу, ж.б.





4-жыл (2020)

Былыркы жылдардын ийгилигине негиздеп, сен өндүрүшүңдү чоңойтуп, сарымсакты 100 сотик жерге айдай баштайсың. Мындан сен өтө жогору киреше алып, жыргап жашооңо шарт түзөт.

Сага эмнелер керек болот?

- Сугат суусу менен жакшы камсыз болгон ылайыктуу жерди ижарага алуу.
- Былыркы кирешени ушул жылы өндүрүшкө инвестициялоо.
- Көп эмгектенип, кылдат план түзүп, ишкердиктин жазууларын жүргүзүп турууга даярдык.
- Ишкердигиңдин былыркы сабиз жана сарымсак өстүрүүнүн жазууларын кайра карап, тыянактардын негизинде өстүрүүгө өзгөртүүлөрдү киргизип, керектүү уюштуруу иштерин өз убагында аткаруу.

Эмнелерди эсинде тутууң зарыл?

- Көп убакыт жана кошумча каражат талап болсо дагы сапаттуу үрөндү сатып ал, анткени ал мыкты түшүм алууга мүмкүнчүлүк берет жана зыянкечтерге байланыштуу коркунучту азайтат.
- Ижарага алууга жерди тандап алууда сарымсак өндүрүүгө алдыңкы жылда айдалган өсүмдүктүн зыяны тийбестигин аныктап ал.
- Ушул жылы сен жерди ижарага алуу келишимин түзүшүң керек болот, китептин келишим мыйзамдары жөнүндө жазылган бөлүмүнө кайрыл.
- Түшүмдүн көлөмү көбөйүп бараткандыктан өлкөдөн сырткары товарды сатуу мүмкүнчүлүктөрүн изилдеп көрсөң болот. Аны үчүн сен өндүргөн товардын сапаты стандарттарга жооп бериши керек. Ошондуктан сен сарымсактын сапаттык стандарттары менен таанышып, аны келечекте экспорттоого керектүү документтер жөнүндө билип ал.

4-жылдын бюджети (2020)

Баштапкы инвестиция (сарптоо)	308065	сом
Жер аянты	100 сотик	
Жайгашкан жайы	Ижара	
Инфляция деңгээли 6%		
Чыгымдар	Сарымсак	
Топуракты даярдоо	10000	
Жердин ижарасы	11200	
Үрөн	75000	
Жер семирткич	8000	
Отоо чөптөр: химиялык дарылар	2000	
Жалдануучу жумуш	500	
Зыянкечтер: химиялык дарылар	2000	
Жалдануучу жумуш	500	
Дат илдеттери: химиялык дарылар	2000	
Жалдануучу жумуш	500	
Сугаруу	6000	
Түшүм жыйноо		
Жалдануучу жумуш	8000	
Унаа (ташуу)	8000	
Маркетинг	10000	
Капка салуу	3000	
Социалдык фондко төлөм	354	
Жер салыгы	354	
Киреше салыгы	50000	
Сактоо	12000	
Жалпы чыгымдар	221972	
Киреше	1311750	
Таза пайда	1089778	
Баштапкы инвестициядан калганы	86093	
5-жылы инвестициялоого болгон сумма	1397843	сом

Бир гектар сугат жерин айдоо сенден өндүрүштүн ар бир кадамында: топуракты даярдоодон баштап, сарымсакты сактоо жана сатууга чейин аябагандай көп убакыт жана жоопкерчиликти талап кылат.

100 сотик жерден алынуучу 22,5 тонна сарымсак түшүмүн сатуу үчүн атайын маркетинг каналдары талап болот. Эгерде сен жашаган аймакта бир нече сарымсак өндүрүшчүлөр бар болсо, алар менен биргеликте иштеп, же болбосо кооператив түзүп алсаңар болот. Түзүлгөн кооператив аркылуу керектүү каражаттарды чогуу арзаныраак баада сатып алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Чогуу түшүмдү жыйнап, сатыкка алып чыксаңар да болот. Бир эле аймакта жакшы сапаттагы сарымсакты көп көлөмдө сатып алуу мүмкүнчүлүгү ортомчулардын көңүлүн өзүнө буруп, алар аркылуу алыскы Россияга чейинки базарлар менен сени байланыштырып, товарыңдын сапаты стандарт талаптарына жооп берген шартта, жогорураак баада сатууга түрткү берет

Сен жана базар экономикасы сабагынан үйрөнгөнүңдөй эле, салык төлөө абдан маанилүү. Ушул жылы сен алган кирешенин көлөмү өтө жогру болгондуктан, ал кирешеге сен тиешелүү салык төлөп баштооң талап болот. Ал эми социалдык фондко төлөмдөр сага картайганыңда ишкердигиң жакшы жүрбөй калган учурда пенсияны камсыздайт. Бул жерде берилген сан болжолдуу киреше салыгы. Анын так өлчөмүн билүү үчүн сен тиешелүү мыйзам менен таанышышың зарыл.

1-вариант: сарптоо

2-вариант: банкта үстөк кошулуучу депозит

3-вариант: коркунучту азайтуу үчүн мал сатып алуу



Жогорудагы бюджетте көрсөтүлгөндөй, сарымсак өндүрүүгө талап болгон бардык чыгымдар төлөнгөндөн кийин да 43482 сом баштапкы инвестициянын суммасынан калдык калат. Ал калдыкты сен төмөнкү максаттарга иштетишиң мүмкүн:

1. өз керектөөлөрүңө сарптасаң, же
2. банкка депозит катары салсаң, каражатың ишенимдүү банкта сак болуп, ага пайыздык үстөк кошулуп, же
3. ишкердиктин коркунучун алдын алуу үчүн чарбаңа мал алып койсоң болот.

Өзүңдүн максаттарыңа жараша чечимди кабыл ал.

Бул жылы түшүмдү сатуудан алган кирешең бир миллион сомдон ашат. Ошондуктан сен каражаттарыңдын сактыгы жөнүндө ойлонушуң керек болот. Мындай суммадагы каражатты жаздыктын астына сактоого жана накталай кылып төлөөгө жарабайт! Сен жасаган төлөмдөр, мисалы үрөн сатып алууда, эми банктагы эсебиң аркылуу аткарылса да болот.

Кийинки жылдар (2021-жылдан ары)

Бул жылдар 4-жылда аткарылгандын эле кайталанышы, мында 100 сотик жер ижарага алынып, сарымсак айдалат. Топурактын арыктап кетишин жана оору, зыянкечтердин көбөйүүсүнүн алдын алуу үчүн сен которуштуруп айдап, ижарага алынган жерди жыл сайын алмаштырып турушуң керек. Пияздар уруусундагы өсүмдүктөрдү бир эле жерге отургузууда эки же андан көп жыл аралык сактоо туура болот.

Жылдан жылга бир жерге пияз үй бүлөсүндөгү өсүмдүктөрдү айдоо төмөнкү маселелерди алып чыгышы мүмкүн:

- пияздын тамырларындагы личинканын пайда болушу
- жалбырактарда чаңчыл кара көсөөнүн, дат ооруларынын, чирүүнүн, трипстердин, сабак жана башында нематодалардын, вирустук оорулардын жана пияз көсөөсүнүн пайда болушуна алып келет.

Сага эмнелер керек болот?

- Топурагы ылайыктуу жакшы сугат суу менен камсыз болгон жерди ижарага алуу
- Былтыркы жылдын кирешесин быйыл өндүрүшкө инвестициялоо
- Көп эмгектенип, кылдат план түзүп, ишкердигиндин жазууларын жүргүзүп турууга даярдык
- Ишкердигиндин былтыркы сабиз жана сарымсак өстүрүүнүн жазууларын кайра карап, тыянактардын негизинде өстүрүүгө өзгөртүүлөрдү киргизип, керектүү уюштуруу иштерин өз убагында аткаруу

Эмнелерди эсинде тутууң зарыл?

- Мыкты түшүм алуу үчүн талап болгон сапаттуу үрөндөрдү алуу
- Ижарага алууга жерди тандап алууда сарымсак өндүрүүгө алдыңкы жылда айдалган өсүмдүктүн зыяны тийбестигин аныктап ал
- Ушул жылы сен жерди ижарага алуу келишимин түзүшүң керек болот, китептин келишим мыйзамдары жөнүндө жазылган бөлүмүнө кайрыл
- Түшүмдүн көлөмү көбөйүп бараткандыктан өлкөдөн сырткары товарды сатуу мүмкүнчүлүктөрүн изилдеп көрсөң болот. Аны үчүн сен өндүргөн товардын сапаты стандарттарга жооп бериши керек. Ошондуктан сен сарымсактын сапаттык стандарттары менен таанышып, аны келечекте экспорттоого керектүү документтер жөнүндө билип ал.

Кийинки жылдардын бюджети (2021-жылдан ары)

Баштапкы инвестиция (сарптоо)	1397843	сом
Жер аянты	100 сотик – 1 гектар	
Жайгашкан жайы	Ижара	
Инфляция деңгээли 6%		
Чыгымдар	Сарымсак	
Топуракты даярдоо	10000	
Жердин ижарасы	12400	
Үрөн	75000	
Жер семирткич	8000	
Отоо чөптөр: химиялык дарылар	2000	
Жалдануучу жумуш	500	
Зыянкечтер: химиялык дарылар	2000	
Жалдануучу жумуш	500	
Дат илдеттери: химиялык дарылар	2000	
Жалдануучу жумуш	500	
Сугаруу	6000	
Түшүм жыйноо		
Жалдануучу жумуш	8000	
Унаа (ташуу)	8000	
Маркетинг	10000	
Капка салуу	3000	
Социалдык фондко төлөм	354	
Жер салыгы	354	
Киреше салыгы	50000	
Сактоо	0	
Жалпы чыгымдар	210524	
Киреше	1311750	
Таза пайда	1101226	
6-жылда инвестициялоого болгон сумма	1235031	

Ушул жылдан тартып сактоого төлөөнүн кажети болбойт, анткени ушул жылдын пайдасынын эсебинен сен өзүңдүн сактоо жайың куруп алууну каржылай аласың.

Ушул жылы башкапкы инвестициянын эсебинен 1 га сарымсак айдоого байланыштуу бардык чыгымдар каржыланган кийинки калган сумманын эсебинен сен төмөнкүлөрдү каржылай аласың:

1) шаймандары менен тракторду же болбосо өз керектөө же ижарага берүү үчүн жүк ташуучу машина сатып алуу **450000** сом, а.и. каттоо жана камсыздандыруу чыгымдары

2) сактоо жайын куруу **150000** сом

3) үй (там) куруу **400000** сом

4) үйлөнүү, сарптоо же банкка депозиттик эсепке салуу **264038** сом

5-жылдан тартып сен өз ишкердигиңе дилиң менен иштөөнү улантсаң, жана коркунучтарды алдын алып иш жүргүзсөң жыл сайын сарымсак өстүрүү чыгымдарынан сырткары сенде башка керектөөлөргө сарптоо үчүн болжолдуу бир миллион сом болот. Сарымсак өстүрүүдөн алган пайданын кеминде жарымын инвестиция катары жумшооң туура болот, мисалы материалдык мүлктү сатып алууга, Бишкекте ижарага берүү үчүн квартира сатып алуу, же болбосо облустун же райондун борборунан жер сатып алууга, же сактык эсепке салуу. Андан калганын өзүңдүн үйбүлөңдүн керектөөлөрүнө, жеке өнүгүүңө, көп эмгектенгениң үчүн өзүңө өзүң сыйлык катары башка өлкөлөргө саякаттанууга жана балдарыңдын билимине сарптасаң болот. Өзүңдүн мисалың аркылуу сенин абалыңдагы кайсы эле жаш жигит же кыз болбосун көп эмгектенүүгө, үйрөнүүгө даяр болсо ийгиликтүү чарба ээси боло ала турганын далилдедиң.



Техникалык маалымат

Ушул китептин *Жашылча өстүрүү* жана башка бөлүмдөрүндө да кээ бир техникалык маалыматтар берилген. Эң акыркы маалыматты алуу үчүн сен ар дайым айыл кеңешчиси же башка адистерден кеңеш алып турууң абдан маанилүү. Бул китеп сага жалпы кеңеш жана маалыматтарды гана бере алат. Кыргызстандын аймагына жараша топуракты даярдоодо, айдоо ыкмаларында, өсүмдүктөр сортторунун сенин аймагыңа ылайыктуулугунда, жер семирткичтерди пайдаланууда, өсүмдүктөрдү коргоодо, сугарууда, ж.б. маселелерде бир топ өзгөчөлүктөр болот. Кайсы жашылчаны өстүрүүнү чечкен болсоң ошол боюнча эң алдыңкы маалыматты алууга аракет кыл. Төмөндөгү таблицада ушул бөлүмдө берилген жашылчалардын негизги өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт:

	Сарымсак	Сабиз	Картошка	Пияз
Топурактын абалы жана аны даярдоо	Сарымсак күн нурлары өтө жакшы тийген, сууну жакшы сиңирген, органикалык заттарга бай топуракты жактырат. Негизинен кумдуу сары топуракты жактырат, бирок баарында эле өсө берет. Тамырлары тереңдикке кирип кетет, ошондуктан топурак борпоң болуусу талап. Отургузуудан бир нече саат мурун сугаруу туура. Жашыл көп жылдык чөптөрдөн кийин – беде, буурчактардан айдалса, жакшы өсөт.	Сабиз ташсыз, суу жакшы сиңген, кумдуу, органикалык заттарга бай топуракты жактырат. Сабиздин тамырлары топурактын астына терең кирип өсөт. Оор сары топуракты сабиз жактырбайт. Топуракты жакшы даярдап, отургузууга чейин отоо чөптөрүн тазалап салыш керек. Сабиздин отоо чөптөрүн тазалоо кыйынга турат.	<i>Картошка өстүрүү</i> сабагын кара	Топурак семиз, сууну жакшы сиңирген жана нымдуу болушу керек. Пияз кычкылдуу топуракты жактырбайт, ошондуктан топурактын pH деңгээлин ыңгайлуу болушу үчүн акиташ колдонуу зарыл болушу мүмкүн. Кыргызстандын топурагы негизинен пиязга ылайыктуу. Топуракта көп органикалык заттар болуусун жактырат. Азоттун да көбүрөөк болуусун каалайт.
Топурактын ыңгайлуу pH деңгээли	6.2-6.8	6.5 дан 7.5 га чейин	5.8-6.5	5.0-7.0, бирок эң жакшысы 6.5 to 7.0
Айдоо мезгили	Сарымсак күздө же эрте жазда айдалат.	Үрөндүн өнүп чыгуусу топурактын температурасы 10 ⁰ C та жакшы болот.	<i>Картошка өстүрүү</i> сабагын кара	Күзүндө айдалат, Кыргызстанда сентябрь айында, бирок эрте жазда да айдоого мүмкүн

	Сарымсак	Сабиз	Картошка	Пияз
Үрөндү даярдоо	Сарымсак эски баштын бөлүкчөлөрүнөн отургузулат. Бөлүкчөлөрдү этияттык менен баштан бөлүп алып, астындагы сабакты алып сал. Отургузууга эң чоң бөлүкчөлөрдү тандап ал.	Сабиздин үрөнүн кугак түрүндө да, алдынала жибитип алып да отургузса болот. Сабиздин үрөндөрү өтө майда болгондуктан, аны жөөккө бирдей чачылышы үчүн майда кумга аралаштырып, чачса болот. Өнүп чыгуу үчүн үрөндөр нымдуу болуп турушу зарыл.	<i>Картошка өстүрүү сабагын кара</i>	Үрөндөрдү 1 см тереңдикте отургуз. Жазында өсүмдүктөрдү жукартса (отоо аркылуу) болот. Пияздар чоң болушу үчүн отоодо өсүмдүктөрдүн аралыгын 5-7 см калтыруу керек. Ал эми көчөт отургузулган учурда, алардын аралыгын жеңил эле башкарса болот.
Отургузуу ыкмасы	Бөлүкчөлөр жөөктөргө бири биринен 6 см аралыкта отургузулат. Учун өйдө каратып отургузуу керек.	Сабиздин үрөнү 3 смден ашпаган тереңдикте отургузулат. Алар кичине болгондуктан топурактын бетине жакыныраак жайгаштырыш керек.	<i>Картошка өстүрүү сабагын кара</i>	Болжолдуу 1 см тереңдикте отургузулат.
Жер семирткичтер	Сарымсакка 7,5 метрлик жөөккө азот, фосфор жана калийдин 225 гр түзгөн аралашмасын чачуу туура болот. Өсүп бараткан учурда жай мезгилинде мүмкүн болсо бир аз кошумча азот берсе болот.	Сабизди өстүрүүдөн бир жыл мурда жер семирткич пайдалануу эң туура болот. Анткени азот ашыкча болсо, сабиздин жемиши тамырлап кетүүсүнө алып келет. 10 литр сууга аралашкан уйдун жана тооктун кыгын 15 гр селитра менен кошуп чачуу өсүүгө жардам берет.	<i>Картошка өстүрүү сабагын кара</i>	Пияз үрөндүн астынан 4 см тереңдикке кездемеге салынган фосфор берилсе жакшы өсөт. Ар бир 3 м жөөккө 150 гр суперфосфат пайдаланылат. Өсүп чыккан өсүмдүктөргө кошумча аммиачный сульфат же селитра берүү керек.
Топуракты органикалык заттарга байытуу	Органикалык заттарга байытууну сарымсак жактырат. Өсүмдүк 10 см саман же башка материалдын арасынан өсүп чыгалат. Эгерде бөлүкчөлөр күзүндө отургузулган болсо, мындай ыкма үшүктөн да сактайт.	Байытуунун өтө кереги деле жок, анткени сабиз үшүккө да ысыкка да бышык келет.	Өзгөчө байытууну талап кылбайт. Бирок узак мөөнөттө топуракты башкаруу керек.	Өзгөчө байытууну талап кылбайт. Бирок узак мөөнөттө топуракты башкаруу керек



	Сарымсак	Сабиз	Картошка	Пияз
Сугаруу талаптары	Сарымсак жаңы өсүп келатканда бирдей нымдуулукту талап кылат. Кышкы үшүктө албетте сугарбоо керек, түшүмдү жыйноодон бир эки жума алдын сугарууну токтотот. Жердин бетин органикалык заттар менен жабуу өсүмдүктүн өсүүсүндө суу шартын бирдей кармоого жардам берет.	Сугарууну сабиз өсүп баштаганда баштоо керек. Жаңы өсүп баратканда ар 7 күндө бир, андан кийин ар 12 күндө бир сугаруу керек. Топурак кургак кетпегендей болуп, бирок өтө эле көлдөбөшү керек.	<i>Картошка өстүрүү сабагын кара</i>	Эгер өтө көп суу берилсе пияз чирий баштайт, ошондуктан жерди өтө эле көлдөтө сугарбоо зарыл.
Отоо	Отоо чөптөрү менен сарымсак атаандаша албайт. Ошон үчүн жөөктөрдү тазалап туруу зарыл.	Өсүмдүк чоңоюп калганда отоо кыйынчылыктарды туудурат.	<i>Картошка өстүрүү сабагын кара</i>	Топуракты жакшы даярдоо керек. Отоо чөптөрдөн таза болушу талап болот.
Түшүм жыйноо	Сарымсакты жыйноо өсүмдүктүн астыңкы жалбырактарынын жарымы күрөң болуп калганда башталып, өсүмдүктүн 40% күрөңдөгөнгө чейин жыйналышы керек. Алган сарымсак баштарды топурактан тазалап алуу туура болот, бирок сырткы кабыгын ачып, баштарды бузууга жол берилбесин. Июлдун аягынан сентябрга чейинки мезгилде жыйналат.	Сабиздин түшүмүн жыйноо кыйын жумуш. Сабизди этияттык менен казып алуу керек, алар кесилип же бөлүнүп калбашы зарыл. Андан кийин сабизди сорттоп, тамырынан 2 см жогору жерден кесип коюу керек. Суук мезгилде жыйналса көбүрөөк мөөнөткө чейин сакталат.	<i>Картошка өстүрүү сабагын кара</i>	Пияздын чокусу түшүп калганда, алар бышты дегенди түшүндүрөт. Аларды жердин сууруп алат, андан мурун жерди тырмоок менен жумшартып алуу туура болот. Тамырынан кармап, андан 2 см жогору жеринен кесип ал. Бузулуп калбашы үчүн этияттык менен иште, ошондо пияз көбүрөөккө чейин сакталат.
Сактоо	Сарымсакты алдынала жакшы кургатып алуу керек. Кургак, суук жерде асып коюп, бир жумадан кийин ылайын тазалап ал.	Суук нымдуу жерде сактоо керек. Эң жакшысы 0°C менен 90-95% дык нымдуулук шартында.	<i>Картошка өстүрүү сабагын кара</i>	Пиязды кургак жана суук жерде сактоо керек.



ТЕСТТЕР

1-бөлүм. «Сен жана базар экономикасы»

1-сабак: «Сен жана базар экономикасы»

1. Базар экономикасы – бул.....

- а) Мамлекет жана анын мекемелери аркылуу башкарылган экономикалык система
- б) Жеке менчикке жана жекече тандоого негизделген экономика.
- в) Шаардагы базардын ичиндеги экономика

2. Пландуу же буйрукчул экономика бул.....

- а) Мамлекет жана анын мекемелери аркылуу башкарылган экономика
- б) Пландуу түрдө товарларды базарда сатуу
- в) Мекеменин жетекчисинин буйругу менен товарларды базарда сатуу

3. Базар экономикасында салыктан түшкөн каражат эмнеге жумшалат?

- а) Өлкөлөр ортосунда соода уюмуна
- б) Демографиялык проблемага
- в) Калкты саламаттык сактоо, билим берүү сыяктуу кызмат көрсөтүүлөрүн камсыздайт

2-сабак: Ишкердик деген эмне?

1. Сиз пайда деп эмнени түшүнөсүз?

- а) Сезон ичинде тапкан эң чоң пайда
- б) Ата-энем мага белекке берген велосипедди
- в) Сатылган товардын наркынан, ал товарды өндүрүүгө жумшалган бардык чыгымдарды кемиткенден кийинки калган акча каражаты

2. Ишмердүүлүктү жүргүзүү үчүн кандай чечимдерди кабыл алуу керек?

- а) Сени кызыктырган ишмердүүлүктүн түрүн карап чыгуу жетиштүү
- б) Ишкердиктин түрүн тандоо, тунук максат, базарды изилдөө, маалымат
- в) Ийгилик, тобокелдик, жарнама

3. Сиз үчүн чарба ишмердүүлүгүнүн ресурстары эмне?

- а) Физикалык, финансылык жана башкаруу ресурсу
- б) Валюталык, экологиялык
- в) Маданияттык, социалдык, саясаттык

3-сабак: Маркетинг жана сатуу

1. Маркетинг деген эмне?

- а) Бул товарды базарда сатуу
- б) Бул базарды изилдөө, продукцияны сорттоп, аны жогорку сапатта базарга алып чыгуу
- в) Базарды уюштуруу

2. Сиз үчүн маркетинг менен сатуунун айырмасы эмнеде?

- а) Маркетинг - сатып алуучунун муктаждыктарына багытталат, ал эми сатуу - товарлар жөн гана жайып коюп сатылат
- б) Айырмасы жок
- в) Чоң базарларда сатуу – бул маркетинг, ал эми базарларда сатуу – бул жөн эле сатуу.

3. Базарды камсыздоо чынжыры деген эмне?

- а) Өндүрүүчүнүн өзүнүн продукциясын кайра иштетиши
- б) Бул өндүрүүчүнүн товарды түздөн-түз базарга алып чыгышы
- в) Бул товарды өндүрүү, сатуу, кайра иштетүү, керектөөчүгө сунуштоодогу байланыштар.

2-бөлүм. Ишкердигимди пландоо

4-сабак: Ишкердикти пландоо

1. Ийгиликтүү ишкер өз ишин эмнеден баштайт?

- а) Айылдагы ишкер адамдардан сурап
- б) Өзүнүн планын, максаттарын жазып алып
- в) Ата-энесинен кеңеш алып
- г) Досторунан кеңеш алып

2. Ийгиликке жетүүнүн эң негизги талабы эмне?

- а) Жеке үй-бүлөөлөрдүн иштерин биринчи кезекте аткаруу
- б) Өзүндүн, жаныңдын жыргалы үчүн шарт түзүү
- в) Ишкердигиңе талап болгон милдеттенмелерди, жоопкерчиликтерди өз убагында аткаруу
- г) Кечиксең да шашпай иштин майын чыгарып сапаттуу аткаруу

3. Алдын ала көрө билүүнүн кыскача баяндамасы деп сен эмнени түшүнөсүң?

- а) Көптөн бери ата-энем айтып жүргөн кыскача баяндама
- б) Агай-эжекелер айтып жүргөн кыскача баяндама
- в) Алдын ала көрө билген көрөгөчтөрдүн кыскача баяндамасы
- г) Ишкердиктин максатын сүрөттөгөн документ

5-сабак: Ишкердиктин учетун жүргүзүүнүн негиздери

1. Ишкердиктин учету деген эмне?

- а) Бул бардык акча каражаттарынын кыймылынын так эсеп-учетун атайын китепке же компьютерге жазып туруу



- б) Эгер ишкердин пайдасы жакшы болсо бардыгын эсинде эле жүргүзөт. Учетту атайын китепке же компьютерге жазып туруу бул ашыкча убаракерчилик жана ашыкча убакыт
- в) Бул ишкердиктин физикалык жана финансылык жактан жүрүшүн, өнүгүүсүн көзөмөлдөө максатында маалыматтарды атайын китепке же компьютерге жазып туруу

2. Туруктуу чыгымдар деп эмнени түшүнөсүз?

- а) Өндүрүштүн көлөмү азайса да, көбөйсө да, өзгөрбөй турган чыгымдар
- б) Мамлекеттен туруктуу түрдө камсыздалып турган чыгымдар
- в) Нормадан ашпаган чыгымдар

3. Жеке капитал деген эмне?

- а) Ата-энеси баласына мурсака өткөзүп берген капитал
- б) Бир нече жыл ишкердиктин натыйжасында топтолгон капитал
- в) Негизги капитал – Карыздар = Жеке капитал

6-сабак: Бюджет түзүүнүн негиздери

1. Физикалык ресурстар деп сиз эмнени түшүнөсүз?

- а) Менин үйүмдөгү, огородумдагы бардык нерселер: үй, короо-сарай, жер, шаймандар
- б) Менин айылымдагы бардык нерселер: үйлөр, короо-сарайлар, жер шаймандар
- в) Менин ишкердигимди жүргүзүү үчүн керек болгон нерселер: жер, үрөн, шаймандар

2. Финансылык ресурстар деп?

- а) Ишкердикке жумшалган сактоолор жана насыялар
- б) Банктардын акча каражаттары
- в) Ата-энемде топтолгон акча каражаттары

3. Бюджеттин сиз үчүн пайдасы эмнеде?

- а) Бюджет түзүү аркылуу менин билимим жогорулайт
- б) Бюджет мен өз алдымча койгон максатыма колумда болгон ресурстарды пайдаланып, кантип эң тез жана натыйжалуу жол менен жетишсем болоорун көрсөтүп турат
- б) Бюджет түзүү аркылуу сарамжалдуу, пайдалуу болуп ата-энемдин максатын аткарып, аларды кубантам

3-бөлүм. Кеңеш жана каржы алуу

7- сабак: Коркунучтардын алдын алуу

1. Ишкердиктеги коркунучтар деп Сиз эмнени түшүнөсүз?

- а) Досторумдун мен жүргүзүп жаткан ишмердүүлүгүмө кө артуусу, жактырбашы
- б) Менин ишкердигимдин натыйжалуу жүрүшүнө терс таасирин тийгизүүчү тоскоолдуктар
- в) Менин ишкердигимдин натыйжалуу жүрүшүнө тассирин тийгизүүчү көп факторлор

2. Коркунучтарды башкара болобу?

- а) Болбойт. Себеби коркунучтардын бардыгы сырттан келет. Ишкер аны башкара албайт
- б) Болот. Себеби ишкердикке залалын тийгизген ар кандай көрүнүштөрдүн, коркунучтардын алдын алуу же аларды кыскартуу максатында жүргүзүлгөн иш-аракет

3. Жаңы маалыматтар менен камсыз болуу ишкерге жардам берет?

- а) Жаңыча жашоого
- б) Көп киреше табууга
- в) Ишкердикте атаандаштыкта артыкчылыкка ээ болууга

8-сабак: Кичи кредит алууга жол

1. Кредит деп..... айтабыз?

- а) Каражаты жетишсиз адамдарга насыяга берилген акчаны
- б) Өнүгүүгө жолду
- в) Жардам катары берилген акчаны
- г) Кирешени көбөйтүүнү

2. Кичи кредиттин максаттуу топторуна кимдер кирет?

- а) Ишкерлер
- б) Каражаты көп адамдар
- в) Муктаж үй бүлөлөр
- г) Окуучулар

3. Жергиликтүү комитеттин курамына кимдер кирет?

- а) Аялдар
- б) Окуучулар, мугалимдер
- в) Бухгалтер
- г) Аялдар, окутуу адиси, кредиттик адис, бухгалтер, айыл-чарба кенешчиси, айыл округдун социалдык адиси

9-сабак: Кеңеш алуу

1. Кеңеш алуу ишкерге эмне үчүн керек?

- а) Эгер ишкер билимдүү болсо, кеңеш албайт
- б) Ишкердиктеги болгон мүмкүнчүлүктөрдү толук жана натыйжалуу пайдалануу үчүн
- в) Дайыма заманбап маалыматтарды билип туруу үчүн

2. Кооператив деп сиз эмнени түшүнөсүз?

- а) Айыл боюнча айылдыктардан түзүлгөн чоң бирикме
- б) Бир туугандардын үй-бүлөлөрүнөн түзүлгөн бирикме
- в) Соода кызыкчылыктары дал келген адамдардын тобунун негизинде бардыгынын пайдасы үчүн түзүлгөн расмий бирикме

3. Кеңеш алууга кеткен акча

- а) Туура эмес башкарылган акча
- б) Бирөөнүн кирешеси
- в) Ишкердикке жумшалган түздөн-түз чыгым
- г) Жөн эле чыгым



4-бөлүм. Гендердик теңдештик

10-сабак: Конституция жана гендердик теңдештик

11-сабак: Гендердик ролдор жана стереотиптер

12-сабак: Кыргызстандагы гендердик тең укуктуулук

1. “Гендер” деген сөздүн маанисине кандай түшүнөсүң?

- а) Аялдардын укугун коргоо, колдоо боюнча жалпы коомдук түшүнүк
- б) Эркек менен аялдын коомдогу орду, ролу, жүрүм-туруму, маданиятындагы айырмачылыктарын чагылдырган жалпы коомдук түшүнүк
- в) Эркектердин коомдогу орду, укугу, маданияты туурасындагы жалпы коомдук түшүнүк

2. Коом тарабынан аныкталган, эркектерге, аялдарга, улан-кыздарга тиешелүү деп эсептелген жүрүм-турумдар, милдеттенмелер – бул.....

- а) Гендердик дискриминация
- б) Гендердик мамилелер
- в) Гендердик ролдор

3. Эркектер менен аялдардын жараандык жана саясаттык сфераларда бирдей колдоого, укуктарга жана мүмкүнчүлүктөргө ээ болуу абалы - бул.....

- а) Гендердик теңдештик
- б) Гендердик баланс
- в) Гендердик мамилелер

5-бөлүм. Суу

14-сабак: Окуучулар үчүн суу, санитария жана гигиена

1. Гигиена деген эмне?

- а) Адамдын ден соолугуна турмуш-тиричилик шарттарынын, аткарган жумушунун тийгизген таасирлерин изилдөөчү жана оору-илдеттерди алдын-алуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгуучу медицинанын бир тармагы
- б) Адамдын организминин бардык органдары жана системаларынын функциялары сырткы чөйрө менен шайкеш келгендеги абалы жана кандайдыр бир оорулардын кесепетинен пайда болгон өзгөрүүлөрдүн жоктугу
- в) Илимий гигиена иштеп чыккан нормативдер жана талаптарды ишке ашырууга багытталган практикалык иш-чараларынын жыйындысы

2. Санитария бул ...

- а) Адамдын организминин бардык органдары жана системаларынын функциялары сырткы чөйрө менен шайкеш келгендеги абалы жана кандайдыр бир оорулардын кесепетинен пайда болгон өзгөрүүлөрдүн жоктугу
- б) Адамдын организмде патогендик паразиттин пайда болушу
- в) Илимий гигиена иштеп чыккан нормативдерди жана талаптарды ишке ашырууга багытталган практикалык иш-чаралардын жыйындысы

3. Суудагы саргыч өң эмнени билгизет?

- а) Азык-түлүктөрдүн курамында коррозиянын, чопо-кумдардын бар экендигинин белгиси

- б) Суунун курамында марганецтин бар экендиги
- в) Сууда жездин бар экендигинин белгиси же болбосо суунун кычкылдуулугунун жогору болушу

4. Сууну түздөн-түз булгаган кандай булактарды билесиздер?

- а) Кир суу, чымын-чиркейлер, пестициддер, кык жана жаныбарлардын тарпы, таштандылар, автоунаа жуучу жайлар, адамдардын ээн жерлерде заңдоо, заара кылуусу
- б) Колду жуубай коюу, суу түтүктөрүндөгү суулар, скважиналар, суу башаттары, суу кудуктары
- в) Турак-жайлардын курулушу, автоунааларды ремонттоо, катуу шамал, туман

5. Бактериялар пайда кылган кандай ичеги оорулар суу менен таралат?

- а) Альвеококкоз, эхинококкоз
- б) Дизентерия, диарея, холера, келте оорусунун түрлөрү (брюшной тиф), А гепатити, гельминтоздор
- в) Эки варианты тең туура

6. Колду самындап жууну талап кылган 4 негизги кооптуу учурду атап бериңиз.

- а) Ажатканага барып келгенден кийин, кичинекей бөбөктүн жалаягын которгондон кийин, тамак-аш даярдоо алдында, тамак-аш ичер алдында же окуучуларга тамак-аш берер алдында
- б) Ажатканага барар алдында, тамак-аш ичкенден кийин, кичинекей бөбөктүн жалаягын алмаштырар алдында, ар бир сабактан кийинки танаписте
- в) Ажатканага барар алдында, мектеп формасын алмаштыргандан кийин, ар бир сабактан кийинки танаписте, чүчкүрүп-бышкырап алдында

7. Норматив боюнча ажаткана менен крандын ортосундагы аралык канча болушу керек?

- а) 25 метр
- б) 20 метр
- в) 15 метр

15-сабак: Огороддордо сугат сууну сарамжалдуу пайдалануунун негиздери

1. СПА – Суу Пайдалануучулар Ассоциациясы эмне иш аткарат?

- а) Фермердик жана дыйкан-чарбалардын - СПАнын мүчөлөрүнө алардын керектөөсүнө жараша суу берүүнү уюштурат
- б) Ичүүчү таза суу менен камсыздайт
- в) Чыр-чатактарды чечет
- г) Социалдык маселелер менен ишти жүргүзөт

2. Сугаттын кандай ыкмаларын билесиз (санап жазыңыз)?

- а) _____
- _____
- _____

3. Ашыкча сугарганда эмне болот?

- а) Эч нерсе болбойт
- б) Өсүмдүктөрдүн илдеттери көбөйөт
- в) Өсүмдүктөрдүн өсүшү жана түшүмдүүлүгү азаят
- г) Өсүмдүк ылдам өсөт



4. Сугаттын кандай климаттык факторлорун билесиз?

- а) Температура, шамал, жаан-чачын, абанын нымдуулугу
- б) Температура нымдуулук
- в) Топурак (кыртыш)
- г) Жаан-чачын

5. Суунун эффективдүү пайдалануунун кандай ыкмаларын билесиз?

- а) Тамчылатып сугаруу
- б) Сууга бастырып сугаруу
- в) Кыска жөөктөр аркылуу сугаруу, жөөктү аттатып сугаруу, суу тартып, бөлүп сугаруу, тамчылатып сугаруу
- г) Жамгырлатып сугаруу

6-бөлүм. Жашылча бакчасын иштетүү

16-сабак: Жерди туруктуу пайдалануу

1. Гумус деген эмне?

- а) Жаратылыш ресурсу
- б) Чиринди, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн калдыктарын чирүүсүнөн топуракта пайда болгон органикалык бирикмелер
- в) Азык-зат
- г) Өсүмдүктөрдө болот

2. Кичине эле жааган жамгырдан эрозияга учураган топурактын тиби?

- а) Эч кандай органикалык заттары жок топурак
- б) Кадимки топурак
- в) Боз топурак
- г) Кара топурак

3. Азоттук жер семирткичтерди жыл сайын колдонуу алып келет.

- а) Түшүмдүн жакшы болушуна
- б) Кирешенин көбөйүүшүнө
- в) Топурактын кычкылданып кетишине, топурактагы элементтердин тең салмаксыздыгына
- г) Чыгымга

17-сабак: Жер кыртышын башкаруу жана компост

1. Жер кыртышы же топурак деп эмнени айтабыз?

- а) Жердин үстүнкү катмары, бул органикалык жана органикалык эмес заттардын аралашмасы
- б) Кадимки кум
- в) Органикалык эмес заттар
- г) Органикалык заттар

2. Жер кыртышындагы өсүмдүктөр үчүн эң негизги азык заттар кайсылар?

- а) Азот, темир, магний
- б) Фосфор, кальций күкүрт
- в) Азот, фосфор, калий

3. Жер кыртышын байытуунун арзан жана натыйжалуу жолу эмне деп аталат?

- а) Компост
- б) Гумус
- в) Кык
- г) Жер семирткич

18-сабак: Жашылча бакчасын иштетүү

1. Жашылча бакчасын кандай жерге жайгаштыруу керек?

- а) Күн нурлары жетиштүү тийген жерге
- б) Өтө ысык жерге
- в) Көлөкөгө
- г) Шамал тийип турган жерге

2. Сапаты тастыкталбаган булактардан жаңы үрөндү сатып албастан, эски эле үрөндү жыл сайын пайдалана берүү эмнеге алып келет?

- а) Кирешенин көбөйүүсүнө
- б) Чыгымдардын азаюусуна
- в) Түшүмдүүлүктүн азаюусуна
- г) Чыгымдардын көбөйүүсүнө

3. Эмне үчүн жашылча бакчасын иштеткен адам күндөлүк толтуруп туруусу зарыл?

- а) Ийгиликтүү ишкерлер күндөлүк толтургандыгы үчүн
- б) Отчет тапшыруу үчүн
- в) Мурункуларды кемчиликтерди эстеп, кийинки иштерди аткарууга жардам берет
- г) Унутуп калбоо үчүн

19-сабак: Сууну туура пайдалануу

1. Топурактагы суунун көлөмү белгилүү денгээлде болушу зарыл.

Андагы суунун өтө эле ашыкча болушу же топурактын өтө эле кургак кетиши эмнеге алып келет?

- а) Өсүмдүктүн өсүп кетишине
- б) Өсүмдүктүн куурап калышына
- в) Эч кандай таасири жок
- г) Өсүмдүктөрдүн бир калыпта өсүүсүнө

2. Туздуу суу жашылчалардын түшүмдүүлүгүн?

- а) Жогорулатат
- б) Төмөндөтөт
- в) Таасирин тийгизбейт
- г) Жогорулатат, туздуулугун көбөйтөт

3. Жер кыртышынын кайсыл катмарында сууну сактоо мүмкүнчүлүгү чоң?

- а) Чополуу жерде
- б) Жумшак кумдуу жерде
- в) Кара топурактуу жерде



7-бөлүм. Заманбап чарбасын жүргүзүү

20-сабак: Чарба коопсуздугу

1. Чарба коопсуздугу деп сиз эмнени түшүнөсүз?

- а) Чарбаны тегерете коргоп, кырсыкка алып келүүчү сырткы күчтөрдөн коргоо
- б) Ден соолук жана жакшы турмушту камсыздоочу чарбадагы иш-чаралар
- в) Ден соолукту чындоочу чарбадагы медициналык чаралар
- г) Чарбадагы бардык адамдар менен биргеликте чарба коопсуздугунун планын түзүү

2. Химиялык дарыларды чачып жатканда кандай эрежелерди так колдонуу керек?

- а) Атайын адис чакыруу, колго перчатки кийүү керек
- б) Коргоочу кийимди кий, шамалдын багытына көңүл бур, дары чачылган жерди кайра тепселебе
- в) Дарыларды атайын адис чакырып чачуу керек

3. Химиялык заттардын агып кетишин токтотуу үчүн кандай аракеттер жасалышы керек?

- а) Агымды туура кармап туруу, тосмо жасоо, токтоосуз адиске кайрылуу, коргоочу кийимди кийүү
- б) Адиске кайрылуу шарт
- в) Тез арада огороддон чыгып кетүү, маска кийүү

4. Бул кандай коркунучтан сактануучу белги?

- а) Сак бол электр энергиясы!
- б) Коркунуч!
- в) Сак бол уулу зат!



21-сабак: Өсүмдүктөрдү коргоо. Табигый дарыларды колдонуу

1. Органикалык эмес пестициддер кайсылар?

- а) Магний, кальций, хлор
- б) Бор, жез, күкүрт
- в) Хлор, калий, магний

2. Укропту капуста менен отургузса....

- а) Сабиз чымыны азаят
- б) Гусеницалар азаят
- в) Чөп биттери азаят

3. Пиязды сабиз менен отургузса...

- а) Чөп биттери азаят
- б) Сабиз чымыны азаят
- в) Гусеницалар азаят

4. Сарымсак эгилген территорияларга...

- а) Зыянкечтер жолобойт
- б) Илдеттер жукпайт
- в) Түшүм жогорулайт

22-сабак: Өсүмдүктөрдү коргоо. Химиялык дарылар

1. Негизги көп пайдаланылуучу химиялык дарылар кайсылар?

- а) Пестициддер, гербициддер, фунгициддер
- б) Дуст
- в) Биолигнин, триходермин

2. Фунгициддер эмнеге каршы колдонулат?

- а) Мите козу карындарга, бубак ооруларына
- б) Курт-кумурскалар жана кенелерге
- в) Отоо чөптөргө

3. Гербициддер эмнеге каршы колдонулат?

- а) Курт-кумурска, кенелерге
- б) Мите козу-карындарга, кенелерге
- в) Отоо чөптөргө

4. Инсектициддер жана акарициддер эмнеге каршы колдонулат?

- а) Отоо чөптөргө, бубак ооруларына
- б) Курт-кумурскалар жана кенелерге
- в) Мите козу карындарга

8-бөлүм. Айыл-чарбасын өнүктүрүү

23-сабак: Жашылча өстүрүү

1. Жашылчалардын өсүшүнө оң таасир этүүчү факторлор, алар.....

- а) Адам баласы, отоо чөптөр, курт-кумурскалар
- б) Температура, суу, жер семирткич, табигый жана химиялык дарылар
- в) Адам баласы, жер семирткичтер

2. Өсүмдүккө эң керектүү жер семирткичтер кайсылар?

- а) Азот, фосфор, калий
- б) Цинк, жез, темир, хлор
- в) Хлор, марганец, магний

3. Жашылча бакчасы деп сиз эмнени түшүнөсүз?

- а) Жалаң жашылчалар өстүрүлгөн жердин бир бөлүгү
- б) Бул дайыма өзгөрүп туруучу жер бетинин бир бөлүгү
- в) Мыкты адис түзгөн жердин бир бөлүгүнүн планы

4. Туура тамактануу үчүн канча жолу жашылча-жемиштер менен азыктаныш керек?

- а) Негизинен эт, сүт, ал эми жашылча-жемиштерди болгондо, бирин-серин
- б) Жашылча-жемиштерди бир күндө 8-9 жолу
- в) Жашылча-жемиштерди күнүнө 3-4 жолу
- г) Негизинен нан, бешбармак, ал эми жашылча-жемиш болгондо бирин-серин



24-сабак: Картошка өстүрүү

1. Эгер картошканын үрөнүнүн көлөмү чоң болсо кесип отургузсак эмне болот?

- а) Куурап калат, өнбөйт
- б) Ооруларга туруштук бере албайт, түшүмдүүлүгү төмөндөйт
- в) Өнөт, жакшы түшүм берет

2. Картошканы эң натыйжалуу сугаруу мезгили.....

- а) Жаңы эле гүлдөп баштаган мезгили
- б) Жаңы жер бетине чыккан мезгил
- в) Гүлдөп бүтөөр алдындагы мезгил

3. Картошканын негизги зыянкечтери жана илдеттери колорадо коңузунан башкалары.....

- а) Медведка, нематоддор (тамыр системасындагы курттар), фитофтороз, макроспориоз, чирүү ж.б.
- б) Үкүчөлөр (совки), биттер (тля), кара көсөө, кара күйөө
- в) Мөмө курттар, жубайсыз тыт жибек көпөлөгү, кара рак ж.б.

4. Эгерде картошканы сатыкка чыгарам десең эмнелерге көңүл буру зарыл?

- а) Кымбаттаган учурду байка, эрте жазда сат
- б) Чондугу, сапатына карап ирге, базарды байкап көр, маркетинг жолу менен сат
- в) Чондугун иргебей эле сапатына, санына кара

25-сабак: Мөмө-жемиш бактарын өстүрүү жана бутуо

1. Мөмө-жемиш бактарын бутуо кандай оң натыйжа алып келет?

- а) Бир калыпта өсөт, жакшы түшүм берет, көпкө жашайт
- б) Көп түшүм берет, жакшы көлөкө болот, кооз көрүнөт
- в) Көп түшүм берет, кооз көрүнөт, отун көп болот

2. Кыштын кайсыл учурунда бутуону жүргүзсө жакшы болот жана кайсыл органына кубат кирет?

- а) Кеч кышта, жаш бутактарга
- б) Кышта, жаш бутактарга
- в) Эрте кышта, жаш бутактарга

3. Жайкы бутуону качан баштаса болот, кайсы сабактары кесилет?

- а) Бүчүр байлаганда, тик жана күчтүү сабактары кесилет
- б) Бүчүр байлаардан мурда, начар сабактары кесилет
- в) Алгачкы жалбырактар пайда боло баштаганда, күчтүү эмес сабактары кесилет

4. Бутуонун кандай түрлөрүн билесиңер?

- а) Капталынан, түбүнөн
- б) Суюлтуучу, учунан, формалоо
- в) Суюлтуучу, капталынан

9-бөлүм: Мал чарбасын өнүктүрүү

26-сабак: Чарбамдагы мал-жандыктар

1. Сиз мал чарбачылыгы ден эмнени түшүнөсүз?

- а) Биздин үй-бүлөдөгү мал жандыктарды багуу
- б) Экономикалык пайда алуу максатында мал менен чарбачылык жүргүзүү, мал багуу.
- в) Фермердин көп мал-жандыктарды багуусу

2. Эң жогору баалануучу же адам баласы эт катары пайдалануучу булчуңдар малдардын денесинин кайсыл бөлүгүндө жайланышкан?

- а) Алдыңкы бут курчоолорунда, көкүрөк көөдөнүндө
- б) Жон (арка), акыркы кабыргасынан баштап, арткы бут курчоосу менен бүткөн бөлүгүндө
- в) Алдыңкы бут курчоосунда жана баш бөлүгүндөгү өнүккөн булчуңдарында

3. Кепшөөчү мал-жандыктардын жемсөөсү (карыны) канча бөлүктөн турат?

- а) 3, торчо, жумур, тогуз кат
- б) 2, жоон ичеги, торчо
- в) 1, бөлүнбөйт

27-сабак: Заманбап мал багуу

1. Уйдун сүттүлүгүн кобойтүү үчүн кандай тоют берет.

- а) Чыктуу тоют
- б) Кесек тоют
- в) Баланшташтырылган рацион
- г) Жем, туз

2. Малдардын тоютундагы негизги керектүү заттар.

- а) Минералдык жана органикалык заттар, суу
- б) Чөп, белоктор
- в) Майлар, углеводдор

3. Кой-эчкилердин жүнүн качан кыркуу керек?

- а) Жүндөрүнө уйгак жабыша электе
- б) Ургаачылары төлдөп, козу-улактар сүт эме турган маалда
- в) Жүнү жакшы өскөн маалда

4. Мал-жандыктардагы мите ооруларынын козгогучтары?

- а) Чымын-чиркей, түрдүү курттар
- б) Вирустар, бактериялар
- в) Микроорганизмдер, түрдүү жаралар



10-бөлүм. Бакма канаттууларды өнүктүрүү

28-сабак: Чарбамдагы бакма канаттуулар

1. Канаттуулардан кандай продукция алууга болот?

- а) Эт
- б) Жумуртка
- в) Тыбыт, мамык
- г) Эт, жумуртка, тыбыт, мамык

2. Канаттууларда кайсыл орган болбойт?

- а) Көк боор
- б) Табарсык
- в) Өпкө
- г) Бөйрөк

3. Жөжө жумурткадан канча күндө чыгат?

- а) 12-13
- б) 20-21
- в) 30-31
- г) 25-26

29-сабак: Бакма канаттууларды багуу усулдары

1. Норма боюнча м² аянтка канча тоок батат?

- а) 15
- б) 10
- в) 6

3. Алты айлык тоокко норма боюнча бир күндө канча грамм жем керек?

- а) 60 гр.
- б) 120 гр.
- в) 180 гр.
- г) 240 гр.

3. Норма боюнча тоокканада 1 лампочка канча м² жарык берет?

- а) 10 м²
- б) 14 м²
- в) 18 м²
- г) 22 м²

4. Кыргызстанда эт-жумуртка багытындагы тооктордун кандай породаарын билесиңер?

- а) Родонит, Хай-Лайн, Ломан Сенди, Корал
- б) Кыргыз, Нью-Хемшпир, Род-Айленд, Кучин
- в) Кохинкин, Брама, Корниш



МУГАЛИМДЕРДИН ИЙГИЛИКТҮҮ ИШТЕРИ

НАСЫРАНБЕКОВ Чынтемир - Жумгал районунун Кызыл-Жылдыз айылындагы К. Акыев атындагы орто мектептин химия мугалими



“Долбоор башталганда биз – Жунушова Роза экөөбүз Жалал-Абад шаарында "МКЧ" боюнча 4 күндүк тренингден окуп келдик. Тренингден келгенден кийин бизге жардамчы 4 мугалим менен биргеликте окуучуларды окута баштадык. Алгач биз окуучуларга көргөзмө үчүн компост даярдадык. Андан кийин өздөрүнүн үйлөрүндө компост жасоого кызыккан окуучуларга (9-10-класстын) "МКЧ" китептерин бердик. Окуучулардын суроо талабы менен ар бир окуучуга 1 сотых огородуна жетээрлик сапаттуу үрөн таркаттык. Окуучулардын ар бири өздөрүнүн огороддоруна жашылчаларды өстүрүүдөн 6000-13500 сомдун тегерегинде таза киреше алышты. Мектеп боюнча алганда окуучулардын жалпы кирешеси - 204.071 сомду түздү, алардын жашылча өстүрүүгө кызыгуусу жана шыгы өстү. Биздин эмгегибиз бааланып, долбоордун негизинде жана ЖА АККнын жардамы менен активдүү окуучуларга жана мугалимдерге, ошондой эле мектепке 5 жөнөкөй күнөскана курулду. Күнөсканаларга тамчылатып сугаруу системасы да орнотулуп берилди. Мурда биз буларды телевизордон гана көрчү элек, эми өзүбүз айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүнүн, сугаруунун жаңы технологиясын өзүбүз колдонуп жатабыз. Жашылча өстүрүү менен окуучуларыбыз эмгектенүүгө үйрөндү, балдар менен кыздардын ортосундагы мамилелер дагы жакшы жакка өзгөрдү».

Насыранбеков Чынтемир "МКЧ" долбоорун ийгиликтүү аткарылышына чоң салымын кошту. Ал быйылкы жылы 40 сотыхдагы огородуна жете турган, 21 м³ көлөмдөгү компост даярдады.

Мектептин күнөсканасын райондун акими, 3 айыл аймагынын башчылары менен келип көрүп кетти. Алар күнөскананын жана тамчылатып сугаруунун артыкчылыгына ынанышты. Окуучулардын жана алардын ата-энелеринин бул иштери айылга үлгү болуп, эмгектенүүгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты.

НУРМАТОВА Нафиса - Ала-Бука районунун Баястан айылындагы А.Атамов атындагы орто мектептин математика мугалими



Өткөн жылы мен 4 окуучу менен бирге картошканын 150 кг Аллегрия сортунун уругун эккенбиз. Ар бир 1 кг урукка 10 кг түшүм алдык. Быйыл 3 сотых жерге помидордун Султан- F-1 көчөттөрүн өстүрүүдөбүз. Жолдошум Эльдар экөөбүз Ала-Бука районунун 7 балдар бакчасына жашылча берүү боюнча тендерди утуп алдык. Биз аларды сабиз, картошка, капуста, болгар калемпири жана татымал өсүмдүктөр менен камсыздайбыз.

Базар экономикасында окуучуларды эмгекке тартууга "МКЧ" компоненти чоң

пайда келтирип жатат, ошондой эле ал үй-бүлөлүк бизнести да арттырат. Аны менен биз маркетингдин негиздерин үйрөнүп, практика жүзүндө турмушка ашырып жатабыз.

МУГАЛИМДЕРДИН ИЙГИЛИКТҮҮ ИШТЕРИ

СООДОНБЕКОВА Бактыгүл - Тогуз-Торо районунун Каргалык айылындагы А. Абдраимов атындагы орто мектептин математика мугалими

"МКЧ" менен 2014-жылдан иштешемин. Алгач ЖА АККнын базасында 4 күндүк тренингде окуп келдим. Мектепте бул долбоор боюнча 60 окуучу окуйт. Өткөн жылы мектеп боюнча жалпы 86675 сом киреше алдык.

Биз "МКЧ" боюнча окуучуларды жумасына бир жолу окутабыз. Окуучулар "МКЧ" китебин, сапаттуу үрөндөрдү алышты, компост жасашты.

Алгач компост жасоо боюнча тапшырма берилген. Бирок мен Тогуз-Тородо жер ансыз да кара топурактуу, компостун эмне кереги бар дегенмин. Кийин компост даярдап, колдонгондон улам огороддорубуз көп түшүм бере баштады, пайда таптык. Азыр окуучулар, мугалимдер арасында компост кеңири жайылды.

5-класстан кийин эле окуучуларга огород кылуусу үчүн чакан жерлерди бөлүп берип коюу керек деп ойлойм. Окуучулар ал жердин түшүмүн алышсын, пайда тапсын, үйрөнүшсүн.

Күнөскана жасап жатканда окуучулар ага кызыгып катышышты, аны өз көздөрү менен көрүштү. Мурда Казарманда күнөскана деген деги эле жок болчу, Тогуз-Торо үчүн рекорд болду. Күнөсканада бадыраң өстүрүп, базарга сатуу-биз үчүн жомок эле. Кечээ мен 35 кг. бадыраңды 55 сомдон саттым. Биздин магазиндер аны 70 сомдон сатат, сырттан ташылып келгендери 55-60 сомдон турат. Биздин айылдыктар жергиликтүү продуктуларды кызыгып сатып алышат. Мен эми ушул жерден эле кафенин ээси менен бир 1 кг-ын 60 сомдон сатуу боюнча макулдаштым.

Бүгүнкү күндө Тогуз-Торонун тургундары көп келип, көрүп кетип жатышат. Райондун акими, облустук администрациянын өкүлү менен келип кетишти. Аялдар Кеңешинин төрайымы мени Кыргызстандын Аялдар Конгрессинин Грамотасына сунуштаптыр.



ТОШЕВА Наргиза - Исфана шаарындагы А. Навои атындагы орто мектептин мугалими

Биз "МКЧ" долбооруна 2014-жылдан бери катышабыз. Бул жылдардын ичинде, өзбек, кыргыз, орус тилдеринде окуган 8-10-класстардын 200 окуучусу долбоор боюнча окушту. Алардын көпчүлүгү үч тилде китептерди алышып, компост жасашты.

Окуучулар жашылчалардын сапаттуу үрөндөрүн өстүрүшүп, компост жасашып, көп түшүм алышты. 1 сотыхтан эле 1400-3000 сом аралыгында киреше табышты.

Быйыл биздин мектепте 2 жөнөкөй күнөскана курулуп, огороддорго 2 тамчылатып сугаруу системасы орнотулду. "МКЧ" - окуучулардын билимин, ой жүгүртүүсүн кеңейтип, практикалык жумушка үйрөтөт, окуучуну келечек турмушка даярдайт.



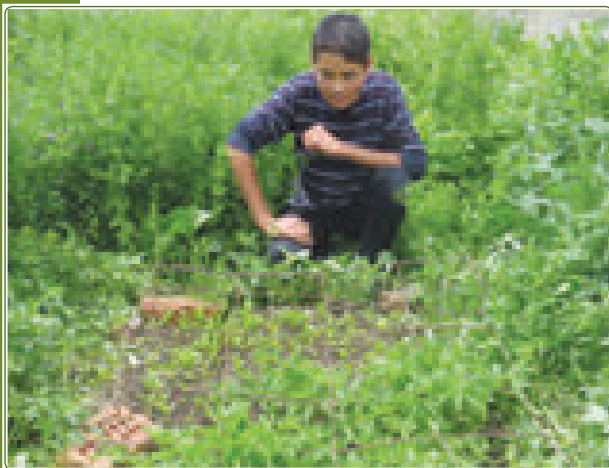
ИЙГИЛИККЕ ЖЕТИШКЕН ОКУУЧУЛАР

АЛТЫНБЕК кызы Айсулуу - Аксы районунун Кербен шаарындагы Н.Мамбетов атындагы орто мектептин 10-классынын окуучусу



«МКЧ боюнча окуп, компост даярдоону үйрөндүм, картошка, помидор өстүрүп, 1 сотыхтан 6600 сом киреше таптым. Быйыл күнөсканада помидор, өстүрүп Агрардык университеттин агрономия факультетине кирүүнү пландаштырып жатам».

“Айсулуу "МКЧ"да окуп жатат, биз ага 1 сотых жерди берип, тосмолоп бергенбиз. Анын практикалык жумушка кызыкканына, огородунда жашылча өстүрүп жатканына кубанып жатабыз. Айсулуунун ишин көрүп, иниси 8-класстын окуучусу Кубанычбек жер иштетем деп жатат. Биз ага 10 сотых жер ажыратып берип, 490 сомго жүгөрүнүн үрөнүн сатып алып бердик. Азыр ал огороду менен гана алек”- дейт апасы Базарбаева Рахат.



БОЛОТБЕКОВ Салават - Тогуз-Торо районунун Казарман айылындагы Макмал орто мектебинин 9-классынын окуучусу

Күзүндө 4x1 м өлчөмүндө компост жасадым, анан "МКЧ" китебин алдым. Өткөн жылы апам "МКЧ" менен кызматташкан, ошондо мен апам менен чогуу парникте жашылчаларды өстүрүү боюнча тренингге катышкан элем. Быйыл болсо

мен дагы, ата-энем дагы ЖА АККдан сапаттуу үрөндөрдү алдык, жазда парник жасап, капуста, болгар калемпирин, помидор өстүрдүк.

Азыр 0,5 сотых аянтта картошканын Санте сортун, дагы 0,5 сотыхка помидор, капуста, болгар калемпирин өстүрүп жатам. Огородубузга компост пайдаландык, сары чырмоок жок, эң жакшы өсүп жатат. Огородко эски компосту пайдаланам, кийинкиге дагы компост даярдап койдум.

Менин эмгегимди көрүп башка окуучулар дагы огород иштетүүгө кызыгып жатышат. Эми менде көчөдө жөн эле басканга убакыт жок.

Ийгиликке жетишкен окуучулар

ТЕШЕБАЕВА Хуморайхон - Араван районунун Чек-Абад айылындагы М.Улугбек атындагы орто мектептин 11-классынын окуучусу



«Бизди окутуп, компост жасаганды үйрөткөн мугалимдерге рахмат айтам. Андан соң китеп алдык, жазында сапаттуу үрөндөрдү беришти. Биздин үйдө аянты 50 м² аянтты түзгөн 2 күнөскана бар эле, менин аракетимди байкаган атам мага күнөскананын бирин өзүң иштет деп мага берди. Долбоордун алкагында тамчылатын сугаруу системасын да орнотуп беришти. Чынын айтсам мен башта огороддо иштегенге кызыкчу эмесмин. Биринчи жылы бадыраң эгип, түшүмүн алган соң кызыга баштадым. Күнөскана аба-ырайынын ар кандай шарттарында түшүмдү сактоого жардам берет. Биз жашаган айылдын жашоочулары жылда минералдык жер семирткичтерди, тактап айтканда селитраны сатып алып, эгиндерине колдонушат. А биз болсо анын ордуна компосту жасап, огородго колдонгонду үйрөндүк. Бул жылы кийинки жылга да жеткидей ашыгы менен компост жасап койдум. Бадыраң сатып пайда табуу менен үй-бүлөлүк кирешемизге өз салымымды кошуп жатам. Мындан сырткары кирешени жана чыгашаны эсептөөнү үйрөндүк.

2015-жылы 6890 сом киреше алдым, ал эми ушул жылкы киреше 30 195 сомго өстү.

Бул жылы мектепти аяктадым, көп акча каражаты жумшалды, мен ата-энемден сураган жокмун. Күнөсканадан тапкан кирешени иштеттим. Жалпы республикалык тесттен 130 балл алдым. Ош шаарынын жогорку окуу жайларынын бирине тапшырып, келечекте долбоорлор менен иштешүүнү пландап жатам. Бардыгы менин кантип жетишип жаткандыгым тууралуу сурашат, а мен болсо «МКЧ» долбооруна рахмат айтат элем. «МКЧ» курсу мени жоопкерчиликке, убакытты жана мүмкүнчүлүктү туура пайдаланууга, баалоого үйрөттү. Башка теңтуштарым сыяктуу өзүмө чөнтөк телефон сатып алдым. Бирок менин социалдык байланыштарда отурганга убактым жок, себеби мен «МКЧ» курсун окуу менен бошобойм. «МКЧ» мага менин өзүмдү сыноого жана кантип иштеп акча табууга үйрөттү. Ата-энем менен кеңешип, дизайнердик факультетке тапшырууну чечтим. Мындан сырткары алган билим-шыктарымды кеңейтем жана турумушта колдоном деген оюм бар. «МКЧ» курсун окуп, мектептеги коомдук иштерге, үй-бүлөмө, ал тургай акча иштеп табуу менен бирге эмгекти жана ата-энемдин мен үчүн жасаган аракеттерин баалап, түшүнүп жеттим».



ХОЛИКОВА Фотима - Кадамжай районунун Халмион айылындагы Токтогул атындагы орто мектептин 10-классынын окуучусу

«Мурда мен огородко кызыкчуу эмес элем. "МКЧ" курсу боюнча бизди окута баштагандан кийин огородко жашылча өстүрүүгө кызыга баштадым. Азыр капуста, помидор, болгар калемпирин өстүрүп жатам. Менин участкам 200 м². Помидорду жүгөрү менен бирге өстүрөм. Жүгөрү помидорго көлөкө түшүрүп, жөлөк болуп турат. Бири-бирине жардам

берген болуп экөө тең түшүм жаратып жатат. Өткөн жылы октябрь айында компост даярдагам, быйыл аны огородко пайдаландым. Помидордун, капустанын жана болгар калемпиринин сапаттуу үрөндөрүн сатып алганмын. "МКЧ" китебин окуп, андагы ыкмаларды пайдаланып огородду караймын.

Апасы Сирождинова Малика да долбоорду жактырат: «компосту пайдалангандан кийин кыртыш жумшап, кетмен менен иштөөгө жеңил болуп, топуракта ным узак сакталат экен. Өсүмдүктүн өсүүсү, жетилиши даана көрүнүп турат» - дейт ал.



**КОРОБЧЕНКО Сергей - Ак-Суу районунун
Отрадное айылындагы М.Калиев атындагы
орто мектептин 11-классынын окуучусу**



"МКЧ"нын үрөндөрү сапаттуу. Өткөн жылы мен 25 м² аянтка сабиз эгип, 180 кг түшүм алдым. Килограммын 15 сомдон күзүндө сатып, бир бөлүгүн кышында Кара-Кол шаарында саттым. Ошондой эле, 1 жөөккө эрте бышуучу кызылча эгип, 2 кап түшүм алдым, аны үй-бүлөбүз бир жыл бою пайдаландык.

Быйыл болсо 20 м² аянтка күнөскана курдум, ага алгач татымал чөп, редиска, петрушка эгип, үй-бүлөбүз, туугандар, коңшулар болуп пайдаландык, 1000 сомго саттык. Ал эми экинчи түшүмгө бадырандын үрөнүн эгип май айынан тарта жаңы түшүм ала баштадым. Аны Кара-Кол шаарынын базарында килограммын базардагы баадан 10-20 сомдон кымбатыраак саттым. Кара-Кол шаарында көпчүлүгү органикалык продуктыларды сатып алууга кызыгышат.

**НУРДИН кызы Айнура – Жети-Өгүз
районунун Жон-Булак айылындагы
А.Курманбеков атындагы орто
мектептин 9-классынын окуучусу**



"МКЧ" – бизди эмгекке окутуучу долбоор. Мурда мен огороддо эмне өстүрүлүшүн да билбейт элем, аны ата-энем иштетчү. "МКЧ" долбоору боюнча азыр 1 сотых жерге өзүм үрөн сээп, өзүм өстүрүп, түшүмүн өзүм жыйнайм. Өткөн жылы огородума бадырандын 224 даана үрөнүн сээп, 570 кг түшүм алдым, кышка 70 литр туздап койдум.

Быйыл 40 м² күнөскана курдук. Күнөскана биздин айылда - жаңылык. Июнь айынын орто ченинде

андан 67 кг бадыранды 1 кг-ын 60-80 сомдон саттым.

Күнөсканамда таразам, пакеттер бар, кардар келсе бадыранды күнөсканадан мөмөлөрдү терип чыгып, таразага тартып, пакетке салып сатып жиберем. "МКЧ" долбоору мага реалдуу кирешелерди берип жатат.

**УРУНБАЙ кызы Ноорузгул –
Лейлек районунун Максат айылындагы
Максат орто мектебинин
9-классынын окуучусу**

"МКЧ" боюнча бизге география мугалими Худайбердиев Алижан сабак берет. Компостту даярдоо боюнча менин классштарымдын ортосунда мелдеш жүрөт. Бул долбоорго чейин биз "компост" деген эмне экенин билбейт элек.

Биз сапаттуу үрөндөрдү алдык, мен өзүмүн огородума Скифф помидорун жана Шантане F-1 сабизин эким. Даярдаган компостумду огородума пайдаландым. Баарынан кызыгы, мурда (долбоорго чейин) биз жаңы кыкты пайдалансак, огородду чырмоок басып кеткен эле, эми чырмоок жок. Коңшулар, туугандарыбыз менин огородуму көрүшүп, алар дагы компост даярдай башташты. Долбоорго активдүү катышканым үчүн мага тамчылатып сугаруу системасын коюп беришти. Бул биз үчүн жаңылык болду. Мурда тамчылатып сугарууну көргөн эмес элек. Бул система биздин айылга өтө керектүү нерсе экен, анткени айылда суу таңкыс, аба-ырайы ысык, аптаптуу.



**СУЛТАНОВ Дастан -
Жумгал районунун Миң-Куш
шаарчасындагы Жусуп Сары
уулу атындагы орто мектептин
9-классынын окуучусу**

Биздин Миң-Куш шаарчасы деңиз деңгээлинен 2000 метр бийиктикте турат. Мурда бул жерде негизинен картошка гана өстүрүп келишкен. Бизде башка эгиндер өспөйт деген түшүнүк элге сиңген. Өткөн жылы "МКЧ" боюнча мен сабиз, кызылча жана картошка эктим. Быйыл болсо 24 м² күнөскана курдум.

20-майга күнөсканамда бадыраң бышты. Миң-Кушта мурда мындай тарыхый окуя деги эле болгон эмес, бул шаарча үчүн рекорд болду. Күнөскана да өсүмдүк өстүрүү огородко караганда эмгекти көбүрөөк талап кылат экен. Күнөсканада жышылча өстүрүүгө кызыга баштадым, үй-бүлөм менен иштейбиз коңшулар, классташтар, ал турсун айылдагылар: "Күнөскананы кантип курдуң, жашылчаларды кантип өстүрдүң" деп сурап жатышат. Келечекте биз өзүбүздүн чакан шаарчабызды жашылча менен өзүбүз камсыз кылабыз.

Жаштар чоң акча самап, чоң шаарларга кетпей, өзүнүн жеринде огород иштетип, эмгектениши керек. Кыздар дагы дыйканчылыкты үйрөнүшүп, кийин өздөрүнүн балдарын органикалык таза, жаңы продуктылар менен азыктандыра алышат.



**СРАДИНОВА Назира -
Жумгал районунун
К. Акыев атындагы орто
мектебинин 11-классынын
окуучусу**

Өткөн жылы 1 сотыхка жашылча өстүрүп, 7925 сом киреше алдым. Быйыл өзүм бизнес-план түзүп, 40 м² жерге жөнөкөй күнөскана курдум. Анда 5 катар бадыраң, 1 катар помидор эктим.

Биздин айылдагылар жашылчанын үрөнүн өз огородунда эге электе эле күнөсканада менин помидорум бышып, май айынан тарта сата баштадым. Июндун ортосуна чейин 6200 сомдук бадыраң сатып койдум. Мурда огород менен ата-энем иштейт эле, эми мен өзүм иштейм. Эксперимент кылып 20 м² аянттагы огороддун өзүнө эле пленка алдына помидор өстүрдүм. Азыр алар тез өсүп, коңшуларымдын помидорунан бир ай эрте жетилип жатат. Бул айылдагыларды таң калтырды. "МКЧ" мени эмгекке, жоопкерчиликке жана өзүмдүн убактымды пландуу пайдаланууга жана жаңылыктарды изденип, эксперименттерди жүргүзүүгө үйрөттү.



ДАРЕКТЕР:

Жалал-Абад Айылдык Консультациялык Кызматы Коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Курманбек көчөсү 10
Телефон	(996 37 22) 5-09-11
Факс	(996 37 22) 5-01-56
Электрондук почтасы	rasja@rasja.kg
Веб сайт	www.rasja.kg
Жетекчиси	Жойболотов Сыргабек Токтосунович
Кызматкерлеринин саны	32
Уюшулган жылы	1999
Филиал офистер	Аксы, Ала-Бука, Базар-Коргон, Ноокен, Сузак, Токтогул, Чаткал райондору
Кызматтары	Айыл чарбасы боюнча окутуучу жана консультациялык кызматтар
Тармактары	Агрономия, Мал чарбасы, Фермердик экономика жана гендер, Менин кирешелүү чарбам, Ирригация, Кичи кредиттерди берүү, Социалдык жактан мобилизациялоо - өз ара жардам берүүчү топторду түзүү, Өкмөттүк эмес уюмдардын - ӨЭУ өнүгүүсү.

Чүй-Талас Айылдык Консультациялык Кызматы Коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Гражданская көчөсү 43/1, 1-кабат
Телефон	(996 312) 36-55-67
Факс	(996312) 36-61-17
Электрондук почтасы	raschui@ktnet.kg ; chui_talas@mail.ru
Жетекчиси	Бердалиев Шерип
Кызматкерлеринин саны	39
Уюшулган жылы	2002
Филиал офистер	Чүй жана Талас облустарынын бардык райондорунун борборлорунда
Кызматтары	Айыл жашоочуларын, фермерлерди, фермердик чарбаларды, ассоциацияларды окутуу
Тармактары	Айыл чарбасы, Кайра иштетүү, Маркетинг, Экономика, Агробизнес, Экология, Топурак жана суу ресурстарын башкаруу

Ысык-Көл Айылдык Консультациялык Кызматы Коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Каракол шаары, Кравцов көчөсү 208,
Телефон	(996-3922) 7-04-58;
Факс	(996-3922) 7-06-19
Электрондук почтасы	rasik@ktnet.kg
Жетекчиси	Шамиев Салтанат Мусаевич
Кызматкерлеринин саны	25
Уюшулган жылы	1999
Филиал офистер	Ак-Суу, Жети-Өгүз, Тон, Ысык-Көл, Түп райондору
Кызматтары	Айыл чарбасы боюнча консультациялык кызматтар
Тармактары	Маркетинг, Экономика, Мал чарбасы, Агрономия, гендер

Нарын Айылдык Консультациялык Кызматы Коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Нарын шаары, Ленин көчөсү 103 "З"
Телефон	(996 -3522) 5-09-54; 5-09-84;
Факс	(996-3522) 5-06-99
Электрондук почтасы	rasna@ktnet.kg
Жетекчиси	Болбаев Бакыт Усенович
Кызматкерлеринин саны	15
Уюшулган жылы	1999
Кызматтары	Айыл чарбасы боюнча консультациялык кызматтар
Тармактары	Мал чарбасы, Агрономия, Экономика гендер Маркетинг

Ош Айылдык Консультациялык Кызматы Коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Ош шаары, А Масалиев көчөсү 47 а
Телефон	(996 32 22) 8-81-18
Факс	(996 32 22) 8-81-07
Электрондук почтасы	oshras@mail.kg
Жетекчиси	Токтосунов Сапарбек Токтосунович
Кызматкерлеринин саны	40
Уюшулган жылы	1999
Филиал офистер	Ноокат, Кара-Суу, Алай, Өзгөн, Кара-Кулжа, Чоң-Алай, Араван райондору
Кызматтары	Айыл чарбасы боюнча консультациялык кызматтар
Тармактары	Мал чарбасы, Агрономия, гендер, экономика, маркетинг



Баткен Айылдык Консультациялык Кызматы коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Баткен шаары, Т Садыков көч.-38
Телефон	(996 36 22) 5-04-42
Факс	(996 36 22) 5-03-84
Электрондук почтасы	rasbatken@gmail.com
Жетекчиси	Саттаров Сабыт Рахматилаевич
Кызматкерлеринин саны	19
Уюшулган жылы	2002
Филиал офистер	Кадамжай, Лейлек райондору
Кызматтары	Маалымат, окутуу, айыл-чарбасы, кайра иштетүү боюнча консультациялык кызматтар
Тармактары	Айыл-чарбасы

«АГРОЛИД» коомдук бирикмеси	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Огонбаев көч.- 155
Телефон	(996-312) 66-08-18
Факс	(996-312) 66-08-18
Электрондук почтасы	agrolead@agrolead.org ,
Вебсайт	http://www.agrolead.org
Менеджери	Гульназ Касеева
Мүчөлөрү	14 туруктуу кызматкерлер, 20 убактылуу
Уюшулган жылы	2009
Кызматтары	• Билим берүүчү • Консультациялык • Маалыматтык Башка: • Айыл чарба продукцияларын сатууда жана жеткирип берүүдө байланыш түзүү кызматтары; • Изилдөөлөрдү жүргүзүү; • Агроаптека кызматтары; • Сапаттуу үрөндөр менен камсыздоо; • Эгиндердин түшүмдүүлүгүн прогноздоо; • Айыл чарба продукцияларын камдоо; • Айыл чарба өсүмдүктөрүн апробациялоо.
Тармактары	Айыл чарба, кошумча нарк чынжырын (ЦДС) өнүктүрүү, экономикалык абалын жакшыртуу

“Мехр-Шавкат” коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, 723100, Ош облусу, Араван району, Араван айылы, Тошматов көчөсү 23
Телефон факс	(996 3231) 2-27-74, 2-62-65
Электрондук почтасы	mehrshavkat@mail.ru
Жетекчиси	Тивалдиева Махарам Холдаровна
Мүчөлөрү	30
Уюшулган жылы	1997
Кызматтары	Агроконсультациялар, жергиликтүү уюмдарды өнүктүрүү боюнча долбоорлор жана программаларды аткаруу, окутуу жана агрокредит кызматтары
Тармактары	Өкмөттүк эмес уюмдар, айыл-чарбасы, мал чарбасы, жеке жактар, Жарандык коом

Окутуу Кеңеш берүү жана Инновация борбору	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Гражданская көчөсү 43/1
Телефон факс	(996 312) 36-55-67, 36-55-69
Электрондук почтасы	taic@taic.kg
Веб сайт	www.taic.kg
Жетекчиси	Карасартов Шайыбек Тентимишович
Мүчөлөрү	13
Уюшулган жылы	2002
Кызматтары	Тренингдер, публикациялар, консультациялар, китепкана. Инновацияларды башкаруу
Тармактары	Айыл-чарбасынын бардык тармактары

“Мол Түшүм” айыл чарба кооперативи	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Баткен шаары, Султанмурат минбашы көчөсү 14
Телефон	(996 36 22) 6-07-25
Факс	(996 777) 06-83-77
Электрондук почтасы	abdirashit@mail.ru
Жетекчиси	Халмурзаев Абдирашит Назирбекович
Мүчөлөрү	2005
Уюшулган жылы	2004
Филиал офистер	Баткен, Исфана жана Кадамжай шаарлары
Кызматтары	Сапаттуу үрөн, минералдык жер семирткичтер, пестициддер, ветеринардык препараттар, дары чачкычтар менен камсыздоо жана жашылча мөмө жемиштерди кайра иштетүү.

“TES-центр” Окутуу жана Консультациялык борбору коомдук фонду	
Дареги	Кыргыз Республикасы, Ош шаары, Петров көчөсү 33 “е”
Телефон	(996 3222) 5-42-26, 4-31-98, 4-32-53
Факс	(996 772) 54-04-03 (996 3222) 4-30-95
Электрондук почтасы	tes@tes-centre.org
Веб сайт	www.tes-centre.org
Жетекчиси	Насырова Айнагуль Джаныбаевна
Кызматкерлеринин саны	24
Уюшулган жылы	1999
Кызматтары	1. Фермердик чарбаларды окутуу жана консультациялык кызматтар 2. Маркетинг айыл чарба азыктарын кайра иштетүү ж.б. 3. Өсүмдүктөрдү коргоо
Тармактары	Айыл чарбасы, Агробизнес



1. Ишкердүүлүктүн биринчи тармагы:

Картошка
өстүрүү
4 сотых жерге

1.1. Бардык чыгымдардын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Сатып алуучу убакыт	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Үрөн	Апрель	120 кг	33	3960
2	Дары	Апрель/май	1 пакет	400	400
3	Трактор кызматы	Апрель	1 жолу	300	300
4	Селитра	Май/июль	1 сезон	600	600
5	Кап	Сентябрь	24 шт	10	240
6	Транспорт	Октябрь	1 жолу	500	500
	Бардыгы:				а) 6000

1.2. Кайрылуучунун жеке өз алдынча кетирүүчү чыгымдарынын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Убактысы	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Дары	Апрель	1 жолу	400	400
2	Селитра	Май/июль	1 сезон	600	600
3	Транспорт	Октябрь	1 жолу	500	500
	Бардыгы:				б) 1500

1.3. Кирешенин суммасы:

№	Киреше булактары	Сатуу убактысы	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Картошка	Октябрь	1200 кг	15	18000
	Бардыгы:				в) 18000

1.4. Керектелүүчү кредиттин суммасы:

Бардык чыгымдардын суммасы а) 6000	-	Кредит алуучунун чыгымдары б) 1500	=	Кредиттин суммасы г) 4500
---	---	---	---	--

Кредитти кайтаруу үчүн керектелүүчү убакыт: ай/мөнөт

5	6	7
---	---	---

(тегеректеп койуңуз)

1.5. Акча каражаттарынын пландаштырылган кыймылынын графиги:

№	Айлар	Кредит-тин суммасы	Өзүнүн салымы	Киреше	Чыгымдар		
					Иш тармак	Кредиттин негизги суммасы	Пайыздык үстөк 2 %
1	Апрель	4500	1500		4260		135
2	Май				400		135
3	Июнь				600		135
4	Июль						135
5	Август						135
6	Сентябрь				240		135
7	Октябрь			18000	500	4500	135
	Бардыгы:	4500	1500	18000	6000	4500	д) 945

Киреше:

Бардык пайда в) 18000	-	Бардык чыгымдар а) 6000	-	Пайыздык үстөктүн суммасы д) 945	=	Киреше е) 11055
--	---	--	---	---	---	--

Киреше е) 11055	:	Бардык чыгымдар а) 4000 x 100	=	Кирешелүүлүктүн проценти 276%
--	---	--	---	--



2. Ишкердүүлүктүн экинчи тармагы:

Сабиз
өстүрүү
3 сотых жерге

2.1. Бардык чыгымдардын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Сатып алуучу убакыт/	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Үрөн	Апрель	0,18 кг	3600	648
2	Айдоо	Апрель	1 жолу	200	200
3	Сугат	Май/сент	1 сезон	50	50
4	Селитра	Май/сент	2 жолу	100	200
5	Дары	Июнь/июль	1 жолу	162	162
6	Кап	Август	10 шт	10	100
7	Транспорт	Октябрь	3 жолу	200	600
8	Базар орду	Октябрь	2 күн	20	40
	Бардыгы:				а) 2000

2.2. Кайрылуучунун жеке өз алдынча кетирүүчү чыгымдарынын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Убактысы	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Транспорт	Октябрь	500	500	500
	Бардыгы:				б) 500

2.3. Кирешелердин суммасы:

№	Киреше булактары	Сатуу убактысы	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Сабиз	Октябрь	850 кг	7	5950
	Бардыгы:				в) 5950

2.4. Керектелүүчү кредиттин суммасы:

Бардык чыгымдардын суммасы а) 2000	-	Кредит алуучунун чыгымдары б) 500	=	Кредиттин суммасы б) 1500
--	---	---	---	---

Кредитти кайтаруу үчүн керектелүүчү убакыт: ай/мөнөт

5
6
7
 (тегеректеп койуңуз)

2.5. Акча каражаттарынын пландаштырылган кыймылынын графиги:

№	Айлар	Кредит-тин суммасы	Өзүнүн салымы	Киреше	Чыгымдар		
					Иш тармак	Кредиттин негизги суммасы	Пайыздык үстөк 3 %
1	Апрель	1500	500		648		50
2	Май				200		50
3	Июнь				50		50
4	Июль				200		50
5	Август				162		50
6	Сентябрь				100		50
7	Октябрь			5950	640	1500	50
	Бардыгы:	1500	500	5950	2000	1500	д) 350

Киреше:

Бардык пайда в) 5950	-	Бардык чыгымдар а) 2000	-	Пайыздык үстөктүн суммасы д) 350	=	Киреше е) 3600
--	---	---	---	--	---	--

Киреше е) 3600	:	Бардык чыгымдар а) 2000 x 100	=	Кирешелүүлүктүн проценти 180%
--	---	---	---	---



1. Ишкердүүлүктүн биринчи тармагы:

Капуста
өстүрүү
3 сотых жерге

1.1. Бардык чыгымдардын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Сатып алуучу убакыт/	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Көчөт	Март/апрель	1500 шт	0.60	900
2	Трактор кызматы	Апрель/май	1 жолу	300	300
3	Дары	Май/июнь, июль	0.18 г	3000	540
4	Селитра	Май/июль	2 жолу	300	600
5	Кап	Август	20 шт	10	200
6	Транспорт	Август/октябрь	4 жолу	115	460
	Бардыгы:				а) 3000

1.2. Кайрылуучунун жеке өз алдынча кетирүүчү чыгымдарынын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Убактысы	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Селитра	Май	1 жолу	90	90
2	Кап	Август	20 шт	10	200
3	Транспорт жолу	Октябрь	4 жолу	115	460
	Бардыгы:				б) 750

1.3. Кирешенин суммасы:

№	Киреше булактары	Сатуу убактысы	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Капуста	Август	50 шт	50	2500
2	Капуста	Сентябрь	250 шт	30	7500
3	Капуста	Октябрь	150 шт	45	6750
	Бардыгы:				в) 16750

1.4. Керектелүүчү кредиттин суммасы:

Бардык чыгымдардын суммасы а) 3000	-	Кредит алуучунун чыгымдары б) 750	=	Кредиттин суммасы г) 2250
---	---	--	---	--

Кредитти кайтаруу үчүн керектелүүчү убакыт: ай/мөнөт

5	6	7
---	---	---

(тегеректеп койуңуз)

1.5. Акча каражаттарынын пландаштырылган кыймылынын графиги:

№	Айлар	Кредит-тин суммасы	Өзүнүн салымы	Киреше	Чыгымдар		
					Иш тармак	Кредиттин негизги суммасы	Пайыздык үстөк 2 %
1	Апрель	2250	750		1200		67.50
2	Май						67.50
3	Июнь				1140		67.50
4	Июль						67.50
5	Август			2500	200		67.50
6	Сентябрь			7500			67.50
7	Октябрь			6750	460	2250	67.50
	Бардыгы:	2250	750	16750	3000	2250	д) 472.5

Киреше:

Бардык пайда в) 16750	-	Бардык чыгымдар а) 3000	-	Пайыздык үстөктүн суммасы д) 472.5	=	Киреше е) 13277.5
--	---	--	---	---	---	--

Киреше е) 13277.5	:	Бардык чыгымдар а) 3000 x 100	=	Кирешелүүлүктүн проценти 442 %
--	---	--	---	---



2. Ишкердүүлүктүн экинчи тармагы:

Сабиз
өстүрүү
3 сотых жерге

2.1. Бардык чыгымдардын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Сатып алуучу убакыт	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Үрөн	Апрель	0,200	4000	800
2	Трактор кызматы	Апрель	1 жолу	300	300
3	Кык чачуу	Май/июнь	180 кг	3	540
4	Дары	Май/июнь	0,20 г	2000	400
5	Транспорт	Октябрь	1 жолу	500	500
6	Кап	Сен/окт	46 шт	10	460
	Бардыгы:				а) 3000

2.2. Кайрылуучунун жеке өз алдынча кетирүүчү чыгымдарынын суммасы:

№	Чыгымдардын аталышы	Сатып алуучу убакыт	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Транспорт	Октябрь	1 жолу	500	500
2	Кык чачуу	Май/июнь	180 кг	3	250
	Бардыгы:				б) 750

2.3. Кирешелердин суммасы:

№	Киреше булактары	Сатуу убактысы	Саны/ченем бирдиги менен	Бирдик суммасы (сом)	Жалпы суммасы (сом)
1	Сабиз	Октябрь	12000 кг	10	12000
	Бардыгы:				в) 12000

2.4. Керектелүүчү кредиттин суммасы:

$$\begin{array}{|c|} \hline \text{Бардык чыгымдардын} \\ \text{суммасы} \\ \hline \text{а) 3000} \\ \hline \end{array} - \begin{array}{|c|} \hline \text{Кредит алуучунун} \\ \text{чыгымдары} \\ \hline \text{б) 750} \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline \text{Кредиттин} \\ \text{суммасы} \\ \hline \text{б) 2250} \\ \hline \end{array}$$

Кредитти кайтаруу үчүн керектелүүчү убакыт: ай/мөнөт

5	6	7
---	---	---

 (тегеректеп койуңуз)

2.5. Акча каражаттарынын пландаштырылган кыймылынын графиги:

№	Айлар	Кредит- тин суммасы	Өзүнүн салымы	Киреше	Чыгымдар		
					Иш тармак	Кредиттин негизги суммасы	Пайыздык үстөк 3 %
1	Апрель	2250	750		1100		67.5
2	Май				940		67.5
3	Июнь				0		67.5
4	Июль				0		67.5
5	Август				0		67.5
6	Сентябрь				460		67.5
7	Октябрь			12000	500	2250	67.5
	Бардыгы:	2250	750	12000	3000	2250	д) 472.5

Киреше:

$$\begin{array}{|c|} \hline \text{Бардык пайда} \\ \hline \text{в) 12000} \\ \hline \end{array} - \begin{array}{|c|} \hline \text{Бардык чыгымдар} \\ \hline \text{а) 3000} \\ \hline \end{array} - \begin{array}{|c|} \hline \text{Пайыздык үстөктүн} \\ \text{суммасы} \\ \hline \text{д) 472.5} \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline \text{Киреше} \\ \hline \text{е) 8527.5} \\ \hline \end{array}$$

$$\begin{array}{|c|} \hline \text{Киреше} \\ \hline \text{е) 8527.5} \\ \hline \end{array} : \begin{array}{|c|} \hline \text{Бардык чыгымдар} \\ \hline \text{а) 3000 x 100} \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline \text{Кирешелүүлүктүн проценти} \\ \hline \text{284 \%} \\ \hline \end{array}$$

